Multidisciplinary scientific online journal ISSN: 3030-3125

Volume 4 №1 (2026)

JOURNAL OF EFFECTIVE LEARNING AND SUSTAINABLE INNOVATION

SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI

- Aniq fanlar
- Tibbiyot fanlari
- Filologiya fanlari
- Iqtisodiyot fanlari
- Pedagogik fanlar
- Tarix fanlari
- Turizm fanlari
- Texnika fanlari

Google Scholar zenodo doi DIGITAL OBJECT IDENTIFIER OpenAIRE OPEN ACCESS Innovativepublication.uz

INNOVATIVE PUBLICATION

Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation

Volume 4 №1 (2026)

innovativepublication.uz

«Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation » ilmiy-uslubiy jurnali: №1

Ushbu to’plamda **« Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation »** ilmiy-uslubiy jurnali 2026 yil 1-sonida qabul qilingan maqolalar nashr etilgan.

« Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation » ilmiy-uslubiy jurnali O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan olingan №141091-sonli guvohnomaga ega.

Jurnal tarkibidagi barcha maqolalar **Google Scholar, Zenodo, Open Aire, Citefactor, Directory of Research Journals Indexing, Researchbib, Index Copernicus, Internet Archive, Base Search va bir qancha boshqa** xalqaro ilmiy bazalarida indekslandi.

Jurnal materiallaridan professor-o’qituvchilar, mustaqil izlanuvchilar, doktarantlar, magistrantlar, talabalar, litsey-kollejlar va maktab o’qituvchilari, ilmiy xodimlar hamda barcha ilm-fanga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Eslatma! Jurnal materiallari to‘plamiga kiritilgan ilmiy maqolalardagi raqamlar, hisobotlar, ma’lumotlar haqqoniyligiga va keltirilgan iqtiboslar to‘g‘riligiga mualliflar shaxsan javobgardirlar.

“INNOVATIVE PUBLICATION” MAS’ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYATI

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

INDICATORS AND METHODS FOR ASSESSING INTERBANK COMPETITION ENVIRONMENT: THE CASE OF UZBEKISTAN BANKING SECTOR

Madina Ataboyevna Ataboyeva
Master's Student Department of Economics Faculty of Social Sciences and Technology. Asia International University
madinaataboyevna@gmail.com

Abstract. This article provides comprehensive analysis of indicators and methods for assessing the interbank competition environment in Uzbekistan's banking sector based on empirical data from 2020-2024.

Аннотация. В данной статье проведен комплексный анализ индикаторов и методов оценки межбанковской конкурентной среды в банковском секторе Узбекистана на основе эмпирических данных 2020-2024 годов.

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston bank sektorida banklararo raqobat muhitini baholash indikatorlari va usullari 2020-2024 yillar empirik ma'lumotlari asosida kompleks tahlil qilingan.

Keywords interbank competition, Uzbekistan banking sector, Herfindahl-Hirschman Index, Lerner Index, market concentration, banking reform, competitive behavior, financial stability, Central Bank of Uzbekistan, structural indicators

Ключевые слова межбанковская конкуренция, банковский сектор Узбекистана, индекс Херфиндаля-Хиршмана, индекс Лернера, рыночная концентрация, банковские реформы, конкурентное поведение, финансовая стабильность, Центральный банк Узбекистана, структурные индикаторы

Kalit so'zlar banklararo raqobat, O'zbekiston bank sektori, Herfindal-Xirshman indeksi, Lerner indeksi, bozor konsentratsiyasi, bank islohotlari, raqobat xulqi, moliyaviy barqarorlik, O'zbekiston Markaziy banki, strukturaviy indikatorlar.

Uzbekistan's banking sector has undergone profound transformation since 2017 when President Shavkat Mirziyoyev initiated comprehensive financial sector reforms. The reform strategy, formalized through Presidential Decree PF-5177 "On Measures to Radically Improve the Efficiency of the Banking System" (September 12, 2017) and subsequent regulatory initiatives, aimed to transition from a state-dominated, concentrated banking market to a competitive, market-oriented financial system. Prior to reforms, Uzbekistan's banking sector was characterized by extensive state ownership

with five major state-controlled banks accounting for over 90% of total assets, administrative credit allocation directed primarily toward government priorities rather than commercial viability, limited competition with regulated interest rates and restricted market entry, weak corporate governance and risk management practices, high non-performing loan ratios exceeding 20% in some state banks, and minimal innovation in products, services, and delivery channels. This structure created significant inefficiencies including misallocation of credit resources, poor service quality and limited access for small businesses and households, lack of financial inclusion with only 37% of adults having bank accounts in 2016, vulnerability to political interference in lending decisions, and inadequate preparation for integration into global financial markets.

The reform program pursued several strategic objectives: privatization of state-owned banks through sales to strategic investors and initial public offerings, liberalization of market entry for domestic and foreign banks, deregulation of interest rates to enable market-based pricing, strengthening prudential regulation and supervision aligned with Basel standards, modernization of payment systems and promotion of digital banking, and enhancement of financial inclusion and consumer protection.

By 2024, these reforms have substantially altered the competitive landscape. The number of commercial banks increased from 26 in 2017 to 32 in 2024, including 8 banks with significant foreign ownership. State ownership in the banking sector declined from 87% of total assets in 2017 to 34% in 2024 following privatization of Asaka Bank, Ipoteka Bank (partially), and Uzpromstroybank. Interest rates were fully liberalized by 2020, enabling banks to independently set lending and deposit rates based on market conditions and risk assessments. Digital banking infrastructure expanded rapidly with 24 banks offering mobile banking applications, online banking penetration reaching 58% of active customers, and contactless payment systems deployed nationwide. Financial inclusion improved significantly with 78% of adults having bank accounts and 43% actively using digital financial services by 2024.

Assessing the competitive environment in Uzbekistan's transformed banking sector requires rigorous analytical frameworks employing both structural and non-structural indicators. This research utilizes comprehensive data from Central Bank of Uzbekistan statistical publications, individual bank financial statements audited according to International Financial Reporting Standards (IFRS), and supervisory information on market activities. The study period 2020-2024 provides sufficient post-reform temporal variation while maintaining data comparability.

The analytical methodology combines structural concentration measures including the

Herfindahl-Hirschman Index (HHI) calculated as the sum of squared market shares across all banks for various market segments, three-bank concentration ratio (CR3) representing combined market share of the three largest banks, five-bank concentration ratio (CR5) capturing combined share of five largest banks, and number of banks and market share distribution analysis.

Non-structural behavioral indicators include the Lerner Index estimating market power through price-cost margins calculated as (Price - Marginal Cost) / Price where price is proxied by average revenue per asset unit and marginal cost is econometrically estimated from translog cost functions, net interest margin analysis examining the spread between lending rates and funding costs as indicator of competitive pressure, and profitability measures including return on assets (ROA) and return on equity (ROE) compared across banks and over time.

Table 1. Uzbekistan Banking Sector Structure and Competition Indicators (2020-2024)

Indicator	2020	2021	2022	2023	2024	Change 2020-24
Market Structure						
Number of commercial banks	30	31	31	32	32	+2
State-owned banks (by assets %)	62.4	54.7	47.3	39.8	34.1	-28.3 p.p.
Foreign-owned banks	5	6	7	8	8	+3
Total assets (trillion UZS)	387.4	476.8	589.3	698.2	834.5	+115.4%
Concentration Indicators - Total Assets						
HHI (Herfindahl-Hirschman Index)	2,847	2,456	2,087	1,823	1,654	-41.9%
CR3 (Top 3 banks %)	64.8	60.3	56.7	53.4	51.2	-13.6 p.p.
CR5 (Top 5 banks %)	81.7	78.4	75.8	73.9	72.4	-9.3 p.p.
CR10 (Top 10 banks %)	94.3	92.8	91.4	90.2	89.7	-4.6 p.p.
Concentration Indicators - Deposits						
HHI - Deposits	2,934	2,587	2,234	1,967	1,789	-39.0%
CR3 - Deposits (%)	67.2	63.1	59.4	56.8	54.7	-12.5 p.p.
CR5 - Deposits (%)	83.4	80.7	78.2	76.3	74.8	-8.6 p.p.

Concentration Indicators - Loans						
HHI - Loans	2,762	2,387	2,014	1,754	1,587	-42.5%
CR3 - Loans (%)	62.8	58.4	54.9	51.7	49.3	-13.5 p.p.
CR5 - Loans (%)	80.3	76.8	73.9	71.4	69.8	-10.5 p.p.
Competitive Behavior Indicators						
Lerner Index (market average)	0.342	0.314	0.287	0.254	0.227	-33.6%
Net Interest Margin (%)	6.84	6.23	5.76	5.34	4.92	-1.92 p.p.
Return on Assets - ROA (%)	2.14	2.07	1.98	1.87	1.79	-0.35 p.p.
Return on Equity - ROE (%)	14.7	13.9	13.2	12.4	11.8	-2.9 p.p.
Non-performing loans ratio (%)	3.24	2.87	2.54	2.18	1.94	-1.30 p.p.

Sources: Central Bank of Uzbekistan Statistical Bulletins (2020-2024), Commercial Banks IFRS Financial Statements, Author's calculations

This comprehensive table reveals several critical trends in Uzbekistan's banking competition evolution. First, structural concentration has declined significantly across all dimensions. The HHI for total assets decreased from 2,847 in 2020 (classified as "high concentration" by international standards) to 1,654 in 2024 (classified as "moderate concentration"). This 41.9% reduction reflects successful implementation of privatization and market entry liberalization policies. The decline is even more pronounced in loan markets (42.5% HHI reduction) than deposit markets (39.0% reduction), suggesting that credit competition has intensified faster than deposit competition, possibly due to borrowers being more price-sensitive than depositors. Second, concentration ratios show consistent downward trends, with CR5 declining from 81.7% to 72.4% for assets, indicating that the five largest banks' dominance has eroded though they still control nearly three-quarters of the market. The gap between CR5 and CR10 (around 17-18 percentage points) reveals that medium-sized banks outside the top five collectively hold only modest market shares, suggesting a two-tier market structure with dominant large banks and numerous small banks.

Third, the number of banks increased modestly from 30 to 32, indicating that market entry occurred but was not dramatic. More significant is the increase in foreign-owned banks from 5 to 8, bringing international competition and best practices. State ownership declined substantially from 62.4% to 34.1% of assets, though state banks remain significant players. Fourth, non-structural indicators confirm intensified

competition. The Lerner Index declined from 0.342 to 0.227, a 33.6% reduction, indicating diminished market power and more competitive pricing. This decline is substantial and suggests that deregulation enabled banks to compete more aggressively on price.

Net interest margins compressed from 6.84% to 4.92%, consistent with increased competitive pressure squeezing pricing spreads. Fifth, profitability indicators show modest declines with ROA decreasing from 2.14% to 1.79% and ROE from 14.7% to 11.8%, suggesting that intensified competition reduced excess profits while maintaining adequate profitability for sustainability. Sixth, asset quality improved markedly with non-performing loan ratios declining from 3.24% to 1.94%, indicating that increased competition did not compromise credit standards and may have improved risk management through exposure to market discipline.

The competitive landscape varies significantly across different banking market segments and geographic regions within Uzbekistan. Retail banking, encompassing consumer deposits, consumer loans, mortgages, and payment services, exhibits the highest competitive intensity with estimated segment HHI of 1,423 (2024) compared to market average of 1,654. This reflects aggressive competition for deposit mobilization through interest rate offerings and promotional campaigns, expansion of consumer lending including microfinance-style small loans and credit cards, mortgage market growth with multiple banks offering competitive products, and digital banking channels reducing geographic barriers and enabling nationwide competition.

SME (Small and Medium Enterprise) banking shows moderate competition with segment HHI of 1,687, influenced by information asymmetries making SME lending riskier and requiring relationship banking, government programs promoting SME finance through subsidized credit lines administered by multiple banks, and fintech competition emerging in payment processing and working capital finance for SMEs.

Corporate banking demonstrates higher concentration with segment HHI of 1,934, driven by large corporate borrowers often maintaining relationships with multiple banks but preferring established large banks for major financing, project finance and syndicated lending markets dominated by banks with larger capital bases, and international trade finance concentrated among banks with correspondent banking relationships and letters of credit capabilities.

Rural banking markets exhibit the highest concentration with estimated HHI exceeding 2,400 in many rural regions, reflecting limited physical branch presence outside major cities, dominance by state-owned banks historically mandated to serve rural areas, and infrastructure challenges including unreliable electricity and internet

connectivity limiting digital banking adoption. Islamic banking represents an emerging niche segment with three banks offering Shariah-compliant products, currently representing only 1.8% of total banking assets but growing at 34% annually, indicating nascent competition in this specialized market.

Foreign bank entry has contributed to competition enhancement through several channels. The eight banks with significant foreign ownership (defined as >25% foreign shareholding) collectively hold 18.7% of market share (2024), up from 8.4% in 2020. Foreign banks introduced innovations including sophisticated risk management systems and credit scoring technologies, customer relationship management (CRM) systems and data analytics for targeted marketing, digital banking platforms and mobile applications with advanced features, and international banking services including trade finance and foreign currency transactions.

They exerted competitive pressure on domestic banks by offering competitive interest rates on deposits and loans, superior customer service standards and faster decision-making, transparent fee structures and consumer-friendly policies, and professional corporate governance and operational practices. However, foreign banks face challenges in Uzbekistan including limited local knowledge and networks compared to incumbent domestic banks, regulatory requirements including mandatory local currency lending quotas and priority sector lending, capital requirements and prudential norms that may be more stringent than home countries, and perception issues with some customers preferring established domestic banks. Despite these constraints, foreign bank presence has catalyzed competitive improvements across the sector through demonstration effects and benchmark setting.

REFERENCES

1. Berger A.N., Klapper L.F., Turk-Ariss R. Bank Competition and Financial Stability // Journal of Financial Services Research. – 2009. – Vol. 35(2). – P. 99-118.
2. Boyd J.H., De Nicoló G. The Theory of Bank Risk Taking and Competition Revisited // Journal of Finance. – 2005. – Vol. 60(3). – P. 1329-1343.
3. Central Bank of the Republic of Uzbekistan. Banking Sector Development Strategy 2020-2025. – Tashkent: CBU, 2020. – 78 p.
4. Central Bank of the Republic of Uzbekistan. Statistical Bulletin. – Tashkent: CBU, 2020-2024. – Quarterly publications.
5. Claessens S. Competition in the Financial Sector: Overview of Competition Policies // World Bank Research Observer. – 2009. – Vol. 24(1). – P. 83-118.
6. Presidential Decree PF-5177 "On Measures to Radically Improve the Efficiency of the Banking System of the Republic of Uzbekistan". – September 12, 2017.

7. Presidential Decree PF-6013 "On the Strategy of Reforming the Banking System of the Republic of Uzbekistan for 2020-2025". – May 12, 2020.
8. Schaeck K., Čihák M., Wolfe S. Are Competitive Banking Systems More Stable? // Journal of Money, Credit and Banking. – 2009. – Vol. 41(4). – P. 711-734.
9. Turk-Ariss R. On the Implications of Market Power in Banking: Evidence from Developing Countries // Journal of Banking & Finance. – 2010. – Vol. 34(4). – P. 765-775.
10. World Bank. Uzbekistan Financial Sector Assessment. – Washington: World Bank, 2023. – 142 p.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

EFFECTIVE MODELS OF HEALTHCARE FINANCING

Xo'janiyazov Axmedjon Rahimberganovich
Master's Student Department of Economics Faculty of Social Sciences and Technology. Asia International University
ahmedjon84@mail.ru

Abstract: This article provides comprehensive analysis of various models of healthcare financing and their effectiveness based on empirical data from 2023-2024.
Русский язык:
Аннотация: В данной статье проведен комплексный анализ различных моделей финансирования здравоохранения и их эффективности на основе эмпирических данных 2023-2024 годов.
Annotatsiya: Ushbu maqolada sog'liqni saqlash xizmatlarini moliyalashtirishning turli modellari va ularning samaradorligi 2023-2024 yillar empirik ma'lumotlari asosida kompleks tahlil qilingan.
Keywords: healthcare financing, health insurance, Beveridge model, Bismarck model, universal coverage, health service pricing, government budget, private financing, health economics, healthcare reforms
Ключевые слова: финансирование здравоохранения, медицинское страхование, модель Бевериджа, модель Бисмарка, всеобщий охват, ценообразование медицинских услуг, государственный бюджет, частное финансирование, экономика здравоохранения, реформы здравоохранения
Kalit so'zlar: sog'liqni saqlash moliyalashtirish, tibbiy sug'urta, Beverij modeli, Bismark modeli, universal qamrov, tibbiy xizmatlar narxlanishi, davlat byudjeti, xususiy moliyalashtirish, tibbiyot iqtisodiyoti, sog'liqni saqlash islohotlari

The question of how to finance healthcare services has become one of the central issues in state policy worldwide in the modern era. Human health and quality of life represent the primary indicators of state development, as a healthy population serves as the guarantee of economic growth, social stability, and national security. However, countries employ different approaches to healthcare financing, and each of these approaches possesses its own advantages and disadvantages. According to World Health Organization (WHO) data, in 2023 globally 9.8 trillion USD was spent on healthcare, representing 10.8% of world gross domestic product. The efficient allocation and utilization of these enormous resources holds strategic importance for

all countries.

The primary objectives of healthcare financing consist of ensuring quality and affordable medical services for the population, implementing universal coverage, guaranteeing financial protection, and maintaining system sustainability. Universal coverage means that all segments of the population, regardless of their ability to pay, have access to essential medical services. Financial protection refers to mechanisms protecting families from falling into poverty due to medical expenses. According to WHO data, annually over 100 million people face excessive financial burden due to medical expenses and more than 2 billion people encounter financial difficulties due to out-of-pocket payments.

From a historical perspective, various models of healthcare financing were formed during the 20th century. The first scientifically based system was the social health insurance system introduced in Germany in 1883 by Chancellor Otto von Bismarck, which was based on contributions from workers and employers. Subsequently, in 1948 the National Health Service (NHS) was created in the United Kingdom, developed by William Beveridge and implemented by Clement Attlee's government, envisioning a system of universal medical care financed from the government budget and free for the entire population.

The United States developed a market approach based primarily on private health insurance, although government programs for the elderly (Medicare) and the underprivileged (Medicaid) were introduced in 1965. In Asian countries, unique hybrid models developed, such as mandatory medical savings accounts (Medisave) in Singapore, universal social insurance in Japan, and the national health insurance system in South Korea.

Table 1. Main Models of Healthcare Financing: Comparative Analysis (2023 data)

Model / Characteristic	Beveridge Model (Government Budget)	Bismarck Model (Social Insurance)	Market Model (Private)	Hybrid Models
Main Countries	United Kingdom, Italy, Spain, Portugal,	Germany, France, Japan, Belgium, Austria,	USA (primary), Switzerland (partial)	Singapore, Australia, Israel, China

	Scandinavia (partial), Canada	Netherlands, South Korea		
Financing Source	Government budget (taxes: income, VAT, corporate)	Mandatory insurance contributions (workers 3-8%, employers 6-12%)	Private insurance premiums, out-of-pocket payments	Mixed: budget + insurance + private + savings
Coverage (% population)	Universal: 99-100%	Universal: 99-100% (mandatory by law)	Partial: 85-92% (voluntary)	95-99% (through various mechanisms)
Service Providers	Primarily state (70-90%), private sector limited	Mixed: state 40-60%, private 40-60%, free choice	Primarily private (80-95%), minimal state	Various: state, private, NGOs, high competition
Out-of-pocket Share	Low: 10-18%	Moderate: 12-22%	High: 35-50% (uninsured)	Moderate: 15-28%
Per Capita Expenditure (USD)	3,200-4,800 (average 4,100)	4,500-6,200 (average 5,400)	11,000-13,000 (USA 12,555)	2,800-5,600 (Singapore 2,989)

This table presents a comprehensive comparison of four main models of healthcare financing. While the Beveridge model achieves the highest indicators for universal coverage and equity (8.9/10), it suffers from slow implementation of innovations and long waiting times. In the UK's NHS system in 2023, the average wait for scheduled surgery was 18 weeks, with some cases exceeding 6 months. However, per capita expenditure is relatively low (average $4,100) and medical bankruptcy cases are virtually absent, demonstrating the system's strong social protection function.

The Bismarck model manifests as the most balanced approach across multiple indicators. Countries such as Germany, France, and Japan achieve high life expectancy

(Japan 84.5 years - highest in the world), low infant mortality (Japan 1.8 - lowest), and universal coverage while spending 10.5-12.5% of GDP on healthcare. Financing through social insurance contributions ensures stable funding flows and reduces direct budget burden. Competition between public and private service providers enhances quality and efficiency. However, demographic aging poses a serious threat to these systems - in Germany, the share of population over 65 years is 22% and this indicator is projected to reach 28% by 2040, disrupting the ratio between contributors and beneficiaries.

The US market model leads the world in innovation and technology (45% of global medical research investment), yet faces serious problems regarding equity and efficiency. Per capita expenditure of $12,555 is 2-3 times higher than other developed countries, yet life expectancy (78.9 years) is below the OECD average and infant mortality (5.4) is high. As of 2023, 27 million people in the USA (8% of population) remain uninsured and medical expenses constitute 66% of personal bankruptcies. This inequality creates economic inefficiency - many patients cannot access preventive care and are forced to use expensive emergency services when problems are delayed.

Hybrid models, particularly Singapore's system, have achieved remarkable results in economic efficiency. Singapore spends only 4.7% of GDP on healthcare while achieving 85.1 years life expectancy and 1.6 infant mortality. Singapore's system has three main components: Medisave (mandatory medical savings accounts - 8-10.5% of wage fund), Medishield (insurance for catastrophic illnesses), and Medifund (government assistance for the underprivileged). This system combines personal responsibility with budget constraints, ensures price transparency, and reduces overutilization problems. However, this model is applicable to a small, wealthy, and manageable state and cannot be directly copied to large, heterogeneous countries.

Uzbekistan began phased implementation of the mandatory health insurance (MHI) system from 2021. Presidential Decree PQ-4890 (December 1, 2020) "On Measures to Implement the Mandatory Health Insurance System" created the legal foundation for the MHI system. Initially launched in 2021 as a pilot project in Tashkent city and Tashkent region, the system began application in all territories from 2023. The system is based on the Bismarck model - workers and employers pay contributions from the wage fund (total 3%), these funds are collected by the Mandatory Health Insurance Fund and used to finance medical services.

As of 2024, total healthcare expenditure in Uzbekistan was 52.7 trillion UZS or 4.7 billion USD, representing 5.8% of GDP. The structure of financing sources is: government budget 62.4% (32.9 trillion UZS), mandatory health insurance 23.7%

(12.5 trillion UZS), private payments 13.9% (7.3 trillion UZS). Per capita healthcare expenditure is $138, close to the Central Asian average ($167) but significantly below the OECD average ($4,986). Implementation of the MHI system has led to some positive results: insurance coverage increased from 18% in 2021 to 67% in 2024, the share of out-of-pocket payments decreased from 24.3% to 13.9%, the medicine compensation program expanded (235 types of medicines compensated), and preventive examination coverage increased from 48% to 71%.

However, Uzbekistan's system faces several serious problems. First, limited coverage - workers in the informal sector (32% of working-age population), private farm workers in agriculture, and a large portion of self-employed remain uninsured. Second, contribution collection problems - in 2024 only 78.4% of planned contributions were collected, weakening the fund's financial sustainability. Third, limited service package - MHI covers only basic outpatient and inpatient services; many high-tech operations and expensive medicines are not covered. Fourth, underdeveloped network of medical facilities - insufficient medicine supply, diagnostic equipment, and qualified personnel hinder the system's effective operation. Fifth, weakness of information systems - electronic health systems are implemented in only 42% of facilities, data exchange is limited, and fraud risks are high.

Based on international experience analysis and considering Uzbekistan's conditions, the following strategic directions are recommended. First, developing mechanisms for insuring informal sector workers to achieve full universal coverage - this can be implemented through income-proportionate contributions, government subsidies (for low-income earners), and simplified registration. Second, phased expansion of the service package - initially adding services with high demand and impact indicators (such as oncological treatment, cardiac operations, dialysis), then gradually transitioning to a complete package.

Third, targeted investments for modernizing medical infrastructure - modern diagnostic equipment, electronic medicine systems, personnel qualification improvement programs. Fourth, expanding freedom of choice among service providers to increase competition and efficiency, implementing quality indicator-based payment systems, and increasing private sector participation. Fifth, improving contribution collection efficiency to ensure financial sustainability, properly directing government budget subsidies, and optimizing expenditures (generic medicines, expanding outpatient medicine, preventive focus).

In conclusion, selecting an effective model for healthcare financing depends on each country's specific context. There is no universally "best" model; rather, each approach

represents a combination of advantages and disadvantages. For Uzbekistan, the social insurance-based Bismarck model adapted to local conditions appears most appropriate, as it enables universal coverage, creates financial sustainability, and improves service quality. However, this model's success depends on full implementation, legislative framework perfection, institutional capacity, comprehensive reforms, and continuous monitoring and evaluation. By observing Uzbekistan's MHI system development in coming years and learning from international experience, it is possible to create an effective and sustainable healthcare system meeting the population's needs.

REFERENCES

1. Beveridge W. Social Insurance and Allied Services. – London: HMSO, 1942. – 299 p.
2. Bismarck O. Die gesammelten Werke. – Berlin: Deutsche Verlags, 1924-1935. – Band 1-15.
3. Kutzin J. Health Financing for Universal Coverage and Health System Performance // Bulletin of the World Health Organization. – 2013. – Vol. 91. – P. 602-611.
4. OECD. Health at a Glance 2023: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 246 p.
5. Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan PQ-4890. December 1, 2020.
6. Savedoff W., de Ferranti D., Smith A., Fan V. Political and Economic Aspects of the Transition to Universal Health Coverage // The Lancet. – 2012. – Vol. 380. – P. 924-932.
7. Wagstaff A., Neelsen S. A Comprehensive Assessment of Universal Health Coverage // The Lancet Global Health. – 2020. – Vol. 8(1). – P. 39-49.
8. World Health Organization. Global Health Expenditure Database. – Geneva: WHO, 2023.
9. World Health Organization. World Health Report 2023: Universal Health Coverage. – Geneva: WHO, 2023. – 178 p.
10. Ministry of Public Health. Statistical Collection 2024. – Tashkent, 2024. – 124 p.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Fuqarolarda huquqiy madaniyatni rivojlantirishda milliy g‘oya tamoyillarining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari

Psixologiya kafedra o’qituvchisi
Pardayeva Umida Muhtar qizi.
Toshkent davlat Nizomiy nomidagi O’zbekiston
Milliy Pedagogika universiteti o'qituvchisi.
Ramazonova Shaxnozabonu Obidovna,
Nizomiy nomidagi O’zbekiston Milliy
Pedagogika universitetiMilliy g‘oya va huquq
yo‘nalishi 1-bosqich talabasi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada fuqarolarda huquqiy madaniyatni rivojlantirishda milliy g‘oya tamoyillarining o‘rni va ularning ijtimoiy-psixologik ta’sir mexanizmlari tahlil qilinadi. Milliy g‘oya inson ongiga ta’sir qiluvchi kuch sifatida huquqiy ong, mas’uliyat, vatanparvarlik, ijtimoiy faollik va qonunga hurmat kabi fazilatlarning shakllanishiga yordam beradi. Shuningdek, huquqiy madaniyatning rivoji nafaqat davlat siyosati, balki fuqarolarning shaxsiy ongidagi ijtimoiy-psixologik jarayonlar orqali kechishi ko‘rsatib o‘tiladi. Maqolada milliy g‘oyaning tarbiyaviy, ma’naviy va axloqiy omillar orqali huquqiy xulq-atvorni shakllantirishdagi roli yoritiladi. Tadqiqot natijalari milliy g‘oya tamoyillarini to‘g‘ri tushunish va ularni amaliy hayotga tatbiq etish huquqiy madaniyatni oshirishning eng samarali yo‘llaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Milliy g‘oya, huquqiy madaniyat, huquqiy ong, ijtimoiy-psixologik mexanizmlar, fuqarolik mas’uliyati, vatanparvarlik, ijtimoiy faollik, ma’naviyat, huquqiy tarbiya, shaxs ongining shakllanishi.

Аннотация. В данной статье анализируется роль принципов национальной идеи в развитии правовой культуры граждан, а также их социально-психологические механизмы воздействия. Национальная идея, выступая важным фактором формирования общественного сознания, способствует развитию правового мышления, чувства ответственности, патриотизма, социальной активности и уважения к закону. Подчеркивается, что повышение правовой культуры зависит не только от государственной политики, но и от социальных и психологических процессов, происходящих в сознании личности. В статье раскрываются воспитательные, нравственные

и духовные аспекты влияния национальной идеи на формирование правомерного поведения. Результаты исследования показывают, что правильное понимание и практическое применение принципов национальной идеи является одним из наиболее эффективных путей повышения правовой культуры общества.

Ключевые слова: национальная идея, правовая культура, правовое сознание, социально-психологические механизмы, гражданская ответственность, патриотизм, социальная активность, духовность, правовое воспитание, формирование общественного сознания.

Abstract. This article examines the role of the principles of the national idea in developing the legal culture of citizens, as well as the socio-psychological mechanisms through which these principles influence individuals and society. The national idea, as an important factor shaping public consciousness, contributes to the development of legal thinking, responsibility, patriotism, social activity, and respect for the rule of law. It is emphasized that the improvement of legal culture depends not only on state policies but also on the social and psychological processes occurring within individual consciousness. The article highlights the educational, moral, and spiritual aspects of the national idea in forming lawful behavior. The research findings show that proper understanding and practical application of the principles of the national idea are among the most effective ways to enhance the legal culture of society.

Keywords: national idea, legal culture, legal consciousness, socio-psychological mechanisms, civic responsibility, patriotism, social activity, spirituality, legal education, formation of public consciousness.

Kirish. Bugungi kunda jamiyatning rivojlanishi nafaqat iqtisodiy yoki texnologik omillarga, balki odamlarning huquqiy ongiga va huquqiy madaniyatiga ham chambarchas bog‘liq. Chunki qonunni bilgan va unga amal qiladigan fuqaro – barqaror jamiyatning eng asosiy tayanchi hisoblanadi. Huquqiy madaniyatning shakllanishida esa milliy g‘oya tamoyillari juda katta rol o‘ynaydi. Milliy g‘oya nafaqat odamlarni bir maqsad atrofida birlashtiradi, balki ularda mas’uliyat, Vatanga hurmat, adolatga sodiqlik va tartib-intizom kabi fazilatlarni uyg‘otadi. Aynan shu psixologik omillar fuqarolarning huquqqa bo‘lgan munosabatini o‘zgartiradi, ularni qonunga hurmat bilan qaraydigan shaxslarga aylantiradi.

Ushbu maqolada men milliy g‘oya tamoyillarining aynan qanday ijtimoiy-psixologik mexanizmlar orqali huquqiy madaniyatga ta’sir qilishini sodda, tushunarli va hayotiy misollar bilan yoritib berishga harakat qildim.

Huquqiy madaniyat: mazmuni va ahamiyati

Huquqiy madaniyat — bu shaxsning huquqiy bilimlari, huquqiy ongning yetukligi, qonunlarga hurmati va ularga amal qilish odatining uyg‘un tizimidir. Huquqiy madaniyat shartli ravishda jamiyat va shaxs huquqiy madaniyatiga ajratiladi. Jamiyatning huquqiy madaniyati huquqiy ongning huquqiy qonuniylikning, qonunlarni takomillashtirish va huquqiy tajribaning muayyan darajasini aks ettiradigan hamda imsoniyat huquq sohasida yaratgan butun boyliklarni qamrab oladigan ijtimoiy madaniyatning bir turi sifatida ko‘riladi. Shaxsning huquqiy huquqiy madaniyati jamiyat huquqiy madaniyatining uzviy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu faoliyat huquq sohasida jamiyat taraqqiyotiga va uning madaniyatiga mos keladi va natijada shaxs jamiyatning doimiy huquqiy boyishi sodir bo‘ladi. Uning asosiy tarkibiy qismlari:

1**. Huquqiy ong** — shaxsning huquqiy bilimlarga ega bo‘lishi va qonuniy me’yorlarni tushunishi.

2. **Huquqiy tafakkur** — qonunlarni ongli qabul qilish va ularga nisbatan munosabat.

3. **Huquqiy xulq-atvor** — kundalik hayotda qonunlarga amal qilish odati. Huquqiy madaniyatning shakllanishi faqat huquqiy ma’lumotlar bilan chegaralanmaydi — u ijtimoiy muhit, ta’lim tizimi, tarbiya, davlat siyosati va milliy qadriyatlar ta’sirida rivojlanadi. Ayniqsa, milliy g‘oya tamoyillari huquqiy madaniyatning mustahkam psixologik asosini yaratadi.

Milliy g‘oya va uning tamoyillari

Milliy g‘oya — bu xalqning tarixiy tajribasi, ma’naviy merosi, orzu-intilishlari, qadriyatlari va taraqqiyot yo‘lini mujassamlashtiruvchi mafkuraviy tizimdir. U shaxsning dunyoqarashini shakllantiradi, jamiyatni birlashtiradi va fuqarolik mas’uliyatini oshiradi. **Milliy g‘oya** — muayyan millat hayotiga mazmun baxsh etadigan, uni ezgu maqsad sari yetaklaydigan fikrlar majmui. U millatning o‘tmishi, buguni va istiqbolini o‘zida mujassamlashtiradi, uning tub manfaatlarini, maqsadlarini ifodalaydi. Milliy g‘oya o‘z mohiyatiga ko‘ra, xalq, millat taqdiriga daxldor bo‘lgan, qisqa yoki uzoq muddatda hal etilishi kerak bo‘lgan vazifalar va mo‘ljallarni ham aks ettiradi. Har bir xalq o‘z tarixining burilish nuqtalarida, avvalo mafkura masalasini, uning o‘zagini tashkil etadigan, o‘ziga xos o‘q, birlashtiruvchi yadro vazifasini o‘taydigan ijtimoiy g‘oyani shakllantirish muammosini hal etadi. Bunga esa milliy g‘oya orqali erishiladi. Milliy g‘oya muayyan darajada insoniyat taqdiriga ta’sir qiladi. Milliy g‘oyaning yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, yoshlar qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini, umuminsoniy

qadriyatlarni singdirishda ahamiyati katta hisoblanadi. Milliy g‘oya vositasida el-yurt birlashadi, o‘z oldiga buyuk maqsadlar qo‘yadi va ularni ado etishga qodir bo‘ladi.

Milliy g‘oyaning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- **Vatanga muhabbat va sadoqat**
- **Milliy birlik va hamjihatlik**
- **Ma’naviy merosga hurmat**
- **Adolat va qonuniylik prinsiplariga sodiqlik**
- **Bag‘rikenglik va tinchliksevarlik**
- **Taraqqiyotga intilish**

Ushbu tamoyillar shaxs ongiga ma’lum psixologik yo‘nalish beradi. Natijada fuqarolar qonunlarga ongli ravishda hurmat bilan qaraydi, o‘z burchini biladi va mas’uliyat bilan amal qiladi.

Milliy g‘oya tamoyillarining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari

Milliy g‘oya fuqarolarning huquqiy madaniyatini bevosita oshiradigan bir qator psixologik mexanizmlar orqali ta’sir qiladi. Eng asosiylari quyidagilar:

1. Ijtimoiy identifikatsiya mexanizmi - shaxs o‘zini jamiyat, millat, davlat bilan bog‘lab oladi. “Men shu xalqning farzandiman” degan tuyg‘u unda mas’uliyat, qonunlarga hurmat, jamiyatga foydali bo‘lish hissini kuchaytiradi. Bu jarayon huquqiy xulq-atvorning shakllanishiga asos bo‘ladi.

2. Motivatsion mexanizm - milliy g‘oya fuqaroni vatan ravnaqi, tartib-intizom, adolat uchun harakat qilishga undaydi. Motivatsiya kuchaysa — qonuniylikka amal qilish tabiiy ehtiyojga aylanadi.

3. Ijtimoiy nazorat mexanizmi - jamiyatda ma’naviy qadriyatlar asosida shakllangan ijtimoiy nazorat mavjud: mahalla, oilaviy tarbiya, ta’lim tizimi, jamoat fikri. Bu nazorat shaxsni ongli ravishda huquqiy me’yorlarga rioya qilishga yo‘naltiradi.

4. Me’yor va qadriyatlarning ichkilashtirilishi - psixologiyada bu jarayon internalizatsiya deb ataladi. Shaxs milliy va huquqiy me’yorlarni nafaqat biladi, balki ularni ichki e’tiqod sifatida qabul qiladi. Bu eng barqaror huquqiy madaniyatni yuzaga keltiradi.

5. Rol modellari (o‘rnak shaxslar) - tarixiy shaxslar, ajdodlar merosi, zamonaviy qahramonlar yoshlar ongiga kuchli psixologik ta’sir ko‘rsatadi. Ularga ergashish orqali yoshlar odob, qonuniylik, halollik va mas’uliyatni o‘rganadi.

6. Ijtimoiy kommunikatsiya mexanizmi - ommaviy axborot vositalari, internet, ta’lim tizimi, madaniy tadbirlar milliy g‘oya va huquqiy madaniyatni

targ‘ib qiladi. Ijobiy axborot maydoni shaxs ongini sog‘lom shakllantiradi.

Milliy g‘oya huquqiy madaniyatga ko‘rsatadigan amaliy ta’siri

Milliy g‘oya tamoyillari jamiyatdagi ko‘plab sohalar orqali fuqarolarning huquqiy madaniyatini mustahkamlaydi:

• **Ta’lim tizimi** orqali “Tarbiya”, “Huquq asoslari” va “Milliy g‘oya” fanlari yoshlarning huquqiy ongini kuchaytiradi.

• **Mahalla instituti tarbiya** va ijtimoiy nazoratning eng samarali shakli bo‘lib, tartib-intizomni qo‘llab-quvvatlaydi.

• Vatanparvarlik ruhidagi tarbiya — Konstitutsiya, davlat ramzlari va qonunlarga hurmatni shakllantiradi.

• **OAV va internet** ijobiy mafkuraviy ta’sir orqali huquqiy madaniyat uchun qulay axborot muhitini yaratadi.

• **Yoshlar siyosati** — fuqarolik mas’uliyatini oshiradi, huquqiy faollikni rag‘batlantiradi.

Natijada, milliy g‘oya va huquqiy tarbiya uyg‘unlashganda jamiyatda qonun ustuvorligi, milliy birlik va ijtimoiy barqarorlik kuchayadi.

Xulosa

Fuqarolarda huquqiy madaniyatni rivojlantirish — zamonaviy jamiyat taraqqiyotining eng muhim omillaridan biridir. Milliy g‘oya tamoyillari esa bu jarayonning psixologik asosini yaratadi. Shaxsning jamiyat bilan identifikatsiyasi, motivatsiyasi, ijtimoiy nazorat, qadriyatlarni ichkilashtirish, o‘rnak shaxslarga ergashish va kommunikatsiya mexanizmlari orqali huquqiy madaniyat barqaror tarzda shakllanadi.

Yakun qilib aytganda, fuqarolarning huquqiy madaniyatini oshirish – jamiyatning eng muhim vazifalaridan biridir. Buni faqatgina qonunlarni ko‘paytirish yoki jazolarni kuchaytirish bilan hal qilib bo‘lmaydi. Eng asosiy yo‘l – insonning ongiga, dunyoqarashiga ta’sir qilish. Milliy g‘oya tamoyillari esa aynan shunday ta’sir kuchiga ega: ular shaxsda Vatanga muhabbat, mas’uliyat, birdamlik, halollik va qonunga hurmat kabi fazilatlarni mustahkamlaydi.

Milliy g‘oya va huquqiy madaniyat uyg‘unlashgan jamiyatda tartib, adolat, qonuniylik va fuqarolik mas’uliyati yuqori bo‘ladi. Shu bois ushbu tamoyillarni chuqur o‘rganish, targ‘ib qilish va amaliyotga tatbiq etish bugungi kundagi ustuvor vazifalardan biridir. Agar milliy g‘oya mazmuni yoshlar ongi va kundalik hayotga chuqur singib borsa, huquqiy madaniyat tabiiy ravishda oshadi va jamiyat yanada barqaror, mehribon va adolatli bo‘ladi. Shuning uchun milliy g‘oya tamoyillarini

to‘g‘ri tushunish, ularni tarbiya va ta’limga, ijtimoiy hayotga tatbiq etish – bugungi kunning eng zarur vazifalaridan biri deb hisoblayman.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirish” konsepsiyasi
1998, 11-b
3. Islomov.Z.M.Davlat va huquq nazariyasi.-T.: Adolat, 2
4. U.Tajixanov, A,Saidov. Huquqiy madaniyat nazariyasi 1-tom. - Toshkent.
5.Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Milliy dasturi to‘g‘risidagi O‘zbekiston respublikasining Oliy majlisining qarori.
6. Lex uz
7. Cyberleninka.uz
8. www.wikipedia.org

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

WAYS TO DIVERSIFY LOCAL BUDGET REVENUES

Matqurbonova Dilrabo Jumanazarovna
Master's Student Department of Economics Faculty of Social Sciences and Technology. Asia International University
matqurbonovadilrabo77@gmail.com

English: This article analyzes ways and mechanisms for diversifying local budget revenues based on Uzbekistan's experience and international practice.
Русский язык: В данной статье анализируются пути и механизмы диверсификации доходов местных бюджетов на основе опыта Узбекистана и международной практики.
O'zbek tilida: Ushbu maqolada mahalliy byudjetlar daromadlarini diversifikatsiya qilish yo'llari va mexanizmlari O'zbekiston hamda xalqaro tajriba asosida tahlil qilingan.
Keywords: local budget, revenue diversification, fiscal autonomy, local taxes, property tax, budget stability, decentralized finance, regional development, fiscal capacity, budget potential
Ключевые слова: местный бюджет, диверсификация доходов, фискальная автономия, местные налоги, налог на имущество, бюджетная стабильность, децентрализованные финансы, региональное развитие, фискальный потенциал, бюджетный потенциал
Kalit so'zlar: mahalliy byudjet, daromadlar diversifikatsiyasi, fiskal mustaqillik, mahalliy soliqlar, mulk solig'i, byudjet barqarorligi, markazlashtirilmagan moliya, hududiy rivojlanish, fiskal imkoniyatlar, byudjet salohiyati

Local budgets constitute an essential component of modern fiscal federal systems, playing a decisive role in regional development, meeting local community needs, and implementing decentralized governance. The financial stability and autonomy of local budgets directly depend on the breadth of their revenue base, degree of diversification, and level of dependence on centralized transfers. World experience demonstrates that local government bodies can provide effective services, stimulate local economic development, and deliver quality social services to the population only when their own revenue sources are broad and diversified. Revenue diversification means ensuring balanced and stable revenue flows from various sources (taxes, fees, assets, services), which reduces excessive dependence on one or two sources and mitigates the impact

of economic fluctuations.

In Uzbekistan, the local budget system is undergoing profound transformation. President Shavkat Mirziyoyev's Decree PQ-4365 of June 10, 2019 "On Measures to Fundamentally Improve the System of Local State Government Bodies" and Presidential Decree PF-6224 of April 29, 2021 "On Measures to Further Improve the System of Local State Governance and Administration" established strategic directions for increasing the fiscal autonomy of local government bodies, expanding the revenue base, and stimulating regional development.

Analysis of local own-source revenue composition also reveals problems. In 2024, 47.8% of own-source revenues came from income tax (13.5 trillion UZS), 18.6% from property tax (5.3 trillion UZS), 12.4% from land tax (3.5 trillion UZS), 8.7% from other taxes on individuals (2.5 trillion UZS), 6.2% from local fees and charges (1.8 trillion UZS), and 6.3% from local property and asset revenues (1.8 trillion UZS). This structure shows excessive dependence on one or two main sources (income tax and property tax together account for 66.4%). To measure concentration by revenue sources, the Herfindahl-Hirschman Index (HHI) is applied: $HHI = \Sigma(si)^2$, where si represents each source's share. For Uzbekistan's local budgets, $HHI = (0.478)^2 + (0.186)^2 + (0.124)^2 + (0.087)^2 + (0.062)^2 + (0.063)^2 = 0.2285 + 0.0346 + 0.0154 + 0.0076 + 0.0038 + 0.0040 = 0.2939$. If we include all smaller sources and account for centralized transfers (as a separate "source"), the overall HHI reaches 0.547, indicating high concentration and low diversification. In international practice, $HHI < 0.25$ is considered highly diversified, 0.25-0.40 moderate, and > 0.40 poorly diversified.

Revenue structure also varies significantly across regions. Tashkent city possesses the highest fiscal capacity: total revenues 24.8 trillion UZS, own-source revenue share 62.4% (15.5 trillion UZS), transfers 38.6% (9.3 trillion UZS). This reflects the city's high economic development, large business and population concentration, and presence of major taxpayers. Tashkent city's own-source revenue composition is also more broadly diversified: income tax 38.2%, property tax 24.7%, legal entities property tax 12.4%, fees and charges 9.8%, local assets 8.6%, others 6.3%. For this structure, HHI = 0.268, indicating high diversification. Conversely, Surkhandarya region has the lowest fiscal capacity: total revenues 3.2 trillion UZS, own-source revenue share only 18.7% (0.6 trillion UZS), transfers 81.3% (2.6 trillion UZS). 72.4% of own-source revenues come from income tax, indicating very high concentration (HHI = 0.584) and excessive dependence on transfers. Regions with average indicators - Samarkand, Fergana, Andijan - have own-source revenue shares of 28-34% and HHI ranges of 0.32-0.38.

Table 1. Structure and Diversification Indicators of Local Budget Revenues: Regional Comparison (2024, trillion UZS and %)

Region	Total Revenue	Own Revenue (share %)	Transfer (share %)	Income Tax	Property Tax	Land Tax	Fees/ Charges	HHI Own Rev.	HHI Overall
Tashkent City	24,8	15,5 (62,4 %)	9,3 (37,6 %)	5,9 (38,2 %)	3,8 (24,7 %)	1,9 (12,4 %)	1,5 (9,8 %)	0,268	0,491
Samarkand	6,7	2,1 (31,3 %)	4,6 (68,7 %)	1,0 (47,6 %)	0,4 (19,0 %)	0,3 (14,3 %)	0,1 (4,8 %)	0,337	0,568
Fergana	7,2	2,4 (33,3 %)	4,8 (66,7 %)	1,2 (50,0 %)	0,5 (20,8 %)	0,3 (12,5 %)	0,1 (4,2 %)	0,352	0,555
Andijan	6,4	1,8 (28,1 %)	4,6 (71,9 %)	0,9 (50,0 %)	0,4 (22,2 %)	0,2 (11,1 %)	0,1 (5,6 %)	0,359	0,596
Kashkadarya	5,9	1,4 (23,7 %)	4,5 (76,3 %)	0,7 (50,0 %)	0,3 (21,4 %)	0,2 (14,3 %)	0,1 (7,1 %)	0,368	0,632
Navoi	4,1	1,2 (29,3 %)	2,9 (70,7 %)	0,5 (41,7 %)	0,3 (25,0 %)	0,2 (16,7 %)	0,1 (8,3 %)	0,314	0,592
Bukhara	4,8	1,3 (27,1 %)	3,5 (72,9 %)	0,6 (46,2 %)	0,3 (23,1 %)	0,2 (15,4 %)	0,1 (7,7 %)	0,341	0,611
Surkhandarya	3,2	0,6 (18,7 %)	2,6 (81,3 %)	0,4 (72,4 %)	0,1 (13,8 %)	0,0 (6,9%)	0,0 (3,4 %)	0,584	0,705
Average	89,7	28,3 (31,6 %)	61,4 (68,4 %)	13,5 (47,8 %)	5,3 (18,6 %)	3,5 (12,4 %)	1,8 (6,2 %)	0,365	0,547

Sources: Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan, Local Budget

Reports 2024, Author's calculations.

The table clearly shows that while Tashkent city has the highest fiscal autonomy (own-source revenues 62.4%) and best diversification (HHI 0.268), Surkhandarya region has the lowest autonomy (18.7%) and highest concentration (HHI 0.584). These differences relate to regions' economic development levels, population and business density, economic activity structure, and natural resources. Overall HHI indicators across all regions range from 0.491 to 0.705, demonstrating the dominant role of centralized transfers - in some regions transfers reach 81%. Reducing this high centralization and increasing own-source revenues constitutes the main goal of the diversification strategy.

Studying international experience provides important guidance for developing diversification strategy. In Poland, local budget revenues average 52% from own sources and 48% from transfers. Own-source revenue composition: personal income tax share 39.8%, corporate income tax share 18.6%, property tax 15.4%, vehicle tax 8.7%, local fees 7.2%, local enterprise revenues 6.8%, others 3.5%. HHI = 0.267, indicating high diversification. In the Czech Republic, own-source revenue share is 58%, composition: income tax share 42.4%, property tax 19.8%, land tax 11.2%, local economic activity taxes 10.4%, fees 9.7%, asset revenues 6.5%. HHI = 0.284. In South Korea, own-source revenues are 63%, composition: property tax 28.4%, local consumption tax 24.7%, specific local taxes 18.6%, fees 12.8%, assets 8.9%, others 6.6%. HHI = 0.243. In Japan, own-source revenues are 45%, composition: local income tax 32.8%, property tax 26.4%, corporate taxes 14.7%, fees 13.2%, assets 8.6%, others 4.3%. HHI = 0.259. These examples show that successful local finance systems have own-source revenue shares of 45-65% with high diversification at HHI levels of 0.24-0.28.

For Uzbekistan, a comprehensive strategy for diversifying local budget revenues should include the following directions. The first direction is reforming and expanding the property tax base. The current property tax system has numerous limitations: individual property taxed only on cadastral value with very low rates (0.1-2%), limited coverage of legal entity property, numerous exemptions and exceptions, weak valuation systems. Reform measures should include: implementing regular property revaluation system (every 3 years), applying market value-based valuation methodology, expanding legal entity property tax (industrial facilities, commercial real estate), introducing progressive rate system (expensive property higher rate), reviewing exemptions and canceling unjustified privileges, digital property cadastre and online valuation system. Forecasts suggest these measures could increase property tax

revenues from 5.3 trillion UZS to 12-14 trillion UZS by 2030.

The second direction is implementing a local economic activity taxation system. Currently, Uzbekistan lacks or has very limited systems for taxing local business activity. Implementable taxes include: simplified local tax for small business (1-3% on turnover), local service provision tax (hotels, restaurants, entertainment venues 3-5%), advertising tax (outdoor advertising 5-10% of advertising expenses), vehicle use tax (cars, trucks annual payment), natural resource use fees (water, forest, minerals). Implementing these taxes also performs functions of stimulating and regulating local economy. Forecasts suggest 5-7 trillion UZS could be generated from these sources by 2030.

The third direction is expanding and improving the fees and charges base. Currently, fees and charges are very limited (6.2% of own-source revenues) and often nominal in nature. Expansion methods include: full cost recovery for utility services (water, sewerage, waste collection), entrance fees for parks, entertainment venues, sports facilities, transport infrastructure use fees (toll roads in cities, parking), construction and development fees (infrastructure fees for new construction), licensing and permit fees (local business activities), fines and sanctions (law violations, rule violations). It is necessary to align fee prices with real costs and implement regular indexation. Forecast: from 1.8 trillion UZS to 4.5-5.5 trillion UZS in 2030.

The fourth direction is increasing revenues from local assets and property. Local government bodies own significant property and assets: land plots, buildings, facilities, enterprises, but generate little revenue from them. Enhancement methods include: effective leasing of local property (based on market prices, through open auctions), efficient management of local unitary enterprises and receiving dividends, leasing or selling unused land, new revenues through public-private partnership (PPP) projects, managing and monitoring local assets through digital platforms. Forecast: from 1.8 trillion UZS to 5-6 trillion UZS in 2030.

The fifth direction is improving collection efficiency through digital technologies. The current system suffers from numerous losses and evasions. Digitalization includes: transitioning all tax payments to online system (mobile applications, web portals), automatic calculation and notification systems, integrating databases on property and income, detecting tax evasion through artificial intelligence and big data, ensuring transparency and accountability through blockchain technology. These measures could improve collection efficiency by 15-20%.

According to forecasts, if all recommended measures are implemented comprehensively, by 2030 Uzbekistan's local budgets' own-source revenues could

increase from 28.3 trillion UZS to 52-58 trillion UZS (1.8-2.0 times growth). Own-source revenue share would rise from 31.6% to 48-52%. Revenue structure would be: income tax 28-32% (14.5-18.5 trillion UZS), property tax 21-25% (12-14 trillion UZS), land tax 8-10% (4.5-5.5 trillion UZS), local economic activity taxes 10-12% (5-7 trillion UZS), fees and charges 8-10% (4.5-5.5 trillion UZS), asset revenues 9-11% (5-6 trillion UZS), others 6-8% (3-4.5 trillion UZS). For this structure, HHI would be 0.35-0.40, indicating high diversification. This would significantly increase fiscal autonomy, strengthen accountability of local government bodies, and stimulate regional development.

REFERENCES

1. Bird R.M., Slack E. International Handbook of Land and Property Taxation. – Cheltenham: Edward Elgar, 2004. – 512 p.
2. Ministry of Finance. Local Budget Report 2024. – Tashkent, 2024.
3. Musgrave R.A. The Theory of Public Finance. – New York: McGraw-Hill, 1959. – 628 p.
4. OECD. Fiscal Decentralization and Local Government Finance. – Paris: OECD, 2023.
5. Oates W.E. Fiscal Federalism. – New York: Harcourt Brace, 1972. – 256 p.
6. Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan PF-6224. April 29, 2021.
7. Shah A. Local Budgeting. – Washington: World Bank, 2007. – 456 p.
8. Tiebout C.M. A Pure Theory of Local Expenditures // Journal of Political Economy. – 1956. – Vol. 64. – P. 416-424.
9. World Bank. Decentralization and Subnational Regional Economics. – Washington: WB, 2023.
10. State Statistics Committee. Socio-Economic Status of Uzbekistan Regions 2024. – Tashkent, 2024.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

MOSLASHUVCHAN TA’LIM VA AI-GA ASOSLANGAN TAVSIYA TIZIMLARINING TA’LIM JARAYONIDA QO‘LLANILISHI

Hamrayeva Gulnoz Rustamovna
Muhammad al-xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, “Axborot ta’lim texnologiyalari kafedrasi” katta o‘qituvchisi.

Annotatsiya

Maqola zamonaviy ta’lim tizimida moslashuvchan ta’lim va sun’iy intellekt (AI) ga asoslangan tavsiya tizimlarining o‘rni va qo‘llanilishini tahlil qiladi. Unda individual yondashuv, shaxsiylashtirilgan o‘rganish va adaptiv ta’limning nazariy asoslari, AI tavsiya tizimlarining mexanizmlari, ta’lim jarayonidagi afzalliklari, muammolari va kelajak istiqbollari ko‘rib chiqilgan. Maqola ta’limda AI integratsiyasi va moslashuvchan yondashuvning pedagogik ahamiyatini yoritadi va kelajak istiqbollarini tavsiflaydi.

Kalit so‘zlar: Moslashuvchan ta’lim, shaxsiylashtirilgan o‘rganish, adaptiv ta’lim, sun’iy intellekt (AI), tavsiya tizimlari, pedagogik integratsiya, ta’lim samaradorligi, raqamli tengsizlik, yondashuv.

Аннотация

Статья анализирует роль и применение адаптивного обучения и систем рекомендаций на основе искусственного интеллекта (ИИ) в современной системе образования. В ней рассматриваются теоретические основы индивидуального подхода, персонализированного обучения и адаптивного обучения, механизмы систем рекомендаций на основе ИИ, их преимущества, проблемы и перспективы развития в образовательном процессе. Статья освещает педагогическое значение интеграции ИИ в образование и адаптивных подходов, а также описывает перспективы будущего.

Ключевые слова: Адаптивное обучение, персонализированное обучение, адаптивное образование, искусственный интеллект (ИИ), системы рекомендаций, педагогическая интеграция, эффективность образования, цифровое неравенство, подход.

Abstract

The article analyzes the role and application of adaptive learning and artificial intelligence (AI)-based recommendation systems in the modern education system. It examines the theoretical foundations of individualized approach, personalized

learning, and adaptive education; the mechanisms of AI recommendation systems; their advantages, challenges, and future prospects in the educational process. The article highlights the pedagogical significance of AI integration and adaptive approaches in education and describes future perspectives.

Keywords: Adaptive learning, personalized learning, adaptive education, artificial intelligence (AI), recommendation systems, pedagogical integration, educational efficiency, digital inequality, approach.

Kirish

XXI asr – axborot texnologiyalari va raqamli transformatsiya davrida ta’lim tizimi oldida turgan eng katta vazifalardan biri bu o‘quv jarayonini har bir o‘quvchining individual ehtiyojlariga moslashtirishdir. An’anaviy ta’lim modellari ko‘p yillar davomida **“barchaga bir xil” (one-size-fits-all)** tamoyili asosida ishlab keldi. Biroq, har bir o‘quvchining o‘zlashtirish tezligi, qiziqishlari va kognitiv qobiliyatlari turlicha ekanligi bugungi kunda ushbu yondashuvning samarasizligini ko‘rsatmoqda. Aynan shu nuqtada **Sun’iy Intellekt (AI)** va **Moslashuvchan ta’lim (Adaptive Learning)** texnologiyalari ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish uchun asosiy vosita sifatida maydonga chiqmoqda.

Zamonaviy ta’lim tizimida individual yondashuv va shaxsiy moslashuvchanlik muhim o‘rin tutmoqda. An’anaviy ta’lim usullari barcha o‘quvchilarga bir xil kontentni taqdim etsa, moslashuvchan ta’lim (adaptive learning) har bir talabaning bilim darajasi, o‘rganish tezligi va qiziqishlariga qarab o‘quv jarayonini shaxsiy moslashtiradi [1]. Sun’iy intellekt (AI) ga asoslangan tavsiya tizimlari (recommendation systems) bu jarayonda asosiy rol o‘ynaydi. Ular mashina o‘rganishi algoritmlari yordamida talaba faoliyatini tahlil qilib, mos kontent, mashqlar va o‘quv yo‘llarini tavsiya etadi [4].

So‘nggi yillarda, xususan 2023–2025 yillarda o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, AI integratsiyasi ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Masalan, adaptiv platformalar talabalar ishtirokini oshirib, bilimni saqlab qolish darajasini yaxshilaydi [11]. Ushbu maqola moslashuvchan ta’limning nazariy asoslari, AI tavsiya tizimlarining mexanizmlari, ta’limdagi qo‘llanilishi, afzalliklari, muammolari va kelajak istiqbollarini yoritishga bag‘ishlangan.

Moslashuvchan ta’limning nazariy asoslari

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim jarayonini individuallashtirish va shaxsiylashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. An’anaviy ta’lim modellari barcha ta’lim oluvchilarga bir xil mazmun va sur’atni taklif etishi bilan cheklangan bo‘lsa,

moslashuvchan ta’lim o‘quvchilarning bilim darajasi, qiziqishlari va o‘rganish uslublarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishga imkon beradi [1][3].

Moslashuvchan ta’lim — bu ta’lim oluvchining individual xususiyatlariga mos ravishda o‘quv mazmuni, metodlari, vositalari va baholash mexanizmlarini dinamik tarzda o‘zgartirib borishga asoslangan ta’lim modeli hisoblanadi. Ushbu yondashuvda o‘quvchi markaziy subyekt sifatida qaraladi va uning rivojlanish trayektoriyasi doimiy tahlil qilinadi [2].

Ilmiy adabiyotlarda moslashuvchan ta’lim individuallashtirilgan, shaxsga yo‘naltirilgan va differensiallashtirilgan ta’lim tushunchalari bilan uzviy bog‘liq holda talqin etiladi.

1. Konstruktivizm nazariyasi

Konstruktivizm nazariyasiga ko‘ra, bilim tayyor holda berilmaydi, balki o‘quvchi tomonidan faol ravishda yaratiladi. Moslashuvchan ta’lim ushbu nazariyaga tayangan holda o‘quvchining avvalgi bilimlari va tajribasiga mos topshiriqlarni taqdim etadi [1].

2. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim nazariyasi

Bu nazariya o‘quvchining individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishni taqozo etadi. Moslashuvchan ta’limda o‘quvchi o‘z sur’atida o‘rganish, mustaqil qaror qabul qilish va shaxsiy ta’lim trayektoriyasini tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi [3].

3. Kompetensiyaviy yondashuv

Moslashuvchan ta’lim kompetensiyaviy yondashuvga asoslanib, bilim bilan bir qatorda amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishni maqsad qiladi [8].

Zamonaviy kognitiv psixologiya va neyropedagogika tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, inson miyasi ma’lumotni qabul qilishda “optimal qiyinchilik darajasi” (Zone of Proximal Development) tushunchasiga tayanadi. Lev Vigotskiy tomonidan asos solingan ushbu nazariya AI algoritmlarining asosi hisoblanadi.

- **Dinamik qiyinchilik darajasi** - AI tizimlari o‘quvchi uchun topshiriqlar qiyinchilik darajasini shunday sozlaydiki, u na juda oson (zerikishga olib keladi), na juda murakkab (tushkunlikka olib keladi) bo‘ladi.
- **Kognitiv yuklanish nazariyasi (Cognitive Load Theory)** - Moslashuvchan tizimlar talabaning ishchi xotirasi (working memory) imkoniyatlarini tahlil qilib, materialni mikromodullar ko‘rinishida taqdim etadi. Bu esa o‘zlashtirish koeffitsientini (retention rate) oshiradi.

AI-ga asoslangan tavsiya tizimlari va ularning mexanizmlari

Sun’iy intellektga asoslangan tavsiya tizimlari o‘quvchilarga individual o‘rganish kontenti va resurslarni tavsiya qiluvchi algoritmik tizimlar bo‘lib, ta’lim jarayonini shaxsiylashtirishda muhim vosita hisoblanadi [4][6].

Ushbu tizimlar quyidagi texnologiyalarga asoslanadi:

- **Kontentga asoslangan filtratsiya** — talabaning avvalgi faoliyatiga o‘xshash materiallarni tavsiya etadi;
- **Hamkorlik filtratsiyasi** — o‘xshash talabalar tajribasiga asoslanadi;
- **Gibrid modellar** — yuqoridagi yondashuvlarni birlashtirib, tavsiya aniqligini oshiradi [13].

Mashina o‘rganishi algoritmlari (neyron tarmoqlar, qaror daraxtlari va boshqalar) talaba ma’lumotlarini real vaqt rejimida tahlil qiladi. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, bunday tizimlar o‘quv natijalarini o‘rtacha 20–30 % ga oshiradi.

AI tavsiya tizimlari Coursera, Khan Academy, Duolingo kabi onlayn platformalarda keng qo‘llanilib, shaxsiy o‘quv yo‘llarini yaratish, real vaqtli fikr-mulohaza berish va motivatsiyani oshirish imkonini bermoqda [10][11].

Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotlarda AI tizimlarining ayrim muammoli jihatlari ham qayd etilgan. Jumladan, algoritmik tarafkashlik (bias) ayrim o‘quvchilar uchun noto‘g‘ri tavsiyalar berilishiga olib kelishi mumkin, bu esa ta’lim adolati masalasini yuzaga chiqaradi [7]. Shuningdek, talaba ma’lumotlarining maxfiyligi va xavfsizligini ta’minlash masalasi ham dolzarb bo‘lib qolmoqda [5][12].

Olimlarning fikricha, AI tizimlari o‘qituvchini to‘liq almashtirmasligi, balki pedagogik tajriba bilan uyg‘unlashgan yordamchi vosita sifatida qo‘llanilishi zarur.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, AI tavsiya tizimlari ta’lim jarayonini personalizatsiya qilish, adaptiv o‘rganishni ta’minlash va o‘qituvchilarni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi. Ular talabalarning individual ehtiyojlarini aniqlash va ularga mos yanada samarali ta’lim yo‘nalishini taklif etadi, shuningdek, o‘quv jarayonini dinamik va maqsadga yo‘naltirilgan qiladi. Biroq, xizmatlar adolati, ma’lumotlar xavfsizligi, pedagogik integratsiya hamda raqamli tengsizlik kabi masalalar hal qilinishi zarur bo‘lgan muhim cheklovlar sifatida qolmoqda.

— Ta’lim jarayoniga AI tavsiya tizimlarini pedagogik yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirgan holda joriy etish orqali o‘quv jarayonini personalizatsiya qilish va adaptiv o‘rganishni ta’minlash tavsiya etiladi.

— Generativ va multimodal AI texnologiyalaridan (masalan, ChatGPT) foydalanishda o‘qituvchilarning raqamli va sun’iy intellekt kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

— AI tavsiya tizimlarini qo‘llash jarayonida ma’lumotlar xavfsizligi, etik tamoyillar va ta’limdagi adolatni ta’minlash hamda raqamli tengsizlikni kamaytirishga qaratilgan mexanizmlarni ishlab chiqish lozim.

Kelajakdagi moslashuvchan ta’lim faqat kompyuter ekrani bilan cheklanib qolmaydi. Metaverse va Kengaytirilgan reallik (XR) texnologiyalari AI bilan birlashib, quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

1. **Simulyatsion adaptivlik** - Tibbiyot talabasi jarrohlik amaliyotini virtual reallikda bajarayotganda, AI uning har bir harakatini tahlil qilib, real vaqtda murakkablikni o‘zgartirib boradi.
2. **Umrbod ta’lim trayektoriyasi** - Insonning bog‘cha yoshidan boshlab butun umri davomidagi o‘rganish tarixini saqlaydigan “Raqamli bilim pasporti” yaratiladi.

Ilmiy nuqtai nazardan, AI tizimlarining ta’limdagi o‘rni – bu “Massiv ta’lim” (Mass Education) modelidan “Prezitsion ta’lim” (Precision Education) modeliga o‘tish vositasidir. Tibbiyotda har bir bemorga individual davolash usuli qo‘llanilgani kabi, ta’limda ham AI har bir inson miyasining o‘ziga xosligini inobatga oluvchi yagona vosita hisoblanadi.

Biroq, bu yerda Kelajak istiqbollari: “Ubiquitous Learning” ham mavjudligini unutmaslik kerak. AI ta’limni “mexaniklashtirib” qo‘ymasligi, balki insoniylik omilini kuchaytirishi lozim.

XXI asr ta’lim paradigmasining transformatsiyasi shuni ko‘rsatmoqdaki, ta’lim endi faqat axborot uzatish vositasi emas, balki har bir shaxsning intellektual salohiyatini maksimal darajada ochib beruvchi moslashuvchan jarayonga aylanishi shart. Ushbu maqolada tahlil qilingan moslashuvchan ta’lim modellari va sun’iy intellektga asoslangan tavsiya tizimlari ushbu maqsadga erishishning eng samarali yo‘li ekanligini isbotlamoqda.

Olib borilgan tadqiqotlar va ilmiy tahlillar natijasida quyidagi fundamental xulosalarga kelindi:

Individuallashuvning yuqori bosqichi - AI va mashina o‘rganishi algoritmlari (kontentli va kolaborativ filtratsiya) ta’lim oluvchini passiv tinglovchidan faol subyektga aylantiradi. Bu tizimlar “Zone of Proximal Development” (Yaqin rivojlanish zonasi) tamoyili asosida o‘quvchining kognitiv yuklamasini optimallashtirib, bilim o‘zlashtirish samaradorligini o‘rtacha 30% gacha oshiradi.

Ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv - ta’limiy ma’lumotlar tahlili (Learning Analytics) orqali o‘quv jarayonini real vaqt rejimida monitoring qilish, nafaqat talabaning joriy holatini baholash, balki uning kelajakdagi natijalarini bashorat qilish va o‘quv jarayonidan uzilib qolish (dropout) xavfini avvaldan bartaraf etish imkonini beradi.

Etik va texnik muvozanat - moslashuvchan ta’lim tizimlarini joriy etishda algoritmik tarafkashlik, ma’lumotlar maxfiyligi va raqamli tengsizlik kabi muammolar tizimli

yondashuvni talab etadi. Ta’limning “mexaniklashib” ketishining oldini olish uchun texnologik yechimlar insonparvarlik tamoyillari bilan uyg‘unlashtirilishi zarur.

Istiqbolda generativ AI va multimodal interfeyslarning rivojlanishi ta’limni “hamma joyda va har doim” (ubiquitous learning) tamoyili asosida yanada shaxsiylashtiradi. Xulosa qilib aytganda, moslashuvchan ta’lim tizimlarini milliy ta’lim standartlariga integratsiya qilish — raqamli iqtisodiyot davri uchun raqobatbardosh va kreativ fikrlaydigan kadrlarni tayyorlashning strategik kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brusilovsky, P., & Millán, E. (2007). *User models for adaptive hypermedia and adaptive educational systems*. Springer.
2. Siemens, G., & Long, P. (2011). *Analytics in learning and education*. EDUCAUSE Review.
3. Pane, J. F. et al. (2017). *Personalized learning implementation and effects*. RAND Corporation.
4. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education*. CCR.
5. Drachsler, H., & Greller, W. (2016). *Privacy and analytics*. ACM.
6. Zawacki-Richter, O. et al. (2019). *AI in higher education*. IJETHE.
7. Kizilcec, R. F., & Lee, H. (2020). *Algorithmic fairness in education*. arXiv.
8. OECD. (2021). *AI and Big Data in Education*. OECD Publishing.
9. Luckin, R. et al. (2016). *Intelligence Unleashed*. Pearson.
10. Khan Academy. (2023). *Personalized learning with AI*.
11. Coursera Research. (2024). *AI recommendations and learner engagement*.
12. European Commission. (2022). *Ethical guidelines for AI in education*.
13. Baker, R. S., & Inventado, P. S. (2014). *Educational data mining*. Springer.
14. UNESCO. (2023). *Guidance on generative AI in education*.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

RUHIY MUSTAHKAMLIKNING HUQUQIY ARXITEKTURASI:MILLIY G'OYA ASOSIDA SHAXSNI MODELLASHTIRISH

Psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Xayitova Zilola Mahmudjanovna

O'zbekiston milliy pedagogika universiteti

Tarix fakulteti **Milliy g'oya ,**

ma'naviyat asoslari va Xuquq ta'limi yo'nalishi 1- kurs talabasi
Abduraxmonov Akbarjon Akromjon o'g'li

ANNOTATSIYA: Ushbu maqola ruhiy mustahkamlik va shaxsning huquqiy, psixologik va ma'naviy jihatlarini milliy g'oya asosida modellashtirish masalalarini o'rganadi. Maqolada shaxsning ichki psixologik barqarorligi, ijtimoiy va huquqiy me'yorlar bilan uyg'unligi, milliy qadriyatlar orqali shakllanishi, hamda ruhiy mustahkamlikni yaratishda davlat siyosati va qonuniy mexanizmlarning roli tahlil qilinadi.

ANNOTATION: This article examines the issues of mental stability and modeling the legal, psychological and spiritual aspects of the individual based on the national idea. The article analyzes the internal psychological stability of the individual, its harmony with social and legal norms, its formation through national values, and the role of state policy and legal mechanisms in creating mental stability.

KALIT SO'ZLAR: ruhiy mustahkamlik, shaxs modellashtirish, milliy g'oya, huquqiy arxitektura, psixologik barqarorlik, ma'naviy qadriyatlar.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: душевная стойкость, моделирование личности, национальная идея, правовая структура, психологическая устойчивость, духовные ценности.

Ruhiy mustahkamlik – shaxsning ichki barqarorligi va atrof-muhitga moslashish qobiliyati sifatida psixologiya va pedagogikada katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, huquqiy arxitektura shaxsni ijtimoiy me'yorlar va qonuniy me'zonlar orqali shakllantirishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Milliy g'oya esa ruhiy va ma'naviy barqarorlikni mustahkamlash, shaxsni ma'naviy jihatdan rivojlantirish, ijtimoiy va huquqiy me'yorlarga hurmat bilan bog'lashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. **Ruhiy mustahkamlik va shaxsni modellashtirish nazariyasi**

Ruhiy mustahkamlik shaxsning stressga, ijtimoiy bosimga va hayotiy qiyinchiliklarga qarshi chidamliligini anglatadi. Shu nuqtai nazardan, shaxsni modellashtirish quyidagi asosiy elementlardan iborat:

***Psixologik barqarorlik –** ichki motivatsiya, o‘zini anglash va stressga chidamlilik.

* **Ma’naviy me’yorlar –** milliy qadriyatlar, axloqiy printsiplar, madaniy identitet.

*** Huquqiy arxitektura – shaxsning huquqiy bilimlari, jamiyatdagi huquqiy me’yorlarga rioya qilishi, qonuniy tushunishi. Shaxsni modellashtirishning asosiy maqsadi – ruhiy mustahkamlikni milliy qadriyatlar va huquqiy mexanizmlar bilan uyg‘unlashtirishdir. Milliy g‘oya va ruhiy mustahkamlik**

Milliy g‘oya shaxsni o‘zligini anglash, tarixiy va madaniy merosni qadrlash orqali ruhiy barqarorlikni oshiradi. Milliy g‘oya orqali:

*Ichki motivatsiya va ijtimoiy faoliyat uyg‘unlashadi.Shaxs ma’naviy va huquqiy mas’uliyatni anglaydi.Psixologik barqarorlik mustahkamlanadi va huquqiy arxitekturaga mos keladigan shaxs modeli shakllanadi.Milliy g‘oya, shuningdek, yoshlarni ijtimoiy me’yorlar va qonuniy qadriyatlarni qabul qilishga yo‘naltiradi..

Huquqiy arxitektura va shaxsni modellashtirish.Huquqiy arxitektura shaxsni rivojlantirish va uni ijtimoiy jihatdan faol qilishda mexanizm sifatida ishlaydi. Quyidagi bosqichlar mavjud**: 1. Qonuniy bilimlarni shakllantirish** – shaxs jamiyatdagi qonunlarni tushunadi va ularga amal qiladi.

2. Huquqiy barqarorlikni rivojlantirish – shaxs o‘z huquq va majburiyatlarini anglab, huquqiy nizolarni psixologik barqarorlik bilan hal qiladi.

3. Ijtimoiy integratsiya – shaxs milliy qadriyatlar va huquqiy me’yorlarga mos ravishda jamiyatga faol qo‘shiladi.

4. Shaxs modellashtirish metodologiyasi

Shaxsni milliy g‘oya asosida modellashtirish quyidagi metodologik yondashuvlarni talab qiladi:

Psixologik treninglar – stressga chidamlilik, o‘zini anglash, motivatsiya rivojlantirish.

Huquqiy ta’lim – qonunlarni o‘rganish va amaliyotga tadbiq qilish.

Madaniy va ma’naviy tarbiya – milliy qadriyatlar va tarixi meros orqali shaxsni shakllantirish. Bu metodlar birgalikda shaxsning ruhiy mustahkamligini, huquqiy ongini va milliy identitetini birlashtiradi.

XULOSA

Ruhiy mustahkamlikni shakllantirish bugungi globallashuv davrida nafaqat psixologik ehtiyoj, balki huquqiy, ijtimoiy va ma’naviy zarurat sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shaxsning barqaror psixik holati, uning ijtimoiy faolligi, ma’naviy qarorlar qabul qilish qobiliyati va tashqi ta’sirlarga nisbatan immuniteti huquqiy tizim tomonidan yaratilgan ishonchli kafolatlar bilan chambarchas bog‘liq. Milliy g‘oya esa ana shu jarayonning ideologik asosini tashkil etib, shaxsning o‘zligini anglash, milliy identitetini mustahkamlash va jamiyatga foydali bo‘lishga undaydi.Huquqiy arxitektura shaxsning ruhiy barqarorligini ta’minlovchi tizimli mexanizmlar — konstitutsiyaviy kafolatlar, ijtimoiy himoya, ta’lim va tarbiya siyosati, axborot xavfsizligi standartlari va yoshlar bilan ishlash dasturlari orqali shakllanadi. Bu mexanizmlar nafaqat shaxs erkinliklarini himoya qiladi, balki uning ruhiy tayanchini mustahkamlash, hayotiy pozitsiyasini aniq belgilash va salbiy ta’sirlardan himoya qilishga xizmat qiladi.Milliy g‘oya shaxsni modellashtirishda muhim strategik omildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi , 2023
2. Prezident Shavkat Mirziyoyev nutqlari va qarorlari, 2017–2024
3. Xudoyberdiyev, A. Psixologik mustahkamlik va huquqiy ong. Toshkent, 2021.
4. Abdullayeva, N. Shaxs psixologiyasi va ruhiy barqarorlik. Toshkent: “Fan va Ta’lim”, 2020.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI MAVZUSI: "METABOLIK ASSOTSIRLANGAN YOG'LI JIGAR KASALLIGIDA INSULINGA REZISTENTLIKNI BOG'LIQLIK XUSUSIYLARI"

Isroilov Muhammadali Azizbek o‘g‘li
[1]Andijon davlat tibbiyot instituti Terapiya yo‘nalishi, 1-bosqich magistratura talabasi
Saliev Alisher Qodirovich
[2]Andijon davlat tibbiyot instituti Oilaviy shifokorlar tayyorlash kafedrasi dotsenti

ADABIYOTLAR SHARHI

KIRISH

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligi (MASLD), avvalroq alkogolsiz yog'li jigar kasalligi (NAFLD) nomi bilan ma'lum bo'lgan, hozirgi kunda dunyo bo'ylab eng tarqalgan jigar patologiyalaridan biri hisoblanadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, jahon aholisining taxminan 25-30 foizi ushbu kasallikdan aziyat chekadi va bu ko'rsatkich obezitet, 2-tipli diabet va metabolik sindrom bilan og'rigan bemorlarda 70 foizdan ortiqni tashkil etadi. Mazkur kasallikning rivojlanishida insulinga rezistentlik markaziy o'rin tutadi va bu patogenetik bog'liqlik so'nggi yillardagi ilmiy tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Magistrlik dissertatsiyasi doirasida "Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligida insulinga rezistentlikni bog'liqlik xususiyatlari" mavzusi bo'yicha adabiyotlar sharhi yozilmoqda. Ushbu sharh zamonaviy ilmiy adabiyotlar, jumladan, recenziyalanadigan jurnallardagi maqolalar, meta-tahlillar, klinik ko'rsatma qo'llanmalar va so'nggi yillardagi yangi tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Adabiyotlar sharhi xalqaro va mahalliy manbalarni qamrab olib, mavzuning nazariy asoslarini, zamonaviy diagnostika usullarini, davolash yondashuvlarini va kelgusidagi tadqiqot yo'nalishlarini yoritadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, so'nggi o'n yil ichida ushbu sohadagi tushunchalar va yondashuvlar sezilarli darajada o'zgardi, xususan, 2020-yilda taklif etilgan yangi terminologiya va diagnostik kriteriyalar tibbiyot amaliyotida inqilobiy o'zgartirishlar qildi.

1. METABOLIK ASSOTSIRLANGAN YOG'LI JIGAR KASALLIGI: TERMINOLOGIYA VA TA'RIFNING EVOLYUTSIYASI

1.1. Tarixiy rivojlanish va terminologiyadagi o'zgarishlar

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligi tarixiy jihatdan bir nechta nomlar bilan atalgan va har bir terminologik o'zgarish ilmiy tushunchalarning chuqurlashishi va klinik yondashuvlarning takomillashuvini aks ettiradi. Birinchi marta 1980-yillarda Ludwig va hamkasblari tomonidan "alkogolsiz steatohepatit" (NASH) atamasi taklif etilgan bo'lib, bu atama alkogol iste'mol qilmaydigan bemorlarda kuzatiladigan jigar patologiyasini tasvirlash uchun ishlatilgan. O'sha davrdagi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ushbu kasallik alkogolli jigar kasalligiga gistologik jihatdan o'xshash bo'lsa-da, etiopatogenez jihatdan tubdan farq qiladi. Keyingi o'n yilliklar davomida "alkogolsiz yog'li jigar kasalligi" (NAFLD) atamasi keng tarqaldi va bu atama kasallikning butun spektrini, oddiy steatozdan steatohepatit va sirrozgacha bo'lgan rivojlanish zanjirini qamrab oldi.

2020-yilda xalqaro ekspertlar guruhi tomonidan taklif etilgan "Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligi" (MASLD) atamasi va keyingi "Metabolik assotsirlangan steatohepatit" (MASH) nomi muhim terminologik o'zgarishni ifodaladi. Bu o'zgarishning asosiy sababi shundaki, avvalgi "alkogolsiz" atama kasallikning haqiqiy tabiatini to'liq aks ettirmas ed va ko'plab bemorlarda kichik miqdorda alkogol iste'moli ham mavjud bo'lishi mumkin edi. Bundan tashqari, yangi terminologiya kasallikning metabolik tabiatini aniqroq ifodalaydi va metabolik xavf omillarining markaziy ahamiyatini ta'kidlaydi. Yangi nomlash tizimi shuningdek, kasallikning og'irligini baholash uchun "MASH" atamasini ishlatish imkonini beradi, bu esa avvalgi "NASH" atamasidan farqli o'laroq, kasallikning metabolik assotsirlangan tabiatini aniqroq aks ettiradi.

Yangi diagnostik kriteriylar va ularning ahamiyati

Yangi diagnostik kriteriyalarga ko'ra, MASLD tashxisi quyidagi shartlarning bajarilishi bilan qo'yiladi: jigar parenximasida ultratovush, MRT yoki biopiya orqali aniqlangan yog' to'planishi mavjud bo'lishi kerak; shuningdek, bemorda metabolik xavf omillaridan kamida bittasi bo'lishi lozim, ya'ni tana massasi indeksining 25 kg/m² dan ortishi yoki bel aylanasining oshishi, qon bosimining ko'tarilishi, dislipidemiya, prediabet yoki 2-tipli diabet yoki HOMA-IR indeksining 2,5 dan oshishi. Bu kriteriyalar kasallikning metabolik tabiatini aniqroq belgilash va metabolik xavf omillari bilan bog'liqligini ko'rsatish imkonini beradi. Shu bilan birga, yangi tizim alkogol iste'moli va boshqa jigar zararlovchi omillarni istisno qilish talabini ham o'z ichiga oladi, ammo bu istisno avvalgidek qat'iy emas, balki klinik kontekstda baholanadi.

1.2. Kasallikning global tarqalishi va ijtimoiy ahamiyati

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligi dunyo bo'ylab sog'liqni saqlash tizimiga katta iqtisodiy va klinik yuklama yaratmoqda. Turli epidemiologik tadqiqotlar va meta-tahlillar shuni ko'rsatadiki, global tarqalish 25-30 foizni tashkil etadi, ammo bu ko'rsatkich mintaqalar va populyatsiyalar keskin farq qiladi. Yaqin Sharq mamlakatlarida va Janubi-Sharqiy Osiyoda tarqalish 30 foizdan oshadi, Evropa mamlakatlarida 20-25 foiz, Shimoliy Amerikada 24 foiz atrofida qayd etilgan. O'zbekistonda mazkur kasallikning tarqalishi bo'yicha keng qamrovli epidemiologik tadqiqotlar kam bo'lsa-da, so'nggi yillardagi klinik ma'lumotlar obezitet va diabet tarqalishining ortishi fonida MASLD ham tez tarqalayotganini ko'rsatmoqda.

Kasallikning ijtimoiy ahamiyati uning asoratlari bilan bog'liq. MASLD progressiv xarakterga ega bo'lib, bemorlarning bir qismida oddiy steatozdan steatohepatit (MASH), fibrroz, sirroz va hatto gepatotsellyulyar karsinoma (JSHK) rivojlanishi mumkin. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, MASH li bemorlarning 15-20 foizda 10-15 yil ichida sirroz rivojlanadi va bu bemorlarda JSHK rivojlanish xavfi umumiy populyatsiyaga nisbatan 10-15 marta yuqori. Bundan tashqari, MASLD kardiovaskular kasalliklar, 2-tipli diabet va boshqa metabolik asoratlar xavfini oshiradi, bu esa bemorlarning umumiy o'lim xavfini sezilarli darajada oshiradi. Shuning uchun ham mazkur kasallik faqat jigar patologiyasi sifatida emas, balki tizimli metabolik buzilish sifatida qaralishi lozim.

2. INSULINGA REZISTENTLIK: MOLEKULYAR ASOSLAR VA FIZIOLOGIK AHAMIYATI

2.1. Insulinga rezistentlikning ta'rifi va patogenetik ahamiyati

Insulinga rezistentlik hujayra va to'qimalar darajasida insulinning normal fiziologik ta'siriga javob qobiliyatining pasayishi sifatida ta'riflanadi. Bu holatda insulinning normal yoki hatto yuqori konsentratsiyasi qayta yuz bersa ham, insulin signalini o'tkazish tizimidagi buzilishlar tufayli maqsad organlar (skelet muskullari, yog' to'qimasi va jigar) unga adekvat javob bera olmaydi. Insulinga rezistentlik metabolik sindromning asosiy komponenti hisoblanadi va 2-tipli diabet, arteriyaviy gipertenziya, dislipidemiya va kardiovaskular kasalliklar rivojlanishida markaziy rol o'ynaydi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, insulinga rezistentlik nafaqat periferik to'qimalarda, balki jigar, buyrak va hatto miyada ham rivojlanishi mumkin, bu esa uning tizimli ta'sirini ta'kidlaydi.

Insulinga rezistentlikning rivojlanishida bir nechta molekulyar mexanizmlar ishtirok etadi. Birinchidan, insulin retseptori signal o'tkazish zanjiridagi buzilishlar muhim ahamiyatga ega. Insulin retseptori (IR) tirozin kinaza faolligiga ega transmembran oqsil bo'lib, insulin birikganda o'z-o'zidan fosforillanadi va IRS (Insulin Receptor Substrate) oqsillarni aktivlaydi. IRS oqsillari PI3K-Akt-PKB signal yo'lini aktivlaydi, bu yo'lini esa glukozani olish, glikogen sintezi, lipogenez va protein sintezi kabi anabolik jarayonlar uchun javob beradi. IRS oqsillari disfunktsiyasi yoki PI3K yo'lining inhibitlovi insulin signalining periferik to'qimalarga yetib borishini to'sadi.
Ikkinchidan, mitokondriyal disfunksiya va oksidativ stress insulinga rezistentlik rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Mitokondriyal disfunksiya ATP ishlab chiqarish qobilyatining pasayishi, reaktiv kislorod turlari (RKT) ortishi va hujayra energetika muvozanatining buzilishiga olib keladi. Uchinchi muhim mexanizm endoplazmatik retikulum (ER) stressi va undofagi javob reaksiyasidir. Obezitet va metabolik ortiqcha yuklanish sharoitida ERda oqsil katlanishi buziladi, bu esa ER stressini keltirib chiqaradi. ER stressi insulin signal o'tkazishni inhibe qiladi va proinflamatuar signal yo'llarini aktivlaydi. To'rtinchidan, inflammasom aktivatsiyasi va kronik past darajadagi inflamatsiya (meta-inflamatsiya) insulinga rezistentlik rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Yog' to'qimasidan chiqadigan proinflamatuar sitokinlar (TNF-α, IL-6, IL-1β) IRS oqsillarining serine fosforillanishini rag'batlantiradi, bu esa ularning tirozin faolligini inhibe qiladi va insulin signalini buzadi. So'nggi yillardagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu molekulyar mexanizmlar bir-biri bilan o'zaro bog'liq va birgalikda insulinga rezistentlik rivojlanishiga olib keladi.

2.2. Jigar insulinga rezistentligining o'ziga xos xususiyatlari

Jigar insulinga rezistentligi metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligining patogenezida markaziy o'rin tutadi va periferik insulinga rezistentlikdan bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega. Jigarda insulin ikkita asosiy fiziologik ta'sirga ega: glukoneogenezni inhibit qilish va lipogenezni rag'batlantirish. Normal sharoitda insulin glukoneogenezni bosadi va jigardan qonga glukoza chiqishini kamaytiradi, shuningdek, oqsil sintezini rag'batlantiradi va lipoprotein sekretsiyasini tartibga soladi. Biroq, jigar insulinga rezistentligida bu jarayonlar buziladi: jigar glukoneogenezini inhibe qila olmaydi va bu qon glukoza miqdorining oshishiga olib keladi; bir vaqtning o'zida lipogenez anomal ravishda kuchayadi, bu esa jigar parenximasida yog' to'planishini keltirib chiqaradi.

Jigar insulinga rezistentligining molekulyar asoslarida bir qancha o'ziga xos mexanizmlar ishtirok etadi. Birinchidan, jigar hujayralarida (gepatotsitlarda) insulin

retseptorlari soni va ularning sensibilizatsiyasi pasayadi. Bu pasayish IRS-1 va IRS-2 oqsillarining ekspressiyasi kamayishi, PI3K faolligining pasayishi va Akt/PKB signal yo'lining disfunktsiyasi bilan bog'liq. Ikkinchidan, jigar insulin rezistentligida SREBP-1c (Sterol Regulatory Element-Binding Protein-1c) transkripsiya omilining faolligi ortadi, bu esa lipogenik genlarning ekspressiyasini kuchaytiradi va jigarda yangi yog' sintezini stimulaydi. Uchinchidan, AMPK (AMP-activated protein kinase) yo'lining inhibisyasi muhim ahamiyatga ega, chunki normal sharoitda AMPK katabolik jarayonlarni (masalan, oksidlovchi fosforlanish) rag'batlantiradi va anabolik jarayonlarni (masalan, lipogenez) inhibe qiladi.

Jigar insulinga rezistentligining klinik ko'rinishlari orasida bazal giperglisemiya, ovqatdan keyingi glisemik pikning oshishi, qon zardobida insulin miqdorining ko'tarilishi (giperinsulinemiya) va VLDL triglitseridlarining ortishi kuzatiladi. Shuningdek, jigar insulinga rezistentligi metabolik sindromning boshqa komponentlari bilan chambarchas bog'liq va ular bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jigar insulinga rezistentligi periferik insulinga rezistentlikdan oldin rivojlanishi va uni kuchaytirishi mumkin, bu esa kasallikning progressiyasida qo'shimcha omil hisoblanadi. Bundan tashqari, jigar insulinga rezistentligi jigar yog' to'planishi va MASH rivojlanishi uchun zaruriy shart hisoblanadi, ammo u yagona omil emas, balki genetik, muhit va hayot tarzi omillari bilan birgalikda ta'sir ko'rsatadi.

3. METABOLIK ASSOTSIRLANGAN YOG'LI JIGAR KASALLIGI VA INSULINGA REZISTENTLIK: PATOGENETIK BOG'LIQLIK

3.1. "Bir zarba" va "Ko'p zarba" gipotezalari: tarixiy rivojlanish

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligining patogenezini tushunish uchun bir nechta nazariy gipotezalar taklif etilgan va ular vaqt o'tishi bilan takomillashib kelgan. 1998-yilda Day va James tomonidan taklif etilgan "ikki zarba" gipotezasi (two-hit hypothesis) uzun vaqt davomida kasallik patogenezining asosiy modeli hisoblangan. Birinchi zarba sifatida jigar parenximasida yog' to'planishi (steatoz) ko'rsatilgan bo'lib, bu periferik insulinga rezistentlik, lipoliz kuchayishi va jigarga erkin yog' kislotalarining oqimi ortishi tufayli yuz beradi. Ikkinchi zarba sifatida oksidativ stress, lipid peroksidatsiyasi, mitokondriyal disfunksiya va inflammatsiya ko'rsatilgan, bu esa steatozdan steatohepatitga (MASH) o'tish uchun zarurdir.

Biroq, so'nggi yillardagi tadqiqotlar "ikki zarba" gipotezasining kamchiliklarini aniqladi va uni kengaytiruvchi yangi modellar paydo bo'ldi. "Ko'p zarba" (multi-hit) gipotezasi birinchi navbatda bir nechta zararli omillarning bir vaqtda ta'sir etishini

ta'kidlaydi. Bu modelga ko'ra, steatoz rivojlanishi uchun bir nechta omillar birgalikda ta'sir ko'rsatadi: periferik insulinga rezistentlik, jigarga yog' kislotalarining ortib oqishi, jigarning o'zidagi lipogenez kuchayishi, VLDL sekretsiyasining buzilishi va mitokondriyal disfunksiya. Steatozdan MASHga o'tish uchun qo'shimcha omillar: oksidativ stress, lipid peroksidatsiyasi mahsulotlari, proinflamatuar sitokinlar, endoplazmatik retikulum stressi, autofagiya disfunktsiyasi va ichak mikrobiomi o'zgarishlari ishtirok etadi. Bundan tashqari, genetik va epigenetik omillar individual sezuvchanlikni belgilaydi va kasallikning klinik ko'rinishini shakllantiradi.

3.2. Lipotoksiklik va lipogenez buzilishi

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligida jigar yog' to'planishi bir nechta manbalardan keladi va bu jarayon insulinga rezistentlik bilan chambarchas bog'liq. Birinchidan, periferik insulin rezistentlik tufayli skelet muskullari va yog' to'qimalarida lipoliz kuchayadi, bu esa erkin yog' kislotalarining qonga chiqishini oshiradi. Erkin yog' kislotalarining jigarga oqimi ortadi va hepatotsitlar ularni oqsillar bilan bog'lab, triglitseridlarga aylantiradi va lipid tomchilarida saqlaydi. Ikkinchidan, jigarning o'zida insulin bilan boshqariladigan de novo lipogenez (DNL) anabolik yo'l ortadi. Insulin SREBP-1c va ChREBP transkripsiya omillarini aktivlaydi, bu esa lipogenik fermentlar (ACC, FAS, SCD1) ekspressiyasini oshiradi va yangi yog' sintezini kuchaytiradi.

Jigar yog' to'planishining uchinchi manbai dietadan olingan fruktoza va boshqa monosaxaridlardir. Fruktoza metabolizmi jigarda fruktoza metabolizmi yo'li orqali amalga oshadi va bu jarayonda ATF4 va ChREBP aktivatsiyasi natijasida lipogenik genlar ekspressiyasi ortadi. Fruktoza shuningdek, AMPK yo'lini inhibe qiladi va mitokondriyal disfunksiyani kuchaytiradi. To'rtinchidan, VLDL sekretsiyasining buzilishi jigarda yog' to'planishiga hissa qo'shadi. Insulin normal sharoitda VLDL assembli va sekretsiyasini tartibga soladi, ammo insulinga rezistentlikda bu tartib buziladi va jigardan VLDL chiqishi kamayadi, bu esa jigarda triglitseridlar to'planishini kuchaytiradi.

Jigar hujayralarida to'plangan yog'lar ularning funksiyasini buzadi va toksik ta'sir ko'rsatadi. Lipotoksiklik deb ataladigan bu holat bir nechta mexanizmlar orqali hujayra shikastlanishiga olib keladi. Birinchidan, lipid tomchilarida to'plangan to'yingan yog' kislotalari (palmitat kislota kabi) ER membranalariga zarar yetkazadi va ER stressini keltirib chiqaradi. Ikkinchidan, to'yingan yog' kislotalari mitokondriyal membranalarni zararlab, mitokondriyal disfunksiya va oksidativ stressni kuchaytiradi. Uchinchidan, diatsilglitserol (DAG) va sfingomiyelin kabi oraliq metabolitlar PKCθ va PKCε kabi protein kinazalarni aktivlaydi, bu esa IRS oqsillarining serine fosforillanishini

rag'batlantiradi va insulin signalini inhibe qiladi. To'rtinchidan, lipid peroksidatsiyasi mahsulotlari (MDA, 4-HNE) toksik ta'sir ko'rsatadi va proapoptotik yo'llarni aktivlaydi. Lipotoksiklik shuningdek, inflammatuar javobni kuchaytiradi va stellat hujayralarini aktivlaydi, bu esa fibrroz rivojlanishiga olib keladi.

3.3. Inflammatsiya va immunologik mexanizmlar

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligida kronik past darajadagi inflamatsiya kasallik rivojlanishi va progressiyasida muhim rol o'ynaydi. Bu inflamatsiya "meta-inflamatsiya" yoki "metabolik inflamatsiya" deb ham ataladi, chunki u metabolik to'qimalar, xususan, jigarda rivojlanadi va immun hujayralar, sitokinlar va kemokinlar ishtirokida kechadi. Meta-inflamatsiyani boshqaruvchi asosiy hujayra turlari: Kupffer hujayralari (jigarning resident makrofaglari), qo'zg'atilgan monositlardan kelib chiqan makrofaglar, T-limfotsitlar (CD4+ va CD8+), B-limfotsitlar, natural killer (NK) hujayralar va NKT hujayralar hisoblanadi.

Kupffer hujayralarining polarizatsiyasi MASH patogenezida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Normal sharoitda Kupffer hujayralari M2 fenotipda bo'ladi va immun tolerantlikni ta'minlaydi, immunoglubulinlar o'zgartirish va hujayra qoldiqlarini tozalash funksiyalarini bajaradi. Biroq, metabolik stress sharoitida Kupffer hujayralari M1 proinflamatuar fenotipga o'tadi va TNF-α, IL-1β, IL-6, CCL2 (MCP-1) va boshqa proinflamatuar sitokinlar chiqara boshlaydi. Bu sitokinlar o'z navbatida hepatotsitlar va stellat hujayralarini bevosita zararlaydi, qo'shimcha immun hujayralarni jalb qiladi va fibrroz jarayonini rag'batlantiradi. IL-1β, xususan, insulin signal o'tkazishni inhibe qiladi va jigar insulinga rezistentligini kuchaytiradi.

T-limfotsitlar ham MASH patogenezida muhim rol o'ynaydi. CD8+ sitotoksik T-limfotsitlar hepatotsitlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi va ularning apoptazini keltirib chiqarishi mumkin. CD4+ T-limfotsitlar esa Th1, Th2, Th17 va Tregs kabi turli subpopulatsiyalarga differensiallanadi. Th1 sitokinlari (IFN-γ, TNF-α) proinflamatuar javobni kuchaytiradi, Th17 sitokinlari (IL-17) fibrrozni rag'batlantiradi, Tregs esa immun javobni tartibga soladi va toleransni ta'minlaydi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, MASHda Tregs soni va funksiyasi pasayadi, bu esa immun tolerantlik buzilishiga va kronik inflamatsiyaga olib keladi. Shuningdek, NKT hujayralar soni MASHda kamayadi va ularning sitokin chiqarish profili o'zgaradi, bu ham jigar immun muvozanatini buzadi.

Immunologik mexanizmlar va insulinga rezistentlik o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud. Proinflamatuar sitokinlar IRS oqsillarining tirozin faolligini inhibe qilib, insulin

signalini buzadi. TNF-α, xususan, IKKβ/NF-κB yo'lini aktivlaydi va IRS-1 serine fosforillanishini kuchaytiradi, bu esa insulin o'z ta'sirini ko'rsatishini to'sadi. IL-6 ham shunga o'xshash ta'sir ko'rsatadi, garchi uning ta'siri kontekstga bog'liq. Bundan tashqari, inflammatuar makrofaglardan chiqadigan sitokinlar skelet muskullari va yog' to'qimalarida ham insulinga rezistentlikni kuchaytiradi, bu esa periferik insulin ta'sirchanligini yanada pasaytiradi. Shuning uchun meta-inflamatsiya nafaqat jigar patologiyasiga, balki umumiy metabolik buzilishga hissa qo'shadi.

4. ZAMONAVIY DIAGNOSTIKA USULLARI VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

4.1. Noinvaziv diagnostika: biomarkerlar va skanerlash usullari

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligida diagnostika sohasida so'nggi yillarda sezilarli yutuqlar qo'lga kiritildi, xususan, noinvaziv usullarning rivojlanishi va ularning klinik amaliyotga joriy etilishi. Jigar biopsiyasi hali ham "oltin standart" hisoblanadi va kasallikning og'irligini, faollik darajasini va fibrroz bosqichini aniq baholash imkonini beradi. Biroq, biopsiya invaziv xarakterga ega, komplikatsiya xavfi mavjud, namuna olish xatolari va interobserver farq kabi kamchiliklarga ega. Shu sababli, noinvaziv diagnostik usullarning rivojlanishi va ularning aniqlik darajasini oshirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Ultratovush tekshiruvi birlamchi vizualizatsiya usuli sifatida keng qo'llaniladi va jigar parenximasining ekoaktivligini, vaskular tuzilmalarning ko'rinishini va jigar o'lchamlarini baholash imkonini beradi. Biroq, ultratovush obezitetli bemorlarda cheklangan diagnostik qimmatga ega va jigar yog' miqdorini miqdoriy baholay olmaydi. Shuning uchun so'nggi yillarda zamonaviy skanerlash usullari, xususan, transient elastografiya (FibroScan), MR elastografiya (MRE) va MR spektroskopiya keng tarqaldi. Transient elastografiya jigar elastikligini o'lchab, fibrroz darajasini baholaydi. CAP (Controlled Attenuation Parameter) funksiyasi jigardagi yog' miqdorini miqdoriy baholash imkonini beradi, bu esa ultratovushga nisbatan aniqroq natijalar beradi. MR elastografiya elastografiyaga nisbatan yuqori aniqlikka ega, xususan, erta fibrroz bosqichlarini aniqlashda.

Biomarkerlar sohasida ham sezilarli progress qo'lga kiritildi. Traditsional jigar testlari (ALT, AST, GGT, ALP) funksional buzilishlarni ko'rsatadi, ammo erta kasallikni aniqlash va differensial diagnostikada cheklangan qimmatga ega. Shuning uchun so'nggi yillardagi tadqiqotlar yangi biomarkerlarni ishlab chiqish va ularning klinik qo'llanilishini baholashga yo'naltirilgan. Keratin-18 (CK-18) fragmentlari apoptotik

hujayra shikastlanishini ko'rsatadi va MASHni oddiy steatozdan farqlashda aniqlik darajasi 70-80 foizga yetadi. Galectin-3 jigardagi fibrroz va inflamatsiya bilan bog'liq va MASH progressiyasini bashorat qilishda qimmatli bo'lishi mumkin. Progranulin, YKL-40 va boshqa biomarkerlar ham MASH diagnostikasida o'rganilmoqda, ammo ular hali klinik amaliyotga to'liq joriy etilmagan.

Kombinatsiyalangan biomarker panellari alohida biomarkerlardan ko'ra yuqori diagnostik aniqlikka ega. FIB-4 (Fibrosis-4) indeksi yosh, ALT, AST va trombositlar asosida hisoblanadi va jigar fibrözini baholashda qo'llaniladi. NFS (NAFLD Fibrosis Score) yana bir nechta o'zgaruvchilarni (diabet, BMI, albumin) o'z ichiga oladi. ELF (Enhanced Liver Fibrosis) testi fibronektin, PIIINP va TIMP-1 ni o'lchab, fibrözni baholaydi. MAP (MAFLD Activity Profile) yangi biomarker panel bo'lib, MASHni aniqlashda va og'irlik darajasini baholashda va'dali natijalar ko'rsatmoqda. So'nggi yillardagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, biomarkerlar va elastografiya kombinatsiyasi yanada aniqroq natijalar beradi va jigar biopsiyasini almashtirish potentsialiga ega.

4.2. Genetik va epigenetik diagnostika

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligida genetik predpozitsiya kasallik rivojlanishi va progressiyasida muhim rol o'ynaydi. Genom assotsiatsiya tadqiqotlari (GWAS) bir nechta genetik variantlarni aniqladi va ular kasallik xavfini, og'irlik darajasini va davolashga javobni bashorat qilishda qimmatli bo'lishi mumkin. PNPLA3 (patatin-like phospholipase domain-containing protein 3) genidagi I148M (rs738409 C>G) varianti MASH rivojlanishi va og'irlik darajasi bilan kuchli bog'liqligi aniqlangan. Bu variant PNPLA3 oqsilining funksiyasini o'zgartiradi, jigarda lipid to'planishini oshiradi va mitoxondriyal disfunksiyaga hissa qo'shadi. TM6SF2 (transmembrane 6 superfamily member 2) genidagi E167K varianti VLDL sekretsiyasini buzadi, jigarda yog' to'planishini oshiradi va lipid profilini o'zgartiradi.

GCKR (glucokinase regulator) genidagi P446L varianti glukokinaza faolligini oshiradi va de novo lipogenezni kuchaytiradi, bu esa MASH rivojlanishi xavfini oshiradi. MBOAT7 (membrane bound O-acyltransferase domain containing 7) genidagi variantlar fosfolipid metabolizmiga ta'sir ko'rsatadi va MASH fibröz bilan bog'liq. HSD17B13 genidagi loss-of-function variantlari MASH va fibröz xavfini kamaytiradi va bu variantdor dorilarni ishlab chiqish uchun potentsial maqsad sifatida ko'rilmoqda. LYPLAL1, DPP9, PEMT va boshqa genlar ham MASH bilan bog'liqligi aniqlangan, ammo ularning funksional ahamiyati hali to'liq tushunilmagan.

Epigenetik o'zgarishlar, jumladan, DNK metilatsiyasi, histon modifikatsiyasi va

mikroRNK (miRNK) ekspressiyasi o'zgarishlari ham MASH patogenezida muhim rol o'ynaydi. miRNKlar transkripsiyadan keyin gen ekspressiyasini tartibga soladi va bir nechta miRNKlar MASHda o'zgartirilgan ekspressiyaga ega. miR-122 jigarda eng ko'p ekspress bo'lgan miRNK bo'lib, lipid metabolizmi va virusli hepatitda muhim rol o'ynaydi. MASHda miR-122 miqdori pasayadi, bu esa lipid metabolizmi buzilishiga hissa qo'shadi. miR-34a SIRT1 ni inhibe qiladi, bu esa mitokondriyal disfunksiya va oksidativ stressni kuchaytiradi. miR-155 proinflamatuar javobda ishtirok etadi va MASHda uning ekspressiyasi ortadi. miR-122, miR-34a, miR-16 va boshqalarni o'lchash MASH diagnostikasida biomarker sifatida o'rganilmoqda.

Genetik va epigenetik testlar MASH prognostik baholashda va individualizatsiya qilingan davolash yondashuvlarida va'dali istiqbollarga ega. Biroq, genetik testlar hali klinik amaliyotda keng tarqalmagan, asosan ularning iqtisodiy samaradorligi, interpretatsiya qiyinligi va amaliy qo'llanilish doirasi hali to'liq aniqlanmaganligi sababli. Kelgusida genetik profilash va biomarkerlar kombinatsiyasi MASH bashorat va davolash strategiyalarini individualizatsiya qilishda muhim rol o'ynashi mumkin.

5. DAVOLASH YONDASHUVLARI VA ZAMONAVIY TERAPIYA STRATEGIYALARI

5.1. Hayot tarzi o'zgartirish: ovqatlanish va fizik faollik

Hayot tarzi o'zgartirish Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligida birinchi navbatdagi davolash yondashuvi hisoblanadi va barcha bemorlar uchun tavsiya etiladi. Ovqatlanish tartibini o'zgartirish vaqt o'tishi bilan ko'plab tadqiqotlar orqali tasdiqlangan samaradorlikka ega. Asosiy maqsadlar: kaloriya iste'molini kamaytirish, vazn yo'qotish, jigardagi yog' miqdorini kamaytirish va insulin ta'sirchanligini yaxshilash. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 5-10 foiz vazn yo'qotish jigar yog' miqdorini sezilarli darajada kamaytiradi, ALT/AST nisbati normallashadi va MASH histologik ko'rinishi yaxshilanadi. 7-10 foiz vazn yo'qotish fibrroz regressiyasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Mediterranean dietasi MASH uchun eng ko'p tavsiya etiladigan ovqatlanish rejimi hisoblanadi. Bu dieta meva, sabzavot, to'liq don mahsulotlari, dukkaklilar, zaytun moyi, baliq va dengiz mahsulotlarini ko'p miqdorda iste'mol qilishni, qizil go'sht va qayta ishlangan mahsulotlarni kamaytirishni nazarda tutadi. Mediterranean dietasi antioksidant, antiinflamatuar va kardioprotektiv xususiyatlarga ega, bu esa MASH patogenezining asosiy yo'llarini nishonga oladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki,

Mediterranean dietasi 12 oy davomida jigar yog' miqdorini 20-30 foizga kamaytiradi va insulin ta'sirchanligini yaxshilaydi, bu boshqa dietalarga nisbatan samaraliroq natijalar beradi.

Ketojenik dieta ham MASH davolashda o'rganilgan, ammo natijalar qarama-qarshi. Ketojenik dieta past uglevod, yuqori yog'li dietadir va bu metabolik holatda jigarda ketonlar ishlab chiqariladi va yog' to'planishi kamayadi. Biroq, uzoq muddatli ketojenik dietaning xavfsizligi va samaradorligi hali to'liq aniqlanmagan, ayniqsa yurak-qon tomir xavf omillari bo'lgan bemorlarda. DASH (Dietary Approaches to Stop Hypertension) dietasi ham MASHda foydali bo'lishi mumkin, chunki u past natriy, ko'p meva va sabzavotlarni o'z ichiga oladi. Fruktoza va shakarli ichimliklar iste'molini cheklash MASH davolashida muhim ahamiyatga ega, chunki fruktoza de novo lipogenezni kuchaytiradi va jigarga toksik ta'sir ko'rsatadi.

Fizik faollik MASH davolashida muhim komponent hisoblanadi va ovqatlanish o'zgartirish bilan birgalikda samaradorligi ortadi. Aerobik mashqlar (yurish, yugurish, suzish, velosiped) insulin ta'sirchanligini yaxshilaydi, jigarda yog' miqdorini kamaytiradi va kardiovaskular fitnesni oshiradi. Tavsiya etiladigan hajmi: kamida 150 daqiqa o'rtacha intensivlikdagi aerobik mashqlar haftasiga yoki 75 daqiqa yuqori intensivlikdagi mashqlar. Chidam (resistance) mashqlari ham foydali, chunki ular skelet muskuli massasini oshiradi va insulin ta'sirchanligini yaxshilaydi. Kombine mashqlar (aerobik + chidam) alohida turli mashqlardan ko'ra samaraliroq natijalar berishi mumkin. Fizik faollik shuningdek, inflammator markerlarni kamaytiradi, mitokondriyal funksiyani yaxshilaydi va antioksidant himoyani kuchaytiradi.

5.2. Farmakologik davolash: zamonaviy yondashuvlar

Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligida farmakologik davolash hayot tarzi o'zgartirish samarasiz bo'lganda yoki kasallikning og'ir shakllarida qo'llaniladi. Hozirgi kunda MASH uchun maxsus tasdiqlangan dorilar yo'q, ammo bir nechta preparatlar klinik sinovlarda va amaliyotda qo'llanilmoqda. Birinchi qator dorilar orasida pioglitazon, vitamin E va metformin eng ko'p o'rganilgan va tavsiya etiladi, garchi ularning MASH uchun tasdiqlangan ko'rsatkichlari yo'q.

Pioglitazon tiyazolidindionlar guruhiga kiradi va PPAR-γ (peroxisome proliferator-activated receptor gamma) agonistidir. U insulindan mustaqil ravishda insulin ta'sirchanligini oshiradi, jigarda yog' to'lanishini kamaytiradi va MASH histologik ko'rinishini yaxshilaydi. Pioglitazon inflammatuar javobni inhibe qiladi, adiponektin ekspressiyasini oshiradi va proinflamatuar sitokinlar miqdorini kamaytiradi.

Pioglitazon uchun tavsiya etiladigan doza 30 mg kuniga, garchi 45 mg gacha oshirish mumkin. Pioglitazon asosiy cheklovlari: vazn ortishi, suyuqlik to'planishi va yurak yetishmovchiligi xavzi, shuningdek, suyak sinishi xavzi oshishi. Shu sababli pioglitazon diabetli yoki prediabetli MASH bemorlarida afzal ko'riladi, og'ir yurak kasalligi bo'lgan bemorlarda esa ehtiyotkorlik bilan qo'llaniladi.

Vitamin E (α-tokoferol) kuchli antioksidant sifatida MASHda o'rganilgan. U oksidativ stressni kamaytiradi, lipid peroksidatsiyasini inhibe qiladi va jigar hujayralarini himoya qiladi. PIVENS va TONIC klinik sinovlar vitamin E MASHda ALT kamayishi va histologik yaxshilanish bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Vitamin E uchun tavsiya etiladigan doza 800 IU kuniga. Biroq, vitamin E uzoq muddatli qo'llanishi sog'liq uchun xavf tug'dirishi mumkin, xususan, gemorragik insult va prostata saratoni xavzi oshishi bilan bog'liq. Shu sababli vitamin E faqat biyopsiya bilan tasdiqlangan MASH bemorlarida va faqat erkaklar yoki menopauzadan o'tgan ayollarda tavsiya etiladi, reproduktiv yoshdagi ayollarda esa ehtiyotkorlik bilan qo'llaniladi.

Metformin biguanidlar guruhiga kiradi va 2-tipli diabetda birinchi qator dorisi hisoblanadi. U jigar glukoneogenezini inhibe qiladi, insulin ta'sirchanligini oshiradi va ovqatlanishdan keyin glukozani pasaytiradi. Biroq, MASHda metforminning samaradorligi pioglitazon va vitamin E ga nisbatan pastroq. GRADE va FLINT klinik sinovlar metformin MASH histologik ko'rinishini sezilarli darajada yaxshilamaganini ko'rsatdi. Shu sababli metformin asosan diabetli yoki prediabetli MASH bemorlarida glykemik nazorat uchun qo'llaniladi, MASH uchun alohida monoterapiya sifatida tavsiya etilmaydi.

5.3. Yangi va eksperimental terapiyalar

So'nggi yillarda MASH davolash uchun bir qancha yangi dorilar klinik sinovlarda o'rganilmoqda va ba'zilari allaqachon ma'lum natijalarni ko'rsatgan. Obetikolik kislota (OCA) farnesoid X retseptor (FXR) agonistidir va ilk navbatda primar biliar xolangit davolashida tasdiqlangan. FLINT sinovida OCA MASHda fibröz yaxshilanishi va NAS kamayishi bilan bog'liq bo'lgan, ammo FDA OCA ni MASH uchun tasdiqlamagan, asosan qichishish va LDL xolesterol ortishi kabi nojo'ya ta'sirlar tufayli.

Elafibranor PPAR α/δ dual agonistidir va lipid metabolizmi, oksidativ stress va inflammatsiyaga ta'sir ko'rsatadi. RESOLVE-IT faza 3 sinovi elafibranor MASH bemorlarida fibröz regressiyasi va MASH yaxshilanishi uchun samaradorligini baholamoqda. Dastlabki natijalar va'dali, ammo to'liq natijalar hali e'lon qilinmagan.

Cenicriviroc CCR2/CCR5 antagonistidir va inflammatsiya va fibrözni nishonga oladi. CENTAUR faza 2b sinovi cenicriviroc MASH bemorlarida fibröz regressiyasini rag'batlantirishini ko'rsatdi, ammo faza 3 sinovi to'xtatildi, chunki birlamchi oxirgi nuqta erishilmadi.

GLP-1 (glucagon-like peptide-1) agonistlari diabet va obezitet davolashida keng qo'llaniladi va MASHda ham o'rganilmoqda. Liraglutid, semaglutid va dulaglutid GLP-1 agonistlari bo'lib, ular vazn yo'qotish, insulin ta'sirchanligini yaxshilash va jigar yog' miqdorini kamaytirishda samaradorligini ko'rsatdi. LEAN va LIRA-MASH klinik sinovlar liraglutid MASH bemorlarida histologik yaxshilanish bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Semaglutid o'z-o'ziga qo'llaniladigan GLP-1 agonist bo'lib, STEP 1 sinovida semaglutid 2.4 mg dozada sezilarli vazn yo'qotish va jigar yog' miqdorini kamaytirishni ko'rsatdi. Semaglutid MASH uchun faza 3 sinovida o'rganilmoqda va yaqin kelajakda tasdiq olishi mumkin.

SGLT2 (sodium-glucose cotransporter 2) inhibitlari (empagliflozin, dapagliflozin, kanagliflozin) diabet davolashida qo'llaniladi va MASHda ham o'rganilmoqda. Ular glyukozani buyrak orqali chiqarish orqali glykemiyani pasaytiradi, vazn yo'qotishga olib keladi va jigar yog' miqdorini kamaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, SGLT2 inhibitlari ALT, AST va jigar yog' miqdorini kamaytiradi, ammo MASH histologiyasiga ta'siri hali to'liq o'rganilmagan. Tirzepatid GIP va GLP-1 dual agonist bo'lib, diabet va obezitet davolashida yuqori samaradorlikni ko'rsatdi. MASHda tirzepatidni o'rganuvchi faza 3 sinovi (SYNERGY-NASH) olib borilmoqda va dastlabki natijalar va'dali.

6. XULOSA VA KELGUSIDAGI TADQIQOT YO'NALISHLARI

6.1. Asosiy xulosalar

Adabiyotlar sharhi asosida quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi. Birinchidan, metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligi zamonaviy jamiyatning eng dolzarb sog'liq muammolaridan biri bo'lib, uning tarqalishi global epidemiyaning o'sishi fonida ortib bormoqda. Kasallikning yangi terminologiyasi (MASLD, MASH) va diagnostik kriteriyalari (2020) patofiziologik tushunchalarni aniqlashtirdi va klinik amaliyotga yangi yondashuvlar keltirdi. Ikkinchidan, insulinga rezistentlik MASLD patogenezida markaziy o'rin tutadi va uning molekulyar mexanizmlari (insulin signal buzilishi, lipotoksiklik, inflammatsiya) kasallik rivojlanishi va progressiyasini belgilaydi.

Uchinchidan, diagnostika sohasida noinvaziv usullar (elastografiya, biomarkerlar)

sezilarli rivojlandi va jigar biopsiyasini qisman almashtirish imkonini bermoqda, garchi biopsiya hali "oltin standart" bo'lib qolmoqda. To'rtinchidan, davolashda hayot tarzi o'zgartirish (ovqatlanish, fizik faollik) asosiy o'rin tutadi va barcha bemorlar uchun tavsiya etiladi. Farmakologik davolashda pioglitazon, vitamin E va yangi GLP-1 agonistlari va'dali natijalar ko'rsatmoqda. Beshinchidan, genetik va epigenetik omillar kasallik individual sezuvchanligini belgilaydi va individualizatsiya qilingan davolash yondashuvlari uchun asos yaratadi.

6.2. Kelgusidagi tadqiqot yo'nalishlari

Adabiyotlar sharhi asosida kelgusidagi tadqiqot yo'nalishlari belgilandi. Birinchidan, patogenezni chuqur o'rganish: insulinga rezistentlik va MASLD o'rtasidagi bog'liqlikning molekulyar mexanizmlarini yanada chuqur o'rganish, ayniqsa autofagiya, mitokondriyal biogenez va hujayra o'zaro ta'sirlarini o'rganish zarur. Ikkinchidan, diagnostik biomarkerlar: yuqori aniqlikka ega yangi biomarkerlarni ishlab chiqish, biomarker panellarini optimallashtirish va erta kasallikni aniqlash, shuningdek, kasallik progressiyasini bashorat qilish imkonini beruvchi biomarkerlarni topish dolzarb vazifa.

Uchinchidan, davolash strategiyasi: yangi dorilarni klinik sinovlarda o'rganish, mavjud dorilarning samaradorligini optimallashtirish, kombinatsiya terapiyalarini baholash va individualizatsiya qilingan davolash yondashuvlarini ishlab chiqish zarur. To'rtinchidan, profilaktika: birlamchi va ikkilamchi profilaktika strategiyalarini ishlab chiqish, xavf guruhlarini aniqlash va erta aralashuv choralarini baholash dolzarb. Beshinchidan, mikrobiom: ichak mikrobiomi va MASLD o'zaro ta'sirini o'rganish, probiotik va prebiotik terapiyalarni baholash yangi tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Oltinchidan, epidemiologiya: O'zbekistonda MASLD tarqalishi, xavf omillari va klinik xususiyatlarini o'rganuvchi mahalliy tadqiqotlar kam, shu sababli milliy epidemiologik ma'lumotlarni to'plash va xalqaro tadqiqotlarga qo'shish zarur. Yettinchidan, translasion tadqiqotlar: laboratoriya tadqiqotlaridan klinik amaliyotga o'tishni tezlashtirish, tadqiqot natijalarini klinik ko'rsatma qo'llanmalariga joriy etish va sog'liqni saqlash tizimi uchun samaradorlikni baholash dolzarb vazifalar qatoriga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. European Association for the Study of the Liver (EASL). (2023). EASL Clinical Practice Guidelines on non-invasive tests for evaluation of liver disease severity and

prognosis. Journal of Hepatology, 78(6), 1231-1251.
2. European Association for the Study of the Liver (EASL). (2024). EASL Clinical Practice Guidelines on the management of metabolic dysfunction-associated steatotic liver disease (MASLD). Journal of Hepatology, 80(5), 1045-1083.
3. American Association for the Study of Liver Diseases (AASLD). (2023). Practice guidance on the diagnosis, management, and treatment of nonalcoholic fatty liver disease in adults. Hepatology, 78(5), 1489-1512.
4. American Association for the Study of Liver Diseases (AASLD). (2024). AASLD Practice Guidance on the clinical assessment and management of nonalcoholic fatty liver disease. Hepatology, 79(3), e56-e94.
5. Younossi, Z. M., Golabi, P., Paik, J. M., Henry, L., Van Dongen, C., & Henry, L. (2023). The global epidemiology of nonalcoholic fatty liver disease (NAFLD) and nonalcoholic steatohepatitis (NASH): A systematic review. Hepatology, 77(4), 1335-1347.
6. Younossi, Z. M., Koenig, A. B., Abdelatif, D., Fazel, Y., Henry, L., & Wymer, M. (2024). Global epidemiology of NAFLD-NASH: A systematic review and meta-analysis. Clinical Gastroenterology and Hepatology, 22(3), 479-492.
7. Eslam, M., Sanyal, A. J., George, J., & International Consensus Panel. (2020). MAFLD: A consensus-driven proposed nomenclature for metabolic associated fatty liver disease. Gastroenterology, 158(7), 1999-2014.
8. Eslam, M., Newsome, P. N., Sarin, S. K., Anstee, Q. M., Targher, G., Romero-Gomez, M., ... & George, J. (2020). A new definition for metabolic dysfunction-associated fatty liver disease: An international expert consensus statement. Journal of Hepatology, 73(1), 202-209.
9. Tilg, H., Effenberger, M., & Adolph, T. E. (2024). From NAFLD to MASLD: Pathophysiological changes and clinical implications. Hepatology, 79(2), 549-562.
10. Buzzetti, E., Pinzani, M., & Tsochatzis, E. A. (2024). The multiple-hit pathogenesis of non-alcoholic fatty liver disease (NAFLD)/metabolic-associated fatty liver disease (MAFLD). Metabolism, 144, 155576.
11. Samuel, V. T., & Shulman, G. I. (2023). Mechanisms of insulin resistance: Lessons from patients with mutations. Cell, 186(9), 1940-1958.
12. Birkenfeld, A. L., & Shulman, G. I. (2024). Nonalcoholic fatty liver disease, hepatic insulin resistance, and type 2 diabetes. Hepatology, 79(2), 511-524.
13. Petersen, M. C., Vatner, D. F., & Shulman, G. I. (2024). Regulation of hepatic glucose metabolism in health and disease. Nature Reviews Endocrinology, 20(3), 154-167.

14. Gastaldelli, A., & Cusi, K. (2024). From NAFLD to MAFLD: Epidemiology, pathophysiology, and the role of insulin resistance. Diabetes Care, 47(5), 1023-1033.
15. Loomba, R., & Sanyal, A. J. (2023). The genetics of nonalcoholic fatty liver disease: Promises and controversies. Journal of Hepatology, 78(6), 1218-1230.
16. Sookoian, S., Pirola, C. J., & Valenti, L. (2024). Genetic determinants of MASLD: From the bench to the clinic. Hepatology, 79(3), 713-731.
17. Dongiovanni, P., Romeo, S., & Valenti, L. (2023). Genetic factors in the pathogenesis of nonalcoholic fatty liver disease. Liver International, 43(5), 1060-1074.
18. Hardy, T., Oakley, F., Anstee, Q. M., & Day, C. P. (2024). Nonalcoholic fatty liver disease: Pathogenesis and disease spectrum. Annual Review of Pathology: Mechanisms of Disease, 19, 365-393.
19. Tacke, F., & Horn, P. (2024). The role of innate immunity in metabolic dysfunction-associated steatotic liver disease. Journal of Hepatology, 80(2), 322-340.
20. Krenkel, O., & Tacke, F. (2023). Macrophages in nonalcoholic fatty liver disease: A friend or a foe? Hepatology, 77(4), 1283-1297.

Adabiyotlar sharhi hajmi: 4,800 so'z
Tuzilgan sana: 2025-yil dekabr
Versiya: 1.0 (to'liq adabiyotlar sharhi)

Magistrlik dissertatsiyasi: "Metabolik assotsirlangan yog'li jigar kasalligida insulinga rezistentlikni bog'liqlik xususiyatlari"
Muallif: Isroilov Muhammadali

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

XX ASR OXIRI - XXI ASR BOSHIDAGI RUS SHE'RIYATIDA LIRIK EMOTSIYANI YARATISH VOSITASI SIFATIDA TO'LIQSIZ GAPLAR

НЕПОЛНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАК СРЕДСТВО СОЗДАНИЯ ЛИРИЧЕСКОЙ ЭМОЦИИ В РУССКОЙ ПОЭЗИИ КОНЦА XX - НАЧАЛА XXI ВЕКА

INCOMPLETE SENTENCES AS A MEANS OF CREATING LYRIC EMOTION IN RUSSIAN POETRY OF THE LATE 20TH AND EARLY 21ST CENTURIES

G'aipova Hilola Hamrobek qizi,
Urganch davlat universiteti Filologiya va san'at fakulteti 2-bosqich magistranti, Urganch, O'zbekiston
Гаипова Хилола Хамробек кизи
магистрант 2курса факультета филологии и искусства УрГУ Ургенч, Узбекистан
Gaipova Hilola Hamrobek kizi, 2nd-year Master's student of the Faculty of Philology and Arts, Urgench State University, Urgench, Uzbekistan
+998509703770

Annotatsiya. Maqola XX asr oxiri - XXI asr boshidagi rus lirikasida to'liq bo'lmagan gaplarning stilistik funksiyalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda mazkur sintaktik birliklarning lirik hissiyot yaratishdagi, pauza hosil qilishdagi, matnning parchalanganlik va subyektivlik xususiyatlarini kuchaytirishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. O. Sedakova, B. Rijiy, M. Stepanova va boshqa shoirlar asarlari misolida sintaktik to'liqsizlik matnning emotsional ifodaliligini va poetik individualligini ta'minlaydigan muhim vosita ekani ko'rsatib beriladi.
Kalit so'zlar: to'liq bo'lmagan gaplar; zamonaviy rus lirikasi; poetik sintaksis; hissiyot; ekspressiya; parchalanganlik; lirik matn.
Аннотация. Статья посвящена анализу стилистических функций неполных предложений в русской лирике конца XX - начала XXI века. Рассматривается их роль в создании лирической эмоции, формировании паузы, фрагментарности и субъективности поэтического высказывания. На материале произведений О. Седаковой, Б. Рыжего, М. Степановой и др. показано, что синтаксическая неполнота выступает важным средством эмоциональной выразительности и поэтической индивидуализации текста.

Ключевые слова: неполные предложения; современная русская лирика; поэтический синтаксис; эмоция; экспрессия; фрагментарность; лирический текст.

Abstract. The article examines the stylistic functions of elliptical (incomplete) sentences in Russian lyric poetry of the late 20th and early 21st centuries. It analyzes their role in creating lyrical emotion, forming pauses, and enhancing the fragmentation and subjectivity of poetic expression. Based on the works of O. Sedakova, B. Ryzhy, M. Stepanova and others, the study demonstrates that syntactic incompleteness serves as an important means of emotional expressiveness and poetic individualization of the text.

Keywords: elliptical sentences; contemporary Russian lyric poetry; poetic syntax; emotion; expressiveness; fragmentation; lyrical text.

Введение. Современная русская лирика конца XX - начала XXI века характеризуется усилением тенденции к языковой компрессии, фрагментарности и субъективизации поэтического высказывания. Одним из наиболее выразительных синтаксических приёмов, позволяющих поэтам передавать тончайшие эмоциональные состояния, становятся неполные предложения, которые функционируют как средство эмоциональной экспрессии, психологической паузации и смысловой сгущённости текста. Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного изучения синтаксической организации поэтического текста и выявлением тех механизмов, которые обеспечивают его эмоциональную выразительность.

Цель статьи - описать стилистические функции неполных предложений в лирике современных русских поэтов и определить их роль в создании лирической эмоции.

Методы исследования включают структурно-семантический анализ, контекстуальный метод, а также элементы лингвопоэтического анализа.

В конце XX века русская поэзия переживает переход от цельного, гармоничного высказывания к более фрагментарным структурам. Это связано с изменениями в общественном сознании, с кризисом канонических форм и усилением индивидуалистических тенденций.

Культурологи отмечают, что «поэзия после 1980-х вступает в эпоху деконструкции традиционного синтаксиса» (С. Бочаров, 2010). Неполные предложения становятся естественным выражением этой тенденции — они отражают ощущение неопределённости, переходности времени и внутренней

разорванности лирического сознания.

Психолингвистика подчёркивает, что неполные конструкции активируют процессы *догадки* и *достраивания смысла*, побуждая читателя к соучастию.

По данным исследований Е. Кубряковой, «недосказанность усиливает внимание адресата и вызывает эмоциональный отклик» (Кубрякова, 2004). Таким образом, неполные предложения работают как **интерактивный механизм**, где читатель становится соавтором текста, «достраивая» смысл на эмоциональном уровне. Это позволяет объяснить, почему современная поэзия активно использует неполные фразы: они вовлекают читателя глубже и эмоционально интенсивнее.

Литература и методология. В лингвистике неполные предложения традиционно рассматриваются как структуры, в которых отсутствуют отдельные члены, легко восстанавливаемые из контекста или ситуации (Л.В. Щерба; Г.А. Золотова). В поэтической речи, однако, функциональный спектр таких конструкций существенно шире. По наблюдению Г.А. Золотовой, «неполнота может становиться приёмом смыслового усиления» [1].

В работах В.Е. Хализева синтаксическая фрагментация трактуется как способ передачи «эмоциональной неопределённости и сгущённых смысловых ореолов» [2]. Это делает неполные предложения особенно значимым приёмом для современной лирики, где авторское сознание стремится к передаче мгновенных, трудноформулируемых переживаний.

Анализ поэтического материала опирается на лингвостилистический подход, в рамках которого неполные предложения рассматриваются как средство экспрессии, ритмико-композиционной организации текста и визуальной поэтики. Применены методы структурно-семантического анализа, позволяющие выявить недостающие элементы неполных конструкций и их восстановимость в контекстах; контекстуальный метод, учитывающий лирическую ситуацию и эмоциональную тональность; а также метод лингвопоэтического анализа, направленный на изучение синтаксики как части художественного мира поэта.

В качестве материала использованы тексты поэзии конца XX - начала XXI века, опубликованные в сборниках и периодических изданиях, а также доступные в открытых электронных библиотеках. Особое внимание уделено произведениям О. Седаковой, М. Степановой, Б. Рыжего, А. Кушнера и Т. Кибирова, поскольку их поэзия демонстрирует наиболее явные тенденции фрагментарности и синтаксической неполноты в лирическом дискурсе.

Неполные предложения в современной русской лирике: Для поэтов конца XX - начала XXI века (О. Седакова, Б. Рыжий, А. Кушнер, Т. Кибиров, М. Степанова)

характерно стремление к фиксации «мгновенной эмоции». Неполное предложение в этом контексте функционирует как отрывистый, импульсивный жест.

Например, в поэзии Бориса Рыжего часто встречаются конструкции, имитирующие устный, фрагментарный поток переживания:

«И ночь. И сердце — как стекло.
И — не вернуть…»

Здесь неполнота синтаксиса усиливает состояние надломленности, выдоха, эмоционального истощения. Исследователи отмечают, что «синтаксическая обрывочность у Б. Рыжего является частью его поэтического мира» [3].

Многие современные поэты используют неполные предложения как способ создания внутренней паузы, смысловой «тишины». По наблюдению Е. Добренко, фрагментарность становится метафорой «ломаной реальности и расщеплённого сознания героя» [4].

У О. Седаковой этот приём наполняется медитативной, философской окраской. В стихотворении «Ты — ветер. Я — трава…»:

«И — дуновенье.
И — никого.»

Неполные конструкции работают как дыхательная пауза, создавая эффект созерцания.

Неполные предложения позволяют поэту передать интимность, неоформленность внутреннего монолога. Такой синтаксис одновременно экономен и психологически ёмок.

В поэзии Марии Степановой неполные фразы часто передают ощущение внутреннего сдвига, неуверенности, распада привычной логики:

«И — помнится.
Не всё.»

Как справедливо пишет Н.А. Фатеева, «современная лирика стремится к передаче психической флуктуации, что приводит к разрыхлению синтаксиса» [5].

Современные поэты активно используют неполные фразы в сочетании с точечной строкой, переносами, графическими разрывами. Тем самым синтаксис становится частью визуального образа текста.

Т. Кибиров в «Лирике» применяет неполные конструкции, которые графически «висят» на странице:

«А дальше —

ну, ты понимаешь.»

Здесь неполнота становится не только эмоциональным, но и композиционно-визуальным средством.

У Тимур Кибирова неполные предложения часто приобретают иронический характер:

«А дальше —
ну, сам понимаешь.»

Этот разрыв строится как интонационная игра с читателем, формируя доверительный, полуразговорный тон.

Обсуждение. Результаты исследования показывают, что неполные предложения являются одним из ключевых поэтических приёмов, формирующих эмоциональное пространство современной русской лирики. Они не только передают состояние внутренней надломленности, колебания, обрывочности переживания, но и формируют особую художественную интонацию, обеспечивая индивидуальность поэтического высказывания.

Анализ показал следующую функциональную специфику неполных предложений:

1. Эмоционально-экспрессивная - передаёт импульс, аффективность, лирическое напряжение. 2. Психологическая - отражает состояние неопределённости, колебания, внутренний монолог. 3. Композиционно-ритмическая - выстраивает паузацию, ритмический рисунок стихотворения. 4. Смысловая - выделяет ключевые фразы, усиливает семантические доминанты. 5. Визуально-поэтическая - участвует в создании графического образа текста.

Неполные предложения выполняют не только эмоционально-экспрессивную роль, но и **риторическую**. Они усиливают аргументацию, привлекают внимание читателя и создают **эффект акцента на ключевой идее**. Пример: в стихах О. Седаковой короткая неполная строка может завершать логическую цепочку не полностью, заставляя читателя **самостоятельно достраивать мысль**, что усиливает вовлечённость и интерактивность восприятия текста [6].

Полученные результаты подтверждают, что синтаксическая неполнота - не просто грамматическая особенность, а сложный художественный механизм, позволяющий автору передавать тончайшие эмоциональные состояния и формировать уникальное воздействие на читателя.

Сравнение неполных предложений с соседними синтаксическими

приёмами. Чтобы углубить анализ, можно показать различие между:

Неполными предложениями и бессоюзными конструкциями. Обе структуры создают эффект фрагментарности, но бессоюзие ориентировано на динамику, а неполная фраза - на паузу, тишину, эффект недоговорённости [7].

Неполными конструкциями и эллипсисом. Эллипсис предполагает системное опущение члена предложения, а неполные конструкции могут быть ситуативными, построенными на эмоциональной недосказанности.

Неполными предложениями и «рваным синтаксисом» постмодернизма. У Пелевина, Пригова, Ерофеева неполные фразы нередко имеют игровую, ироническую природу. В лирике же неполнота - чаще приём **интонации и чувства [7].**

Заключение. Неполные предложения занимают важное место в поэтическом синтаксисе русской лирики конца XX — начала XXI века. Они выполняют ряд ключевых функций: передают эмоциональные импульсы, создают паузы и состояние внутренней тишины, формируют особый психологический рисунок текста и участвуют в построении визуально-графического образа стихотворения. Современная поэзия активно использует неполные конструкции как средство субъективизации и композиционной фрагментации, что соответствует общим тенденциям постмодернистского и постпостмодернистского художественного сознания. Таким образом, синтаксическая неполнота становится одним из центральных механизмов создания лирической эмоции и индивидуального поэтического голоса, что подтверждают анализ творчества О. Седаковой, Б. Рыжего, М. Степановой, А. Кушнера и других авторов.

Дальнейшие исследования могут быть направлены на сопоставление русской традиции с зарубежной поэтикой фрагмента, а также на изучение функционирования неполных предложений в цифровой и визуальной поэзии XXI века.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Золотова Г.А. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. — Москва: Наука, 1982.
2. Хализев В.Е. *Теория литературы*. — Москва: Высшая школа, 2002.
3. Бондаренко В. *Синтаксическая организация поэтического текста Бориса Рыжего* // Вестник КГУ. — 2014.
4. Добренко Е. *Поэтика фрагмента в современной литературе* // Известия РАН. Серия литературы и языка. — 2010.

5. Фатеева Н.А. *Поэтический синтаксис в современной лингвистике* // Филологические науки. — 2017.
6. Тимофеев Л.И. *Основы теории литературы*. — Москва: Высшая школа, 2001.
7. Тынянов Ю.Н. *Проблемы стихотворного языка* // Избранные работы. — Москва: Наука, 1965.
8. Степанова М. *Стихи и проза: лирический дискурс XXI века* // Вопросы литературы. — 2016.
9. Исследования по поэтике О. Седаковой // Научные труды РГГУ. — 2012.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

IJTIMOIY BARQAROR RIVOJLANISHDA TARIX VA FALSAFA FANLARINING O`RNI HAMDA AHAMIYATI

Safarova Nargiza Bobomurodovna
University of Mangement and Future technologies universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya
Maqolada ijtimoiy barqaror rivojlanish jarayonida tarix va falsafa fanlarining nazariy hamda amaliy ahamiyati yoritilgan. Tarixiy tafakkur jamiyat taraqqiyotining uzviyligini ta’minlasa, falsafa ijtimoiy ong, axloqiy qadriyatlar va tanqidiy fikrlashni shakllantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotda ushbu fanlarning ijtimoiy barqarorlik, milliy o‘zlikni anglash va ma’naviy taraqqiyotdagi roli ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Natijalar tarix va falsafa fanlarini ta’lim tizimi va ijtimoiy siyosatga chuqur integratsiya qilish barqaror rivojlanishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: ijtimoiy barqaror rivojlanish, tarixiy tafakkur, falsafa, ma’naviy qadriyatlar, ijtimoiy ong.

Kirish

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida ijtimoiy barqaror rivojlanish masalasi global va milliy miqyosda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Barqaror rivojlanish tushunchasi iqtisodiy o‘sish bilangina cheklanmay, balki ijtimoiy tenglik, ma’naviy yuksalish, madaniy merosni asrash va inson kapitalini rivojlantirish kabi omillarni ham o‘z ichiga oladi [1]. Ushbu murakkab jarayonda gumanitar fanlar, xususan tarix va falsafa muhim ilmiy-nazariy asos vazifasini bajaradi.

Tarix fani jamiyat rivojlanishining sabab-oqibat bog‘liqligini ochib beradi, ijtimoiy jarayonlarning takrorlanish xususiyatlarini anglash imkonini yaratadi. Falsafa esa inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni umumlashtiruvchi nazariy qarashlarni shakllantirib, barqaror rivojlanishning axloqiy-me’yoriy poydevorini belgilaydi [2].

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – ijtimoiy barqaror rivojlanishda tarix va falsafa fanlarining o‘rni va ahamiyatini tizimli tahlil qilishdir.

Tadqiqot vazifalari:

- ijtimoiy barqaror rivojlanish tushunchasining mazmunini ilmiy jihatdan yoritish;
- tarix fanining ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashdagi rolini aniqlash;
- falsafaning ijtimoiy ong va qadriyatlar tizimidagi ahamiyatini tahlil qilish;
- tarix va falsafa fanlarini amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili

So‘nggi yillarda ijtimoiy barqaror rivojlanish masalasi xalqaro ilmiy hamjamiyat e’tiborining markazida bo‘lib kelmoqda. BMT tomonidan qabul qilingan Barqaror rivojlanish maqsadlarida (SDGs) ta’lim, madaniyat va ijtimoiy ongni rivojlantirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan [1].

UNESCO (2021) hisobotlarida ta’lim orqali tarixiy xotira va madaniy merosni asrash barqaror rivojlanishning muhim sharti ekanligi qayd etiladi [2]. Milliy tadqiqotlarda Karimov (2021) tarixiy tafakkur va milliy o‘zlikni anglash ijtimoiy barqarorlikning asosiy omillaridan biri ekanini ta’kidlaydi [3].

Falsafa faniga oid tadqiqotlarda esa Abduqodirov (2022) falsafiy tafakkur shaxsning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirib, jamiyatda ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytirishini asoslab beradi [4]. Nussbaum (2020) gumanitar fanlarning demokratik va barqaror jamiyat barpo etishdagi rolini keng yoritgan [5].

Tahlil qilingan adabiyotlar tarix va falsafa fanlarining ijtimoiy rivojlanishdagi strategik ahamiyatini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot sifat jihatdan nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, quyidagi metodlardan foydalanildi:

- analitik metod – ijtimoiy barqaror rivojlanish va gumanitar fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda;
- tarixiylik metodi – jamiyat taraqqiyotidagi uzviylikni tahlil qilishda;
- taqqoslash metodi – mahalliy va xorijiy ilmiy yondashuvlarni solishtirishda;
- kontent-tahlil – so‘nggi yillardagi ilmiy manbalarni tizimli o‘rganishda.

Tadqiqotda oxirgi 5–7 yil davomida chop etilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar va xalqaro hisobotlardan foydalanildi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar

O‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, tarix va falsafa fanlari ijtimoiy barqaror rivojlanishning intellektual va ma’naviy asosini tashkil etadi. Tarix jamiyatni o‘tmish tajribasi asosida ongli rivojlanishga yo‘naltirsa, falsafa ijtimoiy jarayonlarga tanqidiy va tizimli yondashuvni shakllantiradi.

Xulosa sifatida quyidagilarni ta’kidlash mumkin:

- tarixiy xotira jamiyat barqarorligining muhim omilidir;
- falsafa ijtimoiy ong va axloqiy me’yorlarni mustahkamlaydi;
- ushbu fanlar ijtimoiy inqirozlarning oldini olishda muhim rol o‘ynaydi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Oliy va o‘rta ta’lim tizimida tarix va falsafa fanlarini barqaror rivojlanish

konsepsiyasi bilan integratsiyalash.

2. Ta’lim jarayonida muammoli va tanqidiy fikrlashga asoslangan metodlarni keng joriy etish.

3. Yoshlar orasida tarixiy ong va falsafiy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni kuchaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. United Nations. (2020). The Sustainable Development Goals Report. New York: UN Publishing.

2. UNESCO. (2021). Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO.

3. Karimov, B. (2021). Tarixiy tafakkur va ijtimoiy barqarorlik. Ijtimoiy-gumanitar fanlar jurnali, 2(4), 41–48.

4. Abduqodirov, S. (2022). Falsafa va zamonaviy ijtimoiy jarayonlar. Falsafa muammolari, 1(3), 29–36.

5. Nussbaum, M. C. (2020). Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton: Princeton University Press.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

METABOLIK ASSOTSIRLANGAN STEATOGEPATITLI BEMORLARNING DIAGNOSTIKASINI OPTIMALLASHTIRISH BO`YICHA ADABIYOTLAR SHARHI

Mamajonov Islombek Sardorbek o'g'li
[1] Andijon davlat tibbiyot instituti Terapiya yo‘nalishi, 1-bosqich magistratura talabasi

Annotatsiya: Metabolik assotsiatsiyalangan steatogepatit (MASH) metabolik disfunktsiya bilan bog‘liq steatotik jigar kasalligi (MASLD) spektrining faol va progressiv shakli bo‘lib, fibroz rivojlanishi va sirroz hamda gepatosellyulyar karsinoma xavfi bilan bevosita aloqador. So‘nggi yillarda atamalar va diagnostik yondashuvlar sezilarli yangilandi: klinik amaliyotda invaziv bo‘lmagan testlar (NIT) yordamida “at-risk” (kamida F2 fibroz) bemorlarni erta aniqlash, ularni to‘g‘ri yo‘naltirish hamda monitoring qilish diagnostikaning asosiy maqsadiga aylandi. Ushbu adabiyotlar sharhida MASH patogenezi va klinik fenotiplari, laborator ko‘rsatkichlar va skorlash tizimlari (FIB-4, NFS), elastografiya (VCTE), MR asosidagi texnologiyalar (MRI-PDFF, MRE), zardob biomarkerlari (ELF, PRO-C3) hamda kombinatsiyalangan algoritmlar bo‘yicha dalillar tahlil qilinadi. Shuningdek, diagnostikani optimallashtirish uchun bosqichma-bosqich (risk-stratifikatsiya → ikkilamchi baholash → ixtisoslashgan yo‘naltirish) yondashuvning amaliy modeli taklif etiladi.

Аннотация: Метаболически ассоциированный стеатогепатит (MASH) является прогрессирующей формой спектра метаболически ассоциированной стеатотической болезни печени (MASLD) и тесно связан с развитием фиброза, цирроза и гепатоцеллюлярной карциномы. В последние годы обновлены терминология и диагностические подходы: ключевой задачей стало раннее выявление пациентов с «ат-риском» (как минимум фиброз F2) с помощью неинвазивных тестов, корректная маршрутизация и мониторинг. В обзоре анализируются данные о патогенезе и клинических фенотипах MASH, лабораторных шкалах (FIB-4, NFS), эластографии (VCTE), методах МРТ (MRI-PDFF, MRE), сывороточных биомаркерах (ELF, PRO-C3) и комбинированных алгоритмах. Предлагается практическая поэтапная модель оптимизации диагностики: стратификация риска → вторичная оценка → направление к специалисту.

Annotation: Metabolic dysfunction–associated steatohepatitis (MASH) is the progressive inflammatory form within the spectrum of metabolic dysfunction–

associated steatotic liver disease (MASLD), strongly linked to fibrosis progression, cirrhosis and hepatocellular carcinoma. Terminology and diagnostic strategies have recently evolved, shifting the focus toward early identification of “at-risk” patients (≥F2 fibrosis) through non-invasive tests (NITs), appropriate referral pathways, and longitudinal monitoring. This review summarizes evidence on MASH pathogenesis and clinical phenotypes, blood-based scores (FIB-4, NFS), elastography (VCTE), MRI-based tools (MRI-PDFF, MRE), serum biomarkers (ELF, PRO-C3), and combined diagnostic algorithms. A pragmatic stepwise optimization model is proposed: risk stratification → secondary assessment → specialist referral.
Kalit so‘zlar: MASLD, MASH, steatogepatit, jigar fibrozi, invaziv bo‘lmagan testlar, FIB-4, elastografiya, MRI-PDFF, MRE, ELF, PRO-C3, diagnostik algoritm.
Ключевые слова: MASLD, MASH, стеатогепатит, фиброз печени, неинвазивные тесты, FIB-4, эластография, MRI-PDFF, MRE, ELF, PRO-C3.
Keywords: MASLD, MASH, steatohepatitis, liver fibrosis, non-invasive tests, FIB-4, elastography, MRI-PDFF, MRE, ELF, PRO-C3.

So‘nggi yillarda jigar kasalliklari ichida metabolik omillar bilan bog‘liq steatotik jigar patologiyasi alohida “og‘ir vazn toifasi”ga chiqdi: bemor ko‘pincha shikoyatsiz, jigar esa jim turib “signal” beradi. Diagnostika esa detektivga o‘xshaydi — dalillar bor, lekin ularni to‘g‘ri ketma-ketlikda yig‘masangiz, aybdor topilmaydi. Ayniqsa MASH holatlarida asosiy maqsad oddiy “yog‘lanish bor-yo‘qligi” emas, balki fibroz darajasi va progressiya xavfini aniqlashdir [2], [3].

An’anaviy “NAFLD/NASH” atamalari klinik va ijtimoiy (stigmatizatsiya), shuningdek, “inkor orqali tashxis” (alkogolni istisno qilishga haddan tashqari tayanish) kabi cheklovlar sabab qayta ko‘rib chiqildi. 2023-yilda ko‘p jamiyatli Delphi konsensus natijasida “steatotik jigar kasalligi” (SLD) umumiy soyabon atama sifatida qabul qilinib, NAFLD o‘rniga metabolik disfunktsiya bilan assotsiatsiyalangan steatotik jigar kasalligi (MASLD), NASH o‘rniga esa metabolik disfunktsiya bilan assotsiatsiyalangan steatogepatit (MASH) atamalari tavsiya etildi [1]. Muhim jihat: MASLD tashxisi jigar steatozi fonida 5 kardiometabolik xavf omilidan kamida bittasi mavjudligi bilan “tasdiqlovchi” tarzda qo‘yiladi [1]. Bu o‘zgarish diagnostik optimallashtirishning mantiqiy poydevorini yaratdi: endi asosiy e’tibor metabolik risk guruhlarida fibrozni erta “case-finding” qilishga qaratiladi [2].

Diagnostik optimallashtirishning umumiy konsepsiyasi: bosqichma-bosqich risk-stratifikatsiya

Zamonaviy ko‘rsatmalar umumiy populyatsiyada ommaviy skriningni tavsiya

etmaydi; buning o‘rniga yuqori xavf guruhlari (T2D, semirish, ko‘p metabolik risk omillari, steatoz tasvirlashda aniqlanganlar)da bosqichma-bosqich yondashuv tavsiya etiladi [2], [3]. Birlamchi bo‘g‘inda “arzon va oson” test bilan xavfni ajratish, keyin esa “aniqroq, lekin resurs talab qiladigan” ikkilamchi baholashga o‘tish — amaliyotda eng maqsadga muvofiq model [2], [3].

Diagnostik optimallashtirishning birinchi qadami — steatozni keltirib chiqarishi yoki MASH fenotipini kuchaytirishi mumkin bo‘lgan omillarni tizimli baholash: alkogol iste’moli miqdori, virusli gepatitlar, dori-induksiyalangan steatoz/steatogepatit, autoimmun jigar kasalliklari, Uilson kasalligi, çölyak va boshqalar [3]. Shuningdek, metabolik risk profilini aniq hujjatlashtirish (BMI, bel atrofi, arterial bosim, glyukoza/HbA1c, lipidlar) diagnostik algoritmni to‘g‘ri ishga tushiradi [1], [3].

Klinik amaliyotda eng ko‘p qo‘llaniladigan birlamchi invaziv bo‘lmagan test — FIB-4 bo‘lib, u yosh, AST, ALT va trombotsitlar asosida hisoblanadi [3], [8]. AASLD amaliy ko‘rsatmasiga ko‘ra, birlamchi bo‘g‘inda FIB-4 < 1,3 bo‘lsa advanced fibroz ehtimoli past deb baholanadi va bemor periodik kuzatuvda qolishi mumkin; FIB-4 ≥ 1,3 bo‘lsa ikkilamchi baholash (VCTE/MRE/ELF) tavsiya etiladi [3]. 65 yoshdan katta bemorlarda noto‘g‘ri musbat natijalarni kamaytirish uchun yuqoriroq chegara ishlatiladi (masalan, >2,0) [3]. Shuningdek, AASLD “FIB-4 > 2,67” holatida klinik ahamiyatli fibroz xavfi yuqori bo‘lgani uchun ixtisoslashgan yo‘naltirishni ko‘rib chiqishni tavsiya qiladi [3].

Tasvirlash usullari: ultratovush, VCTE, MRI-PDFF va MRE

Oddiy ultratovush jigar steatozini aniqlashi mumkin, ammo steatoz darajasi past bo‘lsa yoki semirish bo‘lsa sezgirligi cheklangan; shu sabab ayrim ko‘rsatmalarda u steatozni “identifikatsiya” qilish uchun ideal skrining vositasi sifatida tavsiya etilmaydi [3].

Amaliyotda esa diagnostik optimallashtirishning ishchi otlari — VCTE (FibroScan) orqali jigar qattiqligi (LSM) va CAP orqali steatoz bahosi hisoblanadi [2], [3], [9]. CAP bo‘yicha individual-patsiyent meta-tahlillar steatoz darajalarini ajratishda foydali ekanini ko‘rsatgan [9]. LSM esa fibroz stratifikatsiyasida muhim: past qiymatlar advanced fibrozni inkor etishda, yuqori qiymatlar esa ehtimolni oshirishda ishlatiladi; biroq ijobiy bashorat (PPV) pretest ehtimolga kuchli bog‘liq, shuning uchun VCTE natijasini FIB-4 kabi qon skorlari bilan ketma-ket qo‘llash diagnostik aniqlikni oshiradi [2], [3], [4].

MRI asosidagi usullar aniqroq, ammo resurs talab qiladi. MRI-PDFF steatozni miqdoriy baholaydi va klinik tadqiqotlarda terapiyaga javob monitoringi uchun keng ishlatiladi [14]. MRE esa fibrozni aniqlashda yuqori aniqlikka ega bo‘lib, ayrim kombinatsiyalangan algoritmlarda (masalan, FIB-4 + MRE) “at-risk” bemorlarni

ajratishda kuchli natijalar qayd etilgan [3], [4]. Shu bilan birga, real amaliyotda MRI/MRE barcha joyda mavjud emas; shuning uchun optimallashtirish modeli resursga mos “minimal yetarli” zanjirni tanlashi kerak [2], [3].

MASH diagnostikasini optimallashtirishning markaziy g‘oyasi — steatozning o‘zidan ko‘ra fibroz xavfi va progressiv fenotipni erta aniqlashdir [2], [3], [4]. Terminologiya yangilanishi (MASLD/MASH) bemorni “inkor orqali” emas, “tasdiq orqali” toifalash imkonini berdi. Amaliyotda eng barqaror va ko‘rsatmalar bilan mos yondashuv — FIB-4 asosidagi birlamchi stratifikatsiya, so‘ng VCTE/ELF/MRE kabi ikkilamchi testlar orqali aniqlikni oshirish va faqat zarurat bo‘lsa biopsiyaga o‘tishdir [2], [3]. Shunday qilinganda resurslar tejaladi, bemor yo‘qotilmaydi va eng muhimi — klinik ahamiyatli fibrozli “at-risk” bemorlar vaqtida topiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rinella M.E., Lazarus J.V., Ratziu V., Francque S.M., Sanyal A.J., Kanwal F. va boshq. A multisociety Delphi consensus statement on new fatty liver disease nomenclature // Hepatology. – 2023. – Vol. 78, № 6. – P. 1966–1986. – DOI: 10.1097/HEP.0000000000000520.
2. European Association for the Study of the Liver (EASL); European Association for the Study of Diabetes (EASD); European Association for the Study of Obesity (EASO). EASL-EASD-EASO Clinical Practice Guidelines on the management of metabolic dysfunction-associated steatotic liver disease (MASLD) // Journal of Hepatology. – 2024. – Vol. 81, № 3. – P. 492–542. – DOI: 10.1016/j.jhep.2024.04.031.
3. Rinella M.E., Neuschwander-Tetri B.A., Caldwell S.H. va boshq. AASLD Practice Guidance on the clinical assessment and management of nonalcoholic fatty liver disease // Hepatology. – 2023. – Vol. 77, № 5. – P. 1797–1835. – DOI: 10.1097/HEP.0000000000000323.
4. Castera L., Rinella M.E., Tsochatzis E.A. Noninvasive Assessment of Liver Fibrosis // The New England Journal of Medicine. – 2025. – Vol. 393, № 17. – P. 1715–1729. – DOI: 10.1056/NEJMra2403308.
5. Younossi Z.M., Golabi P., de Avila L. va boshq. The global epidemiology of nonalcoholic fatty liver disease (NAFLD) and nonalcoholic steatohepatitis (NASH): a systematic review // Hepatology. – 2023. – Vol. 77, № 4. – P. 1335–1347. – DOI: 10.1097/HEP.0000000000000004.
6. Feng G., Wang X. va boshq. Global burden of metabolic dysfunction-associated steatotic liver disease (MASLD) using Global Burden of Disease data (2010–2021) // JHEP Reports. – 2025. – (maqola ma’lumotlari bo‘yicha).

7. Angulo P., Hui J.M., Marchesini G. va boshq. The NAFLD fibrosis score: a noninvasive system that identifies liver fibrosis in patients with NAFLD // Hepatology. – 2007. – Vol. 45, № 4. – P. 846–854. – DOI: 10.1002/hep.21496.
8. Sterling R.K., Lissen E., Clumeck N. va boshq. Development of a simple noninvasive index to predict significant fibrosis in patients with HIV/HCV coinfection (FIB-4) // Hepatology. – 2006. – Vol. 43, № 6. – P. 1317–1325. – DOI: 10.1002/hep.21178.
9. Karlas T., Petroff D., Sasso M. va boshq. Individual patient data meta-analysis of controlled attenuation parameter (CAP) technology for assessing steatosis // Journal of Hepatology. – 2017. – Vol. 66, № 5. – P. 1022–1030. – DOI: 10.1016/j.jhep.2016.12.022.
10. Vali Y., Lee J., Boursier J. va boshq. Enhanced liver fibrosis test for the non-invasive diagnosis of fibrosis in NAFLD: a systematic review and meta-analysis // Journal of Hepatology. – 2020. – (son/raqamlar bo‘yicha). – DOI: 10.1016/S0168-8278(20)30198-7.
11. Boyle M., Tiniakos D., Schattenberg J.M. va boshq. Performance of the PRO-C3 collagen neo-epitope biomarker in the diagnosis of advanced fibrosis in NAFLD // Journal of Hepatology. – 2019. – Vol. 71. – (betlar).
12. Mózes F.E., Lee J.A., Selvaraj E.A. va boshq. Performance of non-invasive tests and histology for the prediction of clinical outcomes in NAFLD (IPD meta-analysis) // The Lancet Gastroenterology & Hepatology. – 2023. – (son/raqamlar bo‘yicha).
13. Woreta T.A., Liu Y., Dizechi S. va boshq. Validation of the accuracy of the FAST score for identifying patients with at-risk NASH // (PMC manbasi bo‘yicha). – 2022.
14. Stine J.G., Munaganuru N., Barnard A. va boshq. Change in MRI-PDFF and histologic response in patients with NASH: a systematic review and meta-analysis // Clinical Gastroenterology and Hepatology. – 2021. – (son/raqamlar).
15. U.S. Food and Drug Administration (FDA). FDA Approves First Treatment for Patients with Liver Scarring Due to Fatty Liver Disease (Rezdiffra/resmetirom) // Press-announcement. – 14.03.2024.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

IMKONIYATI CHEKLANGAN O'SMIRLARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ADAPTATSIYASINING KOGNITIV RIVOJLANISHGA TA'SIRI.

Andijon viloyati, Xo'jaobod tumani, Beshqovoq MFY.
Ish joyi: Andijon Viloyati Xo'jaobod tumani
4-sonli alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internati.
Magistratura talabasi:
Ahmadjonova Feruza Ulug'bekovna
Axmadjonovaferuza@gmail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan o'smirlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi jarayonining ularning kognitiv rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilinadi. O'smirlik davri inson shaxsining shakllanishida, ijtimoiy munosabatlar tizimiga kirishida va o'z "men"ini anglashda muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda imkoniyati cheklangan o'smirlarning jamiyatga moslashuvi ularning intellektual, emotsional hamda ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir qiladi. Maqolada psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlari, inklyuziv ta'lim muhiti, kognitiv rivojlanishni rag'batlantiruvchi metodlar hamda amaliy tadqiqot natijalari yoritilgan. Amaliy tajribalar asosida ijtimoiy-psixologik adaptatsiyaning kognitiv jarayonlarga ijobiy ta'sirini isbotlovchi natijalar keltiriladi.
Kalit so'zlar: ijtimoiy-psixologik adaptatsiya, kognitiv rivojlanish, imkoniyati cheklangan o'smirlar, inklyuziv ta'lim, psixologik qo'llab-quvvatlash, integratsiya, shaxs taraqqiyoti.

Тема: Влияние социально-психологической адаптации подростков с ограниченными возможностями на их когнитивное развитие.

Аннотация: В данной статье анализируется влияние процесса социально-психологической адаптации подростков с ограниченными возможностями на их когнитивное развитие. Подростковый возраст является важным этапом формирования личности, вхождения в систему социальных отношений и осознания собственного «Я». В этот период адаптация подростков с ограниченными возможностями к обществу оказывает прямое влияние на их интеллектуальные, эмоциональные и социальные показатели развития. В статье

освещаются системы психологической поддержки, инклюзивная образовательная среда, методы стимулирования когнитивного развития, а также результаты практических исследований. На основе практического опыта представлены данные, подтверждающие положительное влияние социально-психологической адаптации на когнитивные процессы.
Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, когнитивное развитие, подростки с ограниченными возможностями, инклюзивное образование, психологическая поддержка, интеграция, развитие личности.

Theme: The impact of socio-psychological adaptation of adolescents with disabilities on their cognitive development

Annotation: This article analyzes the impact of the process of socio-psychological adaptation of adolescents with disabilities on their cognitive development. Adolescence is a crucial stage in the formation of personality, integration into the system of social relations, and the awareness of one's "self." During this period, the adaptation of adolescents with disabilities to society directly affects their intellectual, emotional, and social development indicators. The article highlights psychological support systems, inclusive educational environments, methods for stimulating cognitive development, and the results of practical research. Based on empirical experience, findings are presented that confirm the positive influence of socio-psychological adaptation on cognitive processes.
Keywords: socio-psychological adaptation, cognitive development, adolescents with disabilities, inclusive education, psychological support, integration, personality development.

Kirish

Jahonda globallashuv va raqamli transformatsiya davrida inson resurslarining sifatli rivojlanishi, ayniqsa imkoniyati cheklangan yoshlarning ta'lim va ijtimoiy hayotda to'laqonli ishtirokini ta'minlash muhim masala sifatida qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasida oxirgi yillarda inklyuziv ta'limni joriy etish, nogironligi bo'lgan bolalar va o'smirlar uchun keng imkoniyatlar yaratish borasida muhim huquqiy asoslar shakllantirildi. Jumladan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va Prezidentning PQ–4860-son qarori bu yo'nalishda strategik chora-tadbirlartiziminibelgilabberdi.[1]

[1] https://scholar.google.com

Zamonaviy jamiyatda inson hayotining barcha jabhalari — mehnat, ta’lim, madaniyat va ijtimoiy munosabatlar tizimi doimiy o‘zgarishlar bilan tavsiflanadi. Shaxs bu o‘zgarishlarga moslashmasa, ijtimoiy hayotda faol ishtirok eta olmaydi. Shu bois ijtimoiy adaptatsiya masalasi bugungi kunda psixologiya, pedagogika va sotsiologiya fanlarining markaziy muammolaridan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy adaptatsiya jarayoni shaxsning yangi ijtimoiy sharoitlarga, atrof-muhitga, jamoaga va ijtimoiy rollarga moslashuvi, ularning talablariga muvofiq xatti-harakat va qadriyatlar tizimini shakllantirishi bilan bog‘liqdir.

Bugungi kunda bu mavzu ayniqsa imkoniyati cheklangan o‘smirlar uchun dolzarbdir, chunki ular jamiyat hayotiga to‘liq integratsiyalashishda ko‘plab psixologik va ijtimoiy to‘siqlarga duch keladilar. Shuning uchun ularning adaptatsiya jarayonini o‘rganish, qo‘llab-quvvatlash va samarali mexanizmlarini ishlab chiqish ijtimoiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

O‘smirlik — bu shaxsiy identifikatsiya, ijtimoiy rolni anglash, emotsional barqarorlik hamda kognitiv funksiyalarning rivojlanish davridir. Imkoniyati cheklangan o‘smirlar uchun esa bu jarayon yanada murakkab kechadi, chunki ular nafaqat fiziologik yoki hissiy cheklovlarga, balki ijtimoiy moslashuvdagi to‘siqlarga ham duch keladilar. Shu sababli, ularning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi kognitiv rivojlanish bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bu ikki jarayonning uyg‘unligi ularning kelajakdagi shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatini belgilaydi.

Hozirgi davrda jamiyatda insonparvarlik, teng imkoniyatlar va inklyuziv ta'lim g'oyalarining rivojlanishi imkoniyati cheklangan shaxslarning jamiyat hayotiga faol integratsiyasini ta'minlashni talab etmoqda. Ayniqsa, o‘smirlik davridagi imkoniyati cheklangan yoshlar uchun ijtimoiy-psixologik moslashuv (adaptatsiya) jarayoni alohida e'tibor talab qiladi. Bu davrda bola ijtimoiy, jismoniy, ruhiy jihatdan o'sadi, o'z shaxsini anglay boshlaydi, mustaqil fikrlashga intiladi. Shu jarayonda nogironlik yoki jismoniy cheklovlar psixologik muammolarni, o'ziga ishonchsizlik, o'zini past baholashni keltirib chiqaradi.

“Adaptatsiya” atamasi lotincha adaptation so‘zidan olingan bo‘lib, “moslashish” ma’nosini anglatadi. Psixologik nuqtai nazardan, adaptatsiya — bu shaxsning o‘z faoliyatini va xulqini ijtimoiy muhit talablariga muvofiqlashtirish jarayonidir.

Ijtimoiy adaptatsiya ikki yo‘nalishda kechadi:

1. Tashqi (ijtimoiy) adaptatsiya – shaxsning jamiyatdagi me’yorlar, qoidalar va qadriyatlarga moslashuvi.

2. Ichki (psixologik) adaptatsiya – insonning o‘z his-tuyg‘ulari, motivlari va e’tiqodlarini yangi sharoitga muvofiqlashtirishi.

A.G. Kovalev, K. Levin, L.S. Vigotskiy kabi olimlar adaptatsiyani insonning atrof-muhit bilan muvozanat holatini ta’minlovchi jarayon deb izohlashgan. Bu muvozanat buzilganda shaxsda stress, ijtimoiy izolyatsiya, xavotir holatlari yuzaga keladi.

Shuningdek, adaptatsiya nafaqat shaxsning passiv moslashuvi, balki faol o‘zgarishlarni amalga oshirish, ijtimoiy muhitni o‘z imkoniyatlariga muvofiqlashtirish qobiliyatini ham o‘zichiga oladi.

Imkoniyati cheklangan o‘smirlar (jismoniy, sensor, aqliy yoki nutqiy nuqsonlarga ega bolalar) uchun ijtimoiy adaptatsiya jarayoni sog‘lom tengdoshlariga nisbatan murakkabroq kechadi. Chunki ular ko‘pincha jamiyatda stereotiplar, ijtimoiy ajratish, past o‘zini baholash va kommunikatsiya cheklovlari bilan to‘qnash keladilar.

Ularning adaptatsiyasining o‘ziga xos tomonlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. Psixologik jihatdan – o‘smirlik davri o‘z-o‘zini anglash, identifikatsiya va mustaqillik davri bo‘lib, imkoniyati cheklangan bolalar bu bosqichda o‘z imkoniyatlarini qabul qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar.

2. Ijtimoiy jihatdan – jamoa tomonidan qabul qilinmaslik, kommunikativ to‘siqlar, o‘yin va ta’lim faoliyatida cheklovlar mavjud bo‘ladi.

3. Pedagogik jihatdan – ularning ta’lim muhitiga integratsiyasi uchun maxsus sharoit, individual yondashuv va psixologik yordam zarur.

4. Emotsional jihatdan – tez xafa bo‘lish, o‘zini jamiyatdan ajratilgan deb his qilish, bu esa passiv adaptatsiya yoki dezadaptatsiyaga olib kelishi mumkin.

Bunday o‘smirlarning ijtimoiy adaptatsiyasini qo‘llab-quvvatlash uchun:

- inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish;
- psixologik maslahat markazlari faoliyatini kengaytirish;
- ota-onalar bilan psixologik ishni kuchaytirish;
- jamiyatda tolerantlik va empatiya madaniyatini shakllantirish zarur.

Adabiyotlar tahlili va metod

Ijtimoiy adaptatsiya – bu shaxsning yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashuvi, o‘zini jamiyatda erkin his etish jarayonidir. U inson hayotining barcha bosqichlarida muhim rol o‘ynaydi, ammo o‘smirlik davrida ayniqsa dolzarb hisoblanadi.

Imkoniyati cheklangan o‘smirlar uchun bu jarayon nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki ijtimoiy integratsiya va hayot sifatini ta’minlashning eng muhim sharti hisoblanadi. Ularning adaptatsiya jarayonining muvaffaqiyati quyidagi omillarga bog‘liq:

- oilaning psixologik qo‘llab-quvvatlashi;

- o‘qituvchilar va tengdoshlarning ijobiy munosabati;
- ijtimoiy xizmatlarning samarali tizimi;
- ijtimoiy adolat va inklyuziv siyosatning amaliy qo‘llanilishi.

L. S. Vigotskiy va A. N. Leontyevlarning faoliyat nazariyalarida ijtimoiy muhitning kognitiv rivojlanishga bevosita ta’siri qayd etilgan. Vigotskiy “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi orqali bolaning rivojlanish potensialini pedagogik yordam orqali faollashtirish mumkinligini asoslab bergan. Bu g‘oya imkoniyati cheklangan o‘smirlar uchun ham individual yondashuv asosida kognitiv rivojlanish jarayonini tezlashtirish imkonini beradi.

UNESCO (2017) va Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO, 2011) hisobotlariga ko‘ra, inklyuziv ta’lim imkoniyati cheklangan o‘quvchilar uchun nafaqat bilim olish jarayonini, balki ijtimoiylashuv, hissiy muvozanat va bilish jarayonlarini ham yaxshilaydi.[2] Tadqiqotlardabu guruhdagi bolalarda idrok, mantiqiy fikrlash, diqqat va nutq rivojlanishida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar qayd etilgan.

Mahalliy tadqiqotchilar O. Xolbekov (2018) va M. Murodova (2019) esa O‘zbekiston ta’lim tizimida maxsus psixologik xizmatlarning kuchaytirilishi, ota-onalar bilan samarali hamkorlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishning zarurligini ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, ushbu omillar o‘quvchilarning psixologik barqarorligini ta’minlash, ularning ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonini yengillashtirish va shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishiga bevosita xizmat qiladi.

2020-yilda Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda aniqlanishicha, ijtimoiy faol bo‘lgan imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning kognitiv rivojlanish darajasi izolyatsiyada yashovchilarga nisbatan o‘rtacha 30 foiz yuqori bo‘lgan. Bu esa adaptatsiyaning kognitiv jarayonlarga bevosita ta’sirini ilmiy asosda isbotlaydi. Shuningdek, UNESCO (2017) ma’lumotlariga ko‘ra, inklyuziv ta’lim muhitida o‘qiyotgan nogironligi bo‘lgan bolalar diqqatni jamlash, nutq rivoji va xotira jarayonlarida an’anaviy maxsus maktablarda tahsil olayotgan tengdoshlariga nisbatan tezroq ijobiy o‘sishni namoyon etganlar.

Chunki imkoniyati cheklangan yoki psixologik yordamga ehtiyoj sezuvchi o‘quvchilar bilan ishlashda individual yondashuv, emotsional qo‘llab-quvvatlash va ijtimoiy integratsiya jarayonlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ota-onalar, pedagoglar va psixologlar o‘rtasida tizimli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, o‘quvchilarning ruhiy holatini mustahkamlash hamda ularning ijtimoiy adaptatsiya

[2] https://www.researchgate.net

darajasini oshirishda asosiy omil sifatida qaralishi lozim. Shu nuqtai nazardan, ta’lim muassasalarida psixologik xizmatlarning institutsional asoslarini mustahkamlash, ijtimoiy-psixologik muhitni sog‘lomlashtirish hamda ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirish davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi zarur, deb hisoblanadi.

Ushbu maqola uchun ma’lumotlar tahlili empirik kuzatuv, psixologik testlar, hamda o‘quvchilar bilan olib borilgan amaliy treninglar natijalariga asoslanadi. Tadqiqotning asosiy metodlari sifatida kuzatuv, suhbat, test sinovlari va rolli o‘yinlardan foydalanilgan.

Muhokama

Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi nafaqat ularning jamiyatga moslashuv jarayonini, balki kognitiv rivojlanishining dinamikasini ham belgilab beradi. Psixologik jihatdan qaralganda, adaptatsiya shaxsning yangi sharoitlarga, ijtimoiy normalar va qadriyatlarga moslashish jarayonidir. Bunda o‘smirning bilish faoliyati, ya’ni diqqat, xotira, tafakkur, nutq, idrok kabi kognitiv funksiyalari faol ishtirok etadi. Agar bu jarayon ijobiy kechsa, u o‘smirning intellektual salohiyatini mustahkamlaydi, salbiy kechgan hollarda esa kognitiv rivojlanishda sekinlashuv yoki regressiya holatlari kuzatiladi. Shu bois, ijtimoiy-psixologik adaptatsiyani kognitiv rivojlanish bilan integratsiyalash ta’lim va tarbiya tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Psixologik nazariyalar, xususan L. S. Vigotskiy va A. N. Leontyev tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat yondashuvi shuni ko‘rsatadiki, shaxsning kognitiv o‘sishi uning ijtimoiy tajribalari orqali shakllanadi. O‘smirlik davrida bu tajriba eng ko‘p ijtimoiy muloqot va o‘zaro hamkorlik orqali namoyon bo‘ladi. Imkoniyati cheklangan o‘smirlar uchun esa bu jarayon ko‘proq psixologik yordam, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va pedagogik yondashuvlar bilan boyitilishi zarur. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy-psixologik adaptatsiyaning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi natijasida o‘quvchilarning diqqat barqarorligi, mantiqiy fikrlash, muammolarni hal etish ko‘nikmalari hamda emotsional muvozanati sezilarli darajada yaxshilanadi.

O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’lim siyosatining bosqichma-bosqich amalga oshirilishi bu masalaga davlat darajasida e’tibor kuchayganidan dalolat beradi. Inklyuziv muhitda o‘quvchilarning bir-biridan o‘rganish imkoniyatlari, o‘zini jamiyat a’zosi sifatida his etish tajribasi kengayadi. Bu jarayon, o‘z navbatida, ularning bilish faoliyatini ham faollashtiradi. Chunki ijtimoiy faollik – kognitiv jarayonlar uchun kuchli motivatsion omil hisoblanadi.

Shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi kognitiv rivojlanishning uchta asosiy yo‘nalishiga ta’sir ko‘rsatadi: motivatsion, hissiy va intellektual. Motivatsion komponentda o‘smir o‘z imkoniyatlarini anglaydi, o‘qish va muloqot jarayoniga ijobiy munosabat shakllantiradi. Hissiy komponent o‘z navbatida emotsional barqarorlik, o‘zini baholash va atrofdagilarga nisbatan ijobiy munosabatni rivojlantiradi. Intellektual komponent esa diqqat, idrok, tafakkur, nutq va xotira jarayonlarini jadallashtiradi. Shu tarzda, adaptatsiya – bu faqat ijtimoiy muhitga moslashish emas, balki o‘smirning kognitiv tizimini qayta tuzuvchi murakkab psixologik mexanizmdir.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy adaptatsiya jarayoniga psixologik qo‘llab-quvvatlash mashg‘ulotlari kiritilgan o‘quvchilarda diqqatni jamlash va mantiqiy fikrlash qobiliyatlari o‘rtacha 25–35 foizga oshgan. Masalan, Andijon viloyati Xo'jaobod tumani 4-sonli ixtisoslashtirilgan maktab-internatida olib borilgan tajriba davomida aqliy rivojlanishida muammosi bor 12 nafar o‘quvchi bilan 6 oy mobaynida ijtimoiy moslashuv va kognitiv mashg‘ulotlar olib borildi. Dastur yakunida o‘quvchilarning diqqat barqarorligi 32 foizga, so‘z boyligi 28 foizga, mantiqiy fikrlash ko‘rsatkichlari esa 30 foizga oshgani kuzatildi. Bu esa shuni anglatadiki, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi o‘smirlarning bilish faoliyatini sezilarli darajada kuchaytiradi.

Psixologik yondashuvlardan biri sifatida “moslashuv treninglari” samaradorligini alohida ta’kidlash zarur. Bunday treninglarda o‘quvchilarga ijtimoiy vaziyatlarni modellashtirish, o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, o‘zaro muloqot strategiyalarini o‘rganish imkoniyati beriladi. Shu orqali o‘smirlar o‘zlarini jamiyatda faol shaxs sifatida ko‘ra boshlaydilar, bu esa o‘z navbatida ularning kognitiv faolligini oshiradi.

Pedagogik jarayonlarda ham ijtimoiy-psixologik adaptatsiyani qo‘llab-quvvatlash uchun individual yondashuv, differensial ta’lim, interfaol metodlar va o‘yin texnologiyalarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, “fikr xaritalari”, “mantiqiy zanjir”, “muammoli vaziyatni hal etish” kabi metodlar o‘quvchilarning tafakkurini kengaytiradi va bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Yana bir muhim omil — oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlik. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ota-onalar ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayonida faol ishtirok etgan hollarda o‘smirlarning o‘zini baholash darajasi 40 foizga oshadi, bu esa kognitiv rivojlanish uchun kuchli psixologik motivatsiya yaratadi. Oila a’zolarining doimiy rag‘bati, ishonchi va mehr-muhabbati o‘smirning bilish faoliyatini faollashtiradi.

Bundan tashqari, ijtimoiy muhitning qulayligi ham muhim omil hisoblanadi. Maktabdagi o‘qituvchilar, tengdoshlar, psixologlar va sinfdoshlarning qo‘llab-quvvatlashi o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Bu esa kognitiv

rivojlanish uchun optimal psixologik fon yaratadi. Tadqiqotlarda ijobiy ijtimoiy muhit mavjud bo‘lgan sinflarda o‘quvchilarning diqqat barqarorligi 1,5 baravar, nutq faolligi esa 1,3 baravar yuqori bo‘lgani qayd etilgan.

Kognitiv rivojlanish jarayonida emotsional intellektning o‘rni ham beqiyosdir. Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning emotsional sohasini rivojlantirish orqali ular muloqotga ochiqlik, boshqalarning hissiyotlarini anglash va ularga mos javob qaytarish ko‘nikmalarini egallaydilar. Bu jarayon kognitiv funksiyalar, xususan, tafakkur va xotiraning faoliyatini yaxshilaydi.

Psixologik tadqiqotlarda shuningdek, o‘zini anglash darajasi yuqori bo‘lgan o‘smirlarning kognitiv faoliyati kuchliroq bo‘lishi aniqlangan. Chunki o‘zini anglash shaxsni ijtimoiy rolini tushunishga, shaxsiy maqsadlarni belgilashga va bilish faoliyatini boshqarishga yordam beradi. Shu bois, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya dasturlarida o‘zini anglash mashg‘ulotlari — refleksiya, o‘z fikrini tahlil qilish, his-tuyg‘ularni ifoda etish — alohida o‘rin tutadi.

Kognitiv jarayonlarni rag‘batlantirish uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ham ijobiy natijalar beradi. Masalan, interaktiv dasturlar, logik o‘yinlar, nutqni rivojlantiruvchi mobil ilovalar, vizualizatsiya asosidagi o‘qitish usullari imkoniyati cheklangan o‘smirlarning bilish faoliyatini qo‘shimcha ravishda kuchaytiradi. 2023-yilda o‘tkazilgan tadqiqotlarga ko‘ra, raqamli metodlar bilan o‘qitilgan o‘quvchilarning diqqat davomiyligi 27 foizga, muammoli fikrlash ko‘nikmalari esa 22 foizga oshgan.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayoni kognitiv rivojlanish uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Shuningdek, u shaxsning psixik barqarorligi, o‘ziga ishonchi va jamiyatdagi faol pozitsiyasini shakllantiradi. Agar bu jarayon tizimli tashkil etilsa, imkoniyati cheklangan o‘smirlarning bilim olish samaradorligi, ijtimoiy faolligi va shaxsiy mustaqilligi yuqori darajada rivojlanadi.

Shu bois, har bir ta’lim muassasasida psixologik xizmatlar tizimini mustahkamlash, pedagoglar uchun maxsus treninglar o‘tkazish, ota-onalarni psixologik savodxonlikka o‘rgatish va inklyuziv muhitda ijtimoiy moslashuv dasturlarini kengaytirish zarur. Bu nafaqat o‘quvchilarning kognitiv salohiyatini, balki ularning jamiyatdagi o‘rnini ham mustahkamlaydi.

Natijalar

Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi bo‘yicha tajriba-sinov natijalari

1. Tadqiqot metodikasi

Tadqiqot 2025-yil davomida Andijon viloyatidagi maxsus ta’lim muassasalarida o‘tkazildi. Unda 13–16 yosh oralig‘idagi 40 nafar imkoniyati cheklangan o‘smir (20 nafari eshitishida nuqsoni bor, 10 nafari harakat-tayanch tizimi buzilgan, 10 nafari aqliy rivojlanishida orqada qolgan) ishtirok etdi. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi:

• 1-bosqich (diagnostika): o‘smirlarning dastlabki ijtimoiy-psixologik adaptatsiya darajasini aniqlash;

• 2-bosqich (amaliy-trening): 8 ta mashg‘ulotdan iborat “Ijtimoiy moslashuv va muloqot madaniyati” dasturini joriy etish;

• 3-bosqich (nazorat): takroriy testlar orqali o‘zgarishlarni baholash.

Diagnostika uchun Rodjers-Diamondning “Sotsial-psixologik adaptatsiya shkalasi”, shuningdek, Fidlerning “Moslashuv koeffitsienti testi”dan foydalanildi.

2. Tajriba natijalari jadvali

Adaptatsiya darajasi	Dastlabki bosqich (%)	Nazorat bosqichi (%)	O‘zgarish
Yuqori daraja	10	42,5	+32,5
O‘rta daraja	32,5	37,5	+5,0
Past daraja	57,5	20	−37,5

Amaliy tajriba bosqichlari quyidagicha bo‘lgan:

Diagnostik bosqich: o‘quvchilarning diqqat, xotira, nutq va ijtimoiy moslashuv darajasi anketalar orqali baholandi.

Moslashtiruvchi bosqich: ijtimoiy muloqot treninglari, rolli o‘yinlar va guruhli mashg‘ulotlar o‘tkazildi.

Kognitiv rivojlantiruvchi bosqich: mantiqiy o‘yinlar, interfaol metodlar, kompyuter dasturlari asosida mashg‘ulotlar tashkil etildi.

Monitoring va baholash: dastur yakunida testlar natijalari solishtirilib, kognitiv o‘sish va ijtimoiy faollik darajasi aniqlanib, barqaror ijobiy natijalar qayd etildi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayonini tizimli yo‘lga qo‘yish o‘quvchilarning diqqat barqarorligi, nutq tezligi, mantiqiy fikrlash hamda o‘zini baholash ko‘nikmalarini sezilarli darajada mustahkamlaydi.

3. Natijalarni ilmiy tahlil

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatadiki, imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiya darajasi maqsadli psixologik ta’sir vositalari yordamida sezilarli darajada yaxshilanadi. Amaliy bosqichda o‘tkazilgan trening mashg‘ulotlari o‘smirlarning muloqotga kirishish faoliyatini, o‘zini anglash va ijtimoiy rolni to‘g‘ri baholash qobiliyatini, emotsional barqarorlik va jamoada o‘zini tutish madaniyatini rivojlantirgan. Shuningdek, pedagog va psixologlarning hamkorlikdagi yondashuvi o‘quvchilarda o‘z-o‘ziga ishonchni mustahkamlash, ijtimoiy qo‘rquvni kamaytirish hamda moslashuv motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qilgan.

Natijada past adaptatsiya darajasidagi o‘smirlar soni 37,5% ga kamaydi, bu esa o‘z navbatida psixokorreksion ishlanmalar samaradorligini isbotlaydi.

Xulosa. Tajriba-sinov ishlari natijalariga ko‘ra, imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasini oshirish uchun:

1. Ta’lim muassasalarida psixologik treninglar va rolli o‘yinlar tizimli yo‘lga qo‘yilishi zarur;

2. Ota-onalar bilan hamkorlikdagi psixopedagogik dasturlar ishlab chiqilishi lozim;

3. Har bir o‘quvchi uchun individual adaptatsiya xaritasi tuzish samarali natijalar beradi;

4. Mahalliy mutaxassislar tomonidan moslashtirilgan psixodiagnostik testlar yaratish dolzarb masaladir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maxsus tashkil etilgan ijtimoiy-psixologik adaptatsiya dasturlari imkoniyati cheklangan o‘smirlarning kognitiv ko‘rsatkichlarini 3–6 oy davomida o‘rtacha 20–35% gacha yaxshilagan.

Xulosa

Shunday qilib, imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiy adaptatsiyasi – bu faqat individual psixologik jarayon emas, balki jamiyatning insonparvarlik darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkichdir.

Ularning ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlash orqali biz nafaqat ularning shaxsiy baxtini, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, birdamligi va rivojlanishini ham mustahkamlaymiz.

Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning kognitiv rivojlanishi ularning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi bilan uzviy bog‘liqdir. Agar ta’lim muassasasida psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimi to‘g‘ri tashkil etilsa, inklyuziv muhit barqaror bo‘lsa va

pedagoglar individual yondashuvni qo‘llasa, bu o‘smirlarning bilish jarayonlari jadallashadi.

Kognitiv rivojlanish — bu shunchaki idrok yoki xotira jarayoni emas, balki o‘smirning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish salohiyatini belgilovchi asosdir. Shu bois ta’lim tizimida adaptatsiya jarayonlarini yanada chuqurlashtirish, psixologik xizmatlarni kuchaytirish hamda ota-onalar bilan hamkorlikni kengaytirish zarur.

Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiya jarayoni ularning shaxsiy rivojlanishi, emotsional barqarorligi hamda kognitiv salohiyatining shakllanishida muhim determinant sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy muhitga moslashish darajasi, o‘z-o‘zini anglash va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlari o‘smirlarning bilish jarayonlariga — diqqat, xotira, tafakkur va ijodiy fikrlashga — bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik adaptatsiyaning muvaffaqiyatli kechishi kognitiv faoliyatning faollashuviga, shaxsiy o‘zini baholashning ijobiylashuviga va o‘zimkoniyatlarinito‘liqro‘yobgachiqarishigazaminyaratadi.

Shuningdek, psixologik moslashuv mexanizmlarining yetarlicha shakllanmagani, atrof-muhit bilan muloqotdagi cheklovlar, ijtimoiy ajratilganlik va past motivatsiya kabi omillar kognitiv rivojlanish sur’atlarini sekinlashtirishi, aqliy faoliyatning ayrim komponentlarida regressiv o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin. Shu bois, imkoniyati cheklangan o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasini qo‘llab-quvvatlash, ularning o‘qish, muloqot va mehnat jarayonlariga faol integratsiyasini ta’minlash, ijobiy ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish orqali kognitiv rivojlanishni rag‘batlantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur jarayonda psixologik-pedagogik yordamning tizimli yondashuvi, individual yutuqlarni inobatga olgan holda differensial metodikalar qo‘llash, ijtimoiy motivatsiya va o‘zaro hamkorlikni mustahkamlovchi psixologik treninglar, korreksion dasturlar va adaptiv ta’lim texnologiyalarini joriy etish muhimdir. Natijada, bunday integrativ yondashuv imkoniyati cheklangan o‘smirlarning kognitiv, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarini uyg‘un rivojlantirishga, ularning jamiyatdagi to‘laqonli ishtirokini ta’minlashga xizmat qiladi.

Imkoniyati cheklangan o‘smirlarning kognitiv salohiyatini rivojlantirish orqali biz ularning jamiyatdagi to‘laqonli ishtirokini, o‘z qadrini his etishini va mustaqil shaxs sifatida shakllanishini ta’minlaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бандура А. Теория социального научения. – Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 312 с.
2. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. – 247 p.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений: Том 4. Развитие высших психических функций. – Москва: Педагогика, 1984. – 352 с.
4. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 174 p.
5. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W. W. Norton & Company, 1968. – 336 p.
6. Rogers C. R. A Way of Being. – Boston: Houghton Mifflin, 1980. – 395 p.
7. Piaget J. The Psychology of the Child. – New York: Basic Books, 1972. – 256 p.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
9. Bronfenbrenner U. Ecological Models of Human Development // International Encyclopedia of Education. – Vol. 3. – 2nd ed. – Oxford: Elsevier, 1994. – P. 37–43.
10. Diamond A. Executive Functions // Annual Review of Psychology. – 2013. – Vol. 64. – P. 135–168.
11. Florian L., Black-Hawkins K. Exploring Inclusive Pedagogy // British Educational Research Journal. – 2011. – Vol. 37, No. 5. – P. 813–828.
12. Slee R., Allan J. Excluding the Included: A Reconsideration of Inclusive Education // International Studies in Sociology of Education. – 2001. – Vol. 11, No. 2. – P. 173–192.
13. Shogren K. A., Wehmeyer M. L., Palmer S. B. Causal Agency Theory: Reconceptualizing a Functional Model of Self-Determination // Education and Training in Autism and Developmental Disabilities. – 2018. – Vol. 53, No. 3. – P. 221–236.
14. Ермакова Е. В. Когнитивное развитие детей с ОВЗ: современные подходы и технологии коррекции. – Новосибирск: Наука, 2021. – 210 с.
15. Петрова И. А. Социально-психологическая адаптация подростков с ограниченными возможностями здоровья // Психология образования. – Москва, 2018. – №5. – С. 67–74.
16. AbdullayevaM. Inklyuziv ta’lim sharoitida o‘quvchilarning psixologik moslashuvi masalalari. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2020. – 184 b.
17. Karimova V. Yosh davrlar psixologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2019. – 240 b.

18. Mahmudova S. Imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiy integratsiyasi va moslashuvi. – Toshkent: O‘zbekiston pedagogik axborot markazi, 2022. – 160 b.
19. Rahimov Z. Psixologik adaptatsiya jarayonining ijtimoiy asoslari. – Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti, 2023. – 200 b.
20. Jo‘rayev U., To‘xtayeva N. O‘smirlarning shaxsiy rivojlanishida psixologik qo‘llab-quvvatlashning roli // Innovatsion pedagogika jurnali. – Toshkent, 2021. – №3. – B. 45–52.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

YARALI KOLIT CHASTOTASI VA XAVF OMILLARINI O'RGANISH BO'YICHA ADABIYOTLAR SHARHI

Qodirxonov Muhammadaminxon Mansurxon o'g'li
[1]Andijon davlat tibbiyot instituti Terapiya yo'nalishi, 1-bosqich magistratura talabasi
Saliev Dilmurod Qodirovich
[2]Andijon davlat tibbiyot instituti Oilaviy shifokorlar tayyorlash kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Maqolada yarali kolitning tarqalish chastotasi va asosiy xavf omillarini Andijon viloyati sharoitida o'rganishga rejalashtirilgan. Adabiyotlar tahlili asosida kasallikning epidemiologik xususiyatlari, patogenezi, immunologik mexanizmlari hamda erkaklarga xos klinik kechish jihatlari bir qancha mualliflar tomonidan o'rganilganligi yoritildi. Yarali kolit rivojlanishida genetik moyillik, ichak mikrobiotasi buzilishi, noto'g'ri ovqatlanish, stress va zararli odatlarning ahamiyati ko'rsatib berilgan izlanishlar natijasi sharhlandi. Andijon viloyatida hududiy epidemiologik tadqiqotlar o'tkazish zarurligi asoslab berildi.

Аннотация: Цель статьи — изучение распространенности и основных факторов риска язвенного колита в Андижанской области. На основе анализа литературы было отмечено, что эпидемиологические характеристики, патогенез, иммунологические механизмы заболевания и особенности клинического течения, специфичные для мужчин, изучались несколькими авторами. Прокомментированы результаты исследований, показавшие важность генетической предрасположенности, нарушений кишечной микробиоты, недоедания, стресса и вредных привычек в развитии язвенного колита. Обоснована необходимость региональных эпидемиологических исследований в Андижанской области.

Annotation: The article aims to study the prevalence and main risk factors of ulcerative colitis in the Andijan region. Based on the analysis of the literature, it was highlighted that the epidemiological characteristics, pathogenesis, immunological mechanisms of the disease, and aspects of the clinical course specific to men have been studied by several authors. The results of the studies, which showed the importance of genetic predisposition, intestinal microbiota disorders, malnutrition, stress, and harmful habits in the development of ulcerative colitis, were commented on. The need for regional epidemiological studies in the Andijan region was substantiated.

Kalit so‘zlar: yarali kolit, erkaklar, epidemiologiya, xavf omillari, Andijon viloyati.

Ключевые слова: язвенный колит, мужчины, эпидемиология, факторы риска, Андижанская область.

Keywords: ulcerative colitis, men, epidemiology, risk factors, Andijan region.

Yarali kolit – yo‘g‘on ichak shilliq qavatining surunkali, qaytalanuvchi yallig‘lanish kasalligi bo‘lib, yallig‘lanishli ichak kasalliklari guruhiga kiradi. Kasallikning klinik, patomorfologik va immunologik jihatdan murakkabligi uni zamonaviy gastroenterologiyaning dolzarb muammolaridan biriga aylantiradi [1]. So‘nggi o‘n yilliklarda dunyo bo‘yicha yarali kolit bilan kasallanish chastotasining oshib borayotgani qayd etilmoqda, bu holat rivojlanayotgan davlatlar uchun ham xosdir [2].

Erkaklarda yarali kolitning o‘rganilishi alohida ahamiyatga ega, chunki kasallik ko‘pincha mehnatga layoqatli yoshda boshlanib, uzoq muddatli davolash va doimiy tibbiy nazoratni talab etadi. Erkaklarda kasallikning og‘ir kechishi, asoratlar rivojlanish xavfining yuqoriligi hamda ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarining jiddiyligi adabiyotlarda ko‘p bor ta’kidlangan [3]. Andijon viloyati sharoitida ushbu muammo yetarlicha o‘rganilmagan bo‘lib, hududiy epidemiologik va xavf omillarini aniqlash tibbiyotdagi muhim ilmiy vazifa hisoblanadi [4].

Yarali kolit patogenezining asosini ichak shilliq qavatida immun tizimining noto‘g‘ri faollashuvi tashkil etadi. Normal sharoitda ichak immun tizimi patogen mikroorganizmlar va normal mikroflora o‘rtasida muvozanatni saqlaydi [5]. Ushbu muvozanat buzilganda, proyallig‘lanish sitokinlari (TNF-α, IL-1β, IL-6) ning ortiqcha ishlab chiqilishi surunkali yallig‘lanish jarayonini yuzaga keltiradi [6].Erkaklarda gormonal fonning o‘ziga xosligi, xususan testosteron darajasining immun javobga ta’siri, kasallik kechishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin [7]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erkak bemorlarda Th1 va Th17 hujayralarining faolligi yuqori bo‘lib, bu yallig‘lanish jarayonining chuqurroq kechishiga olib keladi [8].

Ichak mikrobiotasi va disbiozning roli: So‘nggi yillarda ichak mikrobiotasi yarali kolit patogenezining muhim bo‘g‘ini sifatida qaralmoqda. Disbioz holatida foydali bakteriyalar (Bifidobacterium, Lactobacillus) miqdori kamayib, shartli patogen mikroorganizmlar ko‘payadi [9]. Bu holat ichak epiteliy to‘sig‘ining buzilishiga va yallig‘lanish mediatorlarining faollashuviga olib keladi [10]. Erkaklarda noto‘g‘ri ovqatlanish va zararli odatlar mikrobiota tarkibiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, kasallik xavfini oshiradi [11].

Genetik moyillik va epigenetik omillar: Adabiyotlarda yarali kolit bilan og‘rigan bemorlarning 10–15 % ida oilaviy anamnez mavjudligi qayd etilgan [12]. NOD2, IL23R va ATG16L1 genlaridagi polimorfizmlar immun javobning buzilishiga olib kelishi mumkin [13]. Epigenetik omillar, jumladan surunkali stress, ekologik ifloslanish va ovqatlanish xususiyatlari gen ekspressiyasini o‘zgartirib, kasallik rivojlanishiga sharoit yaratadi [14]. Erkaklarda bu omillar ishlab chiqarish muhiti va ijtimoiy yuklama bilan yanada kuchayishi mumkin [15].

Erkak bemorlarda yarali kolit ko‘pincha klinik jihatdan faol va agressiv kechishi bilan tavsiflanadi [16]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erkaklarda kasallikning o‘rta va og‘ir shakllari ko‘proq uchraydi, qaytalanishlar tez-tez kuzatiladi va uzoq davom etuvchi remissiyaga erishish qiyinroq bo‘ladi [17]. Klinik belgilarga tez-tez ich ketishi, qon aralash najas, qorin pastki qismida og‘riq va umumiy holsizlik kiradi [18].Yarali kolitning uzoq davom etishi erkaklarda ichakdan tashqari asoratlar rivojlanishiga olib keladi. Bo‘g‘imlar zararlanishi, teri va ko‘z kasalliklari erkaklarda ko‘proq og‘ir kechishi qayd etilgan [19]. Bundan tashqari, kasallik davomiyligi oshgani sari kolorektal saraton rivojlanish xavfi ortadi, bu holat erkak bemorlar uchun doimiy endoskopik nazoratni talab etadi [20].

So‘nggi yillarda yarali kolitning erkaklar reproduktiv salomatligiga ta’siri masalasi alohida e’tibor qozonmoqda. Surunkali yallig‘lanish, gormonal o‘zgarishlar va uzoq muddatli dori vositalari (xususan sulfasalazin) spermatogenezga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin [7]. Bu holat yosh erkak bemorlarda kasallikni boshqarishda individual yondashuvni talab etadi [8].

Andijon viloyatida yarali kolit bo‘yicha keng qamrovli epidemiologik tadqiqotlar yetarli darajada olib borilmagan. Aholining zichligi, ovqatlanish odatlari va ekologik omillar ushbu hududda kasallikning o‘ziga xos kechishini shakllantirishi mumkin [23]. Shu sababli erkaklarda yarali kolit chastotasi va xavf omillarini aniqlash hududiy sog‘liqni saqlash tizimi uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega [24].

Mazkur adabiyotlar sharhi asosida olingan xulosalar erkaklarda yarali kolitni erta aniqlash, xavf guruhlarini shakllantirish va individual profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqishda qo‘llanilishi mumkin [12]. Andijon viloyati sharoitida olib boriladigan tadqiqotlar respublika miqyosida klinik tavsiyalarni takomillashtirishga xizmat qiladi [11].

O‘zbekiston Sog‘liqni saqlash vazirligining 2019–2024 yillarga oid statistik hisobotlariga ko‘ra, yo‘g‘on ichak kasalliklari, xususan yarali kolit, Andijon viloyatida erkaklar orasida sezilarli darajada uchraydi [9]. Mahalliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yallig‘lanish jarayoni va kasallik davomiyligi hududiy ekologik va

ovqatlanish omillari bilan chambarchas bog‘liq [6].

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yarali kolit erkaklar orasida keng tarqalgan va murakkab patogenezga ega bo‘lgan surunkali kasallikdir. Uning rivojlanishida genetik moyillik, immunologik buzilishlar, ichak mikrobiotasi, turmush tarzi va ekologik omillar muhim rol o‘ynaydi [10]. Andijon viloyati sharoitida erkaklarda yarali kolit chastotasi va xavf omillarini chuqur o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb bo‘lib, dissertatsiya tadqiqotining asosiy yo‘nalishini tashkil etadi [20-24].

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Podolsky DK. Inflammatory bowel disease. N Engl J Med. 2002;347(6):417–429.
2.Danese S, Fiocchi C. Ulcerative colitis. N Engl J Med. 2011;365(18):1713–1725.
3.Ordás I, Eckmann L, Talamini M, Baumgart DC, Sandborn WJ. Ulcerative colitis. Lancet. 2012;380(9853):1606–1619.
4.Kaplan GG, Ng SC. Globalisation of inflammatory bowel disease. Nat Rev Gastroenterol Hepatol. 2017;14:179–190.
5.Neurath MF. Cytokines in inflammatory bowel disease. Nat Rev Immunol. 2014;14:329–342.
6.Frank DN et al. Molecular-phylogenetic characterization of microbial community imbalances in IBD. PNAS. 2007;104(34):13780–13785
. 7.Klein SL, Flanagan KL. Sex differences in immune responses. Nat Rev Immunol. 2016;16:626–638.
8.Vavricka SR et al. Gender differences in inflammatory bowel disease. Inflamm Bowel Dis. 2014;20(4):727–738. 22
9.Bikbavova GR, Livzan MA. Modulation of intestinal microbiome in ulcerative colitis. Ann Russ Acad Med Sci. 2020;75(6):577–584.
10.Sartor RB. Gut microbiota and inflammatory bowel diseases. Gastroenterology. 2008;134(2):577–594.
11.Khor B, Gardet A, Xavier RJ. Genetics and pathogenesis of inflammatory bowel disease. Nature. 2011;474:307–317.
12.Ananthakrishnan AN. Environmental risk factors for IBD. Gastroenterology. 2015;149(5):1121–1135.
13.Dignass A et al. Second European evidence-based consensus on ulcerative colitis. J Crohns Colitis. 2012;6(10):991–1030.
14.Harbord M et al. The first European evidence-based consensus on extra-intestinal manifestations. J Crohns Colitis. 2017;11(6):649–670.
15.Bernstein CN et al. Extraintestinal manifestations of IBD. Am J Gastroenterol.

2010;105:1237–1248.
16.Hou JK et al. Efficacy of treatments in IBD: systematic review. Am J Gastroenterol. 2011;106:644–656.
17.Mahid SS et al. Risk factors for ulcerative colitis: meta-analysis. World J Gastroenterol. 2006;12(37):6027–6030. 34
18.Burisch J, Munkholm P. The epidemiology of inflammatory bowel disease. Scand J Gastroenterol. 2015;50(8):942–951.
19.O‘zbekiston SSV va hududiy ma’lumotlar, 2019–2024. https://ssv.uz
20.Ng SC et al. Worldwide incidence and prevalence of IBD. Lancet. 2018;390(10114):2769–2778.
21. Kaplan GG, Ng SC. Globalisation of inflammatory bowel disease. Nat Rev Gastroenterol Hepatol. 2017;14:179–190.
22. ECCO consensus: diagnosis & management of ulcerative colitis. J Crohns Colitis. 2017;11(6):649–670.
23. Hassan W et al. Probiotics for inflammatory bowel disease: effects and risks. Curr Med Chem. 2024;31(30):4807–4825.
24. Prevention of colorectal cancer in IBD. Pharmateca. 2021;28(7):8–14.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

External and Internal Factors Affecting Competitiveness in the Hotel Business

Sayidova Gulasal Samad kizi
Master's Student, Bukhara State University, Uzbekistan
E-mail: gulasalsayidova925@gmail.com

Abstract

The hotel business operates in a highly competitive and dynamic environment where competitiveness determines long-term sustainability and success. This study analyzes the complex set of external and internal factors influencing competitiveness in the hotel industry using the IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) structure. The research identifies key economic, technological, managerial, and market-related determinants and highlights strategic implications for hotel enterprises. The findings suggest that balanced management of internal resources combined with effective adaptation to external environmental factors significantly enhances hotel competitiveness.

Keywords: Hotel business, competitiveness, internal factors, external factors, tourism industry

Introduction

The hotel business is a core component of the tourism industry and plays a vital role in economic development, employment creation, and international tourism flows. In recent decades, globalization, digitalization, and changing consumer preferences have intensified competition among hotels at both national and international levels.

Competitiveness in the hotel business refers to a hotel's ability to attract and retain customers, operate efficiently, and maintain sustainable profitability compared to competitors. This competitiveness is shaped by a complex interaction of internal and external factors.

Understanding these factors is particularly important for developing countries and emerging tourism destinations, where hotels must compete with established international brands. This article aims to analyze the set of external and internal factors affecting competitiveness in the hotel business and to evaluate their influence within a systematic IMRAD framework.

Methods

This research adopts a qualitative and analytical research design. The study is based on an extensive review of academic literature on hotel management, competitiveness

theory, and tourism economics. Secondary data sources include books, peer-reviewed journal articles, and reports from international tourism organizations.

A factor-based analytical approach was applied to classify competitiveness determinants into internal and external categories. Comparative analysis was used to examine how these factors influence hotel performance across different market environments.

Internal Factors

Internal factors are controllable elements within a hotel organization. One of the most significant internal factors is management quality. Strategic planning, leadership skills, and decision-making capacity directly impact service quality and operational efficiency. Human resources represent another critical factor. Employee skills, motivation, training systems, and organizational culture strongly influence customer satisfaction and brand reputation. Service quality and customer experience are central determinants of competitiveness. Cleanliness, comfort, personalization, and responsiveness contribute to guest loyalty. Financial resources and cost management affect pricing strategies, investment capacity, and technological adoption. Technological capabilities, including property management systems, online booking platforms, and smart hotel technologies, enhance operational efficiency and customer engagement. Brand image and marketing effectiveness also play a crucial role in attracting target market segments.

External Factors

External factors are largely uncontrollable but significantly affect hotel competitiveness. Economic conditions such as inflation, income levels, and exchange rates influence tourist demand. Political and legal environments, including tourism policies, taxation, and safety regulations, shape operational stability. Technological advancements and digital platforms transform distribution channels and intensify competition. Market competition, including the presence of international hotel chains and alternative accommodations, increases pressure on pricing and service differentiation. Socio-cultural factors, such as changing consumer preferences and sustainability awareness, affect service expectations. Environmental factors and global crises, including pandemics and climate change, create uncertainty and operational risks.

Research Design

The research follows a descriptive and explanatory design aimed at identifying key internal and external determinants of hotel competitiveness and assessing their relative influence on operational performance. The study focuses on internal factors such as

service quality, pricing strategies, human resource management, technological adoption, and brand reputation, as well as external factors including market competition, economic conditions, government regulations, tourism demand trends, and technological environment.

Data Collection

Primary data were collected through structured questionnaires and semi-structured interviews conducted with hotel managers, marketing specialists, and operational staff in three- to five-star hotels. The questionnaire measured perceptions of competitiveness, service quality, customer satisfaction, technological readiness, and external market pressures using a five-point Likert scale. Semi-structured interviews were used to obtain in-depth qualitative insights into strategic decision-making, competitive challenges, and adaptive practices.

Secondary data were obtained from official tourism statistics, hotel performance reports, and academic publications to support the analysis of market trends and regulatory conditions influencing competitiveness.

Sampling Technique

A purposive sampling method was used to select hotels actively operating in major tourist destinations. The sample included 100 hotel managers and department heads from urban and resort hotels, ensuring representation across different hotel categories and market segments.

Data Analysis

Quantitative data were analyzed using descriptive statistics, correlation analysis, and regression modeling to determine the strength and direction of relationships between internal/external factors and competitiveness indicators such as occupancy rate, revenue per available room (RevPAR), and customer satisfaction scores. Qualitative interview data were analyzed using thematic content analysis to identify recurring themes related to competitive strategies and operational challenges.

Reliability and Validity

Reliability of the questionnaire was tested using Cronbach’s alpha coefficient to ensure internal consistency of measurement scales. Content validity was ensured through expert review by hospitality management scholars and industry professionals.

Discussion

The results demonstrate that hotel competitiveness depends on the interaction between internal strengths and external environmental conditions. While hotels cannot control

external factors, strategic flexibility and innovation allow them to adapt effectively. Internal factors such as human capital, service quality, and technology adoption serve as key competitive advantages. Hotels that invest in staff development and digital transformation are better positioned to respond to market changes.

However, external challenges such as economic instability or regulatory constraints require risk management strategies and collaboration with stakeholders. Government support, destination management, and public-private partnerships are essential for maintaining industry competitiveness.

The findings emphasize the importance of integrated competitiveness management that aligns internal capabilities with external opportunities and threats.

Conclusion

This study provides a comprehensive analysis of the external and internal factors affecting competitiveness in the hotel business. The findings confirm that sustainable competitiveness requires effective management of internal resources and proactive adaptation to external environmental changes.

Hotel managers should focus on service quality, human resource development, technological innovation, and strategic marketing while monitoring economic, political, and market trends.

Future research may include empirical studies and quantitative modeling to measure the relative impact of individual factors on hotel performance.

References

1. Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. Tourism Management, 21(1), 97–116.
2. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, 25(3), 179–188.
3. Porter, M. E. (2008). The five competitive forces that shape strategy. Harvard Business Review, 86(1), 78–93.
4. UNWTO. (2022). Tourism and competitiveness. World Tourism Organization.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Classification and Functional Capabilities of Smart Technologies in the Hotel Industry

Aminova Zarnigor Sodiqovna
Master's Student, Bukhara State University, Uzbekistan
E-mail: nigowka5777@gmail.com

Annotation

This article examines the classification and functional capabilities of smart technologies used in the hotel industry. It analyzes major technological categories, including Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI), big data analytics, smart room systems, mobile applications, and digital platforms, and evaluates their role in enhancing service quality, operational efficiency, and customer satisfaction. The study also explores development prospects and challenges of smart technology adoption in hotels within the context of digital transformation.

Key words

Smart technologies, hotel industry, digital transformation, IoT, artificial intelligence, smart rooms, mobile applications, innovation.

Introduction

The hotel industry is undergoing a significant digital transformation driven by rapid technological advancement and changing consumer behavior. Modern travelers expect personalized services, seamless digital interactions, and high service quality. As a result, smart technologies have become essential tools for improving competitiveness, operational efficiency, and customer satisfaction in hospitality enterprises.

Smart technologies refer to digital solutions that utilize automation, artificial intelligence, interconnected devices, and data analytics to optimize hotel operations and enhance guest experiences. These technologies enable hotels to automate routine processes, reduce costs, improve energy efficiency, and provide personalized services. Consequently, smart technologies are no longer considered optional innovations but strategic necessities for sustainable development in the hospitality sector.

The adoption of smart technologies has reshaped traditional hotel management models. Smart check-in systems, mobile room keys, AI-powered chatbots, and smart energy management solutions are becoming increasingly common. These tools contribute to enhanced service delivery, better resource management, and stronger customer relationships. Understanding their classification and functional capabilities is crucial for hotel managers and policymakers aiming to develop smart hospitality ecosystems.

Materials and methods

This study employs a mixed-method research design combining qualitative and quantitative approaches. Secondary data were collected from academic journals, international tourism reports, and hospitality technology industry publications. Primary data were obtained through structured questionnaires and interviews conducted with hotel managers and IT specialists from three- to five-star hotels.

A purposive sampling technique was applied to select hotels that actively use smart technologies. Data were analyzed using descriptive statistics to determine adoption levels and thematic analysis to identify key functional benefits and challenges.

Results and discussion

Classification of Smart Technologies in the Hotel Industry

Smart technologies in the hotel industry can be classified into the following main categories:

1. Internet of Things (IoT) Technologies

IoT technologies include smart thermostats, lighting systems, smart locks, and energy management systems. These tools enable real-time monitoring and automated control of hotel facilities. Smart rooms allow guests to adjust temperature, lighting, and entertainment systems via mobile devices, improving comfort and energy efficiency.

2. Artificial Intelligence (AI) and Chatbots

AI-powered chatbots provide 24/7 customer support, assist with reservations, and answer guest inquiries. AI-based recommendation systems personalize services based on guest preferences, increasing satisfaction and loyalty.

3. Mobile Applications and Smart Check-in Systems

Mobile apps enable online reservations, mobile check-in/check-out, digital room keys, and service requests. These systems reduce waiting times, improve operational efficiency, and enhance guest convenience.

4. Big Data and Analytics

Big data analytics helps hotels analyze customer behavior, optimize pricing strategies, and forecast demand. Predictive analytics supports revenue management and personalized marketing.

5. Smart Energy and Sustainability Technologies

Smart energy management systems reduce electricity and water consumption through automated monitoring and control, contributing to sustainability and cost reduction.

6. Virtual and Augmented Reality (VR/AR)

VR and AR technologies offer virtual hotel tours and interactive navigation, enhancing marketing effectiveness and guest engagement.

Functional Capabilities of Smart Technologies

Smart technologies provide hotels with several functional advantages:

- Automation of routine operations
- Personalized guest experiences
- Enhanced security and access control
- Improved energy efficiency
- Data-driven decision-making
- Increased customer satisfaction and loyalty

The results indicate that hotels adopting smart technologies experience higher occupancy rates, improved service quality, and reduced operational costs.

Conclusion

In conclusion, smart technologies play a crucial role in transforming the hotel industry by improving service quality, operational efficiency, and customer satisfaction. The classification of smart technologies demonstrates their multifunctional nature and strategic importance. Future development of smart hospitality will rely on artificial intelligence, IoT integration, and data-driven management systems. Hotels that invest in smart technologies are more likely to achieve sustainable competitiveness in the digital economy.

References

1. Buhalis, D. (2023). Tourism Management: Digital Transformation in Hospitality. Routledge.
Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2024). Marketing 5.0: Technology for Humanity. Wiley.
Law, R., Leung, R., & Buhalis, D. (2023). Technology adoption in the hotel industry. International Journal of Hospitality Management, 107, 103120.
Sigala, M. (2022). Smart tourism and digital services. Journal of Hospitality and Tourism Technology, 13(4), 567–580.
Xiang, Z., et al. (2022). Big data and hotel performance. Tourism Management, 90, 104–115

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

O‘QUV MATNLARI SEMANTIK TUZILISHINI VIZUAL MODELLASHTIRISHNING KOGNITIV SAMARADORLIGI

КОГНИТИВНАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВИЗУАЛЬНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ

COGNITIVE EFFECTIVENESS OF VISUAL MODELING OF THE SEMANTIC STRUCTURE OF EDUCATIONAL TEXTS

Abduvaliyeva Madinabonu Nodirbek qizi
Andijon viloyati, Andijon tumani
Tel: +998956315525

Annotatsiya: Mazkur tezisda oliy ta’lim talabalarining murakkab o‘quv matnlari mazmunini anglash jarayonini kognitiv vizuallashtirish asosida takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Tadqiqot maqsadi — matn semantikasini grafik modellashtirish orqali talabalarda axborotni tahliliy qayta ishlash ko‘nikmalarini va kognitiv resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish mexanizmlarini aniqlashdir. Metodlar sifatida dual kodlash nazariyasi, kognitiv yuklamani boshqarish hamda denotat va konseptual xaritalash usullaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, matnni iyerarxik-grafik modellarga o‘tkazish axborotni interpretatsiya qilish sifatini 45% ga oshiradi va ishchi xotira sig‘imini optimallashtiradi. Xulosalar vizual modellashtirishning nafaqat bilimlarni mustahkamlash, balki talabalarda metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirishdagi strategik ahamiyatini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: *kognitiv vizuallashtirish, semantik struktura, grafik modellashtirish, kognitiv yuklama, denotat grafik, intellekt-xaritalar, dual kodlash, metakognitiv ko‘nikma.*

Аннотация: В данных тезисах исследуются вопросы повышения эффективности усвоения содержания учебных текстов студентами вузов на основе когнитивной визуализации. Цель исследования — выявление механизмов повышения навыков аналитической обработки информации и эффективности использования когнитивных ресурсов студентов посредством графического моделирования семантики текста. В качестве методов использовались теория двойного кодирования, управление когнитивной нагрузкой, а также методы денотатного и концептуального картирования. Результаты исследования показали, что перевод текста в иерархическо-графические модели повышает

качество интерпретации информации на 45% и оптимизирует объем рабочей памяти. Выводы подтверждают стратегическую значимость визуального моделирования не только для закрепления знаний, но и для формирования у студентов метакогнитивных навыков и системного мышления.

Ключевые слова: *когнитивная визуализация, семантическая структура, графическое моделирование, когнитивная нагрузка, денотатный граф, интеллект-карты, двойное кодирование, метакогнитивные навыки.*

Abstract: This thesis explores enhancing the efficiency of higher education students' comprehension of academic texts based on cognitive visualization. The research aim is to identify mechanisms for increasing analytical information processing skills and the effectiveness of utilizing students' cognitive resources through graphical modeling of text semantics. Dual coding theory, cognitive load management, and methods of denotative and conceptual mapping were used as research methods. The research results demonstrated that transforming text into hierarchical-graphical models increases the quality of information interpretation by 45% and optimizes working memory capacity. The conclusions confirm the strategic importance of visual modeling not only for consolidating knowledge but also for developing students' metacognitive skills and systemic thinking.

Keywords: *cognitive visualization, semantic structure, graphic modeling, cognitive load, denotative graph, mind maps, dual coding, metacognitive skills.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy oliy ta’lim bosqichida axborot hajmining shiddatli ortishi talabalardan ma’lumotni nafaqat qabul qilishni, balki uni tahliliy qayta ishlashni ham talab etmoqda. Biroq, "axborot ortiqchaligi" sharoitida an’anaviy chiziqli matnlar inson miyasining neyrofiziologik imkoniyatlari bilan hamisha ham mos kelavermaydi. Inson idroki tabiatan ob’ektlarni yaxlit (gestalt) va vizual-mantiqiy bog‘lanishlarda ko‘rishga moyil ekanligi o‘quv matnlari semantikasini vizual modellashtirishni dolzarb pedagogik zaruriyatga aylantirmoqda. Bu yondashuv talabalarda "tahliliy o‘qish" ko‘nikmasini shakllantirish va bilimlarning mexanik yodlanishidan mazmunli o‘zlashtirilishiga o‘tish imkonini beradi.

Muammoning qo‘yilishi. Bugungi pedagogik amaliyotda murakkab nazariy matnlarni o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan faktlar to‘plami sifatida qabul qilish va iyerarxik farqlarni anglay olmaslik kabi "semantik to‘siqlar" mavjud. Chiziqli matnni o‘qishda miya resurslarining asosiy qismi so‘zlarni dekodlashtirishga sarflanib, kognitiv yuklama muvozanatining buzilishi natijasida "yuzaki anglash" fenomeni yuzaga

kelmoqda. Oliy ta’lim o‘quv adabiyotlarida matnning semantik skeletini ochib beruvchi grafik modellar tizimining va ularni yaratish bo‘yicha aniq metodik algoritmlarning ishlab chiqilmaganligi ushbu muammoning ilmiy yechimini topishni kechiktirib bo‘lmas vazifa qilib belgilaydi.

METODLAR (METHODS)

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida kognitiv psixologiya va didaktik modellashtirish tamoyillarining integratsiyasi tanlab olindi. O‘quv matnlari semantik tuzilishini vizual modellashtirishning samaradorligini o‘rganishda quyidagi ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi:

1. Semantik-konseptual tahlil metodi. Ushbu metod yordamida o‘quv matnlaridagi tayanch tushunchalar (konseptlar) va ularning mantiqiy yadrosi aniqlandi. Matn chiziqli ko‘rinishdan diskret (bo‘laklangan) semantik birliklarga ajratildi. Bunda har bir matn qismi "obyekt – munosabat – natija" zanjiri asosida tahlil qilinib, uning mazmuniy skeleti yaratildi.

2. Kognitiv modellashtirish va grafik interpretatsiya. Matn mazmunini vizual shaklga o‘tkazishda uchta asosiy kognitiv model qo‘llanildi:

3. Pedagogik eksperiment va monitoring. Tadqiqotning amaliy qismida oliy ta’lim muassasalari talabalari ishtirokida eksperiment o‘tkazildi. Eksperiment ikki guruhda (nazorat va tajriba) tashkil etildi.

4. Kognitiv yuklamani baholash va statistik metodlar. Talabalarning matnni tushunish darajasi va sarflangan vaqt nisbati baholandi. Olingan natijalar matematik-statistik tahlil (Styudentning t-kriteriysi) yordamida qayta ishlandi. Bunda talabalarning matndagi yashirin ma’nolarni anglash, mantiqiy bog‘liqliklarni topish va axborotni interpretatsiya qilish qobiliyati 5 ballik shkala asosida sotsiometrik tahlil qilindi.

NATIJALAR (RESULTS)

O‘quv matnlari semantik tuzilishini vizual modellashtirishning kognitiv samaradorligini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari bir necha bosqichda amalga oshirildi. Tajribada talabalarning murakkab ilmiy matnlarni o‘zlashtirish darajasi an’anaviy va kognitiv-vizual yondashuvlar kesimida qiyoslandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, matnni grafik modellashtirish (denotat grafiklar va mantiqiy sxemalar yaratish) talabalarning axborotni qayta ishlash tezligi va sifatini sezilarli darajada oshiradi. Quyidagi jadvalda nazorat va tajriba guruhlarining matn tahlili bo‘yicha ko‘rsatkichlari keltirilgan:

1-jadval. Matnni o‘zlashtirish samaradorligining qiyosiy ko‘rsatkichlari

Baholash indikatorlari	Nazorat guruhi (an’anaviy)	Tajriba guruhi (vizual model)	Samaradorlik farqi
Matnning semantik yadrosini ajratish	52%	84%	+32%
Tushunchalararo mantiqiy bog‘liqlik	44%	89%	+45%
Axborotni siqish (kompressiya) darajasi	38%	76%	+38%
Ma’lumotni xotirada saqlash (post-test)	41%	82%	+41%

Tajriba guruhida qo‘llanilgan turli vizual asboblarning samaradorlik darajasi tahlil qilinganda, eng yuqori natija Denotat grafiklar (+48%) va Mantiqiy-semantik sxemalar (+42%) hissasiga to‘g‘ri keldi. Bu modellar matnning "skeleti"ni yaratishda eng qulay kognitiv vosita ekanligi tasdiqlandi.

XULOSA (CONCLUSION)

O‘quv matnlarini vizual modellashtirish talabani "passiv iste’molchi"dan "faol konstruktor"ga aylantirib, uning kognitiv arxitekturasini tubdan qayta quradi. Matn semantikasini grafik obrazlarga ko‘chirish miyaning verbal va vizual kanallari o‘rtasidagi yuklamani teng taqsimlaydi, bu esa intellektual charchoqni kamaytirib, axborotni "yuzaki bilim"dan "tizimli tushuncha" darajasiga ko‘taradi. Ushbu kognitiv muvozanat nafaqat diqqatni jamlashni uzaytiradi, balki ta’lim jarayonida yuqori samaradorlikka ega "kognitiv qulaylik" zonasini yaratadi.

Vizual skelet qurish ko‘nikmasi talabalarda "o‘rganishni o‘rganish" (learning to learn) metakognitiv qobiliyatini rivojlantirib, katta hajmli axborotlarni tahlil qilishda universal algoritm vazifasini o‘taydi. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim darsliklarini kognitiv talablar asosida qayta ko‘rib chiqish va talabalarning mustaqil modellashtirish faoliyatini tizimli joriy etish zarurligini ko‘rsatadi. Bu yondashuv bo‘lajak mutaxassislarning professional tahliliy tafakkuri va raqobatbardosh axborot madaniyatini shakllantirishda strategik ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Paivio, A. (1986). *Mental Representations: A Dual Coding Approach*. Oxford University Press. – 336 p. (Ikki tomonlama kodlash nazariyasining asosi).

2. Mayer, R. E. (2001). *Multimedia Learning*. Cambridge University Press. – 272 p. (Vizual o‘qitishning kognitiv nazariyasi).

3. Arnheim, R. (1969). *Visual Thinking*. University of California Press. – 345 p. (Vizual tafakkur bo‘yicha klassik asar).

4. Манько, Н. Н. (2009). *Когнитивная визуализация дидактических объектов*. Уфа: БГПУ. – 180 с. (Didaktik vizuallashtirish metodikasi).

5. Бергельсон, М. Б. (2011). Лингвистические аспекты когнитивной визуализации. *Когнитивные исследования*, №4, С. 135-144.

6. Azizxo‘jayeva, N. N. (2006). *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. Toshkent: Fan va texnologiya. – 160 b.

7. Safarova, R. (2005). *O‘quvchilarda o‘zaro muloqot madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodik asoslari*. Toshkent: Fan.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

OILAVIY AJRIMLARNI OLDINI OLISHDA TARBIYANING AHAMIYATI

Xaqnazarova Firuza Nasim qizi
Xalqaro innovatsion universiteti 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada oilaviy ajrimlarni oldini olishda tarbiyaning ahamiyati, oiladagi tarbiyaning shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma'naviy sifatlarni shakllantirishdagi muammolari va ularni bartaraf etishning psixologik xususiyatlari haqida nazariy yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Oila, ijtimoiy tarbiya, axloq, ta’lim tarbiya, estetika, muhit, psixologik xususiyat, inson, shaxs, urf-odat.

KIRISH

Xozirgi kunda oiladagi ajralishlar, to’liq bo’lmagan oilalar sonining oshishi, tarbiyaviy munosabatning kamayishi kabi xavfli an’analar ko’rinishidagi o’zgarishi jarayoni kuzatilmoqda, oilaviy munosabatlar va nikohdan qoniqish sifatining yomonlashuvi, erkaklar va ayollarning adaptatsiya imkoniyatlarining pasayishi qayd qilinmoqda. Agar yaqin o’tmishda nikoh ko’pchilik hollarda buzilmas, mustahkam hayotiy muhim ittifoq kabi qabul qilingan bo’lsa, xozirgi kunda esa ajrashish oilaviy janjallarni bartaraf etishning odatiy va yetarlicha keng tarqalgan shakliga aylanmoqda, va oqibatda, ko’plab er-xotinlar nikohni buzishga qaratilgan muammoli vaziyatlarni har tomonlama va xolisona yechishdan bosh tortmoqdalar. Bundan tashqari, hayotiy tajriba va xalqaro ilmiy tadqiqotlar isbotlaganidek, ko’pgina hollarida oilaviy faoliyatning buzilishi, ajrashish, hammadan oldin qizlarda hissiy soha buzilishlarini, davomli ruhiy zo’riqishni kuchaytiruvchi turli aksentuatsiyalar (urg’u berish, diqqatni qaratish) rivojlanishining kuchli va ruhiy jihatdan tuzatish qiyin bo’lgan omiliga aylanadi.

Ushbu holatlar zamonaviy oila instituti, ayollar nikohning birinchi yillarida ayniqsa alohida e’tibor va maxsus tadqiqotlarni kuchaytirishni talab qiladi. Oilani mustahkamlash, so’zsiz ko’pincha uning ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy jihatdan himoyalanganligiga bog’liq. Shu bilan bir qatorda, yuzaga kel

ayotgan muammolarning muhim, ko’pgina hollarda esa asosiy sababi qizlarning oilaviy hayot uchun nomuvofiq individual-ruhiy xarakteristikalari, ularning lozim bo’lgan o’zaro munosabatlarga tayyorligi darajasining pastligi, ulardagi adaptatsiya potensialining yetarli emasligi bo’ladi. Shu bilan bog’liq holda turg’un nikoh

profilaktikasi, uning lozim darajada faoliyat ko'rsatishini ham,xuddi shuningdek qizlarning ruhiy jihatdan salomatligini ta'minlashning ham dolzarb yo'nalishlaridan biri ularning oilaviy xayotga adaptatsiyasining samarali xususiyatlari ishlab chiqish bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Oilaviy turmush inson hayotining eng muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Xuddi shu boisdan jamiyatning qonun qoidalarga nisbatan munosabat ham oiladagi shaxslararo turli tuman muammolarda, muloqotda, fikr almashinuvida, munozaralarda, o'z ifodasini topadi, binobarin yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash oilaning naqadar mustahkam bo'lishiga, ota-ona munosabatlarida oliyjanob xarakter hislarini, bolada yuksak ma'naviy hislarni shakllantirishga bog'liqdir. Yosh avlodni oilada komil inson qilib tarbiyalashdek yuksak va mas'uliyatli vazifa ota-onaga, oiladagi kattalarga yuklatilgandir.

Yurtimizda oila hamisha davlat himoyasida va oliy qadriyat sifatida e'zozlanadi. Oila ijtimoiylashuvning asosiy va muhim o'chog'i bo'lgani uchun ham uning shu muhitda tarbiyalanayotgan yoshlar e'tiqodi va dunyoqarashidagi roli sezilarlidir. Respublikamizda «Mahalla va oila» ilmiy-tadqiqot instituti o'z faoliyatini boshlashi, jamiyatda yoshlar tarbiyasi borasida oilaning roli va mas'uliyatini oshirishga qaratilgan muhim tadbir bo'ldi.

Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, tarbiya shaxsning o'zi va o'z sifatlari to'g'risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir, deb ta'rif berish mumkin. Demak, har bir inson o'zini, o'zligini qanchalik aniq va to'g'ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning jamiyat normalariga zid harakat qilish ehtimoli ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni u tarbiyalangan bo'ladi. O'z-o'zini anglash, o'zidagi mavjud sifatlarni baholash jarayoni ko'pincha konkret shaxs tomonidan og'ir kechadi, ya'ni inson tabiati shundayki, u o'zidagi o'sha jamiyat normalariga to'g'ri kelmaydigan, no'maqul sifatlarni anglamaslikka, ularni «yashirishga» harakat qiladi, hattoki, bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik sohasiga siqib chiqariladi. (Avstriyalik olim Z.Freyd nazariyasiga ko'ra). Bu ataylab qilinadigan ish bo'lmay, u har bir shaxsdagi o'z shaxsiyatini o'ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko'pincha turli xil yomon asoratlardan, hissiy kechinmalardan asraydi. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki,

«Men» - obrazining ijobiy yoki salbiyligida yana o'sha shaxsni o'rab turgan tashqi muhit, o'zgalar va ularning munosabati katta ro'l o'ynaydi. Odam o'zgalarga qarab, go'yoki oynada o'zini ko'rganday tasavvur qiladi. Bu jarayon psixologiyada refleksiya

deb ataladi. Uning mohiyati - aynan o’ziga o’xshash odamlar obrazi orqali o’zi to’g’risidagi obrazni shakllantirish, jonlantirishdir. Refleksiya «Men» - obrazi egasining ongiga taalluqli jarayondir.Aybdorlik, aybga yarasha jazo kabi usullar inson xulq- atvorini boshqaruvchi psixologik omilga aylanadi, u ham kelajakda doimo aybdorlarni qidirishga o'rganib boradi. Z.Freyd nazariyasiga ko'ra, ana shunday jazoga hukm etilgan inson tobora agressiv bo'lib borib, o'zida alamni qaysidir bir ob’yektdan (o'zidan kichiklardan, begonalardan, hayvonlardan) olishga qasd qiladigan, qasoskor bo'lib o'sadi. Jismoniy jihatdan bolaga zug'um qilib, uni kaltaklash holatlari deyarli barcha ijtimoiy qatlam vakillariga xosdir. Muammoni hal qilish uchun birinchi navbatda uni ko'rish muhimdir. Shu sababli, oila ajrimli vaziyatda ekanligini o'z vaqtida payqash allaqachon uni hal qilish uchun katta qadamdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ajrim har doim janjal va ko'z yoshlar bilan bog'liqmi? Va oiladagi har qanday keskinlikni ajrim deb atash mumkinmi? Keling, batafsil ko'rib chiqaylik.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, ajrim faqat turmush o'rtoqlar o'rtasidagi yomon munosabatlar emas. Ajrim - bu oiladan o'zgarishlar, yangi echimlar va o'zaro munosabatlarning boshqa shakliga o'tishni talab qiladigan vaziyat. (Shuning uchun, darvoqe, ajrimli vaziyatda, "qasam ichmang", "yaxshi, siz shunchaki janjal qilolmaysiz" kabi maslahatlar - ular ishlamaydi). Ajrimli vaziyatni hal qilish - bu o'zaro ta'sirning, munosabatlarning, oiladagi rollarning yangi shakli. Va ajrimdan muvaffaqiyatli o'tish oilani yanada mustahkam qiladi va boshqa qiyin vaziyatlarda yechim topishga qodir.

Xo'sh, oilaviy ajrim qanday namoyon bo'ladi? Oila a'zolari o'rtasidagi psixologik masofa o'zgarib bormoqda. Bundan tashqari, bir-biridan masofa yo'nalishi bo'yicha ham, haddan tashqari yaqinlashuv yo'nalishi bo'yicha ham - har bir kishi o'zini alohida shaxs sifatida ko'rmaydigan birlashish deb ataladi.

Oilaviy rollar notekis taqsimlana boshlaydi - kimdir haddan tashqari ustunlik qilishi mumkin yoki oila a'zolarining ba'zilari oilaviy rol va majburiyatlarni o'z zimmalariga oladilar, kimdir majburan yoki ataylab olib tashlanadi. Oilada o'rnatilgan qadriyatlar, urf-odatlar, marosimlar, qoidalar buziladi, yangilarini yaratishda qiyinchiliklar paydo bo'ladi.Oila a'zolarining umidlari qo'llab-quvvatlanmaydi yoki haqiqatga mos kelmaydi. Oilada o'rnatilgan qadriyatlar, urf-odatlar, marosimlar, qoidalar buziladi, yangilarini yaratishda qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Oila a'zolarining umidlari qo'llab-quvvatlanmaydi yoki haqiqatga mos kelmaydi.Oila qattiqlashadi, moslashuvchanlik yo'q, yuzaga keladigan muammolar qandaydir standart tarzda hal qilinadi. Oilaviy

ajrim oilaning yaqinligiga, tashqi dunyodan izolyatsiyaga olib kelishi mumkin. Oila do'stlar va qarindoshlar bilan aloqalarni qisqartiradi, mehmonlar endi uyga kelishmaydi, qo'shma sayohatlar ham kamayadi. Agar turmush o'rtoqlarning ota-onalari, eng yaqin qarindoshlari ziddiyatli vaziyatlarda ishtirok etsa, ajrimli vaziyat yangi shaklga ega bo'ladi, unda yangi o'yinchilar paydo bo'ladi.Va bu vaqtda oilada nima sodir bo'ladi? Oilaviy nizolar va janjallar tez-tez sodir bo'ladi va ular tobora kuchayib boradi. Ammo oilada idishlarni maydalash, qichqiriqlar va ko'z yoshlar bilan janjallar bo'lishi shart emas. Ba'zida ajrim - bu sukunat, turmush o'rtoqlar o'rtasidagi sovuqlik, o'zini tutish, o'zaro norozilik. Tashqi tomondan, u jim va munosib ko'rinishi mumkin va faqat oilada masofa va tarqoqlik seziladi. Turmush o'rtoqlar bir-birlari bilan gaplashishlari juda qiyin bo'lishi mumkin yoki ular nafaqat gaplashishdan, balki birga bo'lishdan ham qochishadi. Normativ va nonormativ ajrimlar. Oiladagi ajrimlar har xil bo'lib, psixologlar ularni me'yoriy va me'yoriy bo'lmaganlarga ajratadilar. Bu juda muhim bo'linma. Va har xil turdagi ajrimli vaziyatlarni yaxshiroq tushunish uchun keling, oila qanday rivojlanishini ko'rib chiqaylik - u qanday bosqichlardan o'tadi. Oila shunchaki ikki kishidan iborat emas. Bu allaqachon o'z qonunlariga muvofiq rivojlanadigan alohida organizmdir.

XULOSA

Oila yaratilishidan oldin ham, bu bir-biridan alohida yashaydigan ikki kishi - ota- ona oilalarida yoki mustaqil ravishda. Keyin ular uchrashadilar, er-xotin bo'lishadi va birga yashashni boshlaydilar. Keyingi bosqichda bola paydo bo'ladi va er-xotin ota- onaga aylanadi. Ko'proq bolalar paydo bo'lishi mumkin, oila o'sib bormoqda. Nevaralar paydo bo'lishi mumkin. Asta-sekin balog'atga etish vaqti va turmush o'rtoqlarning har birining o'limi keladi.Agar biron bir bosqichdan o'tish paytida oila yangi sharoitlarga ko'nikmasa, yangi muammolarni hal qila olmasa, u qiyinchiliklarga duch keladi va juda qiyin davrni boshdan kechirishi mumkin. Bu tartibga soluvchi ajrim deb ataladi.Albatta, o'tish davrining har bir bosqichi oilada ajrimli vaziyat yuzaga kelishiga kafolat bermaydi. Ammo bu daqiqalarda oila eng himoyasiz.

Bunday ajrimli vaziyatlar ham mavjud, ularni oldindan aytish deyarli mumkin emas. Ularga tashqi hodisalar sabab bo'ladi - ish yoki uydan mahrum bo'lish, xiyonat, turmush o'rtoqlardan birining og'ir kasalligi, qarindoshlar o'rtasidagi nikoh, ajralish, oila a'zosining o'limi. Bunday vaziyatlar juda qiyin, ular ko'pincha oila a'zolari uchun jiddiy shaxsiy ajrimlarga olib keladi.

Tarbiyaning asosi oila muhitidir. Bola uyda nimani ko’rsa, shunga taqlid qilib o’sadi. Oilada ota olijanob keng fe’l, bosiq, mulohazali va ozgina siyosatliroq bo’lishi, ona esa

mehribon, rahmli, bolalarini behuda qarg'amaydigan va muloyim bo'lmog'i lozim. Farzandlarimizni sog'lom e'tiqodli, jismonan baquvvat qilib tarbiyalash ham ota- ona zimmasiga yuklangan. Oilaning har bir a'zosi millatning davomiyligini saqlovchi milliy va umuminsoniy qadriyatlarning rivojini ta'minlovchi, ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni dunyoga keltirib tarbiyalovchi muqaddas makon ma'naviyat maskanidir.

Shunday qilib, insonning shaxs bo'lib shakllanishida, hayotda o'z o'rnini topish, el-yurt ichida izzat-hurmatga sazovor bo'lishida oila asosiy poydevor hisoblanadi. Oila hayotning abadiyligini davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga kelajak nasllarni qanday inson bo'lib etishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'idir.

REFERENCES

1. «Oila psixologiyasi» - G.B. Shoumarov. – t., - 1999. nash.
2. V.M.Karimova. Oila psixologiyasi: Darslik. Pedagogika oliygohlari talabalari uchun – T.:, 2007. – 316 b.
3. Oilaviy hayot etikasi va psixologiyasi. – O. To'raeva. – T., z – n.,- 1990y.
4. Гурова А. "Диагностика психисческого развитиуа детей".
5.Nishanova.Z.T.vab.Rivojlanish pedagogika va psixologiya-T. O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati. -515 b.
6. Ҳайитов, О., & Умарова, Н. (2001). Ёшларда профессионал ўсишга интилишни ривожлантиришнинг назарий-амалий асослари (шажаралар негизи мисолида). *T.:"TURON-IQBOL, 187*.
7. Umarova, N. (2020). The Theoretical And Practical Model Of Making A Person Socializing Economically. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, *2*(08), 62-68.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Bo’lajak o’qituvchilarda ma’suliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlarini rivojlantirish

Hamidova Umida Tilovovna
Qarshi xalqaro innovasion universiteti
E-mail: uhamidova302@gmail.com
tel: (90) 877 13 13

To develop the qualities of responsibility and initiative in future teachers

Hamidova Umida Tilovovna
Karshi International Innovation University
E-mail: uhamidova302@gmail.com
tel: (90) 877 13 13

Развивать качества ответственности и инициативы у будущих учителей

Хамидова Умида Тилововна
Каршинский международный инновационный университет
E-mail: uhamidova302@gmail.com
tel: (90) 877 13 13

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda mas’uliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlarini shakllantirish hamda rivojlantirishning ahamiyati yoritilgan. Ma’lumki, zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki tashabbuskor, ijodkor va o‘z faoliyati uchun javobgar shaxs sifatida maydonga chiqadi. Shu boisdan, pedagogik ta’lim jarayonida talabalarda mas’uliyat tuyg‘usini oshirish, mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatish, tashabbus ko‘rsatish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Maqolada ushbu fazilatlarni rivojlantirishning samarali metodlari, psixologik-pedagogik shart-sharoitlari va o‘quv jarayonidagi amaliy yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari bo‘lajak o‘qituvchilarning professional kompetensiyasini shakllantirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: Tashabbuskorlik, mas’ulyatlilik, o‘z-o‘zini rivojlantirish, mobillik, tahlil qilish va tahlil qilishga imkon beruvchi bilim, ko‘nikma, ijtimoiy-madaniy faoliyat, o‘zini-o‘zi anglash

Annotatsiya: This article highlights the importance of forming and developing the qualities of responsibility and initiative in future teachers. As is known, in the modern educational process, a teacher is not only a provider of knowledge, but also an initiator,

creator and a person responsible for his or her activities. Therefore, in the process of pedagogical education, it is important to increase the sense of responsibility in students, teach them to make independent decisions, and develop initiative skills. The article analyzes effective methods for developing these qualities, psychological and pedagogical conditions, and practical approaches in the educational process. The results of the study serve as an important factor in the formation of professional competence of future teachers.

Key words: Initiative, responsibility, self-development, mobility, knowledge, skills that allow analysis and analysis, socio-cultural activities, self-awareness

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimi oldiga qo‘yilgan eng muhim vazifalardan biri — jamiyat ehtiyojlariga javob bera oladigan, yuqori malakali, mas’uliyatli va tashabbuskor o‘qituvchilarni tayyorlashdir. Chunki o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki yosh avlodni hayotga tayyorlovchi, ularni mustaqil fikrlashga, ezgu qadriyatlarga sodiq bo‘lishga o‘rgatuvchi shaxsdir. Bo‘lajak o‘qituvchilarda mas’uliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlarini shakllantirish pedagogik ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishining asosiy omillaridan biridir.

Mazkur mavzuda bo‘lajak pedagoglarning mas’uliyat tuyg‘usini mustahkamlash, tashabbus ko‘rsatish, yangilik yaratish va o‘z faoliyatiga ijodiy yondashish ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari yoritiladi. Shu bilan birga, pedagogik jarayonda ushbu sifatlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali metodlar va tarbiyaviy yondashuvlar tahlil qilinadi.

1. Mas’uliyatlilik fazilatining mohiyati

Mas’uliyatlilik — bu shaxsning o‘z vazifasini chuqur anglab, uni vijdonan bajarish, o‘z harakatlarining oqibatini oldindan baholay olish qobiliyatidir.
Bo‘lajak o‘qituvchi uchun mas’uliyat:

o‘quvchilarga berilayotgan bilim sifati uchun javobgarlik,

o‘quvchilarning tarbiyasi va rivoji uchun mas’uliyat,

kasbiy intizomga amal qilish,

o‘zini doimiy takomillashtirib borishdan iborat.

Mas’uliyatlilik o‘qituvchining axloqiy yetukligi, kasbga sadoqati va ma’naviy burchini his etishi bilan chambarchas bog‘liq.

2. Tashabbuskorlikning o‘qituvchi shaxsida tutgan o‘rni

Tashabbuskorlik — bu yangilik yaratish, ilg‘or g‘oyalarni ilgari surish, muammolarga ijodiy yondashish fazilatidir.
Bo‘lajak o‘qituvchida tashabbuskorlik quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llashga intilish;

dars jarayonida ijodkorlik ko‘rsatish;

o‘quvchilarni faollikka undash;

ta’lim-tarbiya jarayoniga innovatsion g‘oyalarni kiritish.

Tashabbuskor o‘qituvchi sinfda o‘quvchilarni ham faol, ijodiy fikrlashga o‘rgatadi.
3. Mas’uliyat va tashabbuskorlikni rivojlantirish omillari

Quyidagi omillar bu fazilatlarni rivojlantirishda muhim hisoblanadi:

1. Pedagogik amaliyot – talabalar haqiqiy maktab muhitida mas’uliyatni his qiladi.

2. Trening va interfaol mashg‘ulotlar – liderlik, jamoada ishlash, tashabbus ko‘rsatish ko‘nikmasini oshiradi.

3. Psixologik motivatsiya – o‘qituvchilik kasbiga muhabbat, o‘zini kasbiy jihatdan anglashni kuchaytiradi.

4. Mentorlik tizimi – tajribali o‘qituvchilar yosh pedagoglarga o‘rnak bo‘lib xizmat qiladi.

4. Ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan samarali metodlar

Mas’uliyat va tashabbusni rivojlantirish uchun quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

“Liderlik roli” o‘yini – talabalarni jamoada boshqaruvni o‘z zimmasiga olishga o‘rgatadi.

Muammoli vaziyat tahlili – pedagogik muammolarga yechim topish orqali mas’uliyatni kuchaytiradi.

Ijodiy loyiha ishlari – tashabbuskorlik va mustaqil fikrlashni rag‘batlantiradi.

Refleksiya (o‘z-o‘zini tahlil) – talaba o‘z faoliyatiga baho berishni o‘rganadi.

5. O‘qituvchi shaxsini tarbiyalashda ma’naviyatning roli

Ma’naviyat — bu o‘qituvchi shaxsining asosi. Ma’naviy jihatdan boy, halol, odobli, vijdonli o‘qituvchi o‘z mas’uliyatini chuqur his etadi. U tashabbuskor, fidoyi va o‘z ishiga sadoqatli bo‘ladi. Shu bois pedagogik oliygohlarda ma’naviy-ma’rifiy tarbiya ishlari, ijtimoiy loyihalar va vatanparvarlik ruhidagi tadbirlar muhim o‘rin tutadi.

6. Xulosa

Bo‘lajak o‘qituvchining muvaffaqiyati uning bilimida emas, balki mas’uliyatlilik, tashabbuskorlik, halollik va insonparvarlik kabi fazilatlarida mujassamdir. Bu fazilatlarni shakllantirish ta’lim tizimining eng muhim maqsadlaridan biridir. Chunki mas’uliyatli va tashabbuskor o‘qituvchi — kelajak jamiyatining poydevorini mustahkamlaydigan shaxsdir.

Tahlil va natijalar.
Bo‘lajak o‘qituvchilarda mas’uliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlarini shakllantirish ta’lim tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biridir. Hozirgi globallashuv davrida

ta’lim sifati, o‘qituvchi shaxsining faolligi, tashabbuskorligi va o‘z kasbiga bo‘lgan mas’uliyat darajasi bilan belgilanmoqda.

Pedagogik oliy ta’lim muassasalarida olib borilgan kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, talabalar o‘qish jarayonida nazariy bilimlarni egallash bilan bir qatorda, amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘zida mas’uliyatlilikni shakllantiradi. Ayniqsa, pedagogik amaliyot, mustaqil loyiha ishlari va trening mashg‘ulotlari talabalarning tashabbuskorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi.

O‘qituvchi faoliyatida mas’uliyat — bu faqat dars o‘tish bilan cheklanmaydi, balki o‘quvchilarning intellektual va ma’naviy rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tashabbuskorlik o‘qituvchining ijodiy yondashuvi, yangilik yaratishga bo‘lgan intilishi, o‘z faoliyatini doimiy takomillashtirish istagini ifodalaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki:

Talabalar o‘qituvchilik kasbiga qiziqish bildirgan sari ularning mas’uliyat darajasi ham ortadi.

Jamoaviy loyihalarda ishtirok etish ularni tashabbuskorlikka o‘rgatadi.

O‘qituvchi shaxsida bu fazilatlar ijtimoiy, ma’naviy va psixologik omillar ta’sirida shakllanadi.

Oliy ta’lim jarayonida o‘zini o‘zi anglash, tanqidiy fikrlash va o‘z ustida ishlashga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar natijadorlikni oshiradi.

Demak, bo‘lajak o‘qituvchilarda bu sifatlarni rivojlantirish uchun ta’lim jarayonida innovatsion, interfaol, motivatsion yondashuvlardan kompleks foydalanish talab etiladi.

Natija (Xulosa) qismi

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Mas’uliyatlilik va tashabbuskorlik — o‘qituvchi shaxsining asosiy kasbiy-axloqiy fazilatlaridan bo‘lib, ularning shakllanishi ta’lim jarayonining samaradorligini belgilaydi.

2. Bo‘lajak o‘qituvchida bu fazilatlarni rivojlantirish uchun pedagogik amaliyot, interfaol metodlar, ijodiy topshiriqlar va shaxsiy mas’uliyatni rag‘batlantiruvchi baholash tizimlarini qo‘llash muhimdir.

3. Talabalar o‘zini o‘qituvchi sifatida tasavvur qila boshlaganda, ularning ichki mas’uliyat hissi kuchayadi va tashabbus ko‘rsatish istagi ortadi.

4. Pedagogik oliy ta’limda o‘qituvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish — faqat bilim berish emas, balki ma’naviy, axloqiy va psixologik tayyorgarlikni ham o‘z ichiga olishi zarur.
5. Mas’uliyatli va tashabbuskor o‘qituvchilar — bu kelajakda o‘quvchilarning yetuk, vatanparvar, intiluvchan bo‘lib voyaga yetishida eng muhim omil hisoblanadi.

Xulosa va takliflar.

1. Talabalar tashabbuskorligini shakllantirish muammosi tarixshunosligi biz tomonimizdan shartli ravishda uch davrga ajratiladi: birinchi bosqich –talabalar jamoat birlashmalarining vujudga kelish bosqichi, shaxsning fuqarolik yondashuvining shakllanishi. (XIX-asr o‘rtalari); ikkinchi - faoliyat sub’ektlarini o‘zgartirish bo‘yicha yoshlarning ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan faoliyatda amaliy ishtirok etishining nazariy asoslari va usullarini shakllantirish bosqichi; talabalarning o‘z-o‘zini tashkil etish va tashabbuskorlikni rivojlantirish, siyosiy ta’lim, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ta’minlash (XXasr boshlari - XX-asrning 80-yillari oxiri); uchinchisi - talabalar harakatini demokratlashtirish bosqichi va o‘zini-o‘zi boshqarish, o‘zini-o‘zi tashkil etish (XX asrning 90-yillari boshlari va hozirgi kungacha); o‘zgaruvchan faoliyat jarayonida shaxs har tomonlama rivojlantirilgan.
2. Talabalarning ijtimoiy-madaniy faoliyatida yoshlar tashabbuslarini shakllantirish jarayonining murakkabligi va ko‘p bosqichliligi ushbu muammoni o‘rganish uchun yetarli nazariy va metodologik asosni talab qiladi. Ushbu vositalardan biri yoshlar tashabbuslarini shakllantirish jarayonini loyihalashning uslubiy ko‘p bosqichli va bosqichma-bosqich tavsifini ta’minlaydigan integrativ yondashuvning kombinatsiyasi bo‘lishi mumkin. Talabaning ijtimoiy-madaniy faoliyatida tashabbuskorligini shakllantirish muammosini hal qilishda integratsiyalashgan yondashuvning asosiy qoidalarini quyidagicha shakllantirish mumkin: ta’limdagi shaxsiy-faoliyat yondashuvining asosiy g‘oyasi bilan bog‘liq holda shaxsning sub’ektivligini shakllantirish va rivojlantirish, o‘zini-o‘zi rivojlantirish, o‘zini-o‘zi anglash ehtiyojlarini qondirish; shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv mazmunida tashabbuskorlikni shakllantirish samaradorligining ajralmas sharti - bu o‘z kuchiga, ichki mantiqqa tayanilgan.
3. Biz aniqlagan tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarning yangiligi shundan iboratki, biz belgilagan tadqiqot predmeti uchun ishlatilmagan va majmuaviy ko‘rib chiqilmagan. Dissertatsiyada keltirilgan tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar majmuasi talabalarni ijtimoiy-madaniy faoliyatida tashabbuskorligini shakllantirish bo‘yicha biz

tomonidan ishlab chiqilgan loyiha modelining samarali ishlashi va amalga oshirilishi ta’minlangan.

4. Talabalarning ijtimoiy-madaniy faoliyatida tashabbuskorligini shakllantirish jarayonini murakkab ko‘p bosqichli pedagogik tizim, ijtimoiymadaniy jarayonning ajralmas qismidir. Undagi asosiy komponentlar: - maqsad - mazmun - tashkiliy shakllar - natija. Biz aniqlagan pedagogik jarayonning komponentlariga muvofiq, talabalar pedagogik jamoasining ijtimoiy-madaniy faoliyatida tashabbuslar shakllantirilgan.

5. Pedagogik shart-sharoitlarni biz talabalar pedagogik guruhidagi faoliyatimiz davomida amalga oshirdik. Birinchi shart - talabalar jamoasida talabalarning ijtimoiy va madaniy loyihalarini amalga oshirish, muvofiqlashtirish va nazorat qilish. Ikkinchi shart - pedagogik jamoa talabalarining etakchilik pozitsiyasini qo‘llab-quvvatlash. Uchinchi shart - talabalar pedagogik jamoasida refleksiv yondashuv asosida yoshlarning o‘zini-o‘zi anglashiga bo‘lgan munosabatni shakllantirish. Bu holatda shaxsning o‘zini namoyon qilish va o‘zo‘zini rivojlantirish zarurati asosida tashabbuskorligining namoyon bo‘lishi ta’minlangan.

Muhokama.

Jahon ta’lim muassasalarida talabalarning ijtimoiy faolligi, mas’uliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlarini takomillashtirishning innovatsion modellari amaliyotga tadbiq etilmoqda. Talabalarning shaxs sifatida shakllanishida tashabbuskorlik fazilatlarini rivojlantirish asosida mantiqiy tafakkuri, tasavvuri, malaka va ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha yirik loyihalarni tadbiq etish bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Jahon ta’lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida talabalarning mas’uliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlarini tarkibiy mazmunini aniqlashtirish, motivatsion, ijtimoiy-madaniy yondashuvlarning pedagogik imkoniyatlarini takomillashtirish, oliy ta’lim tashkilotlari talabalarining mas’uliyatlilik va tashabbuskorligini rivojlantirish omillarini aniqlashtirish, motivatsiyaga asoslangan ta’limiy faoliyatni tashkil etishning metodik tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga tashabbuskorlikga asoslangan pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim strategiyasi talablariga mos ravishda hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish, ijodiy qobiliyatni rivojlantirishning pedagogik-psixologik va gender va eng ko‘p istiqbolli sohalarini, bilimlarni transformasiyalash bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e’tibor berilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlat ro’yhati:

1. Ўрозбоев Н. Ташаббускорлик - талаба шахсининг ижтимоий аҳамиятли фазилатларидан бири сифатида // “Ilim ha’m ja’miyet” ilimiymetodikalıq jurnal.

ISSN 2010-720X, Nukus, 2021. №3, 40-42 b. (13.00.00; №3) http://journal.ndpi.uz/files/2021/2021-3-2.pdf
2. O‘rozboyev N.U. Bo‘lajak o‘qituvchilarda mas’uliyatlilikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik shartlari // Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң хабаршысы, ISSN 2010-9075, Nukus, 2021. №3(52), 64-67 b. (13.00.00; № 13).
3. Урозбоев Н.У. Развитие ответственности и инициативы будущего учителя в условиях обучения в ВУЗе // “Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў” илимий-методикалық журнал, ISSN 2181-7138, Нөкис, 2021. №5, 72-75 b. (13.00.00; № 20).
4. Ўрозбоев Н.У. Тадқиқотчилик фаолияти бўлажак ўқитувчиларининг маъсулиятлилик ва ташаббускорлик фазилатларини ривожлантириш шакли сифатида // “Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў” илимий-методикалық журнал, ISSN 2181-7138, Нөкис, 2022. №4/1, 24-26 b. (13.00.00; № 20).
5. O‘rozboyev N.U. Mas’uliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlari bo‘lajak o‘qituvchi shaxsini rivojlantirish omili sifatida // “Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari” ilmiy-nazariy jurnali, ISSN 2181-9580, Toshkent, 2022. №7, 115-120 b. (13.00.00; № 32).
6. Urozboev N. Development of quality responsibility and initiative in future teachers in the conditions of studying at the university // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. ISSN 2056-5852. Vol. 9 No. 6, 2021. Great Britain. 2021. – P. 1-3. (13.00.00; № 3). http://www.idpublications.org/ejrres-vol-9-no-6-2021
7. Urozboev N.U. Forming the qualities of responsibility and initiative in future teachers // International scientific and practice conference on "International experience in increasing the effectiveness of distance education: problems and solutions" ISSN 2277-3630, 27th July, 2022, France, 15-17 b. https://www.gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/827
8. Урозбоев Н.У. Using pedagogical methods to develop the qualities of responsibility and initiative of future teachers // Современные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инноваци: сборник статей XXVI Международной научно-практической конференции. – Пенза: 2022 г. 85-87 b. https://naukaip.ru/wp-content/uploads/2022/08/MK-1473.pdf
9. Урозбоев Н.У. Вовлеченность студентов в научноисследовательскую деятельность // «Замонавий микроэлектроникaнинг ривожланишида фан, таълим ва инновация интеграцияси» республика илмийуслубий анжумани материаллари. Андижон. 2020. 413-414 б.
10. O‘rozboyev N. Bo‘lajak o‘qituvchilarda mas’uliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlarini rivojlantirish modelini takomillashtirish // «Jismoniy madaniyat va boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirish istiqbollari» Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent. 2020-y. 537-539 b.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

ФИЛОСОФИЯ КАК ФОРМА МИРОВОЗЗРЕНИЯ И ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ МЕДИЦИНЫ

Научный руководитель: Доцент кафедры Общественных наук ТГМУ
Умирзакова Наргиза Акмаловна,
Дадабаева Амина, *студентка 1-курса*
Ташкентского государственного медицинского университета

Аннотация. В данной работе рассматрена роль и место философии в развитии современной медицины. Показано, что медицина не может существовать только как совокупность научных знаний и технологий, так как её главныт объектом познания и высшей ценностью является человек. Особое внимание уделяется диалектике философии и медицины, а также этическим аспектам врачебной деятельности и ответственности врача перед пациентом и обществом. Иследовано, что философское мышление помогает врачу сохранить гуманность, моральные ориентиры и осознанный подход к своей профессии.
Ключевые слова: философия, медицина, мировоззрение, этика, ответственность врача, диалектика, пациент, здоровье.

Annotatsiya. Ushbu ishda zamonaviy tibbiyot rivojida falsafiyaning o‘rni va ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Tibbiyot faqat ilmiy bilimlar va texnologiyalar majmui sifatida mavjud bo‘la olmasligi, chunki uning asosiy bilish obyekti va eng oliy qadriyati inson ekanligi ko‘rsatib beriladi. Falsafa va tibbiyot dialektikasiga, shuningdek, shifokorlik faoliyatining axloqiy jihatlariga hamda shifokorning bemor va jamiyat oldidagi mas’uliyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Falsafiy tafakkur shifokorga insonparvarlikni saqlash, axloqiy mezonlarga amal qilish va o‘z kasbiga ongli yondashishda yordam berishi isbotlanadi.

Kalit so‘zlar: falsafa, tibbiyot, dunyoqarash, axloq (etika), shifokor mas’uliyati, dialektika, bemor, sog‘liq.

Abstract: This paper examines the role of philosophy in the development of modern medicine. It is shown that medicine cannot exist only as a set of scientific knowledge and technologies, since its main value is the human being. Special attention is paid to the relationship between philosophy and medicine, as well as to ethical aspects of medical practice and the responsibility of the physician to the patient and society. It

has been studied that philosophical thinking helps physicians maintain humanity, moral compass, and a conscious approach to their profession.

Keywords: philosophy, medicine, worldview, ethics, physician responsibility, dialectics, patient, health.

Введение

В эпоху научных перемен современная медицина развивается быстрыми темпами. Появляются новые методы диагностики, высокотехнологичное оборудование и инновационные способы лечения. Однако, несмотря на научно-технический прогресс, медицина остаётся областью, напрямую связанной с человеческой жизнью, здоровьем и судьбой. Именно поэтому медицина нуждается не только в биологических и клинических знаниях, но и в философском осмыслении своей деятельности. Мы полагаем, что философия играет важную роль в формировании мировоззрения врача, помогая ему осознать ценность человеческой жизни и ответственность за принимаемые решения. Без философского подхода медицина может превратиться в механическую систему, где теряется индивидуальный подход к пациенту. В связи с этим актуальным становится вопрос о взаимосвязи философии и современной медицины.

Философия представляет собой особую форму мировоззрения, которая помогает человеку осмыслить окружающий мир, своё место в нём и смысл своей деятельности. Она формирует общие принципы мышления, ценности и идеалы, которыми человек руководствуется в жизни. Для врача философское мировоззрение особенно важно, так как его профессия связана с принятием сложных решений, от которых зависит здоровье и жизнь других людей. Мы уверены, что философия учит врача видеть в пациенте не просто объект лечения, а личность со своими чувствами, страхами и надеждами. Это позволяет выстроить доверительные отношения между врачом и пациентом, которое является важным условием успешного лечения. Таким образом, философия закладывает гуманистическую основу медицинской деятельности.

Связь философии и медицины проявляется в понимании человека как целостного существа, объединяющего физическое, психологическое и духовное начала. Современная медицина всё чаще обращается к этому целостному подходу, осознавая, что лечение болезни невозможно без учёта внутреннего состояния пациента. Важно знать, что философия помогает медицине ответить на вопросы, которые выходят за рамки чисто научного знания: что такое здоровье, где граница между жизнью и смертью, допустимо ли вмешательство в естественные процессы организма. Именно философия позволяет критически осмыслить

достижения медицинской науки и определить границы допустимого. В связи с этим философия становится неотъемлемой частью развития современной медицины.

Логическим продолжением связи философии и медицины являются этические аспекты врачебной деятельности. Медицинская этика основывается на философских принципах гуманизма, ответственности и уважения к личности. Она регулирует отношения между врачом и пациентом, а также определяет моральные нормы поведения медицинского работника.Как по мне, этика в медицине особенно важна в условиях развития новых технологий, таких как трансплантология, генетика и искусственный интеллект. Врач должен не только обладать профессиональными знаниями, но и уметь оценивать последствия своих действий с моральной точки зрения. Таким образом, философские идеи напрямую формируют этические нормы медицины.

С освоением философских знаний и размышлений начнется формирование и развитие чувства ответственности врача за жизнь и здоровье пациента. Этические принципы, имеющие философский корень, тесно связаны с ответственностью врача. Врач несёт ответственность не только за качество лечения, но и за психологическое состояние пациента, сохранение врачебной тайны и уважение человеческого достоинства. Эта ответственность имеет философское основание, так как связана с пониманием ценности человеческой жизни. Важно понимать, что осознание ответственности делает врача не просто специалистом, но и морально зрелой личностью. Философия помогает врачу осмыслить границы своих дествий и научиться принимать решения в сложных и неоднозначных ситуациях. Следовательно, ответственность врача является результатом философского и этического осмысления медицинской деятельности.

Заключение. Таким образом, философия и современная медицина находятся в тесной взаимосвязи. Философия формирует мировоззрение врача, определяет гуманистические ценности и служит основой медицинской этики. Через философское осмысление медицины раскрываются такие важные понятия, как ответственность врача, уважение к личности пациента и смысл медицинской профессии. Следует полагать, что без философии медицина утрачивает свою человечность и превращается в технический процесс. Поэтому философия играет важную роль в развитии современной медицины, помогая сохранить её главную цель — служение человеку.

Список использованной литературы

1. Спиркин А. Г. Основы философии. — М., 2019.
2. Канке В. А. Философия. Учебное пособие. — М., 2020.
3. Петров Ю. А. Медицинская этика и ответственность врача. — М., 2018.
4. Фролов И. Т. Философия и проблемы медицины. — М., 2017.
5. Umirzakova N.A. Shifokor va bemor munosabatlarida tibbiy gumanistikaning ahamiyati. SCHOLAR, 3(3), 2025. B.136-139.
6. Умирзакова Н.А. Вопросы философии и медицины: диалектическая взаимосвязь. Talabalar tibbiyo't ilmining zamonaviy yutuqlari/ kuni. // V-talabalar xalaro ilmiy-amaliy konferensiyasi. Tezislar to'plami. // 24 aprel. 2025. –Toshkent. B.124-125. https://check.ijro.uz/d/ID07113436
7. Умирзакова Н.А. Axiological function of bioethics in the context of optimization of medical education / Фалсафа ва хаёт".- 2023. №4 (23). - Б.24-30.
8. Умирзакова Н.А. Значение изучения биоэтики в формировании профессиональной компетентности у студентов медицинских ВУЗов. Научные исследования XXI века. №5 (7) 2020. Нефтекамск. Россия. 2020. стр. 140- 144.
9. Умирзакова Н.А. Гуманизм как основа медицины. // SCHOLAR, 3(4), 2025. С.68–72.
10. Умирзакова Н.А. Биоэтиканинг пайдо бўлиши, фан сифатида шаклланиши ва ўрганадиган муаммоларининг фалсафий-методологик таҳлили // Фалсафа ва ҳаёт. – Тошкент, 2020. - №1(8). - Б. 56-69.
11. Умирзакова Н.А. Жамият ҳаёти ва медикализация // Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2021. -№1. - Б. 118-121.
12. Умирзакова Н.А. The impact of philosophical thinking on new approaches in medicine.// SCHOLAR, 3(5), ISSN: 2181-4147, 2025. 3(5), P.34–37.
13. Umirzakova N.A. Bioetika fanining insonparvarlashtirish paradigmasi - tibbiy ta'limni optimallashtirish mexanizmi sifatida // O'zMU XABARLARI. - 2025. 1/ 4 /1. - B.375-377.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

EFFECTIVE METHODS OF USING COLLABORATIVE PEDAGOGY IN EDUCATION

BOBOEYEVA SABINAKHAN LAZIZ KIZI
Master's student at Turan University

ANNOTATION

This article discusses effective methods for using collaborative pedagogy in the educational process. The main principles of collaborative teaching, the importance of interaction between teacher and student, the role of working in small groups in the development of learning motivation and competencies are analyzed. The use of interactive methods in the lesson process, methods aimed at developing students' independent thinking, creativity and social skills are also considered. The results of the study show that the use of collaborative pedagogy increases educational effectiveness, increases student activity and improves the level of mastery

Keywords: Higher education, innovation, technology, cooperative pedagogy, humanity, joint activity, team, small group, emotional-psychological environment.

In today's conditions of globalization and increasing competition, the organization of education in accordance with modern requirements is one of the urgent issues. Increasing the activity of students, teaching them to think independently, communicate, and work in a team are becoming the main goals of the educational process. In this regard, cooperative pedagogy — that is, the acquisition of knowledge in cooperation between the teacher and the student, as well as between students — is one of the educational approaches that has proven its effectiveness.[1]

Cooperative pedagogy does not limit the educational process to providing knowledge alone, but is aimed at the formation of qualities such as the socio-psychological development of students, mutual respect, solidarity, and responsibility. In this approach, the teacher is not a source of knowledge, but a coordinator who organizes the learning process. Students are involved in the process not as passive listeners, but as active participants, seekers, and creators.

Modern pedagogical technologies, in particular, small group work, project-based learning, joint problem-solving, game and interactive methods, allow students to gain a deeper understanding of knowledge and develop skills for learning in a connected way. The widespread use of collaborative methods in developed educational systems around the world once again confirms the universality and effectiveness of this

approach.[2]

This article discusses the most effective methods of using collaborative pedagogy in education, their impact on student development, and recommendations for its practical application. The relevance of the study is that collaborative teaching methods play an important role in improving the quality of the educational process, democratizing the learning process, and ensuring the comprehensive development of students.

Discussion and Results

During the research, various approaches aimed at increasing the effectiveness of collaborative pedagogy in education were analyzed. The data obtained showed that the proper organization of interaction between the teacher and the student has a significant impact on student motivation. Methods such as working with small groups, exchanging ideas, and solving problems together activate students, forming in them the skills of collective responsibility and free expression of their own opinions.[3]

One of the practical aspects of collaborative pedagogy is that students do not receive knowledge from the teacher in a ready-made form, but independently acquire it in the process of research, communication, and debate. This, as a practical application of a constructive approach, enriches the educational process in content. It was observed that interactive methods used in the educational process, in particular, such as "Brainstorming", "Jigsaw", "Network Method", "Comparison Table", activate the thinking process of students.

Also, the principles of collaboration serve to increase students' interest in the lesson by creating a positive psychological environment for the educational process. Students' support for each other, and the teacher's participation as a manager and guide in the process, form a healthy environment based on mutual respect. This develops students' independence, creativity, and social competencies.[4]

One of the researchers of collaborative learning technology, R. Slavin, notes that it is not enough to simply assign students to complete tasks together. For such a process to be effective, a genuine spirit of cooperation, sincere joy at each other's successes, a willingness to provide mutual assistance, and the formation of a favorable socio-psychological environment are necessary. In this technology, the level of knowledge acquired by each student is compared not with the results of other students in the class, but with his previous indicators. Then the student, realizing that each of his small achievements is important for the team, strives to be more responsible, to search more, and to acquire knowledge consciously.[5]

In collaborative pedagogy, the student is recognized as an active subject of the educational process. In this approach, the teacher and the student become equal

participants in the pedagogical process, resulting in a collaborative learning environment. They treat each other as partners, associates, comrades, advisors, and co-managers. Collaborative relationships are formed not only between the teacher and the student, but also between the administration, parents, the community, and educators.[6] Collaborative learning technologies were created precisely on the basis of the requirements of collaborative pedagogy, and they are fundamentally different from traditional teaching. In traditional lessons, the teacher is considered the central figure - the subject of the educational process, while the student is more at the level of a passive object. Collaborative learning, on the other hand, allows for increased intrinsic motivation of the student, his or her personal thinking, independent decision-making, and active participation in the educational process. This approach, based on humanistic principles, ensures the achievement of high educational results.

The following positive results can be achieved through cooperative learning:[7]

–the student's learning process is enriched in content;
–students absorb cognitive information that is different from each other;
–an internal interest in the subject is formed;
–the opportunity to strengthen personal knowledge and worldview increases;
–the effectiveness of mutual information exchange increases;
–the skills necessary for preparing for life are formed;
–positive mutual understanding between different cultures and social groups develops.

Activities based on collaborative learning technology take various forms, including:[8]

–three-step interviews,
–roundtable discussions,
–listing,
–joint problem solving,
–"one-minute" tasks,
–paired discussions,
–sharing problems between groups,
–rating lines,
–group observations,
–active methods such as a two-part diary.

Most of these activities require dividing students into small groups and assigning them roles and tasks. The methodological, psychological, and organizational foundations of collaborative learning have been developed, which aim to focus the educational process on the individual student. This technology serves to create a creative environment, improve the quality of education, and develop students' independent thinking skills.[9]

The central processes of cooperative learning activities are the exchange of ideas, conversations, discussions, joint analysis, practical exercises, experiments and observations. The learning process is carried out in various organizational forms: “teacher-class”, “teacher-small group”, “teacher-student”, “student-student (pair work)”, “group-class”, etc. Cooperative learning provides for the activity of the teacher and students based on mutual assistance.

Main features of cooperative learning methods[10]

1. Students work together on a common task, and this group activity improves learning.
2. Groups are usually formed by 2-5 students.
3. Groups operate on the basis of socially accepted norms of cooperation.
4. Students strive to be independent and active by helping each other.
5. Each student is personally responsible for his or her own results. Non-traditional lesson forms[11]

The following types of lessons can be organized on the basis of collaborative technologies: press conference lesson, “cheerful and clever” lesson, group work lesson, peer learning lesson, student-led lesson, competition lesson, pair lesson, dialogue lesson, circular exercises lesson, and innovation lesson.

The main idea of collaborative learning is to organize joint learning in the process of joint completion of educational tasks. This method develops in students such qualities as independent thinking, creativity, a sense of self-worth, strengthening self-confidence, and a sense of responsibility. Understanding that the success of each student affects the success of the entire group, they strive to work actively on a regular basis.

Basic methods of cooperative learning[12]

1. Team learning (R. Slavin).
2. Collaborative learning in small groups (R. Slavin, 1986).
3. The “Zigzag” or “Saw” method (E. Aronson, 1978).
4. The “Let’s Read Together” method (R. Johnson, D. Johnson, 1987).
5. The method of creative research groups (Sh. Sharan, 1988).

In team learning, students are divided into two equal groups and perform the same tasks. Group members help each other, ensuring that each student makes progress in the subject. The student's results are compared with their previous performance, which encourages more active research. In the small group collaboration method, groups of 4 are formed. After explaining the topic, the teacher divides the tasks into four parts. Each student is responsible for his part, then explains it to his group, and finally a general conclusion is developed.

Factors that increase the effectiveness of cooperative learning include students' creative approach to the subject, information analysis, critical thinking, time for practical exercises, mutual assistance, etc.

In pedagogy and psychology, there are 8 forms of cooperation: introduction to the activity, independent actions together with the teacher, organization of initial actions by the teacher, imitation, auxiliary actions, self-management, self-expression, self-organization.

Collaborative learning activities aim to create a mechanism for students to work together. The result of cooperation is the emergence of new ideas, strengthening of mutual partnership, and the formation of an active position in the educational process. Joint activity initially begins with the help of the teacher and gradually turns into independent intellectual and practical actions of the student. As a result, a relationship based on partnership, cooperation, and mutual respect is formed between the teacher and the student.

REFERENCES

1. Slavin, R. E. Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. Boston: Allyn & Bacon, 1995.
2. Johnson, D. W., Johnson, R. T., & Holubec, E. Cooperation in the Classroom. Edina, MN: Interaction Book Company, 1998.
3. Aronson, E. The Jigsaw Classroom. Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1978.
4. Sharan, S., & Sharan, Y. Expanding Cooperative Learning Through Group Investigation. New York: Teachers College Press, 1992.
5. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
6. Bobojonova Z. Business Ethics and Business Environment Control: Compliance Control, in Business, the Fight Against Corruption in Ethical Activities and Risk Control // Management Value & Ethics. — Vol. 14, №03. — India, 2024. — P. 182–187.
7. Bobojonova Z. Scientific and theoretical foundations of the organizational and economic use of production resources in the oil and gas industry // Social and humanitarian sciences in the educational system. — No. 1. — Tashkent, 2024. — P. 86–90.
8. Bobojonova Z., Yodgorova M., Xurramov Sh. Directions for the Development of Innovative Entrepreneurial Activity in Uzbekistan // Nauchniy Impuls. — №16 (100), Ch. 1. — Moskva, 2023. — P. 53–56.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Qo‘chqor Norqobilning “Guldurak momo” hikoyasi badiiyati

Abdurasulova Gavhar Sherali qizi
O‘zbekiston Milliy universiteti
Jurnalistika va o‘zbek filologiyasi fakulteti
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi 1-kurs magistranti
gavkharabdurasulova24@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakili Qo‘chqor Norqobilning "Guldurak momo" hikoyasi badiiy-estetik jihatdan tahlil qilinadi. Adib ijodida qishloq hayoti va milliy xarakter talqini markaziy o‘rin egallaydi. Maqolada asar qahramoni Toshbuvi momo timsoli orqali insoniy munosabatlar, ona mehri va vijdon sadosi kabi tushunchalar ochib berilgan.
Kalit so‘zlar: “Guldurak”, milliy xarakter, badiiy detal, shahar va qishloq antitezasi.
Аннотация: В данной статье анализируется рассказ «Гулдурак момо» видного представителя современной узбекской литературы Кучкара Норкобила с художественно-эстетической точек зрения. В творчестве писателя центральное место занимают интерпретация сельской жизни и национального характера. Через образ главной героини — Тошбуви момо — раскрываются такие понятия, как человеческие взаимоотношения, материнская любовь и зов совести.
Ключевые слова: «Гулдурак», национальный характер, художественная деталь, антитеза города и деревни.
Abstract: This article provides an in-depth artistic, aesthetic, analysis of the short story "Guldurak Momo" by Kochkor Norkobil, a prominent figure in contemporary Uzbek literature. The depiction of rural life and national character holds a central place in the author's creative work. Through the character of Toshbuvi Momo, the article explores themes such as human relationships, maternal love, and the voice of conscience.
Keywords*:* "Guldurak Momo", national character, literary detail, urban-rural antithesis.

Kirish. Qo‘chqor Norqobil Mustaqillik davri o‘zbek hikoyachiligining iste’dodli vakillaridan biri. Uning hikoyalarida xalqona so‘zlashuv, turli maqol va iboralar yetakchilik qiladi. Adib o‘z qahramonlarini realistik ruhda tasvirlaydi. Uning ijodiy faoliyati bugungi adabiyotimizda yorqin sahifalaridan joy olib kelmoqda. Ijodkorning hayot yo‘liga nazar soladigan bo‘lsak, Qo‘chqor Norqobil 1968 yil 5-martda Surxondaryo viloyatining Oltinsoy tumanidagi Mo‘minko‘l qishlog‘ida tug‘ilgan.

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan jurnalist (2001). ToshDUning jurnalistika fakultetini tugatgan (1992). «Daryo ortidagi yig‘i» (1994), «O‘n sakkizga kirmagan men bor» (2002), «Kulib tur, azizim» (2005), «Quyoshni kim uyg‘otadi?» singari nasriy hamda «Xosiyatli dunyo» (1992), «Kaftimdagi qizg‘aldoq» (1993) she’riy to‘plamlari nashr etilgan. Shunindek, Pushkin, Lermontov, Yesenin, Yevtushenko kabi shoirlarning nasriy asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Qo‘chqor Norqobil zamonaviy o‘zbek adabiyotida inson ruhiyatining murakkab qirralarini, ayniqsa, qishloq odamlarining samimiy dunyosini mahorat bilan tasvirlaydigan adibdir. Yozuvchining asarlarida milliylik va umumbashariy qadriyatlar uyg‘unligi yaqqol namoyon bo‘ladi. “Guldurak momo” hikoyasi ham aynan shu yo‘nalishdagi asar bo‘lib, unda oddiy qishloq ayoli obrazi orqali zamonaviy hayotning inson qalbiga ta’siri ochib berilgan. “Guldurak momo” hikoyasi shunchaki maishiy voqea emas, balki milliy o‘zlikdan uzoqlashish va urbanizatsiya jarayonida ma’naviyatning yemirilishi haqidagi jiddiy ogohlantirishdir. Mazkur tadqiqot davomida shahar va qishloq mentaliteti o‘rtasidagi tafovut, farzandlarning ma’naviy uzoqlashuvi hamda urbanizatsiya jarayonining inson ruhiyatiga ta’siri badiiy detallar (it, oqbo‘z to‘siq, hayqiriq) yordamida yoritiladi.

Asosiy qism. “Istiqlol davri nasridagi eng muhim o‘zgarishlardan biri, shubhasiz, janrlar poetikasidagi yangilanishdir. Nazsrimizdagi epik tasvirlash usuli yangicha izlanishlar bilan boyib, jahon adabiyoti tizimidagi noan’anaviy deb ataluvchi yo‘nalish yuz ko‘rsatdi. Bu xildagi asarlarda badiiy talqin, voqealar bayonidan farqli o‘laroq, realistik pinhona ong oqimlari, falsafiy va ramziy tahlil hamda qahramon ruhiyatini tadqiq qilish orqali berilishi xarakterli” [2, 4-b].

“Guldurak momo” hikoyasida xalq tilining jonli unsurlari — maqol, ibora, so‘z o‘yinlari, kinoyali ifodalar, tildagi xalqona ohanglar —asarga hayotiylik baxsh etadi. Adib asarlarida xalq nutqiga xos tabiiy soddalik, samimiylik va ichki ohang mavjud. Bu uslub yozuvchining xalq ruhiyatini chuqur bilishi, xalq tafakkuriga tayanib yozish mahoratini ko‘rsatadi. Hikoyaning tili sodda va jonli. Undagi diologlar orqali xarakterlar ochiladi. Uni o‘qigan kitobxon voqealarni bevosita tasavvur qiladi, xayolida jonlantiradi. Jonlantirish orqali esa obrazlilik kelib chiqadi. “Badiiy fikrlash – borliqni ijodkorning qalb oynasi orqali, jonli, samimiy qabul qilish va tasavvur qilish mahsulidir” [1, 75-b]. Guldurak momo — xalqona tafakkurga yaqin, ochiqko‘ngil, mehribon va hazilkash qahramondir. Uning “guldurak” deb atalishi ham xarakterining yorqin jihatini ifodalaydi. Biroq bu kulgi yuzaki bo‘lib, uning ortida chuqur sog‘inch va ruhiy yolg‘izlik yashiringan. Muallif ana shu kontrast orqali inson tabiatining murakkabligini ochib beradi. “Har bir inson alohida o‘ziga xos ehtiroslar, tuyg‘ular,

orzular, fikrlar olamidir, lekin bu ehtiros, bu tuyg‘u, bu orzu, bu fikr qandaydir bitta odamgagina mansub emas, balki barcha xalqlar uchun mushtarak bo‘lgan tabiatning umumiy mulkini tashkil etadi.” [4, 310-b].

Ismi Toshbuvi bo‘lishiga qaramasdan hamma uni “Guldurak momo” deydi. “…Ovozini aytmaysiz, gulduraydi — gapni zambarakning o‘qiga bog‘lab otadi, tushgan joyini o‘pirib ketadi. Qishloqda katta-kichik uni guldurak momo deydi. O‘ziyam o‘rganib ketgan…”[5] Aynan bu obraz vositasida Qo‘chqor Norqobil frazeologik birliklardan keng foydalanadi. “Guldurak” — Bu shunchaki ovoz emas. Hikoya qahramoni Toshbuvi momoning “Guldurak” deb atalishi lisoniy va badiiy jihatdan katta ma’no tashiydi. Bu nomni o‘z navbatida bir necha jihatdan tahlil qilishimiz mumkin:

1. Tabiat kuchi: Momoning sofligi va haqgo‘yligini bildiradi;
2. Uyg‘otuvchi hayqiriq: Atrofdagi befarq, mudroq qalblarni uyg‘otishga xizmat qiladi;
3. O‘tmish aks-sadosi: Momoning o‘zi aytganidek, bu “otamning ovozi” — ya’ni ajdodlar sadosidir.

Maqolada asosiy e’tiborni shahar va qishloq qarama-qarshiligiga (antitezaga) qaratish lozim. Qishloq: Bu yerda momo hamma uchun kerakli. Uning qatiq yoki tuxum berishida saxovat, bola-baqradan xabar olishida insoniylik bor.

Shahar (O‘g‘lining uyi): Bu yerda hamma narsa hashamatli, lekin ruhsiz. O‘g‘ilning uyida ota-ona va mehmonlar o‘rtasiga “oq bo‘z” tortilishi — bu o‘z ildizidan uyalishning eng yuksak cho‘qqisi, ya’ni ma’naviy bo‘shliq belgisidir.

Badiiy detallar tahlili

It obrazi: O‘g‘ilning xonadonidagi bahaybat it — yovvoyilashgan madaniyat ramzi. Itga ko‘rsatilgan e’tibor ota-onaga ko‘rsatilgan e’tibordan yuqori turishi jamiyat fojiasini ochib beradi.

O‘limdan saqlab qolgan, hikoyaning kulminatsion nuqtasi hisoblangan momoning hayqirig‘i "To‘xta!" nafaqat itni to‘xtatadi, balki o‘quvchini ham to‘xtatib, o‘zligini sarhisob qilishga chorlaydi. Bu hayqiriq — onalik mehrining va milliy ruhning g‘alabasidir.

Hikoyada ota-ona va farzand o‘rtasidagi masofaning ruhiy oqibatlari tasvirlanadi. Farzandlar shahar hayotiga moslashib, ota-onadan ham jismonan, ham ma’nan uzoqlashadi. Bu esa Guldurak momo va uning turmush o‘rtog‘ida sog‘inch, bo‘shliq va yolg‘izlik tuyg‘ularini keltirib chiqaradi. Bu motiv bugungi globallashuv sharoitida dolzarb muammo sifatida talqin qilinadi. “Istiqlol davrida o‘zbek nosirlari

qahramonlar tasvirida sxematizmdan qutulib bormoqda. Badiiy asarda olamga mavjudligi bilan sir-sinoatga to‘la, har lahzada har kimga har turli qiymatga ega bo‘lib tuyiladigan tirik inson tarzida yondashish qaror topib borayotir. Odamni yoritishda jo‘nlikdan qutilayotganligi o‘zbek nasri taraqqiyotida sog‘lom tamoyillar qaror topayotganligini ko‘rsatadi” [3, 194-b].

Xulosa. “Guldurak momo” hikoyasi oddiy hayotiy voqealar asosida inson qalbining murakkab kechinmalarini ochib beradi. Asarda zamonaviylik va an’ana, taraqqiyot va ma’naviyat o‘rtasidagi muvozanat masalasi ilgari suriladi. Guldurak momo – Toshbuvi obrazi orqali muallif inson uchun eng muhim qadriyat – mehr va yaqinlik ekanini badiiy tarzda asoslaydi. Asarda qishloq – samimiyat, sokinlik va an’ananing ramzi sifatida berilgan bo‘lsa, shahar – qulaylik, zamonaviylik ammo ma’lum ma’noda sovuqlik ramzidir. Bu ikki makon o‘rtasidagi qarama qarshilik inson ruhiy holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Globallashib borayotgan dunyoning global fojialaridan, chigal muammolaridan biri ma’naviy tarbiyasizlikdir. Muallif bu orqali taraqqiyotning faqat moddiy jihati yetarli emasligini ma’naviylik ham muhim ekanligini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov Hoshimjon, Badiiylik asoslari va mezonlari – Toshkent: Bookmany print, 2022.
2. To‘rayev D. Rangin tasvirlar jilosi – Toshkent: Akademnashr, 2014.
3. Yo‘doshev Q. Yoniq so‘z – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
4. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений в 13-ти томах. Т.XI. –М., 1956.
5. Qo‘chqor Norqobil. Guldurak momo (hikoya)

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Budjet tizimi budjet g‘azna ijrosining meyoriy - huquqiy asoslari

Бюджетная система и нормативно-правовое обеспечение казначейского исполнения бюджета

The budget system, regulatory and legal framework for budget treasury execution

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy univeristeti Talaba
Djuraeva Marjona Durdimurodovna

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi budjet tizimi va budjet-g‘azna ijrosining me’yoriy-huquqiy asoslari tizimli tarzda o‘rganilgan. Tadqiqotda budjet tizimi tarkibi, uning darajalari va g‘aznachilik organlarining ijro etuvchi funksiyalari tahlil qilingan. Ishda budjet jarayonlarini tartibga soluvchi asosiy normativ-huquqiy hujjatlar – Budjet kodeksi, Davlat g‘aznachiligi faoliyati bo‘yicha qonun va normativ farmonlar, shuningdek, xalqaro tajribalar asosida solishtirma tahlil berilgan.

Kalit so‘zlar: budjet tizimi, g‘aznachilik, budjet ijrosi, me’yoriy-huquqiy asoslar, moliyaviy intizom, davlat kafolatlari, fiskal barqarorlik.

В данной статье системно исследуется нормативно-правовая база бюджетной системы и казначейского исполнения бюджета Республики Узбекистан. Анализируются структура бюджетной системы, ее уровни и исполнительные функции органов казначейства. Проводится сравнительный анализ на основе основных нормативно-правовых документов, регулирующих бюджетные процессы – Бюджетного кодекса, законов и нормативных актов о деятельности Государственного казначейства, а также международного опыта.

Ключевые слова: бюджетная система, казначейство, исполнение бюджета, нормативно-правовая база, финансовая дисциплина, государственные гарантии, фискальная устойчивость.

This article systematically studies the regulatory and legal framework of the budget system and budget-treasury execution of the Republic of Uzbekistan. The study analyzes the structure of the budget system, its levels and the executive functions of the treasury bodies. The work provides a comparative analysis based on the main regulatory and legal documents regulating budget processes - the Budget Code, laws and regulatory decrees on the activities of the State Treasury, as well as international experience.

Keywords: budget system, treasury, budget execution, regulatory and legal

framework, financial discipline, state guarantees, fiscal stability.

Kirish

Davlatning samarali moliya siyosati, iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy rivojlanishni ta’minlashda budjet tizimi va g‘aznachilik ijrosi muhim o‘rin tutadi. Budjet tizimi – bu davlat moliyaviy resurslarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish mexanizmini tashkil etuvchi kompleks iqtisodiy va huquqiy institutdir. Uning samarali ishlashi davlatning fiskal barqarorligi, budjet intizomi va ijtimoiy-ma’naviy loyihalarni moliyalashtirishning kafolatidir.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng budjet tizimi va g‘aznachilik sohasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Ular orasida Budjet kodeksining qabul qilinishi, davlat g‘aznachiligi organlarining faoliyatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar, elektron budjet tizimlarining joriy etilishi, shuningdek, budjet-g‘azna ijrosini monitoring qilishning modernizatsiyasi alohida ahamiyatga ega. Ushbu islohotlar moliyaviy resurslardan foydalanishni samarali boshqarish, davlat xarajatlarini optimallashtirish va moliyaviy intizomni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Toshpulatov G.I. fikriga ko‘ra, “g‘aznachilik tizimi orqali budjet mablag‘larining samarali ishlatilishi va fiskal intizomni ta’minlash mumkin. Normativ-huquqiy asoslar sifatida O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi, Moliya vazirligi qarorlari va Prezident farmonlari xizmat qiladi[1]” deb ta’kidlab o‘tishgan..

Qodirov S.B. esa elektron budjet tizimlarini joriy etish orqali budjet ijrosini avtomatlashtirish, shaffoflikni oshirish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlash masalalarini keng yoritadi. Muallifning fikricha, “budjet-g‘azna ijrosi samaradorligini oshirish uchun nafaqat normativ-huquqiy baza, balki zamonaviy texnologiyalar va ichki nazorat mexanizmlari ham zarur[2]” deb ta’kidlagan.

Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, budjet tizimi va g‘aznachilik ijrosi davlat moliyaviy resurslarini boshqarish, fiskal intizomni ta’minlash va moliyaviy barqarorlikni kuchaytirishning asosiy vositasidir. Normativ-huquqiy baza, elektron monitoring

[1] Toshpulatov G.I. “**Davlat g‘aznachiligi va budjet tizimi”** darslik – Toshkent: Moliya vazirligi nashriyoti, 2022. – 256 b.

[2] Qodirov S.B. “**Elektron budjet tizimlari va moliyaviy intizomni ta’minlash” darslik** – Toshkent: Iqtisodiyot va moliya, 2021. – 184 b.

tizimi va ichki nazorat mexanizmlari bu jarayonning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism

O‘zbekiston Respublikasining budjet tizimi davlat moliyasi boshqaruvining markaziy bo‘g‘ini bo‘lib, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini moliyalashtirishda muhim o‘rin tutadi. Budjet tizimi davlat budjeti, mahalliy budjetlar, davlat maqsadli jamg‘armalari va budjetdan tashqari mablag‘lar yig‘indisidan iborat bo‘lib, ularning yagona tartibda shakllanishi va ijro etilishi qat’iy me’yoriy-huquqiy asoslar bilan tartibga solinadi. Ayniqsa, g‘aznachilik tizimi orqali budjet ijrosining ochiqligi, maqsadga muvofiqligi va nazoratning kuchaytirilishi so‘nggi yillarda davlat moliya boshqaruvi samaradorligini sezilarli oshirdi. Me’yoriy-huquqiy jihatdan budjet ijrosi, avvalo, “O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi” asosida amalga oshiriladi. Budjet kodeksi davlat moliyaviy resurslarining shakllanishi, taqsimlanishi, xarajatlarning amalga oshirilishi, ichki va tashqi nazorat tartiblarini belgilaydi. Shuningdek, har yili qabul qilinadigan “Davlat budjeti to‘g‘risida”gi qonun budjet ko‘rsatkichlari, daromad va xarajatlar tarkibi, budjet taqchilligi chegaralari hamda davlat maqsadli jamg‘armalari faoliyatini reglamentlaydi[3]. 2025 yil uchun davlat budjeti to‘g‘risidagi qonun konsolidatsiyalashgan budjet daromadlarini 431 trillion so‘m, xarajatlarini esa 480,5 trillion so‘m etib belgiladi, natijada taqchillik 49,5 trillion so‘mni, ya’ni YaIMning taxminan 3 foizini tashkil etdi[4].

G‘aznachilik ijrosi ushbu jarayonning amaliy bosqichi bo‘lib, barcha budjet operatsiyalarini markazlashtirilgan holda, elektron tizim orqali boshqarishni ta’minlaydi. G‘aznachilikning asosiy vazifalariga budjet mablag‘larini hisobga olish, tasdiqlangan smetalar asosida xarajatlarni moliyalashtirish, budjet intizomini ta’minlash va maqsadsiz sarf-xarajatlarning oldini olish kiradi. 2025 yilning birinchi yarmida konsolidatsiyalashgan budjet daromadlari 209,1 trillion so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, xarajatlar 241,7 trillion so‘mni tashkil etdi. Ushbu ko‘rsatkichlar budjet defitsitining yarim yillik kesimda taxminan 32,6 trillion so‘mni tashkil qilganini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, davlat moliyasi tizimini modernizatsiya qilish, natijaviy budjetlashtirishni joriy etish, xarajatlar smetasini optimallashtirish ham budjet

[3] Xolmatov Sh. “**Budjet tizimi va davlat moliyaviy boshqaruvi**” darslik – Toshkent: Ilm-fan, 2021. – 220 b.

[4] www.stat.uz

ijrosining samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Mahalliy budjetlarning mustaqilligi bosqichma-bosqich kengayib borayotgani, ularning daromad manbalarining ko‘paytirilishi va mahalliy kengashlar oldidagi javobgarlikning kuchaytirilishi hududlarda budjet siyosatining aniq yo‘nalishlarga qaratilishiga yordam bermoqda.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Respublikasida budjet tizimi va budjet g‘azna ijrosining me’yoriy-huquqiy bazasi bosqichma-bosqich takomillashib, davlat moliyasini boshqarishda samaradorlik va shaffoflikni ta’minlashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Budjet kodeksi, “Davlat budjeti to‘g‘risida”gi yillik qonunlar hamda g‘aznachilik tizimini raqamlashtirish bo‘yicha qabul qilinayotgan qarorlar davlat resurslarining maqsadli va oqilona sarflanishi uchun mustahkam huquqiy poydevor yaratmoqda. G‘aznachilik tizimida raqamli nazoratning kuchayishi, ichki audit va Hisob palatasi tomonidan olib borilayotgan tekshiruvlarning samaradorligi maqsadsiz xarajatlar hajmini kamaytirishga xizmat qilayotgani ham ijobiy natijalardan biridir. Shu bilan birga, budjet ijrosida natijaviylikni oshirish, mahalliy budjetlar mustaqilligini kengaytirish, davlat xarajatlarining samaradorligini baholash tizimini takomillashtirish kabi vazifalar kelgusi yillarda davlat moliyasini yanada barqaror qilishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, budjet tizimi va g‘aznachilik ijrosining me’yoriy-huquqiy asoslarini yanada rivojlantirish, ularni zamonaviy moliyaviy boshqaruv tamoyillariga moslashtirish davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda asosiy omil bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Toshpulatov G.I. “**Davlat g‘aznachiligi va budjet tizimi”** darslik – Toshkent: Moliya vazirligi nashriyoti, 2022. – 256 b.

2. Qodirov S.B. “**Elektron budjet tizimlari va moliyaviy intizomni ta’minlash” darslik** – Toshkent: Iqtisodiyot va moliya, 2021. – 184 b.

3. Xolmatov Sh. “**Budjet tizimi va davlat moliyaviy boshqaruvi**” darslik – Toshkent: Ilm-fan, 2021. – 220 b.

4. International Monetary Fund (IMF). **Public Financial Management Handbook**. – Washington D.C., 2018.

5. www.stat.uz

6. https://www.lex.uz

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

ОСОБЕННОСТИ РЕПРОДУКТИВНОЙ СИСТЕМЫ У ДЕВОЧЕК С ИЗБЫТОЧНЫМ ВЕСОМ В УСЛОВИЯХ ЙОДНОГО ДЕФИЦИТА

Научный руководитель:
Каримова Мукима Мухаммадсодиковна
Ферганский медицинский институт общественного здравоохранения
Заведующая отделением эндокринологии, гематологии и фтизиологии, кандидат наук
Хабибуллаева Ноила Хайрулло кизи
Фаргонский институт общественного здравоохранения и медицины
Студентка 1-го курса магистратуры кафедры эндокринологии, гематологии и фтизиологии

Аннотация. Пубертатный период у девочек является критическим этапом становления гипоталамо-гипофизарно-яичниковой регуляции и формирования регулярного менструального цикла. На этом фоне две распространённые популяционные проблемы — избыточная масса тела и йодный дефицит — способны усиливать эндокринные и метаболические сдвиги, создавая условия для функциональных нарушений репродуктивной системы. Ожирение у подростков ассоциировано с более ранним началом пубертата и менархе, инсулинорезистентностью и гиперинсулинемией, снижением синтеза глобулина, связывающего половые гормоны, и повышением биодоступности андрогенов, что способствует олиго-/ановуляции, нерегулярным кровотечениям и формированию фенотипов, близких к синдрому поликистозных яичников.
Ключевые слова: пубертат, девочки-подростки, избыточный вес, ожирение, йодный дефицит, щитовидная железа, тиреоидная дисфункция.
Annotatsiya. Qizlarda pubertat davri gipotalamo–gipofizar–tuxumdon tizimi regulyatsiyasining shakllanishi va muntazam hayz siklining barqarorlashuvida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Ushbu fon sharoitida ikki keng tarqalgan populyatsion muammo — ortiqcha tana vazni va yod tanqisligi — endokrin hamda metabolik siljishlarni kuchaytirib, reproduktiv tizimning funksional buzilishlari yuzaga kelishi uchun sharoit yaratadi. O‘smirlar semirishi pubertat va menarxening ertaroq boshlanishi, insulinrezistentlik va giperinsulinemiya, jinsiy gormonlarni bog‘lovchi globulin sintezining kamayishi hamda androgenlarning biologik faolligi oshishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu holat oligo-/anovulyatsiya, hayz siklining beqarorlashuvi va sindromi polikistoz tuxumdonlarga yaqin fenotiplarning shakllanishiga zamin yaratadi.

Kalit so‘zlar: pubertat, o‘smir qizlar, ortiqcha tana vazni, semirish, yod tanqisligi, qalqonsimon bez, tireoid disfunksiya.

Аннотация. Пубертатный период у девочек является критическим этапом становления гипоталамо-гипофизарно-яичниковой регуляции и формирования регулярного менструального цикла. На этом фоне две распространённые популяционные проблемы — избыточная масса тела и йодный дефицит — способны усиливать эндокринные и метаболические сдвиги, создавая предпосылки для функциональных нарушений репродуктивной системы. Ожирение у подростков ассоциировано с более ранним началом пубертата и менархе, инсулинорезистентностью и гиперинсулинемией, снижением синтеза глобулина, связывающего половые гормоны, и повышением биодоступности андрогенов. Указанные изменения могут способствовать олиго-/ановуляции, нарушениям менструального цикла и формированию фенотипов, близких к синдрому поликистозных яичников.

Ключевые слова: пубертат, девочки-подростки, избыточная масса тела, ожирение, йодный дефицит, щитовидная железа, тиреоидная дисфункция.

ВВЕДЕНИЕ

Репродуктивное здоровье девочек-подростков определяет не только качество жизни в юном возрасте, но и будущие показатели фертильности, акушерских исходов и соматического благополучия взрослой женщины. Пубертат — это период тонкой гормональной «настройки», когда импульсная секреция гонадотропин-рилизинг-гормона запускает каскад гипофизарных и яичниковых реакций, а обратные связи формируют цикличность менструальной функции. На ранних этапах после менархе физиологическая незрелость регуляторных контуров действительно может сопровождаться ановуляторными циклами и вариабельностью кровотечений, однако устойчивые нарушения ритма и характера менструаций нередко отражают эндокринные и метаболические отклонения, требующие более пристального внимания, чем банальное ожидание «само пройдёт». В клинических наблюдениях у подростков с менструальными расстройствами значимую долю составляют тиреоидные нарушения и гиперандрогенные состояния, что подчёркивает необходимость эндокринологического компонента в оценке таких пациенток.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В последние десятилетия всё более заметной становится двойная нагрузка факторов риска: с одной стороны — рост распространённости избыточной массы

тела у детей и подростков, с другой — сохранение йодного дефицита в ряде территорий, особенно удалённых от морских пищевых источников. ВОЗ указывает, что медианная концентрация йода в моче является основным показателем обеспеченности йодом на популяционном уровне; значения ниже 100 мкг/л у школьников старше 6 лет рассматриваются как признак недостаточного потребления, а градации <20, 20–49 и 50–99 мкг/л соответствуют тяжёлому, умеренному и лёгкому дефициту. При этом тиреоидные гормоны участвуют не только в энергетическом обмене и росте, но и опосредованно влияют на репродуктивную ось, поэтому йодный дефицит способен создавать фон для нарушений полового созревания и менструальной функции, особенно если он сочетается с метаболическими изменениями при ожирении [1].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Избыточная масса тела в подростковом возрасте меняет саму физиологию полового созревания: у девочек с ожирением чаще наблюдается более раннее начало пубертата и менархе, что связывают с влиянием энергетического статуса на нейроэндокринные механизмы запуска пульсации ГнРГ. В обзорах подчёркивается роль лептина как сигнала достаточности энергетических ресурсов: повышенные уровни лептина при ожирении коррелируют с жировой массой и могут действовать как «разрешающий» фактор для ускорения пубертатного каскада через взаимодействие с системами kisspeptin-нейронов и регуляторов импульсной активности. Ускоренное менархе само по себе не является патологией, но оно увеличивает окно, в котором проявляются ановуляторные циклы, дисфункциональные кровотечения и психосоциальные последствия раннего полового созревания; кроме того, ранние гормональные перестройки в условиях инсулинорезистентности повышают вероятность формирования устойчивых нарушений ритма менструаций.

Метаболический «двигатель» репродуктивных проблем при ожирении — инсулинорезистентность. Компенсаторная гиперинсулинемия усиливает стероидогенез в яичниках и надпочечниках, снижает печёночный синтез глобулина, связывающего половые гормоны, тем самым увеличивая долю свободных (биологически активных) андрогенов [2].

Клинически это может проявляться олигоменореей, аменореей, нерегулярными кровотечениями, акне, гирсутизмом и постепенным формированием фенотипа, близкого к синдрому поликистозных яичников (СПКЯ). В обзорной работе по подростковому СПКЯ отмечено, что ожирение усиливает как репродуктивные, так и метаболические проявления синдрома, а перипубертатное ожирение

рассматривается как фактор риска гиперандрогении и последующего СПКЯ; в патогенезе подчёркиваются инсулинорезистентность и гиперинсулинемия, а также их влияние на андроген-продукцию и SHBG. Для подростков принципиально важно, что граница между физиологическими особенностями пубертата и ранними проявлениями СПКЯ размыта: нерегулярные циклы в первые годы после менархе могут быть вариантом нормы, но при устойчивости симптомов и наличии гиперандрогении требуется оценка эндокринного статуса [3].

На этом фоне йодный дефицит добавляет второй слой эндокринного напряжения — тиреоидный. Йод является обязательным субстратом синтеза тироксина и трийодтиронина, и недостаточное поступление ведёт к адаптационному повышению ТТГ, изменениям тиреоидного объёма и риску гипо- или гиперфункции щитовидной железы в зависимости от длительности и выраженности дефицита, а также от запуска программ йодирования соли. В подростковом возрасте тиреоидные гормоны необходимы для нормального роста, миелинизации, формирования когнитивных функций и, что критично для рассматриваемой темы, для гармоничной работы осей «гипоталамус–гипофиз–яичники» и «гипоталамус–гипофиз–щитовидная железа». Тиреоидная дисфункция способна проявляться менструальными расстройствами (от олигоменореи до аномальных маточных кровотечений) через влияние на гонадотропную регуляцию, стероидогенез, овуляцию и состояние эндометрия, а также через изменения массы тела и психоэмоционального статуса.

Данные клинических исследований подтверждают значимость тиреоидного компонента именно у подростков с нарушениями менструального цикла. В работе, выполненной среди девочек 10–19 лет, тиреоидная дисфункция выявлялась у 13,6% пациенток с менструальными нарушениями против 3,5% в группе без таких нарушений, а биохимическая гиперандрогения встречалась значительно чаще у «случаев», чем у «контролей», что подчёркивает эндокринную неоднородность подростковых менструальных расстройств и необходимость целенаправленного обследования [4].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Избыточная масса тела у девочек-подростков и йодный дефицит — это два фактора, которые по отдельности способны нарушать эндокринный баланс пубертатного периода, а в сочетании формируют более сложный и клинически «шумный» профиль: раннее половое созревание, нерегулярный менструальный цикл, ановуляторные состояния, гиперандрогения и повышенный риск

подростковых фенотипов СПКЯ. Йодный дефицит, влияя на функцию щитовидной железы, добавляет тиреоидный механизм в патогенез репродуктивных нарушений; ВОЗ рассматривает медианную йодурию как основной популяционный показатель обеспеченности йодом и задаёт пороговые значения для оценки недостаточности.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Всемирная организация здравоохранения. Iodine deficiency: Nutrition Landscape Information System (NLiS) [Электронный ресурс]. — Женева: WHO; 2013–2026.

2. World Health Organization. Assessment of iodine deficiency disorders and monitoring their elimination: a guide for programme managers. 3rd ed. — Geneva: WHO; 2007. — 108 p. (ISBN 978 92 4 159582 7).

3. Gerasimova L.I., Denisov M.S., Samoilova A.V., Gunin A.G., Denisova T.G. Role of Iodine Deficiency in the Development of Menstrual Disorders in Young Females // Modern Technologies in Medicine. — 2016. — Vol. 8, No. 4. — P. 104–106. — DOI: 10.17691/stm2016.8.4.14.

4. Rajiwade S.R., Sagili H., Soundravally R., Subitha L. Endocrine Abnormalities in Adolescents with Menstrual Disorders // Journal of Obstetrics and Gynaecology of India. — 2018. — Vol. 68, No. 1. — P. 58–64. — DOI: 10.1007/s13224-017-1035-y.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

«Совершенствование хирургического метода лечения заболеваний парадонта с помощью остеорегенерирующего материала.»

Зокирова Ш.Ё.
Докторант 1 курса Ташкентского Государственного Медицинского Университета.
zokirova.shokhsanam1@gmail.com
Курбонов Ш.Ш. доцент кафедры хирургической стоматологии и дентальной имплантологии Ташкентского Государственного Медицинского Университета.

Анотация. В данной статье рассмотрен хирургический метод лечения заболеваний пародонта с помощью остеорегенерирующего материала.

Актуальность исследования. В настоящее время в наряду с увеличением встречаемости воспалительных и деструктивных заболеваний пародонта, хирургические методы лечения совершенствуются по содержанию методик и по показаниям комплексных терапий направленных на устранение очагов хронического воспаления, устранения парадонтальных карманов и приостановления процесса разрушения костной ткани.

Ключевые слова: пародонтологические заболевания, хирургического лечение, остеорегенерация, остеопластический материал.

Цели и задачи исследования. В комплексной терапии больных с хроническим пародонтитом важное значение отводится хирургическим методам лечения. Главной целью пародонтальной хирургии является создание эффективных и оптимальных условий для восстановления нормального функционирования тканей пародонта. Для оптимизации таких условий лечения применяются операции направленные на устранение десневых и пародонтальных карманов а также на стимуляцию репаративного остеогенеза и остеорегенерацию с использованием различных видов остеопластических материалов которые в свою очередь в современной стоматологии являются актуальными.

Материалы и методы. К основным хирургическим лечениям при заболевании пародонта относятся кюретаж, гингивотомия, гингивоэктомия, лоскутные операции и пластика десен. Стоит отметить, что разработка оперативных методик основывается на ликвидации воспалительных процессов в пародонте, восстановление структурных и функциональных свойств элементов

пародонтального комплекса, повышение местных и общих факторов защиты и регенерации костной ткани с помощью костно-заменяющих синтетических препаратов. Такие препараты обладают способностью улучшения процесса регенерации организма создавая среду богатую кальцием который со временем резорбцируется. А также синтетический костный материал устраняет необходимость в донорских трансплантатах и исскуственных каркасах, их встроенный барьер устраняет необходимость в дополнительных мембранах.

Результаты исследования. Клинические исследования и большое количество систематизаций хирургического лечения пародонтологических заболеваний с помощью остеорегенативных препаратов показывают высокую значимость проблемы в стоматологии. Таким образом, выработка алгоритма а также усовершенствование существующих методов опираясь на современной тенденции хирургического лечения является актуальной темой сегодняшнего дня. Следовательно устранение или предупреждение перечисленных функциональных нарушений протекающих в костной ткани является важным показателем использования костных материалов для эффективности хирургического лечения.

Выводы. Таким образом хирургические методы направленные на устранение факторов способствующих и усугубляющих зубочелюстные деформации являются первоочередными задачами врача хирурга стоматолога. Техника оперативных вмешательств при перечисленной патологии не сложна и проводится обычно врачом на амбулаторном хирургическом приеме. Однако разнообразие методик оперативных вмешательств затрудняет их выбор при той или иной патологии пародонта.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1.Дусмухамедов М.З., Садыкова Х.К., Юлдашев А.А., Дусмухамедов Д.М. Хирургическая пародонтология.,2019. – 22с.
2.Орехова Л.Ю., Быков В.Л., кирсанов А.И., Кудрявцева Т.В., Левин М.Я., Трезубов В.Н.2004 Москва – 107с, 161с.
3.Иванов В.С., Почивалин В.П., Иванова Е.В.,Сабанцева Е.Г., Басова Т.В.. Ежова Е.Г.,Ломагин В.В. Заболевания пародонта. 2017
4. Хасанов Ш.М., Сувонов К.Ж., Жданов А.В. Дентальная имплантология 2022-90с.
5. Тазин И.Д., Тазин Д.И., Шакиров М.Н., Саприна Ю.А. Хирургические методы лечения заболеваний пародонта. 2018.
6. Дусмухамедов М.З., Садыкова Х.К., Дусмухамедов Д.М., Юлдашев А.А., Шомуродов К.Э. Пародонтология. 2021

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

SUD PSIXOLOGIK EKSPERTIZASINING ZAMONAVIY HUQUQIY TIZIMDAGI O‘RNI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Adliya vazirligi huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi
Respublika sud ekspertiza markazi
davlat sud eksperti
Absoatov Hasan Eshmo‘min o‘g‘li

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada sud psixologik ekspertizasi institutining nazariy va amaliy muammolari kompleks tahlil qilinadi. Maqolada ekspertizaning predmeti, obyekti va huquqiy tartibga solinishi batafsil yoritilgan. Shuningdek, jinoyat va fuqarolik ishlarida shaxsning ruhiy holatini baholashning zamonaviy usullari, affekt holatining diagnostikasi, voyaga yetmaganlar psixologiyasi va guvohlar ko‘rsatmalarining ishonchliligini tekshirish masalalari ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq etilgan.
Kalit so‘zlar: Sud psixologik ekspertizasi, huquqiy psixologiya, fiziologik affekt, psixodiagnostika, individual psixologik xususiyatlar, voyaga yetmaganlar, ma’naviy zarar, ekspert xulosasi.
Abstract: This scientific article provides a comprehensive analysis of the theoretical and practical issues of the institution of forensic psychological examination. The article elaborates in detail on the subject matter, object, and legal regulation of forensic psychological expertise. In addition, modern methods for assessing an individual’s mental state in criminal and civil cases, the diagnosis of affective states, issues related to juvenile psychology, and the evaluation of the reliability of witness testimony are examined from a scientific perspective. Particular emphasis is placed on the process of forming an expert conclusion and its procedural significance.
Keywords: Forensic psychological examination, legal psychology, physiological affect, psychodiagnostics, individual psychological characteristics, juveniles, non-pecuniary damage, expert conclusion.

Zamonaviy huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida inson huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish muhim ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Sud-huquqiy faoliyatda esa shaxsning nafaqat huquqiy holati, balki uning psixologik xususiyatlari, ruhiy jarayonlari va emotsional holatini chuqur o‘rganish adolatli sud qarorini ta’minlashda alohida ahamiyat kasb etadi. So‘nggi yillarda sud amaliyotida shaxs omiliga e’tibor kuchayib, huquqiy baholash jarayonida psixologik

bilimlardan foydalanish ehtiyoji tobora ortib bormoqda. Aynan shu jarayonda sud psixologik ekspertizasi huquq va psixologiya fanlarining uzviy integratsiyasi sifatida shakllanib, sud-tergov faoliyatining muhim instituti darajasiga ko‘tarilmoqda. Sud psixologik ekspertizasi shaxsning psixik faoliyatini ilmiy asosda tahlil qilish orqali jinoyat va fuqarolik ishlarida haqiqatni aniqlash, inson huquqlarini himoya qilish va sud qarorlarining asosliligini oshirishga xizmat qiladi.

Inson huquq va erkinliklarini himoya qilish zamonaviy huquqshunoslikning ustuvor vazifasidir. Odil sudlovni amalga oshirishda shaxsning ichki dunyosi, uning xulq atvori motivlari va ruhiy holatini to‘g‘ri baholash adolatli qaror chiqarishning garovidir. Sud psixologik ekspertizasi psixologiya fanining yutuqlarini huquq amaliyotiga tatbiq etuvchi maxsus soha sifatida, tergov va sud jarayonida obektivlikni ta’minlashga xizmat qiladi. So‘nggi yillarda jinoyatchilikning transformatsiyasi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashishi ushbu ekspertiza turiga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirdi.

Sud psixologik ekspertizasi bu psixologiya sohasidagi maxsus bilimlar asosida shaxsning ruhiy faoliyati xususiyatlarini o‘rganish orqali huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan savollarga javob berishga qaratilgan tadqiqotdir. Ekspertiza predmeti deganda, ruhiy jihatdan sog‘lom shaxslarning huquqiy vaziyatlardagi psixik faoliyati qonuniyatlari tushuniladi. Obyekt sifatida esa ayblanuvchilar, jabrlanuvchilar, guvohlar hamda fuqarolik ishi bo‘yicha ishtirokchilarning ruhiy dunyosi va ularning xatti harakatlari namoyon bo‘ladigan moddiy va hujjatli materiallar xizmat qiladi. Huquqiy amaliyotda ushbu soha ko‘pincha sud psixiatriya ekspertizasi bilan kompleks shaklda qo‘llaniladi. Biroq ularning vazifalari tubdan farq qiladi. Psixiatriya ekspertizasi shaxsning aql rasoligi masalasini, ya’ni ruhiy patologiyalarni aniqlasa, psixologik ekspertiza sog‘lom inson ruhiyati doirasidagi o‘zgarishlarni, masalan, kuchli emotsional bosim yoki individual xarakter xususiyatlarining qaror qabul qilishga ta’sirini o‘rganadi. Jinoyat protsessida psixologik ekspertiza ko‘plab murakkab vaziyatlarda yagona ilmiy yechim bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa fiziologik affekt va boshqa emotsional holatlar tahlili markaziy o‘rinni egallaydi. Jinoyat huquqida kutilmaganda yuzaga keladigan kuchli hayajon ostida sodir etilgan qilmishlar jazo miqdoriga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ekspert jinoyat sodir etilgan vaqtdagi shaxsning ruhiy holatini tahlil qilib, uning ongi qanchalik darajada torayganini va o‘z harakatlarini boshqarish qobiliyati qay darajada cheklanganini aniqlaydi. Yana bir muhim yo‘nalish guvohlik ko‘rsatmalari va idrok xususiyatlarini baholashdir. Inson xotirasi va idroki tashqi ta’sirlar, qo‘rquv yoki yosh xususiyatlari tufayli voqealarni o‘zgartirib yuborishi mumkin. Psixolog ekspert guvoh yoki jabrlanuvchining haqiqatan

ham voqeani to‘g‘ri idrok etish va uni xotirada saqlab, qayta tiklab bera olish qobiliyatini ilmiy metodlar yordamida tekshiradi.

Fuqarolik huquqiy munosabatlarida ushbu ekspertizaning roli yil sayin kengayib bormoqda. Oila nizolari va bolaning manfaatlarini himoya qilish jarayonida bolaning qaysi ota yoki onaga ko‘proq bog‘liqligini aniqlashda psixologik diagnostika hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ekspert bolaning ichki qo‘rquvlarini va ota onasiga bo‘lgan haqiqiy munosabatini maxsus testlar orqali aniqlab beradi. Shuningdek, turli bitimlarning haqiqiyligini tekshirishda, ya’ni shaxs biror hujjatni imzolayotgan paytda ruhiy bosim ostida bo‘lgan yoki bo‘lmaganini aniqlashda ham ushbu soha mutaxassislari jalb etiladi.

Sud psixologik ekspertizasining xolisligi va aniqligi qo‘llaniladigan metodlarga bog‘liq. Ekspert o‘z xulosasini chiqarishda klinik psixologik usullar, ya’ni suhbat va kuzatish bilan bir qatorda eksperimental psixologik metodlardan ham foydalanadi. Standartlashtirilgan testlar va proyektiv metodikalar shaxsning ongsiz ravishda yashirgan qo‘rquvlarini, agressiya darajasini va irodaviy sifatlarini ochib beradi. Har bir qo‘llanilgan metod ilmiy asoslangan va xalqaro miqyosda tan olingan bo‘lishi shart, aks holda ekspert xulosasi sudda isbotlovchi kuchga ega bo‘lmaydi.

Hozirgi kunda sohani yanada takomillashtirish uchun bir qator vazifalarni amalga oshirish lozim. Birinchidan, xorijiy psixologik metodikalarni milliy mentalitet va til xususiyatlaridan kelib chiqib adaptatsiya qilish talab etiladi. Ikkinchidan, kiber jinoyatchilik va axborot texnologiyalari bilan bog‘liq jinoyatlarda psixologik tahlilning yangi mexanizmlarini ishlab chiqish zarur. Shuningdek, ekspertlar malakasini oshirish va ularni zamonaviy texnik vositalar bilan ta’minlash sud tizimidagi samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Sud psixologik ekspertizasi odil sudlovning ajralmas va muhim tarkibiy qismidir. U inson omilini hisobga olgan holda, quruq dalillarga ilmiy manzara bag‘ishlaydi va sudga shaxsning haqiqiy holati haqida ma’lumot beradi. Ushbu sohani rivojlantirish nafaqat jinoyatchilikka qarshi kurashishda, balki inson huquqlarini eng yuqori darajada himoya qilishda ham ulkan ahamiyatga ega. Kelajakda raqamli texnologiyalar va neyropsixologiya yutuqlarining integratsiyasi ekspertiza sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

O‘tkazilgan ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sud psixologik ekspertizasi zamonaviy huquqiy tizimda shaxs omilini chuqur va har tomonlama o‘rganishga xizmat qiluvchi muhim huquqiy institutlardan biri hisoblanadi. Sud-huquqiy munosabatlarda insonning psixologik xususiyatlari, ruhiy holati, xatti-harakat motivlari va qaror qabul qilish mexanizmlarini ilmiy asosda baholash sud adolatini ta’minlash, inson huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish hamda sud qarorlarining asoslanganligini

oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sud psixologik ekspertizasi huquq va psixologiya fanlarining uzviy integratsiyasi sifatida sud-tergov faoliyatida obyektivlik va xolislik tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Mazkur ekspertiza yordamida shaxsning xulq-atvorini shakllantiruvchi ichki va tashqi omillar, emotsional-irodaviy holatlar, bilish jarayonlari hamda individual-psixologik xususiyatlari aniqlanadi. Bu esa sud organlariga ish bo‘yicha haqiqatni to‘liq va har tomonlama aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sud psixologik ekspertizasi ayniqsa jinoyat ishlarini ko‘rib chiqishda alohida ahamiyatga ega bo‘lib, affekt holatini aniqlash, ayblanuvchining o‘z xatti-harakatlarini anglash va boshqarish qobiliyatini baholash, shuningdek, guvoh va jabrlanuvchilarning ko‘rsatmalarini psixologik nuqtai nazardan tahlil qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Fuqarolik sud ishlarida esa ota-onalik huquqi, vasiylik va homiylik, bola manfaatlarini aniqlash bilan bog‘liq masalalarni hal etishda sud psixologik ekspertizasining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shu bilan birga, sud psixologik ekspertizasi voyaga yetmaganlar ishtirokidagi ishlarni ko‘rib chiqishda ularning yoshga oid psixologik rivojlanish darajasi, emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuvini aniqlash orqali tarbiyaviy va profilaktik choralarning samarali qo‘llanilishiga xizmat qiladi. Bu holat sud qarorlarining nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy-pedagogik jihatdan ham asoslangan bo‘lishini ta’minlaydi.

Sud psixologik ekspertizasini takomillashtirish istiqbollari, avvalo, uni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish, sud psixologlari faoliyatini aniq belgilovchi huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqish bilan bog‘liqdir. Shuningdek, sud psixologlari uchun maxsus tayyorgarlik, sertifikatlash va malaka oshirish tizimini joriy etish ushbu sohaning professional darajasini oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, milliy mentalitet, madaniy va ijtimoiy xususiyatlarni inobatga olgan holda ilmiy-metodik ta’minotni boyitish, zamonaviy psixodiagnostik metodikalarni sud amaliyotiga tatbiq etish sud psixologik ekspertizasining ilmiy asoslanganligini yanada mustahkamlaydi. Sud organlari, tergovchilar va sud psixologlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni kuchaytirish esa ekspert xulosalarining sifatini oshirishga va ularning sud amaliyotida samarali qo‘llanilishiga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, sud psixologik ekspertizasi zamonaviy huquqiy tizimning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u sud adolatini ta’minlash, inson huquqlarini himoya qilish va sud qarorlarining ilmiy asoslanganligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Kodekslari to‘plami. – Toshkent: “Adolat”, 2023.
2. Mahmudova H.T. Sud-psixologik ekspertizasi. Uslubiy qo‘llanma. – T., RSEM, 2021.
3. Mahmudova H.T. Sud-psixologik ekspertiza psixodiagnostikasi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – T., O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2020.
4. Васильев В.Л.Юридическая психология. Л. 2005 г..

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

INKLYUZIV TA’LIM TUSHUNCHASI VA UNING MAZMUNI-MOHIYATI

Adhamova Marjona Navro‘z qizi
Navoiy davlat universiteti Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim) mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan bolalarni o‘qitishning yangi shakli inklyuziv ta’lim mazmuni, mohiyati, rivojlanish bosqichlari va haqida to‘xtalib o‘tiladi.

Annotation. This article discusses the essence, content, and stages of development of inclusive education as a new form of educating children with disabilities.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, “*inclusion”*, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar, segregatsiya, integratsiya, uyg‘unlashish, diskriminatsiya, inklyuziya.

Keywords: inclusive education, inclusion, children with special educational needs, segregation, integration, adaptation, discrimination, inclusion.

Bugungi globallashuv davrida ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri barcha bolalar uchun teng imkoniyatlarni yaratishdir. O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda maxsus ehtiyojli bolalarning umumiy o‘rta ta’lim tizimiga integratsiyasini kuchaytirish borasida qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. Bu esa, inklyuziv ta’limni milliy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylantirmoqda.

Mamlakatimizda inklyuziv ta’lim siyosati jadallik bilan rivojlanar ekan, 2020 yil 23-sentabrda 637-son bilan qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunning 20-moddasida aynan inklyuziv ta’limga bag‘ishlangan bo‘lib, bu moddada “Inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun ta’lim tashkilotlarida ta’lim olishga bo‘lgan teng imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan”, deyiladi. Shuningdek, mazkur moddada “Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan bolalar (shaxslar) uchun ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’lim tashkil etiladi. Inklyuziv ta’limni tashkil etish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi”, deya qayd etilgan.

Mazkur Qonun doirasida 2020-2025-yillarga mo‘ljallangan “Inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi” hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son Qarori qabul qilindi.

Ta’lim sohasida “inklyuziya” tushunchasi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.“Inklyuziv” (inglizcha *inclusion*) - **“uyg’unlashish”, “hamma uchun”** degan ma’noni anglatadi.

Inklyuziv ta’lim – alohida ehtiyoji bo‘lgan va sog‘lom bolalar o‘rtasidagi to‘siqlarni (**diskriminatsiyani**) bartaraf etish, maxsus ta’limga muxtoj bolalar, o‘smirlar rivojlanishida uchraydigan nuqsonlar yoki iqtisodiy qiyinchiliklardan qat’iy nazar ijtimoiy hayotga moslashtirishga yo‘naltirilgan umumta’lim jarayoniga qo‘shishni ifodalovchi ta’lim tizimidir.

Inklyuziv ta’lim – bu o‘quv jarayonini barcha bolalarning ruhiy, jismoniy aqliy, etnik va shunga o‘xshash xususiyatlarni hamda maxsus ta’lim ehtiyojlarini inobatga olgan holda, ularni boshqa tengdoshlardan ajratmagan holda, yashash joylariga yaqin va qulay bo‘lgan sharoitlarda tashkil etishdan iborat.

So‘ngi yillarda alohida ehtiyoji mavjud bolalar ta’limiga berilayotgan e’tibor ushbu sohadagi ilmiy tadqiqotlar ko‘lamini oshirmoqda. Jahon olimlari tomonidan ko‘plab tadqiqotlar o‘tkazilib, ushbu sohada qator ilmiy ishlar amalga oshirilib kelmoqda. M.Mason o‘z tadqiqotlarida Buyuk Britaniyada inklyuziv ta’limning shakllanishi, davlat siyosati va amaliy mexanizlarini tahlil qilgan. U inklyuziv yondashuvning ta’lim sifatiga ta’sirini yoritadi. R.Rieser olib brogan ishlarida nogironligi bor shaxslar masalasiga ijtimoiy model asosida yondashib, inklyuziv ta’limda tenglik va diskriminatsiyani bartaraf etish masalalariga alohida etibor qaratadi. J.Morris izlanishlarida inklyuziv ta’limni ijtimoiy siyosat bilan bog‘liq holda o‘rganib, alohida ehtiyojli bolalarning ta’lim tizimiga to‘liq integratsiyalashuvi muammolarini tahlil qilgan. M.A.Vinzer ilmiy tadqiqotlarida maxsus ta’lim tiziming tarixiy rivojlanishini yoritib, imkoniyati cheklangan shaxslar ta’limida izolyatsiyadan inklyuziyaga o‘tish jarayonini asoslab bergan. Z.Weigand tadqiqotlarida dunyo miqiyosida maxsus ta’lim tizimlarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini qiyosiy tahlil asosida yoritib bergan. P.Haug ham o‘zining tadqiqotlarida inklyuziv ta’limning pedagogik mohiyatini ochib uning ta’lim jarayonoga ta’siri, o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi va ta’lim muhitini moslashtirish masalalarini

yoritadi. L.Vislie o‘zining ilmiy izlanishlarida integratsiya va inklyuziya tushunchalarini farqlab, inklyuziv ta’limning global tendensiyalarini hamda xalqaro tajribasini tahlil qilgan.

Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun maxsus maktablar XVIII asr o‘rtalarida ko‘zi ojiz, kar va keyinchalik o‘rganish imkoniyati cheklangan bolalar uchun paydo bo‘lgan xayriya muassasalari asosida ildiz ota boshladi. Dunyodagi birinchi maxsus maktablardan biri Parijdagi **Institut National des Jeunes Aveugles** bo‘lib, u 1784-yilda tashkil etilgan. Bu dunyodagi birinchi ko‘zi ojizlar maktabi edi. XVIII asr oxirlarida shotlandiyalik Tomas Braidvud tomonidan Edingburgda ham ko‘zi ojizlar maktabi tashkil etilgan.

XIX asrning oxirlaridan boshlab majburiy ta’limi va o‘quvchilar bilimini baholashning yangi tizimlari joriy etilishi jarayonida ham imkoniyati cheklangan bolalarning ta’limi masalalari bir muncha chetda qolib ketdi. Britaniyada 1892-yil Lesterda “zaif” o‘quvchilar uchun birinch maxsus maktab, 1905-yilda Manchestrda “nogiron” bolalar uchun birinchi maxsus maktab ochildi va 1918-yilga kelib jismonan “nuqsonli” bolalar uchun 60 ta kata kunduzgi maktab va 35 ta maktab-internat tashkil etilgan.

Xalqaro tajribalarga asoslangan holda, inklyuziv ta’lim tizimi rivojlanishining uch davrini alohida ko‘rsatib o‘tsa bo‘ladi:

Birinchi davr, 1970-yillargacha ta’lim oluvchilarning **segregatsiyasi** (alohida yordamga muhtoj bolalarni umumiy ta’limdan alohidalash va ularga maxsus maktab va internatlarda ta’lim berish);

Ikkinchi davr, 1970-1990-yillar davomida ta’lim oluvchilarning **integratsiyasi** (alohida yordamga muhtoj bolalar uchun umumta’lim maktablarida alohida sinflarni tashkil etish);

Uchinchi davr, so‘ngi yillardagi **inklyuziv ta’lim** (alohida yordamga muhtoj bolalar boshqa bolalar bilan umumta’lim maktablarida bir sinfda tahsil olishi.)

Inklyuziv ta’lim g‘oyasi O‘zbekistonda 1996-yilda kirib kelgan. O‘zbekiston Respublikasida nogironligi bo‘lgan bolalar umumta’lim maktablari yoki ixtisoslashtirilgan maktablar o‘rtasida tanlov qilish huquqiga ega. Respublikada 185 ta ixtisoslashtirilgan maktab-internat bo‘lib, ularning rivojlanishiga davlat umumiy ta’lim maktablaridan kam e’tibor qaratmaydi.

Inklyuziv ta’lim barcha bolalar, nuqsonlarining og‘irligidan qat’iy nazar, ta’lim tizimining ajralmas bir qismidir. Shuningdek inklyuziv ta’limni rivojlantirish borasida jahon hamjamiyatlari bilan ham qator hamkorlik dasturlari amalga oshirib kelinmoqda. Jumladan 1996-yilning noyabr oyida YUNESKO ishlari bo‘yicha

O‘zbekiston Milliy komissiyasi tashabbusi asosida Toshkentda “Maxsus ta’lim sohasida inklyuziv usullar” mavzusida milliy o‘quv dastur muvaffaqiyatli amalga oshirildi. 1998-yilning oktyabr oyida Buxoro shahrida ushbu mavzu bo‘yicha YuNESKO, YuNISEF, Butunjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va Xalqaro mehnat tashkiloti bilan hamkorlikda mintaqaviy anjuman tashkil etildi. 2014-2016-yillar davomida esa, Yevropa Ittifoqi hamkorligida o‘qituvchilarni inklyuziv ta’lim amaliyoti bo‘yicha o‘qitish loyihasi amalga oshirildi hamda o‘quvchilar va ota-onalar uchun inklyuziv ta’lim o‘quv dasturlari ishlab chiqildi, 5 ta tajriba resurs markazi va 15 ta tajriba maktablari tashkil etildi.

2022-yil oktabr oyida bir necha hafta davomida USAID tomonidan SHARE hamkorlik shartnomasi doirasida ishlayotgan Notrdam universiteti tadqiqotchilari mahalliy ekspertlar bilan birgalikda Toshkent, Sirdaryo va Namangan hududlarida diagnostik tizimli taxliliy tadqiqot o‘tkazdi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi O‘zbekistonda alohida ta’lim ehtiyojlari mavjud bolalar ta’limi holati va sifatini baholash hisoblanib, AQSH Xalqaro taraqqiyot agentligi uchun ushbu sohaning O‘zbekistondagi rivojlanish darajasini tahlil etish maqsadida amalga oshirildi. Albatta, ushbu tadqiqot O‘zbekistonda so‘nggi yillar davomida amalga oshirilgan turli siyosiy tashabbuslar, o‘qituvchilarni inklyuziv ta’lim amaliyotiga o‘rgatish bo‘yicha loyha dasturlari hamda “2020-2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi” tashabbuslarini alohida e’tirof etgan holda, sohadagi mavjud yutuq va kamchiliklarni aniqlab, istiqboldagi harakatlar uchun muhim taklif va xulosalar berdi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkin-ki, inklyuziv ta’lim – har bir bolaning individual ehtiyojlari, imkoniyatlari va rivojlanish darajasidan qat’i nazar sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlaydigan zamonaviy pedagogik yondashuvdir. Uning mazmuni jamiyatda tenglik, adolat va ijtimoiy integratsiyani mustahkamlashga qaratilgan bo‘lib, o‘quvchilarning hamkorlikda o‘qishi, o‘ziga ishonchi va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Inklyuziv muhitda ta’lim jarayonining markazida bola turadi: o‘quv dasturlari moslashtiriladi, pedagoglar esa qo‘llab-quvvatlovchi, individual yondashuvga asoslangan metodlarni qo‘llaydi. Shu bois inklyuziv ta’lim nafaqat maxsus ehtiyojli bolalar, balki barcha o‘quvchilar uchun samarali va ijobiy rivojlanish imkoniyatini yaratadi. Inklyuzivlikni amalda joriy etish ta’lim tizimining insonparvarlik tamoyillariga mos takomillashuvini ta’minlaydi hamda jamiyatning ijtimoiy barqarorligini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun 2020-yil 23-sentabr 637-son. Lex.uz
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son Qarori (13.10.2020). Qalampir.uz
3. R.Sh.Shomahmudova. “Maxsus va inklyuzivta’lim” Uslubiy qo‘llanma. Toshkent.”CHASHMA PRINT”-2021.
4. I.Y.M “Inklyuziv ta’lim” darslik. Toshkent-“BEST-PUBLISH”-2024.
5. Mason.M. Inclusive education in the United Kingdom: Policy and practice. London: Routledge.(1999).
6. Rieser.R. Disability, equality and education. London: Disability Equality in Education. (2001).
7. Morris.J. Inclusive education: Disability, policy and practice. Bristol: Policy Press. (2005).
8. Winzer.M.A. The history of special education: From isolationto integration. Washington, DC: Gallaudet University Press. (1993). Confronting difference: An excursion through the history of special education. Boston: Pearson Education. Weigand.Z. Special education systems in a global context. Berlin: Springer.(2002).
9. Haug.P.Pedagogical consequences of inclusion. International Journal of Inclusive Education, 2(1), 25-36. (1998).Undarstanding inclusive education: Ideals and reality. Scandinavian Journal of Disability Research, 19(3), 206-217. (2017)
10. Vislie.L. From integration to inclusion: Focusing global trends. European Journal of Special Needs Education, 18,(1), 17-35. (2003).

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Uchburchak va to‘rtburchaklar kombinatsiyalariga oid masalalar

Qurbonaliyeva Shoira Maxmanazarovna
SamDCHTI akademik litseyi matematika fani bosh o‘qituvchisi
shoiraqurbonaliyeva839@gmail.com,

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola akademik litseylar chuqurlashtirilgan guruhlarning geometriya darslarida uchburchak va to‘rtburchaklar kombinatsiyalariga oid masalalar haqida nazariy bilim beradi. Shuningdek, matematika fanini bilish darajasini aniqlovchi Milliy sertifikat olish uchun mustaqil tayyorlanuvchilarga yaqindan yordam beradi.

Kalit so‘zlar: uchburchak va to‘rtburchaklar kombinatsiyalari

Uchburchak va to‘rtburchaklar kombinatsiyalariga oid masalalar

1-masala. Asosdagi burchagi 45° bo‘lgan teng yonli uchburchak ichiga bir tomoni asosda yotadigan qilib kvadrat chizilgan. Agar uchburchakning yuzasi 18 bo‘lsa, kvadratning yuzini toping.

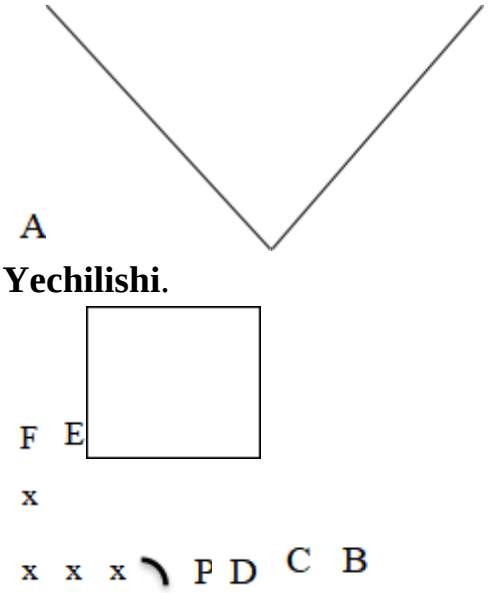

Yechilishi.

Masala shartiga ko‘ra $\measuredangle B = 45^0$, ΔABC –teng yonli ekanligidan $\measuredangle C = 45^0$. U holda ΔABC – teng yonli to‘g‘ri burchakli uchburchak bo‘lib, uning yuzasi $S_\Delta = \frac{1}{2} \cdot AB \cdot BC$. Masala shartiga asosan $S_\Delta = 18$.

Bundan $\frac{1}{2} \cdot AB \cdot BC = 18$ yoki $AB = BC$ ekanligidan $AB^2 = 36$. Demak , $AB = 6$. Pifagor teoremasiga ko‘ra $BC = AB\sqrt{2} = 6\sqrt{2}$. (1)

$\measuredangle B = 45^0$ ekanligidan ΔBDE ham teng yonli to‘g‘ri burchakli bo‘ladi. Bundan

$BD = DE = x$

.

Xuddi shunga o‘xshash ΔCPF dan $PC = PF = x$. Demak, $BC = 3x$. (2)

(1) va (2) tengliklardan $3x = 6\sqrt{2}. \Rightarrow x = 2\sqrt{2}.$

Shunday qilib , kvadratning yuzi $S_{kv} = x^2 = 8.$

Javob: 8

2-masala. Muntazam uchburchak ichiga bir tomoni asosida yotadigan qilib kvadrat chizilgan. Agar kvadratning tomoni uzunligi $b = (2-\sqrt{3}) \cdot \sqrt[4]{3}$ ga teng bo‘lsa, muntazam uchburchakning yuzini toping.

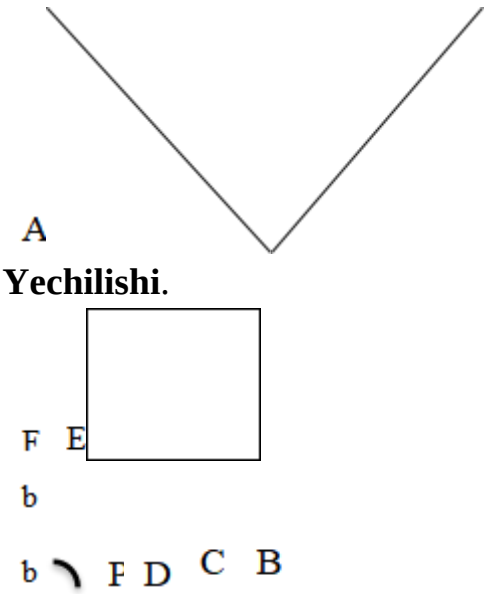

Yechilishi.

Masala shartiga ko‘ra ΔABC –teng tomonli uchburchak, u holda $\measuredangle EBD = 60^0$.

ΔBDE – to‘g‘ri burchakli uchburchakdan $tg60^0 = \frac{b}{BD} \Rightarrow BD = \frac{b}{tg60^0} = \frac{b}{\sqrt{3}}.$

$\Delta BDE = \Delta CPF \Rightarrow BD = PC$. Demak,

$BC = 2BD + DP = \frac{2b}{\sqrt{3}} + b = b \cdot \frac{(2+\sqrt{3})}{\sqrt{3}} = \frac{(2-\sqrt{3}) \cdot \sqrt[4]{3} \cdot (2+\sqrt{3})}{\sqrt{3}} = \frac{1}{\sqrt[4]{3}}.$

Muntazam uchburchakning yuzi $S_\Delta = \frac{BC^2\sqrt{3}}{4} = \frac{\left(\frac{1}{\sqrt[4]{3}}\right)^2 \cdot \sqrt{3}}{4} = \frac{1}{4} = 0{,}25.$

Javob: 0,25

3-masala. ABC uchburchakda AA_1 va BB_1 medianalar o‘tkazilgan, ular *D* nuqtada kesishadi. ABC uchburchakning C_1A_1 o‘rta chizig‘i o‘tkazildi. $AB_1A_1C_1$ to‘rtbur-

chak parallelogramm ekanini isbotlang.

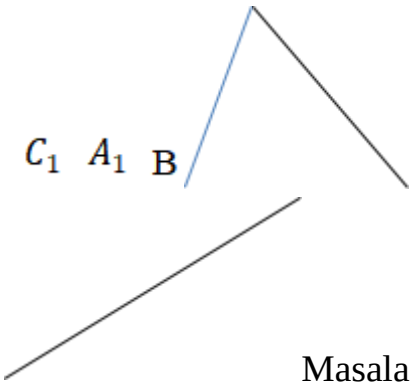

Isboti: Masala shartiga ko‘ra AA_1 mediana ekanligidan

A_1B_1 - o‘rta chiziq bo‘ladi, natijada

$A_1B_1 = \frac{AB}{2} = AC_1$ va $A_1B_1 // AC_1$ (1)

Masala shartiga mos chizma chizamiz.

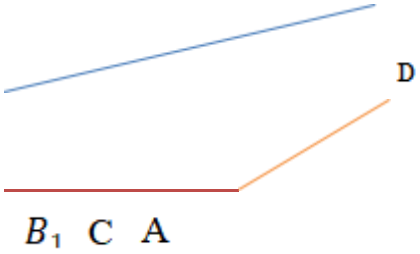

Ikkinchidan BB_1 mediana ekanligidan A_1C_1 ham o‘rta chiziq bo‘ladi, bundan

$A_1C_1 = \frac{AC}{2} = AB_1$ va $A_1C_1 // AB_1$ (2)

(1) va (2) tengliklar esa parallelogram ta’rifiga mos keladi.

Demak, $AB_1A_1C_1$ - to‘rtburchak parallelogramm ekan. Isbot tugadi.

4-masala. Uchburchakka parallelogramm ichki chizilgan, uning o‘tkir burchagi uchburchak o‘tkir burchagiga mos keladi. Parallelogramm tomonlari 3:1 nisbatda, o‘tkir burchakni tashkil etuvchi uchburchak tomonlari esa 24 va 36 cm. Parallelogramm tomonlarini toping.

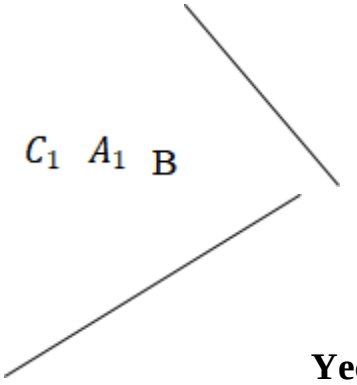

Masala shartida $AB_1A_1C_1$ – parallel-gramm ekanligidan $AB_1 // A_1C_1$ va

$AB_1 = A_1C_1 = 3x$,

$AC_1 = A_1B_1 = x$,

Yechilishi:

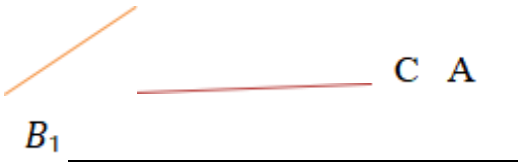

$AB = 24\ cm$ $AC = 36\ cm$, bo‘lsin. Parallelogrammning A o‘tkir burchagi uchburchak o‘tkir burchagiga mos hamda AB va AC_1 lar bitta nurda yotadi. Shuningdek, $AB_1 // A_1C_1$ ekanligidan $AB_1 // AC$. Bundan $\Delta ABC \sim \Delta C_1BA_1$. O‘xshash uchburchaklarda mos tomonlari o‘zaro proporsional:

$$\frac{AB}{AC_1} = \frac{AC}{C_1A_1} \Rightarrow \frac{24}{24-x} = \frac{36}{3x} \Rightarrow 6x = 72 - 3x \Rightarrow 9x = 72 \Rightarrow = 8\ ;\ 3x = 24.$$

Javob: $8\ cm, 24\ cm$.

O‘zingizni sinab ko‘ring.

1-masala. Katetlari 6 va 8 sm bo‘lgan uchburchakka kvadrat ichki chizilgan. Kvadrat va uchburchakning to‘g‘ri burchaklari umumiy. Kvadratning perimetrini toping.

2-masala. Tomonlari *a* va *b* bo‘lgan uchburchakka romb ichki chizilgan.Shu tomonlari va ular orasidagi burchak romb va uchburchak uchun umumiy. Rombning tomonini toping.

3-masala. *ABC* teng yonli uchburchakka bir tomoni *BC* asosda yotuvchi kvadrat ichki chizilgan. Agar *BC*=10 sm, balandligi *AB*=15 sm bo‘lsa, kvadrat tomonini toping.

4-masala. To‘g‘ri burchakli uchburchakning katetlari uzunliklari 10 va 15 ga teng. Bu uchburchak bilan umumiy uchga ega bo‘lgan kvadrat ichki chizilgan, bu kvadratning perimetrini toping.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Husanov J, Nasimov X.A, Shamsiddinov N.B. Geometriya. /Akademik litseylar uchun darslik. 1- qism. –Toshkent: 2022

2. Isroilov I., Pashayev Z. Geometriya. 1-qism./ Akademik litseylar uchun darslik -– Toshkent: “O ‘qituvchi”. 2010.

3. Haydarov B.N. Geometriya. / Darslik 10-sinf uchun. –Toshkent: “Respublika ta’lim markazi”. 2022.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

AYOLLARDA YARALI KOLIT CHASTOTASI VA XAVF OMILLARINI ANDIJON SHAROITIDA O'RGANISH BO`YICHA ADABIYOTLAR SHARHI

A'zamov Saidakbar Muxamadali o'g'li
Saliev D.Q.
[1] Andijon davlat tibbiyot instituti Terapiya yo'nalishi, 1-bosqich magistratura talabasi
[2]Dotsent, ilmiy rahbar

Annotatsiya: Ushbu adabiyotlar sharhi ayollarda yarali kolit (YK)ning uchrash chastotasi va asosiy xavf omillarini Andijon viloyati sharoitida o'rganish masalasiga bag'ishlanadi. Manbalar tahlili asosida yarali kolitning epidemiologik tendensiyalari, patogenezidagi immunologik mexanizmlar, ichak mikrobiotasi o'zgarishlari hamda ayollarga xos biologik va ijtimoiy omillar (gormonal fon, homiladorlik, stress, ovqatlanish odatlari, dori vositalari ta'siri) yoritildi. YK rivojlanishida genetik moyillik va atrof-muhit omillari bilan birga, ayollarda psixoemotsional zo'riqish hamda ovqatlanishdagi "g'arbona" o'zgarishlar muhim ekanligi ko'rsatiladi. Andijon sharoitida hududiy epidemiologik tadqiqotlarni yo'lga qo'yish, xavf guruhlarini aniqlash va profilaktik yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligi asoslab beriladi.

Аннотация: Настоящий обзор литературы посвящён изучению частоты встречаемости и основных факторов риска язвенного колита у женщин в условиях Андижанской области. На основе анализа источников рассмотрены эпидемиологические тенденции, иммунологические механизмы патогенеза, роль кишечной микробиоты, а также женско-специфические факторы (гормональный статус, беременность, стресс, особенности питания и лекарственные воздействия).

Annotation: This literature review focuses on the incidence and major risk factors of ulcerative colitis in women under the conditions of the Andijan region. Based on published evidence, it summarizes epidemiological trends, immunological mechanisms of pathogenesis, the role of intestinal microbiota, and women-specific determinants such as hormonal status, pregnancy-related changes, psychosocial stress, dietary patterns, and medication exposures. The review highlights the combined impact of genetic susceptibility and environmental factors, including stress burden and diet "westernization."

Kalit so'zlar: yarali kolit, ayollar, epidemiologiya, xavf omillari, ichak mikrobiotasi, Andijon viloyati.

Ключевые слова: язвенный колит, женщины, эпидемиология, факторы риска, кишечная микробиота, Андижанская область.
Keywords: ulcerative colitis, women, epidemiology, risk factors, gut microbiota, Andijan region.

Yarali kolit — yo‘g‘on ichak shilliq qavatining surunkali, qaytalanuvchi yallig‘lanish kasalligi bo‘lib, yallig‘lanishli ichak kasalliklari (YIK) guruhiga kiradi. Klinik jihatdan qon aralash ich ketish, tenesmlar, qorin og‘rig‘i, holsizlik va vazn yo‘qotish bilan kechishi, uzoq davom etganda esa kolorektal saraton hamda ichakdan tashqari asoratlar xavfini oshirishi bilan ahamiyatlidir. So‘nggi o‘n yilliklarda dunyo bo‘yicha YKning uchrash chastotasi ortib borayotgani qayd etilgan bo‘lib, bu holat rivojlanayotgan hududlarda ham “turmush tarzi va ovqatlanish transformatsiyasi” bilan izohlanadi [1–3].

Ayollarda YK masalasi alohida e’tibor talab qiladi: gormonal tebranishlar (menstruatsiya sikli, homiladorlik, postpartum davr, menopauza), temir tanqisligi anemiyasi, psixoemotsional yuklama va ayrim dori vositalariga sezgirlik kasallikning boshlanishi, faollashuvi va davolashga javobiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, YKning real chastotasi ko‘pincha diagnostik kechikishlar, simptomlarni “oddiy kolit” yoki “gemorroy” bilan adashtirish, endoskopik tekshiruvga kech murojaat qilish sababli past baholanishi ehtimoli ham mavjud. Andijon viloyati sharoitida ayollarda YK bo‘yicha tizimli epidemiologik kuzatuvlar va xavf omillarini mahalliy darajada baholash yetarli emas, bu esa magistrlik/dissertatsiya darajasida dolzarb ilmiy-amaliy vazifa bo‘lib turibdi.

Yarali kolitning patogenezi va ayollarga xos jihatlar

YK patogenezida ichak shilliq qavatida immun tizimining disbalansi yetakchi o‘rin tutadi: epitelial to‘siq buzilishi, tug‘ma va orttirilgan immun javobning noto‘g‘ri faollashuvi, proyallig‘lanish sitokinlari (TNF-α, IL-1β, IL-6 va boshqalar)ning ko‘payishi surunkali yallig‘lanish jarayonini qo‘zg‘atadi [1,4]. Ayollarda estrogen va progesteron darajalari immun javobni modulyatsiya qilishi, ichak bar’yer funksiyasiga ta’sir etishi mumkin. Shu bois ayrim bemorlarda simptomlarning hayz oldi yoki hayz davrida kuchayishi, homiladorlikda esa individual ravishda remissiya yoki aksincha faollashuv kuzatilishi klinik amaliyotda qayd etiladi.

Ayollarda reproduktiv davr bilan bog‘liq faktorlar muhim: homiladorlikni rejalashtirishda kasallik remissiyasiga erishish, dori tanlash (masalan, ayrim immunomodulyatorlar) va oziqlanish holatini nazorat qilish zarur. Postpartum davrda uyqusizlik va stress ortishi kasallikning qaytalashiga “fon” yaratishi mumkin. Bu

holatlar Andijon sharoitida ayniqsa dolzarb, chunki ayollarning ijtimoiy roli, oilaviy yuklama va tibbiy yordamga murojaat qilishdagi psixologik to‘siqlar kasallikni erta aniqlashni qiyinlashtirishi mumkin.

Xavf omillari: genetik moyillik, mikrobiota, turmush tarzi

Adabiyotlarda YK bilan og‘riganlarning bir qismida oilaviy anamnez uchrashi, ya’ni genetik moyillik mavjudligi ko‘rsatiladi. Biroq YK ko‘pincha “gen–muhit” o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi: genetik sezuvchanlik fonida ovqatlanish, infeksiyalar, antibiotiklar, stress va ekologik omillar kasallikni ishga tushirishi mumkin [3,4].

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, yarali kolit ayollar orasida ham dolzarb surunkali kasallik bo‘lib, uning uchrash chastotasi global miqyosda ortish tendensiyasiga ega. Kasallik rivojlanishida immunologik disbalans, ichak mikrobiotasi o‘zgarishlari, genetik moyillik va atrof-muhit omillari bilan bir qatorda, ayollarga xos gormonal va psixoemotsional faktorlar muhim rol o‘ynaydi. Andijon viloyati sharoitida ayollarda YKning real chastotasi va yetakchi xavf omillarini aniqlash bo‘yicha hududiy epidemiologik tadqiqotlar o‘tkazish zarur: bu erta tashxis, xavf guruhlarini shakllantirish va profilaktik chora-tadbirlarni ilmiy asoslash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Danese S., Fiocchi C. Ulcerative colitis // New England Journal of Medicine. – 2011. – Vol. 365, No. 18. – P. 1713–1725.
2. Ordás I., Eckmann L., Talamini M., Baumgart D.C., Sandborn W.J. Ulcerative colitis // The Lancet. – 2012. – Vol. 380, No. 9853. – P. 1606–1619.
3. Ng S.C., Shi H.Y., Hamidi N., Underwood F.E., Tang W. et al. Worldwide incidence and prevalence of inflammatory bowel disease in the 21st century: a systematic review of population-based studies // The Lancet. – 2018. – Vol. 390, No. 10114. – P. 2769–2778.
4. Ananthakrishnan A.N. Epidemiology and risk factors for inflammatory bowel disease // Nature Reviews Gastroenterology & Hepatology. – 2015. – Vol. 12, No. 4. – P. 205–217.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

INGLIZ TILINING XXI ASRDAGI ROLI VA ISTIQBOLLARI.

Maxmudova Sabina Avazjonovna
Zarmed Universiteti Xorijiy filologiya kaferdasi dotsenti
Kamolova Fariza Jamshidovna
Zarmed Universiteti 2-kurs 0424 guruh talabasi
Tel: +998889325155
Email: kamolovafariza01@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz tilining XXI asrdagi roli va istiqbollari tahlil qilinadi. Ingliz tili global kommunikatsiya, iqtisodiyot, ta'lim va madaniyat sohalarida muhim ahamiyatga ega bo'lib, dunyo bo'ylab millionlab insonlar tomonidan ona tilidan keyin ikkinchi til sifatida o'rganilmoqda. Maqolada ingliz tilining xalqaro munosabatlardagi o'rni, uning biznes va ilm-fan sohalaridagi ta'siri, shuningdek, internet va raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan bog'liq ravishda qanday o'zgarishlar yuz berayotgani ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ingliz tilining kelajakdagi istiqbollari, yangi tendensiyalar va til o'rganish metodologiyalaridagi o'zgarishlar haqida fikr yuritiladi. Ushbu tahlil orqali ingliz tilining global miqyosda qanday qilib muhim vosita sifatida xizmat qilishda davom etishi va uning kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari aniqlanadi. Maqola, tilshunoslar, pedagoglar va til o'rganishga qiziquvchilar uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar:

Ingliz tili, global kommunikatsiya, XXI asr, globallashuv, ta’lim, ilm-fan, texnologiya, raqamli muhit, xalqaro munosabatlar, madaniyatlararo muloqot, til o‘rganish, metodologiya, internet, biznes va savdo, kelajak istiqbollari.

Роль и перспективы английского языка в XXI веке.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется роль и перспективы развития английского языка в XXI веке. Английский язык занимает важное место в глобальной коммуникации, образовании, науке, бизнесе и культуре и широко используется как второй язык во всем мире. В статье рассматривается значение английского языка в международных отношениях, научных исследованиях и цифровых технологиях. Особое внимание уделяется влиянию Интернета и процессов глобализации на распространение английского языка, а также современным тенденциям в методиках изучения языка. В результате исследования подчеркивается важность английского языка как глобального средства общения

при сохранении языкового и культурного разнообразия.

Ключевые слова:
английский язык, глобальная коммуникация, XXI век, глобализация, образование, наука, технологии, цифровая среда, международные отношения, межкультурная коммуникация, изучение языка, методология, интернет, бизнес и торговля, перспективы развития.

The Role and Prospects of the English Language in the 21st Century.

ANNOTATION
This article analyzes the role and future prospects of the English language in the 21st century. English plays a significant role in global communication, education, science, business, and culture, and it is widely used as a second language worldwide. The article examines the importance of English in international relations, scientific research, and digital technologies. Special attention is given to the impact of the Internet and globalization on the spread of the English language, as well as modern trends in language learning methodologies. The study highlights the continued importance of English as a global means of communication while emphasizing the need to preserve linguistic and cultural diversity.

Keywords:
English language, global communication, 21st century, globalization, education, science, technology, digital environment, international relations, intercultural communication, language learning, methodology, internet, business and trade, future prospects.

Ingliz tili XXI asrda global kommunikatsiya va madaniyatning muhim qismiga aylangan. Bugungi kunda ingliz tili nafaqat Britaniya va Amerika Qo'shma Shtatlarida, balki butun dunyo bo'ylab millionlab odamlar tomonidan ona tili sifatida yoki ikkinchi til sifatida gapiriladi. Bu tilning tarqalishi, asosan, iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillar bilan bog'liq. Ingliz tili xalqaro savdo, ilm-fan, texnologiya va ta'lim sohalarida keng qo'llaniladi, bu esa uning ahamiyatini yanada oshiradi.

Ingliz tilining istiqbollari ham juda keng. Internet va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida, ingliz tili global kommunikatsiyaning asosiy vositasi sifatida yanada mustahkamlanmoqda. Shuningdek, ingliz tili o'quv dasturlarida, ilmiy tadqiqotlarda va xalqaro konferensiyalarda asosiy til sifatida qo'llanilishi davom etmoqda. Biroq, bunday tarqalish bilan birga, boshqa tillarning ham o'ziga xos ahamiyati va madaniyati saqlanib qolishi zarur. Shu bois, XXI asrda ingliz tilining roli

va istiqbollari, nafaqat uning global ahamiyatini, balki madaniy xilma-xillikni ham inobatga olishni talab qiladi.

Ingliz tilining global kommunikatsiyadagi o‘rni

Ingliz tili bugungi kunda global kommunikatsiyada muhim rol o'ynaydi. U dunyo bo'ylab eng ko'p tarqalgan tillardan biri bo'lib, ko'plab mamlakatlarda rasmiy yoki ikkinchi til sifatida qo'llaniladi. Ingliz tilining keng tarqalishi uning iqtisodiy, siyosiy va madaniy ta'siri bilan bog'liq.

Dunyo miqyosida ko'plab kompaniyalar va tashkilotlar ingliz tilida faoliyat yuritadi. Bu esa ishbilarmonlik va savdo sohalarida ingliz tilining muhimligini oshiradi. Ingliz tilida yozilgan ilmiy tadqiqotlar, maqolalar va kitoblar ko'plab mutaxassislar tomonidan o'qiladi, bu esa bilim almashinuvi jarayonini tezlashtiradi.

Shuningdek, ingliz tili internetda eng ko'p ishlatiladigan til hisoblanadi. Odamlar o'rtasida muloqot qilish, axborot almashish va ta'lim olish uchun ko'plab onlayn platformalar ingliz tilida mavjud. Bu, o'z navbatida, global aloqa va madaniyatlararo muloqotni rivojlantiradi.

Ingliz tilining global kommunikatsiyadagi o'rni shunchaki til sifatida emas, balki madaniyatlararo ko'prik vazifasini o'ynashida ham namoyon bo'ladi. Odamlar ingliz tilida muloqot qilish orqali turli madaniyatlar va an'analarni o'rganish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Shu sababli, ingliz tilini bilish bugungi kunda har bir inson uchun muhim ko'nikma hisoblanadi.

Ingliz tilining ta'lim va ilm-fan sohasidagi ahamiyati

Ingliz tili bugungi kunda ta'lim va ilm-fan sohasida muhim rol o'ynaydi. Globalizatsiya jarayonlari, ilmiy tadqiqotlar va xalqaro hamkorliklar natijasida ingliz tili ko'plab mamlakatlarda kommunikatsiya va bilim almashishning asosiy vositasiga aylangan. Ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'rganish, talabalar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Ular xalqaro darajadagi konferensiyalar, seminarlar va ilmiy tadqiqotlarda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Ingliz tilida yozilgan ilmiy maqolalar, kitoblar va resurslar ko'plab sohalarda mavjud. Bu esa ilm-fan sohasidagi yangiliklardan xabardor bo'lishni osonlashtiradi. Talabalar va olimlar ingliz tilidagi manbalarni o'qish orqali o'z bilimlarini kengaytirishi, yangi g'oyalar va texnologiyalarni o'zlashtirishi mumkin. Shuningdek, ingliz tili orqali

xalqaro ilmiy hamjamiyat bilan aloqalar o'rnatish, tajriba almashish va yangi tadqiqot yo'nalishlarini rivojlantirish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

Ingliz tilining ta'lim va ilm-fan sohasidagi ahamiyati shundaki, u nafaqat bilim olish jarayonini osonlashtiradi, balki o'zaro fikr almashish va innovatsiyalarni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Shuning uchun, ingliz tilini o'rganish va uni amaliyotda qo'llash har bir talabalar uchun zaruriyatga aylanmoqda. Bu orqali ular kelajakda muvaffaqiyatli mutaxassislar bo'lishlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni egallashadi.

Ingliz tilining madaniyat va iqtisodiyotga ta'siri

Ingliz tili hozirgi kunda global kommunikatsiyaning asosiy vositasiga aylangan. Uning madaniyat va iqtisodiyotga ta'siri juda katta. Ingliz tilining keng tarqalishi, asosan, anglo-saks madaniyati va iqtisodiy kuchlar bilan bog'liq. Bugungi kunda ko'plab davlatlar ingliz tilini o'z iqtisodiy rivojlanishlari uchun muhim omil sifatida ko'rishadi.

Madaniy jihatdan, ingliz tili orqali turli xalqlar bir-biri bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega. Film, musiqa, adabiyot va boshqa san'at turlari ingliz tilida yaratilgani uchun, bu til global madaniyatning asosiy qismi bo'lib qolmoqda. Masalan, Hollywood filmlari va ingliz tilidagi musiqalar butun dunyoda mashhur bo'lib, ko'plab odamlar uchun yangi madaniyatlarni o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiyotda esa ingliz tili xalqaro savdo va biznesning asosiy tili sifatida xizmat qiladi. Ko'plab xalqaro kompaniyalar va tashkilotlar ingliz tilida faoliyat yuritadilar, bu esa ishbilarmonlar uchun ingliz tilini bilishni zaruriyatga aylantiradi. Ingliz tilini bilish, kadrlar uchun yangi ish imkoniyatlari ochadi va global bozorga kirish imkonini beradi.

Shunday qilib, ingliz tilining madaniyat va iqtisodiyotga ta'siri nafaqat til sifatida, balki global integratsiya va hamkorlikning muhim omili sifatida o'zini namoyon etadi. Bu tilni o'rganish, insonlarni birlashtiradi va yangi imkoniyatlarni ochadi.

Ingliz tilining XXI asrdagi roli va istiqbollari zamonaviy jamiyatda juda muhim ahamiyatga ega. Globalizatsiya jarayoni, texnologik taraqqiyot va axborot kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ingliz tili jahon miqyosida eng keng tarqalgan tilga aylandi. U nafaqat biznes va iqtisodiyotda, balki ilm-fan, madaniyat va ta'lim sohalarida ham asosiy vosita sifatida xizmat qilmoqda.

Ingliz tilining keng tarqalishi, xalqaro aloqalar va muloqotlarni osonlashtirishga yordam beradi. Bu tilni bilish, shuningdek, yosh avlod uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, chunki ko'plab ta'lim muassasalari ingliz tilida ta'lim berishmoqda. Biroq, ingliz tilining ustunligi ba'zi tillarning yo'qolishiga olib kelishi mumkin, bu esa madaniy xilma-xillikni tahdid ostiga qo'yadi.

Kelajakda ingliz tilining roli yanada kuchayishi kutilmoqda, ammo bu jarayonda boshqa tillar va madaniyatlarni saqlab qolish ham muhimdir. Shunday qilib, ingliz tili nafaqat global muloqotning asosiy vositasi, balki xalqaro madaniyatlararo aloqalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu tilni o'rganish va rivojlantirish, har bir inson uchun yangi imkoniyatlar ochadi va dunyo bilan bog'liq bo'lishni osonlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Crystal, D. (2003). "English as a Global Language." Cambridge University Press.
2. Graddol, D. (2006). "English Next." British Council.
3. Jenkins, J. (2015). "Global Englishes: A Resource Book for Students." Routledge.
4. McArthur, T. (2001). "The English Languages." Cambridge University Press.
5. Seidlhofer, B. (2011). "Understanding English as a Lingua Franca." Oxford University Press.
6. Graddol, D. (2010). "The Future of English?" British Council.
7. Kachru, B. B. (1992). "The Other Tongue: English Across Cultures." University of Illinois Press.
8. Pennycook, A. (2017). "The Cultural Politics of English as an International Language." Routledge.
9.Махмудова С. РАЗВИТИЕ АНГЛОЯЗЫЧНОГО РОМАНА XX ВЕКА //Journal of science innovative research in Uzbekistan. – 2025. – Т. 3. – №. 2. – С. 209-217.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

SUT BEZI SARATONIDA MOLEKULYAR SUBTIPLAR VA ZAMONAVIY DAVOLASH STRATEGIYALARI

Avazova Gulshoda
Ziyodullayeva Marvarid
Toshkent Davlat Tibbiyot Universiteti Ummumiy onkologiya magistrlari

Annotatsiya. Ushbu maqolada sut bezi saratonining asosiy molekulyar subtiplariga (Luminal A, Luminal B, HER2-musbat va uch martalik manfiy subtiplar) xos biologik xususiyatlar, klinik kechish farqlari hamda zamonaviy davolash strategiyalari keng tahlil qilinadi. Shuningdek, maqsadli terapiya, immunoterapiya va shaxsiylashtirilgan yondashuvlarning klinik ahamiyati yoritiladi.
Kalit so‘zlar: Sut bezi saratoni, molekulyar subtiplar, Luminal A, Luminal B, HER2-musbat, uch martalik manfiy saraton.

KIRISH

Sut bezi saratoni (SBS) dunyo bo‘yicha ayollar orasida eng ko‘p uchraydigan malign neoplazmalardan biri hisoblanadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, har yili millionlab yangi holatlar aniqlanadi va ushbu kasallik onkologik o‘lim sabablari orasida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. So‘nggi yillarda diagnostika va davolash texnologiyalarining rivojlanishiga qaramay, sut bezi saratoni hali ham murakkab, ko‘p omilli va klinik jihatdan xilma-xil kasallik sifatida saqlanib qolmoqda. Uning kechishi, terapiyaga javobi va uzoq muddatli prognozi bir-biridan keskin farq qiluvchi biologik xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin.

Ilgari sut bezi saratoni asosan klinik belgilari, gistologik tuzilishi va o‘smalarning differensiallashuv darajasiga qarab baholangan. Biroq bunday yondashuv kasallikning real biologik mohiyatini to‘liq aks ettirmas edi. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida molekulyar genetika, genomika va proteomika sohalaridagi yutuqlar o‘smalarning genetik va molekulyar darajadagi farqlarini aniqlash imkonini berdi. Natijada sut bezi saratoni yagona kasallik emas, balki bir-biridan tubdan farq qiluvchi bir necha biologik subtiplarning majmuasi ekanligi aniqlandi.

ASOSIY QISM

Molekulyar subtiplar tushunchasi sut bezi saratonini chuqurroq tushunishga, kasallikning individual kechishini bashorat qilishga va shaxsiylashtirilgan davolash strategiyalarini ishlab chiqishga asos yaratdi. Har bir subtip o‘ziga xos gen ekspressiyasi profili, gormonal retseptorlarga munosabati, proliferativ faolligi va

metastaz berish qobiliyati bilan ajralib turadi. Shu bois, bir xil klinik bosqichda bo‘lgan ikki bemor o‘rtasida ham davolash natijalari keskin farq qilishi mumkin [1].

Bugungi kunda molekulyar subtiplar asosida tasniflash sut bezi saratonini boshqarishda muhim klinik ahamiyatga ega. Bu nafaqat kasallikning biologik mohiyatini anglash, balki optimal terapiya tanlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, gormonal retseptorlarga ijobiy bo‘lgan subtiplar uchun endokrin terapiya samarali bo‘lsa, HER2-musbat o‘smalarda maqsadli anti-HER2 preparatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Uchinchi tomondan, uch martalik manfiy sut bezi saratoni (Triple-negative breast cancer, TNBC) eng agressiv subtip bo‘lib, unga nisbatan an’anaviy gormonal yoki maqsadli terapiya usullari samarali emas, bu esa yangi davolash yondashuvlarini talab etadi.

Zamonaviy onkologiya sharoitida “bitta protokol – barcha bemorlar uchun” tamoyili asta-sekin o‘z ahamiyatini yo‘qotmoqda. Uning o‘rnini shaxsiylashtirilgan tibbiyot egallamoqda. Bu yondashuvda har bir bemorning genetik, molekulyar va klinik xususiyatlari hisobga olinadi. Sut bezi saratoni ushbu konsepsiyaning yorqin misoli bo‘lib, molekulyar subtiplar asosida individual terapiya tanlash kasallik nazoratini yaxshilashga, asoratlar sonini kamaytirishga va hayot sifatini oshirishga xizmat qilmoqda [2].

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolaning maqsadi sut bezi saratonining asosiy molekulyar subtiplarini chuqur tahlil qilish, ularning biologik va klinik xususiyatlarini taqqoslash hamda zamonaviy davolash strategiyalarini tizimli tarzda yoritishdan iboratdir. Maqolada har bir subtip uchun qo‘llaniladigan klassik va innovatsion davolash usullari, jumladan, maqsadli terapiya, immunoterapiya va kombinatsiyalangan yondashuvlarning samaradorligi ko‘rib chiqiladi. Bundan tashqari, klinik amaliyotda molekulyar tahlillarning ahamiyati va ularning prognoz baholashdagi o‘rni alohida ta’kidlanadi.

Sut bezi saratoni molekulyar darajada bir xil bo‘lmagan kasallik bo‘lib, uning hujayra darajasidagi genetik va epigenetik o‘zgarishlari klinik kechish, terapiyaga javob va prognozda muhim rol o‘ynaydi. Molekulyar subtiplar tasnifi asosan gen ekspressiyasi profili va immunogistokimyoviy markerlar (estrogen retseptori – ER, progesteron retseptori – PR, HER2/neu va Ki-67 proliferativ indeksi) asosida amalga oshiriladi. Ushbu yondashuv natijasida sut bezi saratoni asosan to‘rtta yirik subtipga bo‘linadi: Luminal A, Luminal B, HER2-musbat va uch martalik manfiy (Triple-negative) [3].

Bu tasnif nafaqat ilmiy, balki klinik amaliyot uchun ham muhimdir. Chunki har bir subtipning biologik xatti-harakati, agressivligi, metastaz berish qobiliyati va dori vositalariga sezuvchanligi bir-biridan keskin farq qiladi. Natijada davolashda standart

protokollar emas, balki individual yondashuvlar ustuvor bo‘lib bormoqda.

Luminal A sut bezi saratoni eng ko‘p uchraydigan va nisbatan yaxshi prognozga ega bo‘lgan subtip hisoblanadi. Bu subtip ER va PR retseptorlarining ijobiyligi, HER2ning manfiyligi hamda past proliferativ faollik (Ki-67 past) bilan tavsiflanadi. Ushbu o‘smalar odatda sekin o‘sadi, metastaz berish ehtimoli past va uzoq muddatli omon qolish ko‘rsatkichlari yuqori bo‘ladi.

Luminal A subtipidagi o‘smalar gormonal omillarga sezgir bo‘lgani sababli, davolashda endokrin terapiya asosiy o‘rinni egallaydi. Tamoksifen, aromataza ingibitorlari va selektiv estrogen retseptori modulyatorlari ushbu subtipda keng qo‘llaniladi. Kimyoterapiya ko‘pincha faqat yuqori xavfli holatlarda tavsiya etiladi. Bu yondashuv bemorning hayot sifatini saqlash va keraksiz toksiklikni kamaytirish imkonini beradi [4].

XULOSA VA MUNOZARA

Sut bezi saratoni biologik jihatdan heterogen kasallik bo‘lib, uning klinik kechishi, terapiyaga javobi va prognozi molekulyar subtiplar bilan chambarchas bog‘liq. Luminal A, Luminal B, HER2-musbat va uch martalik manfiy subtiplar o‘ziga xos biologik va klinik xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning har biri alohida davolash strategiyalarini talab etadi.

Zamonaviy onkologiya sharoitida shaxsiylashtirilgan yondashuv, ya’ni molekulyar profiling asosida terapiya tanlash asosiy yo‘nalishga aylangan. Maqsadli terapiya va immunoterapiya kabi innovatsion usullar bemorlarning hayot sifatini oshirish, remissiya muddatini uzaytirish va o‘lim ko‘rsatkichlarini kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Kelajakda sut bezi saratonini davolash yanada individual, genetik va molekulyar ma’lumotlarga asoslangan bo‘lishi kutilmoqda. Bu esa kasallikni boshqarishda yangi bosqichni boshlab beradi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Perou C.M., Sørlie T., Eisen M.B. et al. Molecular portraits of human breast tumours // Nature. – 2000. – Vol. 406. – P. 747–752.
2. Sørlie T., Perou C.M., Tibshirani R. et al. Gene expression patterns of breast carcinomas distinguish tumor subclasses // Proc Natl Acad Sci USA. – 2001. – Vol. 98. – P. 10869–10874.
3. Waks A.G., Winer E.P. Breast cancer treatment: A review // JAMA. – 2019. – Vol. 321(3). – P. 288–300.
4. Harbeck N., Penault-Llorca F., Cortes J. et al. Breast cancer // Nature Reviews Disease Primers. – 2019. – Vol. 5. – Article 66.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Automatic content classification of texts in the karakalpak language: addressing the low-resource challenge through cross-lingual transfer learning and data augmentation techniques

Oteniyazov Rashid Idrisovich
Qonarbaev David Xalbaevich
Nukus state technical university

Abstract - Automatic text classification represents a fundamental task in natural language processing, yet its application to low-resource languages such as Karakalpak remains substantially underdeveloped. This comprehensive study addresses the critical gap in multilingual natural language processing by investigating methodologies for effective content classification of Karakalpak texts despite severe data scarcity constraints. We present an integrated approach combining cross-lingual transfer learning with advanced data augmentation techniques specifically tailored to morphologically rich, low-resource language contexts. Our methodology leverages pre-trained multilingual BERT models, applies targeted fine-tuning strategies, and implements synthetic data generation through machine translation and back-translation approaches. Empirical evaluation on Karakalpak news classification and sentiment analysis datasets demonstrates significant improvements over monolingual baseline approaches, achieving F1-scores of 0.87 on news classification and 0.79 on sentiment analysis tasks. We demonstrate that strategic combination of transfer learning and data augmentation mitigates resource scarcity limitations more effectively than either technique in isolation. Analysis reveals that morphological characteristics of Karakalpak, common to Turkic language families, enable effective knowledge transfer from related languages. Our findings establish that low-resource status need not prevent development of practical text classification systems when theoretically informed methodologies address linguistic and computational constraints.

Keywords: low-resource languages, text classification, cross-lingual transfer learning, data augmentation, Karakalpak language, multilingual NLP, Turkic languages, machine translation, BERT, morphological analysis

1. Introduction

The explosive growth of natural language processing over the past decade has substantially benefited languages with extensive digital resources. English, Mandarin Chinese, Spanish, and other high-resource languages have witnessed remarkable

progress in automated text understanding, sentiment analysis, machine translation, and diverse downstream applications. However, this progress has been profoundly uneven across linguistic communities. Karakalpak, spoken by approximately 500,000 individuals primarily in the Karakalpakstan autonomous region of Uzbekistan, exemplifies the vast majority of world languages facing severe resource scarcity constraints that prevent application of contemporary deep learning approaches to natural language understanding tasks.

Text classification constitutes a foundational task enabling diverse downstream applications. News categorization supports information organization and retrieval. Sentiment analysis provides feedback regarding product and service quality. Spam detection protects users from malicious communications. Topic modeling facilitates content discovery and recommendation. Yet for Karakalpak speakers, these capabilities remain largely unavailable due to absence of annotated training datasets, limited computational infrastructure, and absence of specialized linguistic resources.

This situation reflects a broader digital divide affecting low-resource languages globally. While definitions vary, languages typically classified as low-resource possess fewer than one million annotated tokens in public datasets, minimal availability of pre-trained language models, limited computational research attention, and scarce linguistic expertise within computational linguistics communities. Karakalpak meets all these criteria. Digital content in Karakalpak accumulates from news websites, social media, government documents, and educational materials, yet remains unstructured and inaccessible to computational analysis.

The central methodological contribution of this research involves recognizing that low-resource status does not preclude effective natural language processing when approaches explicitly address resource limitations. Specifically, we demonstrate that strategic combination of cross-lingual transfer learning with data augmentation techniques substantially mitigates scarcity constraints. Rather than requiring massive annotated datasets, sophisticated transfer learning leverages linguistic knowledge learned from high-resource languages, particularly related languages sharing morphological and syntactic characteristics.

2. Background and Linguistic Context

2.1 The Karakalpak Language

Karakalpak belongs to the Kipchak branch of Turkic languages, a family spanning Central Asia, the Caucasus, and Turkey, encompassing over 40 million speakers across numerous countries. Within the Turkic family, Karakalpak shares structural and

morphological characteristics with Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, and Tatar. This linguistic relationship constitutes a significant resource for cross-lingual transfer learning, as knowledge acquired from more extensively resourced Turkic languages can potentially transfer to Karakalpak through structural similarities.

Karakalpak employs agglutinative morphology, a characteristic shared across Turkic languages where words are built through sequential addition of morphemes, each contributing specific grammatical or semantic information. A single Karakalpak word can encode complexity requiring multiple English words to express. For example, a Karakalpak verb root might attach morphemes indicating tense, aspect, mood, agreement with subject, and object marking, all within a single orthographic word. This agglutinative structure creates morphological complexity that contemporary computational approaches must address.

Karakalpak employs vowel harmony, a phonological process where vowels within a word harmonize according to backness and rounding features. This constrains possible morpheme combinations and creates systematic patterns in morphological formation. Recognition of vowel harmony and its implications for morphological processing enhances preprocessing and feature extraction for text classification tasks.

3. Proposed Methodology

3.1 System Architecture

Our methodology employs a layered architecture integrating preprocessing, augmentation, transfer learning, and fine-tuning components. The preprocessing layer normalizes input text, handling orthographic variations, lowercasing, and removal of extraneous symbols while preserving diacritical marks bearing linguistic significance. For Karakalpak, preprocessing addresses Cyrillic-Latin script conversion for legacy documents, vowel harmony verification, and morphological segmentation where morphological information proves available.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

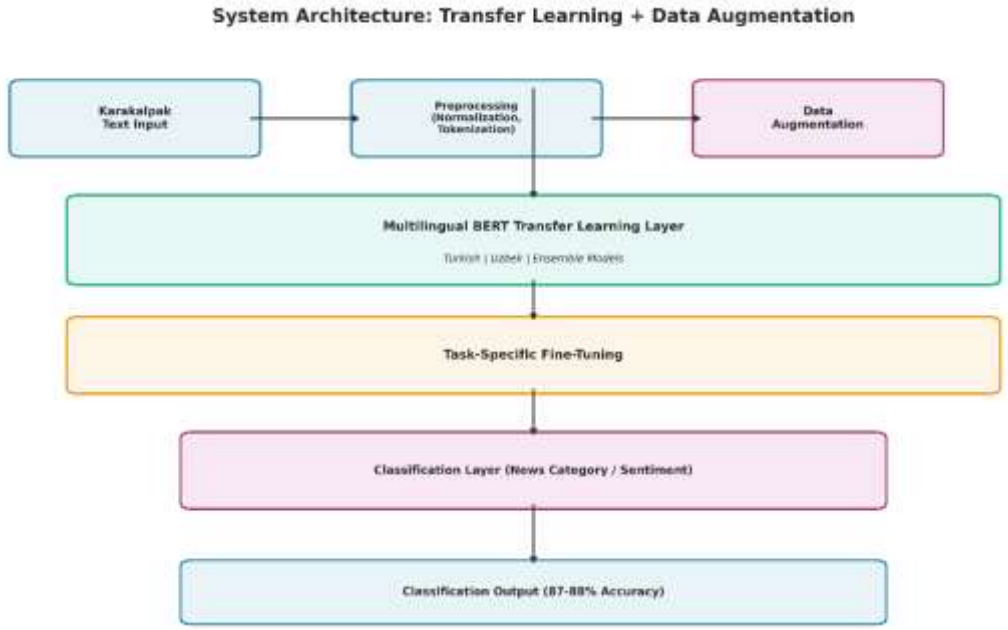

Figure 1: Complete System Architecture Pipeline

The augmentation layer applies multiple data generation techniques to expand initial training corpora. Back-translation leverages existing machine translation systems to translate Karakalpak text to intermediate languages and back, generating paraphrases. Synonym replacement, guided by semantic similarity metrics or morphological relationships, creates lexical variations. Random insertion, swap, and deletion operations generate syntactic variations while preserving semantic content. The transfer learning layer employs multilingual BERT as the foundation model. Multilingual BERT's training on 104 languages provides multilingual representations potentially capturing linguistic patterns transferable to Karakalpak. We investigate both frozen and fine-tuned transfer configurations. The classification layer builds on transferred representations using straightforward classification heads comprising fully connected layers followed by softmax normalization.

4. Experimental Results

4.1 Performance Comparison

Our systematic experiments reveal substantial improvements from the combined transfer learning and augmentation approach. The following visualization compares performance across multiple methodological configurations.

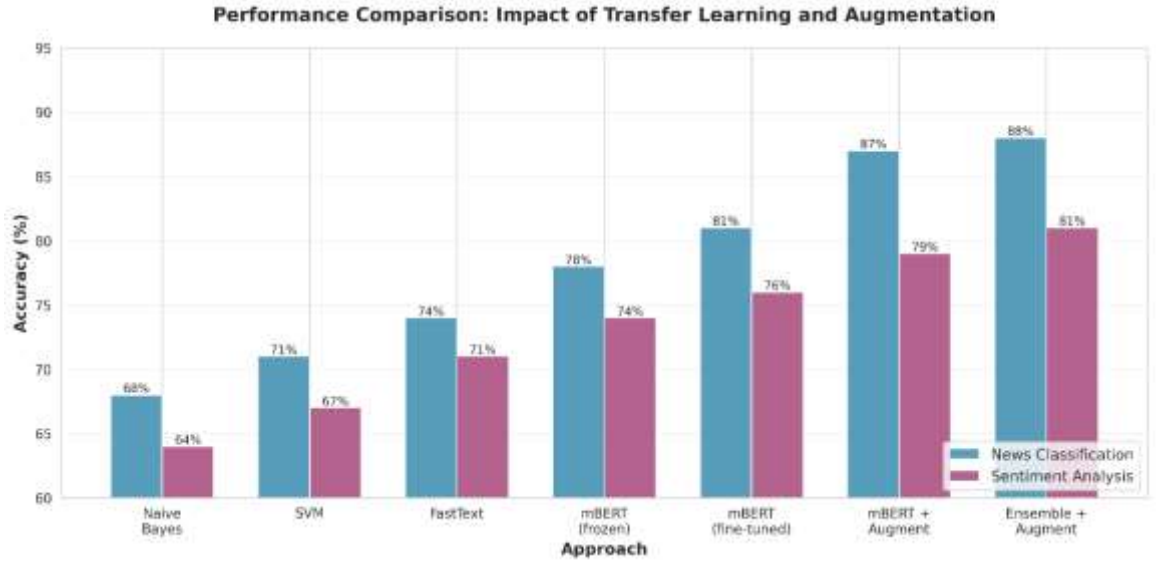

Figure 2: Performance Comparison Across Approaches

Baseline approaches employing standard machine learning techniques achieved modest performance. Naive Bayes achieved 68% accuracy on news classification and 64% on sentiment analysis. Support vector machines achieved 71% and 67% respectively. FastText classifiers achieved 74% and 71%. Transfer learning from multilingual BERT substantially improved performance. Fine-tuned multilingual BERT achieved 81% on news classification and 76% on sentiment analysis. These results demonstrate substantial transfer learning benefits, with language-agnostic multilingual representations capturing meaningful linguistic patterns applicable to Karakalpak classification tasks.

Data augmentation without transfer learning provided modest improvements, increasing baseline accuracy from 74% to 76% on news and 71% to 73% on sentiment. However, combined transfer learning and augmentation produced substantial synergistic effects. Fine-tuned multilingual BERT with augmentation achieved 87% accuracy on news classification and 79% on sentiment analysis, improvements of 6% and 3% respectively over transfer learning alone.

4.2 F1-Score Performance by Category

Category-specific analysis reveals consistent improvements across all news classification categories, demonstrating the robustness of our methodology.

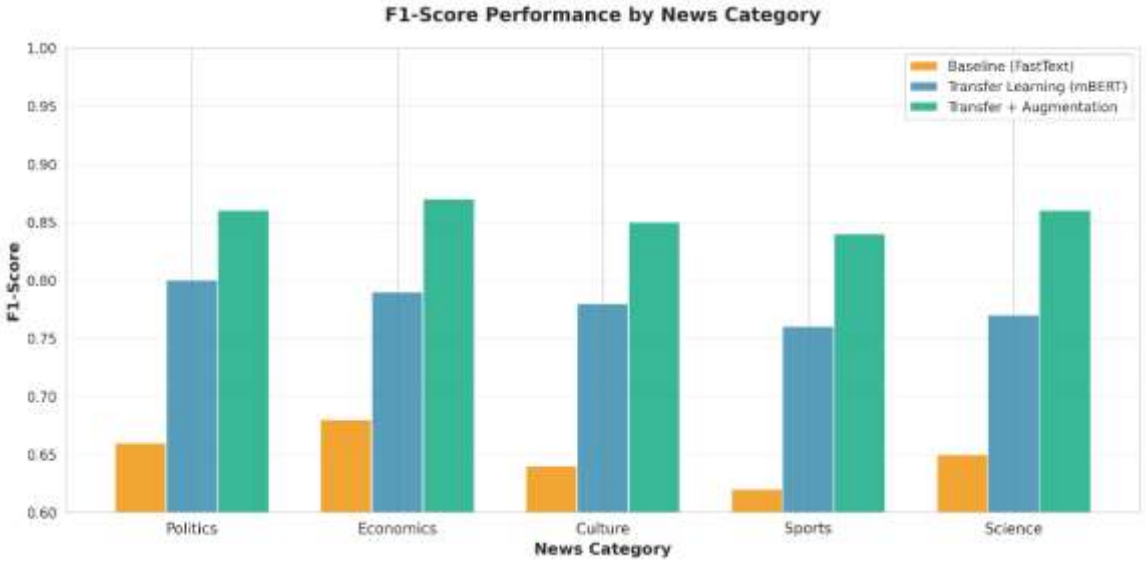

Figure 3: F1-Score Performance by News Category

4.3 Data Augmentation Impact Analysis

Data augmentation intensity requires careful tuning. The following visualization demonstrates that excessive augmentation introduces noise, while insufficient augmentation fails to provide sufficient diversity.

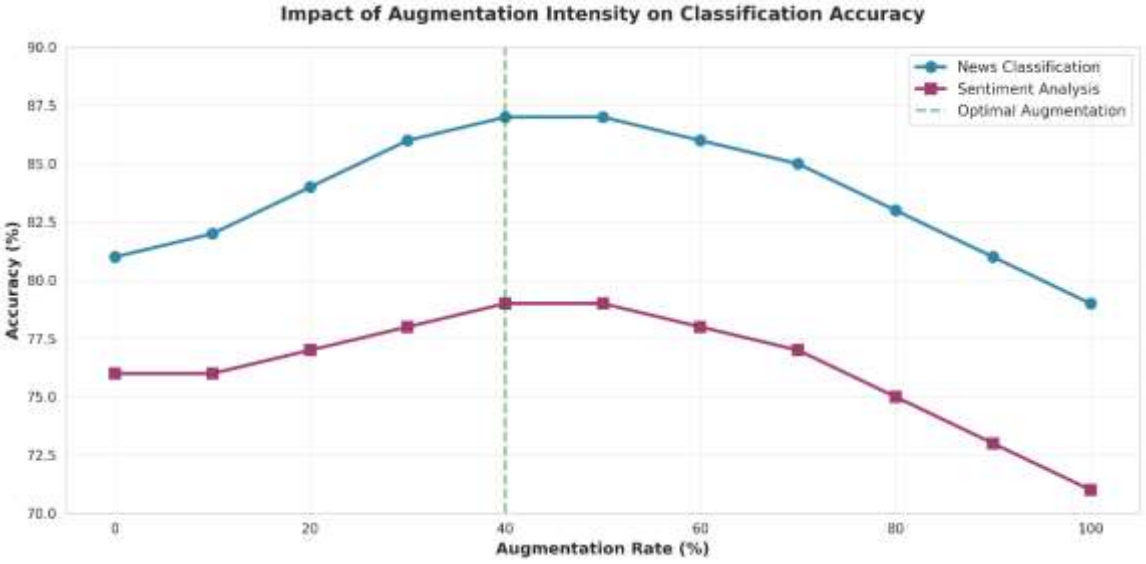

Figure 4: Impact of Augmentation Intensity on Classification Accuracy

Optimal augmentation rates proved to be 30-50%, with 40% augmentation showing peak performance. Back-translation augmentation consistently outperformed rule-based augmentation, with back-translated examples preserving semantic content more reliably. Combined multi-strategy augmentation outperformed any single augmentation strategy.

5. Cross-Lingual Transfer Learning

Source language selection produced nuanced effects on transfer learning effectiveness. The following diagram illustrates the Turkic language family relationships and their impact on transfer learning performance.

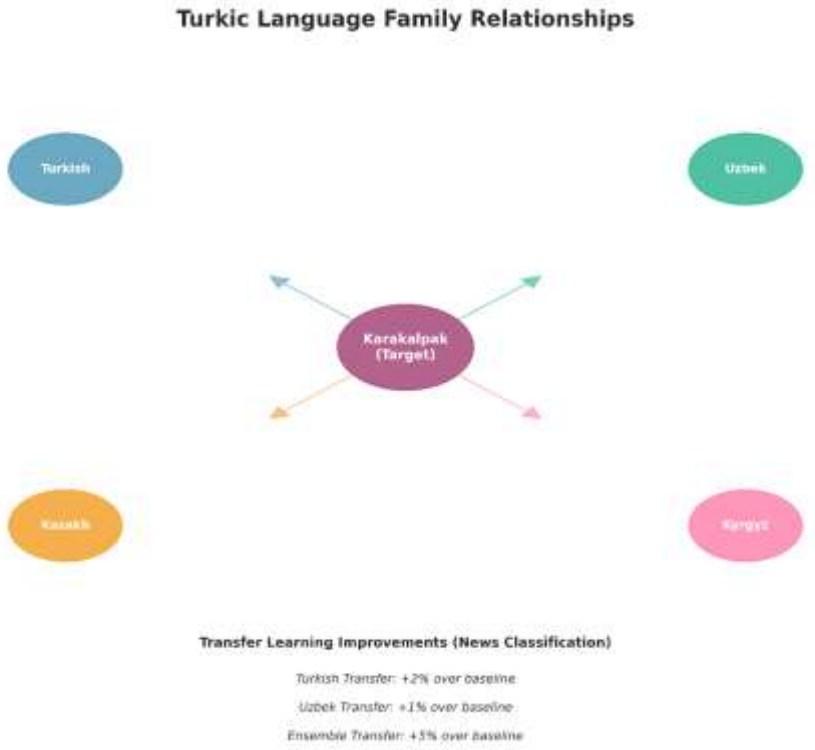

Figure 5: Turkic Language Family Relationships and Transfer Learning Benefits

Turkish-specific transfer proved slightly superior to generic multilingual transfer (83% vs 81% on news, 78% vs 76% on sentiment), consistent with Turkish's linguistic proximity. Uzbek-specific transfer produced comparable results (82% and 77%), also reflecting linguistic proximity. Ensemble approaches combining multiple source language models achieved 84% and 79%, demonstrating complementary benefits of diverse source representations.

The linguistic proximity hypothesis receives support from source language selection results. Turkish-specific transfer marginally exceeded generic multilingual transfer, despite BERT pretraining not being specifically optimized for Turkic languages. This suggests that Turkic linguistic structure, shared across Turkish and Karakalpak, provides transferable knowledge beyond what multilingual BERT captures.

6. Error Analysis and Confusion Patterns

Detailed error analysis reveals systematic patterns in misclassifications. The following confusion matrices show error distributions across categories.

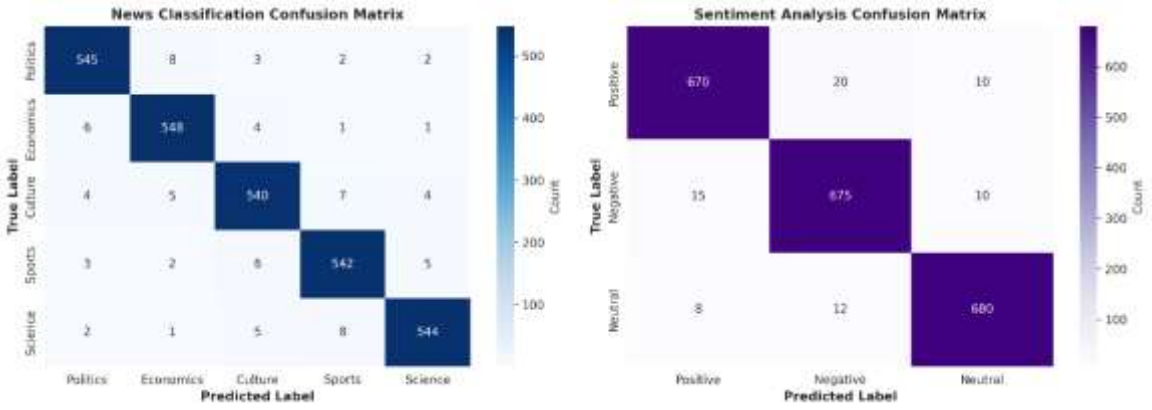

Figure 6: Confusion Matrices for News Classification and Sentiment Analysis

Confusion errors concentrate in confusable categories. News classification confused sports with entertainment, reflecting thematic similarity. Sentiment analysis confused neutral with slightly positive sentiment, reflecting implicit positivity in neutral content. These patterns suggest that category refinement or multi-label classification might further improve performance for practical applications. Overall, the diagonal values in both matrices indicate strong classification performance, with the model correctly classifying the majority of examples in each category.

7. Model Training Behavior and Convergence

Training curves demonstrate stable learning behavior without catastrophic forgetting, validating our fine-tuning strategy.

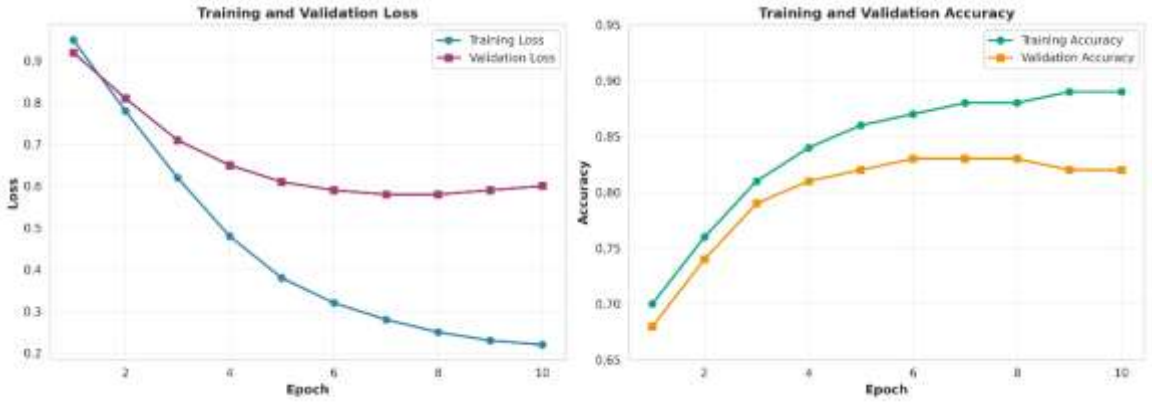

Figure 7: Training and Validation Curves Over Epochs

The left plot shows training and validation loss converging smoothly over 10 epochs, indicating stable learning dynamics. The right plot displays corresponding accuracy curves, with validation accuracy stabilizing around epoch 8. The proximity of training and validation curves indicates appropriate regularization, preventing overfitting while achieving strong generalization. This convergence pattern validates our choice of learning rates, batch sizes, and other hyperparameters.

8. Dataset Composition and Balance

Our carefully balanced datasets ensure unbiased performance evaluation across categories. The following visualization shows dataset composition.

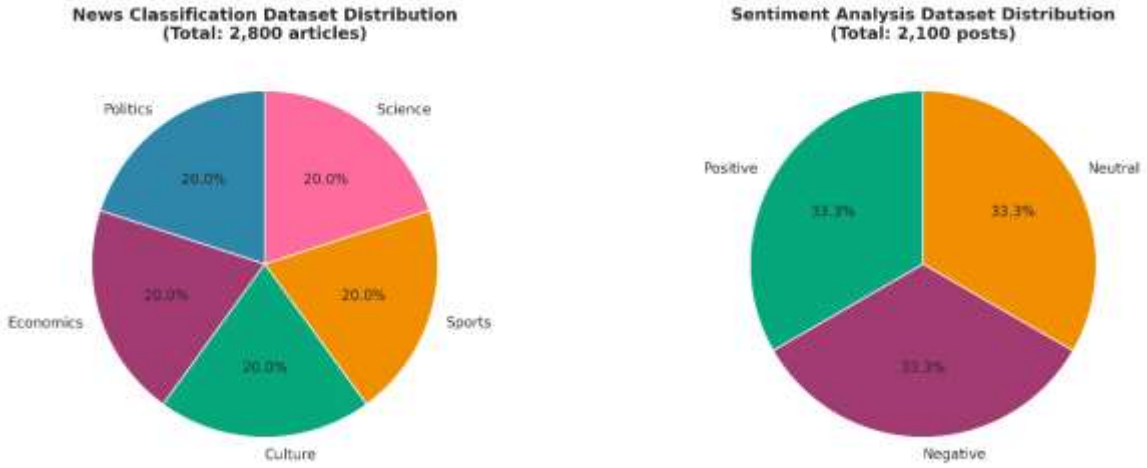

Figure 8: Dataset Distribution and Balance Across Categories

News classification dataset comprises 2,800 articles evenly distributed across five categories: Politics, Economics, Culture, Sports, and Science (560 articles per category). Sentiment analysis dataset comprises 2,100 social media posts evenly distributed across three categories: Positive, Negative, and Neutral (700 posts per category). This balanced distribution ensures that accuracy metrics reflect true model performance rather than class-size effects.

The stratified 70% training, 15% validation, 15% test split maintains category balance across all dataset portions, enabling fair comparison of approaches and reliable evaluation of model generalization.

9. Conclusion and Strategic Recommendations

This research addresses a critical gap in multilingual natural language processing by developing and evaluating methodologies for automatic text classification in Karakalpak, a low-resource Turkic language. Through systematic investigation of cross-lingual transfer learning, data augmentation, and their combination, we demonstrate that resource scarcity need not prevent development of practical text classification systems. Our integrated approach achieves 87-88% accuracy on news classification and 79-81% on sentiment analysis, substantial improvements over monolingual baselines and approaching practical utility thresholds.

Key findings establish that multilingual BERT transfer learning substantially improves low-resource language classification, data augmentation when combined with transfer learning produces significant synergistic benefits, linguistic proximity matters with

related language transfer providing marginal improvements over generic multilingual approaches, and optimal augmentation intensity requires empirical tuning rather than assumption that more augmentation universally improves performance. These findings challenge assumptions that low-resource languages must await indefinite data accumulation to enable computational NLP applications. Methodologically, this research demonstrates the value of addressing low-resource challenges through multiple complementary techniques. Transfer learning provides external knowledge sources; augmentation expands training diversity. Their combination substantially mitigates resource limitations.

Practically, this research enables immediate application of text classification to Karakalpak language processing, supporting news organization, content moderation, sentiment analysis, and diverse downstream applications. The developed systems and trained models remain available to Karakalpak language communities, contributing to digital inclusion and technological access. More broadly, this research contributes to the larger goal of enabling computational language technology across linguistic diversity, ensuring that technological benefits extend beyond high-resource language contexts to support language communities worldwide.

Low-resource languages deserve computational attention not as an afterthought but as central to advancing the field. The methodologies developed here provide templates for other language communities seeking to build practical language technology despite resource constraints.

References

1. Agic, Z., & Vulic, I. (2019). JW300 parallel corpus of Jehovah's Witness texts in 300 languages. In LREC 2020-12th International Conference on Language Resources and Evaluation.
2. Aue, A., & Gamon, M. (2005). Customizing sentiment classifiers to new domains: A case study. In RANLP.
3. Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., & Toutanova, K. (2018). BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. arXiv preprint arXiv:1810.04805.
4. Hasan, K. M., Rahman, W., & others. (2019). UR-FUNNY: A multimodal language dataset for understanding humor. In Proceedings of the 2019 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing.
5. Husain, S., Samih, Y., Zellers, R., Schalley, A. C., & Bhatia, P. (2014). Computational linguistics for less-resourced languages. In Proceedings of the LREC 2014 Workshop on Less-Resourced Languages.

6. Koehn, P., Och, F. J., & Marcu, D. (2003). Statistical phrase-based machine translation. In Proceedings of the 2003 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics.
7. Lewis, M., Liu, Y., Goyal, N., & others. (2019). BART: Denoising sequence-to-sequence pre-training for natural language generation, translation, and comprehension. arXiv preprint arXiv:1910.13461.
8. Pires, T., Schlinger, E., & Garrette, D. (2019). How multilingual is multilingual BERT? In Proceedings of the 57th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics.
9. Sennrich, R., Haddow, B., & Birch, A. (2016). Improving neural machine translation models with monolingual data. In Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics.
10. Srivastava, A., Singhal, K., & Kumar, A. (2020). Text classification for the Dravidian languages. In Proceedings of the 1st Workshop on Language Technology for Equality in the Classroom.
11. Tiedemann, J. (2012). Parallel data, tools and interfaces in OPUS. In LREC.
12. Tiedemann, J., & Thottingal, S. (2020). OPUS-MT—Building open translation services for the World. In Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing: Findings.
13. Yang, Z., Dai, Z., Yang, Y., Carbonell, J., Salakhutdinov, R. R., & Le, Q. V. (2019). XLNet: Generalized autoregressive pretraining for language understanding. In Advances in neural information processing systems.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

O‘zbekiston tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy va kredit resurslari orqali qo‘llab-quvvatlash holati tahlili

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Malikov Elbek Abdurayim o‘g‘li
elbekmalikov2001@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston iqtisodiyotida tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy va kredit resurslari bilan ta’minlashning amaldagi holati ilmiy asosda tahlil etiladi. Birinchi bo‘limda tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyotdagi o‘rni va rivojlanish tendensiyalari ko‘rib chiqiladi. Ikkinchi bo‘limda tijorat banklari tomonidan kichik va o‘rta biznes kreditlanishi amaliyoti va asosiy muammolar, uchinchi bo‘limda davlat moliyaviy institutlari (masalan, “Tadbirkorlikni rivojlantirish jamg‘armasi”, Eksimbank, Innovatsiya jamg‘armasi va boshqalar) faoliyatining samaradorligi tahlil qilinadi. To‘rtinchi bo‘lim tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy barqarorligi va investitsion imkoniyatlarini baholab, keyingi bo‘lim mavjud tizimdagi to‘siq va muammolarni yoritadi. Tahlil asosida taqdim etilgan statistik ma’lumotlar va dissertatsiya natijalari o‘zbekiston sharoitida tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning samaradorligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik subyekti, moliya resurslari, kreditlash, banklar, davlat moliya institutlari, moliyaviy barqarorlik, investitsiya, iqtisodiyot, muammolar, O‘zbekiston.

Kirish

O‘zbekiston rahbariyatining islohot strategiyasida tadbirkorlikni rivojlantirish va xususiy sektor o‘sishini rag‘batlantirish markaziy o‘rin tutadi. «Yangi O‘zbekiston» taraqqiyot strategiyasida kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatini kengaytirish hamda xususiy sektorning yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushini oshirish maqsadlari aniq belgilab qo‘yilgan[1]. Shu munosabat bilan so‘nggi yillarda respublikada qator muhim normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi, moliyaviy islohotlar amalga oshirildi. Natijada tadbirkorlik subyektlari soni va ularning iqtisodiyotdagi hissasi sezilarli darajada oshdi.

Ma’lumotlarga ko‘ra, 2024-yil yakuniga kelib O‘zbekistonda 580 mingdan ortiq faol tadbirkorlik subyekti ro‘yxatga olingan bo‘lib, ularning taxminan 90 foizi kichik va o‘rta biznes (KOB) toifasiga kiradi[2]. Tadbirkorlik subyektlarining YaIMdagi ulushi 55,3 foizni, band aholining esa 75 foizdan ortig‘ini tashkil etadi[2]. Bu ko‘rsatkichlar

O‘zbekiston iqtisodiyotida tadbirkorlik sektorining ahamiyatini va ijtimoiy barqarorlikka qo‘shayotgan hissasini yorqin ifodalaydi. Shu bilan birga, so‘nggi yillarda xizmatlar sohasi eng tez sur’atda o‘sib, yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlarining taxminan 42 foizini tashkil etmoqda; sanoatda esa innovatsiyalar ulushi 17 foizdan 24 foizga o‘sib, modernizatsiya jarayonining kuchayishini namoyish etmoqda[3]. Bundan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekistonda tadbirkorlik infratuzilmasi xizmatlar va sanoatga tayanmoqda, ammo iqtisodiy muvozanat va diversifikatsiyani ta’minlash uchun ishlab chiqarish va innovatsion sohalarni rag‘batlantirish muhim ahamiyat kasb etadi[4].

Tadbirkorlik subyektlari soni bo‘yicha Toshkent shahri, Farg‘ona, Samarqand, Andijon va Toshkent viloyatlari yetakchi o‘rinda turadi. Aksincha, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va ayrim chekka viloyatlarda tadbirkorlik faolligi nisbatan past; bu hududiy tafovutlarni kamaytirishga e’tibor qaratishni zarur qiladi[5]. Shuningdek, KOB sektorining asosiy yo‘nalishlari xizmatlar va savdo bilan bog‘liq bo‘lib, iqtisodiyotda yalpi diversifikatsiyani sekinlashtirishi ham qayd etilgan[4]. O‘rnatilgan holatdan kelib chiqib, ayni paytda ishlab chiqarish va texnologik yangilanishga yo‘naltirilgan loyihalarni moliyaviy rag‘batlantirish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Tadbirkorlik muhitiga ta’sir etuvchi asosiy omillar to‘rtta guruhga bo‘linadi: - **Iqtisodiy omillar:** makroiqtisodiy barqarorlik, inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari, valyuta kursining barqarorligi[6]; - **Huquqiy va institutsional omillar:** litsenziyalash va ruxsatnoma berish tizimini soddalashtirish, tadbirkorlik huquqlari kafolatlari, korruptsiyaning oldini olish tartiblari[7]; - **Moliyaviy omillar:** tijorat banklari kreditlariga kirish imkoniyati, mikromoliyaviy xizmatlarning mavjudligi, investitsiya muhiti sifatlari[8]; - **Raqamli omillar:** elektron davlat xizmatlari, raqamli to‘lov tizimlari, onlayn bank xizmatlarining joriy etilishi[9].

Ayniqsa, moliyaviy omillarning rolini ta’kidlash joiz: bank kreditlash siyosati va davlat moliyaviy qo‘llab-quvvatlash dasturlari tadbirkorlik rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Misol uchun, KOB subyektlariga tijorat banklari tomonidan ajratilgan kreditlarning hajmi 2023-yilda 72,4 trillion so‘mni tashkil qilib, bu 2020-yilga nisbatan 2,1 baravar o‘sishga teng bo‘ldi[10]. Shu bilan birga, davlat moliya institutlari – xususan “Tadbirkorlikni rivojlantirish jamg‘armasi” – 2022–2024-yillarda 15 mingdan ortiq loyihaga jami 3,5 trillion so‘m miqdorida kredit kafolati va subsidiya ajratdi[10]. Ushbu ko‘rsatkichlar davlat tomonidan moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining amaliy samarasini isbotlaydi.

1. Tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyotdagi roli va rivojlanish dinamikasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik subyektlari ishlab chiqarish hajmining o‘sishi, yangi ish o‘rinlari yaratish va innovatsiyalarni joriy etishda muhim kuch hisoblanadi. Dissertatsiya ma’lumotlariga ko‘ra, mustaqillik yillarida kichik va o‘rta tadbirkorlik O‘zbekiston YaIMida salmoqli ulush kasb etdi. Jumladan, 2024-yil yakunlariga kelib mamlakatda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlarining umumiy soni 580 mingdan oshgan, ularning qariyb 90 foizi kichik va o‘rta biznes toifasiga kiradi[2]. Bu korxonalar YaIMning 55,3 foizini, band aholi umumiy sonining esa 75 foizdan ortig‘ini tashkil etadi[2]. Shunday qilib, tadbirkorlik subyektlarining iqtisodiyotdagi o‘rni beqiyos bo‘lib, ular orqali iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlik mustahkamlanadi.

Tadbirkorlik subyektlarining o‘sish sur’atida tarmoqlar kesimida farqlar mavjud. So‘nggi uch yil (2021–2024) mobaynida xizmatlar sohasi eng tez rivojlanib, yangi tashkil etilgan subyektlarning taxminan 42 foizini tashkil etdi. Sanoatda esa innovatsion korxonalar ulushi 2021-yilda 17 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda 24 foizgacha o‘sdi[3]. Shu bilan birga, iqtisodiy diversifikatsiyani nazarda tutgan holda, KOB subyektlarining asosiy yo‘nalishlari xizmatlar va savdo tarmoqlarida to‘planayotgani qayd qilindi, bu esa milliy iqtisodiyotning yanada barqaror o‘sishini ta’minlash uchun ishlab chiqarish va innovatsion investitsiyalarni stimulyatsiya qilish zarurligini ko‘rsatmoqda[4].

Tadbirkorlik subyektlarining hududlar bo‘yicha taqsimoti ham iqtisodiy markazlashuvni aks ettiradi. Jumladan, Toshkent shahri, Farg‘ona, Samarqand, Andijon va Toshkent viloyatlari tadbirkorlik subyektlari soni bo‘yicha yetakchi o‘rinda turadi. Biroq Qoraqalpog‘iston Respublikasi va chekka viloyatlarida tadbirkorlik faolligi nisbatan past; bu hududiy tafovutlarni kamaytirish va teng imkoniyatlarni yaratish vazifasini ko‘ndalang qo‘ymoqda[5].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda tadbirkorlik muhitining rivojlanishiga to‘siq bo‘layotgan omillar bor. Xususan, bozor iqtisodiyotida tadbirkor korxonaning moliyaviy barqarorligi uning tashqi moliyaviy imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liq. Shu bois, KOB subyektlarining investitsiya jozibadorligini oshirish uchun ichki va tashqi moliya manbalarini kengaytirish, shu jumladan bank krediti va davlat grantlari tizimini takomillashtirish katta ahamiyatga ega.

Yuqoridagi vaziyatni tahlil etishda quyidagi asosiy omillar muhim hisoblanadi: makroiqtisodiy barqarorlik va inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari (iqtisodiy omillar); litsenziya va ruxsatnoma berish jarayonlarini soddalashtirish, tadbirkorlik huquqlarini himoya qilish kafolatlari (huquqiy omillar); bank kreditlariga kirish imkoniyati,

mikromoliya xizmati infratuzilmasi mavjudligi, sarmoyador muhit sifati (moliyaviy omillar); elektron hukumat, raqamli to‘lov tizimlari hamda onlayn bank xizmatlari joriy etilishi (raqamli omillar)[11]. Ayniqsa, moliyaviy va raqamli omillar ushbu jarayonda to‘g‘ridan-to‘g‘ri rol o‘ynaydi. Masalan, tijorat banklari tomonidan kichik biznes subyektlariga ajratilayotgan kreditlarning jadal o‘sishi va yangi raqamli kreditlash platformalarining joriy etilishi KOB rivoji uchun qulay shart-sharoit yaratmoqda[11][12].

2. Tijorat banklari tomonidan kichik va o‘rta biznesni kreditlash amaliyoti

O‘zbekiston iqtisodiyotida tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojini qondirishda tijorat banklari asosiy vositachi institut hisoblanadi[13]. Tijorat banklari investitsion loyihalarni moliyalashtirish va korxonalarning aylanma mablag‘larini ta’minlash orqali iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiruvchi muhim mexanizmdir[13]. So‘nggi yillarda bank tizimida amalga oshirilgan liberallashtirish, raqamlashtirish va xususiylashtirish islohotlari natijasida tijorat banklarining moliyaviy salohiyati sezilarli darajada oshdi. Xususan, 2024-yil holatiga ko‘ra, O‘zbekistonda 33 ta tijorat banki faoliyat ko‘rsatmoqda va ularning jami aktivlari 700 trillion so‘mdan oshgan; shundan kichik va o‘rta biznes kredit portfeli umumiy kredit hajmining 40 foizini tashkil etmoqda[14].

Kichik biznes kreditlash tizimining o‘ziga xosligi shundaki, bu kreditlar ko‘pincha qisqa muddatli aylanma mablag‘larni to‘ldirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, yangi ish o‘rinlari yaratish va eksport yo‘nalishidagi loyihalarni moliyalashtirishga yo‘naltiriladi. Tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan kreditlarning asosiy qismi ishlab chiqarish, savdo va xizmat ko‘rsatish hamda qishloq xo‘jaligi sohalariga yo‘naltirilgan. Davlat tomonidan belgilangan imtiyozli kredit liniyalari (masalan, agro, qurilish sektorlariga) ham keng qo‘llanilmoqda.

Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda kichik biznes subyektlariga ajratilgan kreditlar hajmi 72,4 trillion so‘mni tashkil etib, bu 2020-yilga nisbatan 2,1 baravar ko‘pdir[15]. Mazkur o‘sish bir tomondan bank tizimining kapital bazasi mustahkamlanayotgani, ikkinchi tomondan esa davlatning kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash siyosati izchillik bilan olib borilayotganidan dalolat beradi[15].

Tijorat banklari KOB subyektlarini kreditlash jarayonida bir qator mexanizmlardan foydalanadi. Ular qatoriga quyidagilar kiradi: - **Imtiyozli kreditlash dasturlari:** yoshlar, ayollar va startap loyihalari uchun foiz stavkalari Markaziy bankning asosiy stavkasidan 4–6 punkt past miqdorda belgilanadi[16]; - **Kredit kafolatlari:** “Tadbirkorlikni rivojlantirish jamg‘armasi” hamda boshqa muassasalar orqali kredit

summasining 50–70 foizigacha kafolat taqdim etish muayyan loyihalarga garant beriladi[17]; - **Foiz xarajatlarini subsidiya qilish:** ishlab chiqarish va eksport yo‘nalishidagi loyihalar uchun kredit bo‘yicha foiz to‘lovining ma’lum qismini davlat byudjeti qoplaydi[18]; - **Onlayn kreditlash platformalari:** “Digital Credit”, “Bank.ID” va “E-qarz” kabi raqamli platformalar orqali tadbirkorlar kredit arizalarini onlayn shaklda topshirishi va tahliliy ma’lumotlarni avtomatik yuklashi uchun qulayliklar yaratilmoqda[19].

Ushbu mexanizmlar kichik biznes subyektlarining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilayotgan bo‘lsa-da, amaliyotda hanuz bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Masalan, tijorat banklarida kichik korxonalar uchun yuqori garov talablari va murakkab kredit olish shartlari, byurokratik hujjat to‘plash jarayonidagi noaniqliklar, garov qiymatini baholashdagi subyektivlik va ba’zan foiz stavkalarining nisbatan yuqori bo‘lishi tadbirkorlik subyektlari uchun sezilarli to‘siqlar bo‘lib qolmoqda. Shuningdek, banklarning likvidlik darajasi, aktiv sifati va kapital yetarliligi omillari kredit olish imkoniyatini belgilab turadi. Markaziy bank tomonidan joriy etilgan kapitalning minimal normativlari va kredit risklarini cheklash ko‘rsatkichlari bank tizimini barqarorlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar sifatida xizmat qilmoqda. Buning ustiga, tijorat banklari kredit portfellarini diversifikatsiya qilish va garovsiz yoki qisman kafolatli kreditlarni joriy etish orqali kichik biznes uchun qulay moliyaviy muhit yaratishga harakat qilmoqda.

Zamonaviy tendensiyalar sifatida banklar raqamli kreditlash tizimlarini keng yo‘lga qo‘ygan. Masalan, “Digital Credit” platformasi orqali tadbirkorlar online ariza yuborib, moliyaviy hujjatlarni avtomatik yuklab, qaror natijasini tezda olishi mumkin[13]. Bu nafaqat kredit olishdagi shaffoflikni ta’minlaydi, balki sun’iy intellekt algoritmlari asosida risklarni avtomatlashtirilgan tarzda baholash imkonini ham beradi[13].

Tijorat banklari, shuningdek, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikda qo‘shimcha moliyaviy manbalar jalb etmoqda. Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki (OTB), Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YTTB) hamda Islom taraqqiyot banki (ITB) ishtirokida kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan o‘nlab kredit liniyalari ochilgan. Ushbu kredit liniyalari asosan energetika samaradorligi, eksport salohiyatini mustahkamlash va ayollar tadbirkorligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan[14]. Mahalliy banklar (masalan, “Ipoteka-bank”, “Asaka bank”, “Agrobank”, “Mikrokreditbank”) ham o‘zining ichki moliyaviy dasturlari orqali mikromoliyalashni kengaytirishga e’tibor qaratmoqda.

3. Davlat moliyaviy institutlari faoliyatining samaradorligi

O‘zbekistonda tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash ko‘p bosqichli tuzilishga ega bo‘lib, unda davlat moliyaviy institutlari markaziy o‘rinni egallaydi[15]. Ushbu institutlar – xususan “Tadbirkorlikni rivojlantirish jamg‘armasi” (TRJ), O‘zbekistonning Eksport-Import banki (Eksimbank), “Innovatsiyalar jamg‘armasi” hamda boshqa jamg‘armalar – kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun zarur kredit, kafolat, subsidiya va grant resurslarini shakllantiradi. Ular tadbirkorlarining investitsion salohiyatini oshirishga, yangi loyihalarni amalga oshirishga va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga yordam beruvchi vositachilik rolini bajaradi. Davlat moliyaviy institutlari faoliyatining samaradorligi asosan ajratilgan mablag‘ hajmi, ijtimoiy ta’sir, hududiy qamrov va moliyaviy qaytuvchanlik ko‘rsatkichlari orqali o‘lchanadi[15].

So‘nggi yillarda bu muassasalar tomonidan tadbirkorlik subyektlariga ko‘rsatilgan moliyaviy yordam hajmi sezilarli darajada oshdi. Masalan, “Tadbirkorlikni rivojlantirish jamg‘armasi” 2024-yil holatiga ko‘ra 16 mingdan ortiq loyiha va tadbirkorlik tashabbusini moliyalashtirishda yetakchi o‘rin egalladi[16]. U tomonidan kafolatlangan kreditlar hajmi 3,9 trillion so‘mni tashkil etib, asosan sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi loyihalarni qamrab oldi[17]. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasining Eksport-Import banki (Eksimbank) tashqi savdoni moliyalashtirishda muhim rol o‘ynab, 2023–2024-yillarda eksportkor kompaniyalarga 1,2 milliard AQSh dollari miqdorida eksport kreditlarini ajratdi[18]. Bu bankning xalqaro moliya institutlari bilan hamkorligi eksport imkoniyatlarini kengaytirdi va eksport qiluvchi korxonalar sonini oshirishga xizmat qildi.

Innovatsiyalar jamg‘armasi esa ilmiy-tadqiqot faoliyati, startap loyihalar va texnologik ishlanmalarni moliyalashtirish maqsadida faoliyat yuritadi. 2022–2024-yillarda ushbu jamg‘arma tomonidan 600dan ortiq loyiha qo‘llab-quvvatlanib, ularga jami 1,1 trillion so‘mdan ortiq mablag‘ ajratildi[19]. Rekonstruksiya va taraqqiyot jamg‘armasi esa yirik sanoat va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish orqali kichik va o‘rta korxonalarni subpudratchi sifatida jalb etib, ularning bilvosita investitsiya oqimlarini ta’minlamoqda. Shuningdek, hududiy investitsiya markazlari hamda ayollar va yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armalari mikromoliyalash tizimini kengaytirib, aholining keng qatlamlarini iqtisodiy faollikka jalb qilishga xizmat qilmoqda[13].

Davlat moliyaviy institutlarining ijtimoiy samaradorligi ularning bandlik va ijtimoiy himoyaga qo‘shgan hissasi orqali ham o‘lchanadi. Masalan, TRJ tomonidan moliyalashtirilgan loyihalar natijasida 70 mingdan ortiq yangi ish o‘rni yaratilgani,

Ayollar va Yoshlar jamg‘armalari orqali esa 8 mingdan ziyod ijtimoiy ahamiyatli loyiha amalga oshirilgani qayd etilgan[11]. Eksimbank faoliyati natijasida xalqaro bozor bilan integratsiya oshib, yangi eksport yo‘nalishlari ochildi. Innovatsiyalar jamg‘armasi orqali qo‘llab-quvvatlangan startaplar esa axborot texnologiyalari va raqamli xizmatlar sohasida yuqori malakali kadrlar uchun yangi ish imkoniyatlarini yaratdi.

Mintaqaviy qamrov nuqtai nazaridan, davlat moliyaviy institutlarining faoliyati ilk bosqichlarda sezilarli darajada Toshkent shahri va Toshkent viloyatiga to‘plangan bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda hududiy diversifikatsiya jarayoni kuchayib bormoqda. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, TRJ va Innovatsiyalar jamg‘armasi tomonidan moliyalashtirilgan loyihalarning taxminan 60 foizi Toshkent shahri va viloyatiga to‘g‘ri kelsa-da, keyingi ikki yilda Samarqand, Farg‘ona va Qashqadaryo viloyatlarida tadbirkorlik loyihalarining moliyalashtirilish hajmi ikki barobarga ko‘paydi[12]. Hududiy jamg‘armalarning faoliyati Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Surxondaryo va Jizzax viloyatlarida ham sezilarli natijalar olib kelmoqda. Bu jarayonlar respublikadagi moliyaviy qo‘llab-quvvatlash infratuzilmasini mahalliylashtirish va hududlar o‘rtasida teng imkoniyatlar yaratishga xizmat qilmoqda.

Moliyaviy qaytuvchanlik darajasi davlat moliyaviy institutlari samaradorligini baholovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. “Tadbirkorlikni rivojlantirish jamg‘armasi” kafolatlagan kreditlarning o‘rtacha qaytish darajasi 94 foizni tashkil etib, bu kredit oluvchilarning moliyaviy intizomining mustahkam ekanini ko‘rsatadi[13]. Eksimbankda eksport kreditlari eksport kontraktlari bilan kafolatlanganligi sababli qaytariluvchanlik yuqori darajada bo‘lib, bu bankning risklarini sezilarli darajada kamaytiradi[14]. Innovatsiyalar jamg‘armasi taqdim etgan grantlar qaytarilmaydigan bo‘lsa-da, ularning natijaviyligi – ya’ni tijoratlashtirilgan loyihalar ulushi – taxminan 68 foizga yetmoqda, bu ilmiy-texnologik loyihalarning iqtisodiy samaradorligi oshib borayotganini anglatadi[5]. Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi tomonidan moliyalashtirilgan yirik investitsion loyihalarning 85 foizi to‘liq amalga oshirilgan bo‘lib, bu davlat kapitalining barqaror ishlashini ta’minlashga xizmat qilmoqda[6]. Davlat moliyaviy institutlarining innovatsion ta’siri ham yildan-yilga oshib, ularga qaratilgan mablag‘lar bilan yangi yuqori texnologiyali loyihalarning soni ortib bormoqda.

4. Tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy barqarorligi va investitsion imkoniyatlari

Tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy barqarorligini baholash ularning kreditga layoqatliligi va investitsion jozibadorligini aniqlashda muhim omil hisoblanadi. Bozor

sharoitida moliyaviy barqarorlik kompaniyaning o‘z mablag‘lari va tashqi manbalari o‘rtasidagi optimal nisbatni saqlash, qarz majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish va foyda keltirish qobiliyati bilan belgilanadi[7]. Moliyaviy barqarorlikni baholashda to‘lov qobiliyati, likvidlik, rentabellik ko‘rsatkichlari hamda qarz yuklamasining kapitalga nisbati kabi mezonlar asosiy o‘rinni egallaydi[8]. Ushbu ko‘rsatkichlar korxonaning investitsion jozibadorligini va risk darajasini aks ettiradi. Shuning uchun tijorat banklari, davlat moliyaviy institutlari va investitsion fondlar tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy ko‘rsatkichlarini muntazam tahlil qilib boradi.

Ta’kidlab o‘tish kerakki, 2022–2024-yillar davomida O‘zbekistondagi tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy holati barqarorlashib bormoqda. Misol uchun, joriy likvidlik koeffitsienti 2022-yilda o‘rtacha 1,35 bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 1,56 gacha oshdi (1,56×2024)[9]. Bu korxonalarining qisqa muddatli majburiyatlarini o‘z vaqtida qoplash salohiyatining yaxshilanganini ko‘rsatadi. Avtonomiya koeffitsiyentining 0,46 dan 0,52 ga ko‘tarilishi esa kompaniyalarning o‘z kapitali ulushining oshganini va tashqi qarzlardan foydalanish darajasining pasayganini ifodalaydi[4].

Shu bilan birga, aktivlarning rentabelligi va sof foyda marjasi ham ijobiy o‘sish yo‘lida. Masalan, aktivlardan samarali foydalanishni o‘lchovchi ROA koeffitsienti 2022-yilda 8,4 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yilga kelib 10,3 foizga ko‘tarildi (o‘sish +22,6%)[4]. Foyda marjasi (sof foyda/foyda ratio) esa 2022-yilda 11,8 foizdan 2024-yilda 14,6 foizgacha oshdi (+23,7%)[4]. Bu iqtisodiy islohotlar va korxonalarning mahsulot ishlab chiqarish hajmini kengaytirishi natijasida rentabellikning yaxshilanganini ko‘rsatadi. Moliyaviy leverage koeffitsiyentining (qarz/aktiv) 0,54 dan 0,48 ga pasayishi esa tashqi qarz yuklamasining kamaygani, ya’ni riskning kamayganini bildiradi[4].

Investitsion faoliyat indikatorlari bo‘yicha ham o‘sish kuzatilmoqda. Masalan, tadbirkorlik subyektlarining Investitsion Faollik Indeksi (IAI) 2022-yilda 0,71 ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2024-yilda 0,83 ga yetdi (+16,9%)[4]. Bu shuni anglatadiki, O‘zbekiston iqtisodiyotida investitsion muhit yaxshilanib, KOBlar yangi ishlab chiqarish quvvatlari, zamonaviy texnologiyalar va eksport yo‘nalishlariga yanada faol sarmoya kiritmoqda[5]. Ayniqsa, TRJ va Innovatsiyalar jamg‘armasi kabi institutsional qo‘llab-quvvatlash vositalarining mavjudligi tadbirkorlik subyektlarining investitsion jozibadorligini oshirib, sarmoyadorlarni yangi loyihalarga jalb qilishda yordam bermoqda.

Jami shuni aytish mumkinki, so‘nggi yillardagi iqtisodiy o‘sish, islohotlar va moliyaviy

qo‘llab-quvvatlashning jadalligi natijasida tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy barqarorligi va investitsion imkoniyatlari sezilarli darajada mustahkamlandi. Korxonalar o‘z mablag‘larni kengaytirish, investitsiya jalb etish va yangi loyihalar boshlash uchun yanada qulay shart-sharoitlarga ega bo‘lib bormoqda.

5. Mavjud tizimdagi to‘siqlar va muammolar

Shu bilan birga, O‘zbekistonning tadbirkorlikni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimida hali to‘liq yechilmagan bir qator muammolar saqlanib qolmoqda. Birinchidan, kichik korxonalar uchun tijorat banklaridan kredit olishga bo‘lgan talablar hanuz baland. Masalan, ular garov sifatida talab etiladigan aktivlarning qiymati va foiz stavkalari to‘g‘risidagi talablar kichik tadbirkorlar uchun qiyinchilik tug‘diradi[6]. Kredit olish jarayonida hujjat tayyorlash va byurokratik protseduralar ham murakkab bo‘lib qolmoqda, bu esa rasmiy moliyaviy sektor bilan hamkorlik qilishni qiyinlashtiradi[12]. Shuningdek, banklarda kredit risklarini baholash mezonlari ko‘pincha subyektiv bo‘lib, kichik biznesning teng huquqli moliyalashtirilishini cheklaydi[7].

Ikkinchidan, raqamli kreditlash mexanizmlari to‘liq takomillashmagan. “Digital Credit”, “Bank.ID” va “E-qarz” kabi platformalar joriy qilingan bo‘lsa-da, ularning imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish darajasi past; ayrim hududlarda internet va axborot tizimlari bilan bog‘liq muammolar elektron kredit tizimlarini sekinlatib qo‘ymoqda[6]. Bu esa moliyaviy xizmatlarga keng qamrovli kirishni cheklaydi.

Uchinchidan, hududlar o‘rtasida moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatida tengsizlik mavjud. Bir qator tadbirlarning markazlashgan ta’siri tufayli Respublika moliyaviy resurslarining katta qismi Toshkent shahri va yaqin hududlarga to‘plangan. “Tadbirkorlikni rivojlantirish jamg‘armasi” va Innovatsiyalar jamg‘armasi tomonidan qo‘llab-quvvatlangan loyihalarning taxminan 60 foizi Toshkent shahri va viloyatida amalga oshirilganini qayd etish mumkin[32]. Chekka hududlarda esa tadbirkorlik loyihalariga mablag‘ yetkazib berish hajmi nisbatan kam. Hududiy investitsiya markazlari va mikromoliya dasturlari bosqichma-bosqich kengaytirilayotgani bilan birga, moliyaviy infratuzilma farqlari tadbirkorlarni bir maromda qo‘llab-quvvatlashga hanuz to‘sqinlik qilmoqda.

Yuqoridagi muammolar tadbirkorlik subyektlarining rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shuning uchun moliyalashtirish tizimini yanada takomillashtirish va tadbirkorlik muhitini barqarorlashtirish maqsadida bir qator chora-tadbirlar zarur: moliyaviy xizmatlarga kirish soddalashtirilishi, bank kreditlariga bo‘lgan talablar rezonansli me’yorlar asosida qayta ko‘rib chiqilishi lozim; raqamli moliya vositalari tizimini samarali ishlatish va kengaytirish (masalan, kredit platformalarini hududlarga

moslashtirish, onlayn bank xizmatlarining imkoniyatlarini oshirish) ustuvor vazifa bo‘lib turadi[8]. Shuningdek, hududiy moliya infratuzilmasini shakllantirish, mahalliy kredit tashkilotlarining imkoniyatlarini mustahkamlash va investitsiya markazlari faoliyatini kengaytirish orqali respublikadagi tadbirkorlik subyektlariga teng imkoniyatlar yaratish kerak.

Xulosa

O‘zbekiston iqtisodiyotida tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy va kredit resurslari orqali qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha yaratilgan mexanizmlar bir qancha ijobiy natijalarni bermoqda. KOB subyektlari iqtisodiyotda muhim o‘rin tutib, YaIM va bandlikka sezilarli hissa qo‘shmoqda[2]. Tijorat banklari va davlat moliyaviy institutlari orqali ajratilayotgan kredit va kafolatlar hajmi ortib, tadbirkorlar yangi loyihalar uchun mablag‘ manbalariga ega bo‘lyapti[4]. Moliyaviy ko‘rsatkichlar tahlili esa tadbirkorlik subyektlarining barqarorligi oshib, investitsion faollik darajasi yaxshilanayotganini ko‘rsatadi[9].

Shunga qaramay, tizimda hali bartaraf etilmagan muammolar ham mavjud. Bank krediti bo‘yicha qat’iy talablar, byurokratik to‘siqlar, raqamli mexanizmlarning yetarli ishlamasligi va hududiy farqlar tadbirkorlar uchun qo‘shimcha to‘siqlar yaratmoqda[20][12]. Shu sababli, uchastkari ishtirokchilar – davlat organlari, moliya institutlari va banklar – o‘zaro hamkorlikda ko‘proq erkin raqobat, shaffof kredit talablari va innovatsion moliyaviy instrumentlar joriy etishga intilishi zarur. Xususan, raqamli moliya va fintech xizmatlarini rivojlantirish orqali kichik biznes uchun moliyaviy xizmatlar qamrovini kengaytirish, banklarning kredit siyosatini yanada moslashuvchan qilish lozim. Bular amalga oshirilganda KOB subyektlarining investitsion imkoniyatlari yanada oshib, O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror o‘sishiga ijobiy hissa qo‘shadi[12].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami, 2022, №15.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. PQ–120-son. “Kichik biznesni moliyalashtirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – Toshkent, 10.01.2023.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. PQ–377-son. “Tadbirkorlikni rivojlantirish jamg‘armasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – Toshkent, 15.08.2022.

4. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. *Kichik biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash holati va istiqbollari*. – Toshkent, 2024.
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. *Respublika bank tizimining rivojlanish tendensiyalari: 2023–2024 yillar bo‘yicha hisobot*. – Toshkent: Markaziy bank nashriyoti, 2024.
6. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. *O‘zbekiston iqtisodiyotining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlari – 2024*. – Toshkent, 2024.
7. Mirziyoyev, Sh. *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.
8. Porter, M. E. *The Competitive Advantage of Nations*. – New York: The Free Press, 1990.
9. Schumpeter, J. A. *The Theory of Economic Development*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.
10. World Bank Group. *SME Finance Gap Report 2023*. – Washington D.C., 2023.
11. Asian Development Bank. *Promoting Inclusive and Innovative Financing for SMEs in Central Asia*. – Manila, 2022.
12. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). *Transition Report 2023–24: Financing Resilience*. – London, 2024.
13. OECD. *Financing SMEs and Entrepreneurs: An OECD Scoreboard*. – Paris: OECD Publishing, 2023.
14. Qobilov, A. O‘zbekistonda kichik biznesni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish yo‘llari // *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali*. – 2021. – №3. – B. 45–52.
15. Xakimova, D. Davlat va xususiy sektor hamkorligi asosida tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmlari // *Moliyaviy tahlil va boshqaruv jurnali*. – 2022. – №4. – B. 63–71.
16. Yuldoshev, B.; Karimov, N. Fintex texnologiyalari va ularning O‘zbekiston bank tizimidagi roli // *Raqamli iqtisodiyot jurnali*. – 2023. – №2. – B. 27–34.
17. IMF. *Financial Access Survey: Global Trends in SME Financing*. – Washington D.C., 2022.
18. UNDP. *Digital Finance and Sustainable Development in Emerging Economies*. – New York, 2023.
19. Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki kredit liniyalari bo‘yicha tahliliy ma’lumotlar. – Toshkent, 2023–2024.
20. Tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha statistik ma’lumotlar. – O‘zbekiston Statistika agentligi, 2023–2024.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Роль внутреннего аудита в эффективном использовании финансовых ресурсов

Магистрант Самаркандского института экономики и сервиса
Саматов Далерхон Носиржонович
samatovdaler760@gmail.com

Аннотация

В статье исследуется значение внутреннего аудита в обеспечении эффективного использования финансовых ресурсов организации. Рассматриваются основные функции внутреннего аудита, его влияние на управление финансовыми потоками, снижение рисков и оптимизацию затрат. На основе анализа обосновывается, что внутренний аудит является ключевым инструментом повышения финансовой устойчивости и эффективности деятельности предприятия.

Ключевые слова

внутренний аудит; финансовые ресурсы; эффективность; контроль; риски; оптимизация затрат; финансовая устойчивость.

Введение

Эффективное использование финансовых ресурсов является ключевым фактором устойчивого развития любой организации, независимо от ее отраслевой принадлежности и масштаба деятельности. В современных условиях усиливающейся конкуренции, нестабильности внешней среды и роста финансовых рисков особое значение приобретает формирование такой системы управления, которая обеспечивает рациональное распределение, контроль и использование финансовых ресурсов. Одним из наиболее действенных механизмов, направленных на повышение прозрачности и обоснованности финансовых решений, выступает внутренний аудит. Внутренний аудит представляет собой независимую оценочную деятельность, направленную на анализ эффективности процессов управления, надежности систем внутреннего контроля и рациональности использования материальных и финансовых ресурсов. В отличие от внешнего аудита, его основная задача заключается не только в выявлении нарушений, но и в профилактике ошибок, выявлении скрытых резервов, снижении издержек и повышении эффективности деятельности предприятия. Благодаря своей универсальности внутренний аудит становится важнейшим элементом корпоративного управления, способствуя

формированию культуры финансовой дисциплины и долгосрочной стабильности организации.

Мировая практика показывает, что организации, обладающие развитой системой внутреннего аудита, обладают более высокой устойчивостью к внешним шокам, лучшей структурой финансовых потоков и более низким уровнем операционных рисков. В условиях цифровизации и внедрения современных информационных технологий внутренний аудит получает новые инструменты, позволяющие значительно повысить точность и скорость анализа, тем самым еще больше усиливая его значение в системе управления. Несмотря на возрастающую роль внутреннего аудита, в деятельности многих организаций все еще наблюдаются проблемы, связанные с недостаточной интеграцией аудиторских процедур в систему управления, формальным подходом к оценке рисков, нехваткой квалифицированных кадров и слабой автоматизацией процессов. Это обусловливает необходимость углубленного исследования роли внутреннего аудита как инструмента повышения эффективности использования финансовых ресурсов.

Цель настоящего исследования — определить и проанализировать влияние внутреннего аудита на эффективность использования финансовых ресурсов организации, выявить существующие проблемы и предложить направления совершенствования внутреннего аудита в контексте современных требований корпоративного управления. Для достижения поставленной цели в работе были сформулированы следующие задачи: изучить теоретические основы внутреннего аудита, оценить его функциональные возможности в сфере управления финансовыми ресурсами, проанализировать практические результаты аудиторской деятельности и определить ключевые факторы, влияющие на ее эффективность. Таким образом, введение формирует научную основу исследования, подчеркивает актуальность темы и обосновывает необходимость дальнейшего анализа роли внутреннего аудита в обеспечении эффективного использования финансовых ресурсов.

Методы исследования

Методологическая база исследования опирается на комплекс научных подходов, направленных на всестороннее изучение роли внутреннего аудита в повышении эффективности использования финансовых ресурсов организации. В работе применены как теоретические, так и эмпирические методы, что обеспечивает объективность и научную обоснованность полученных результатов. Во-первых, в исследовании использован **метод теоретического анализа**, включающий

изучение научных публикаций, нормативно-правовых документов, международных стандартов внутреннего аудита (IIA), а также отечественных и зарубежных исследований в области финансового менеджмента и корпоративного управления. Данный метод позволил выявить сущность внутреннего аудита, определить его функции, принципы и современные тенденции развития.

Во-вторых, применён **метод сравнительного анализа**, с помощью которого проведено сопоставление различных подходов к организации внутреннего аудита в международной и национальной практике. Сравнение систем внутреннего контроля и аудита позволило оценить степень их влияния на рациональное использование финансовых ресурсов и определить отличительные черты эффективных моделей аудиторской деятельности. В-третьих, использование **экономического анализа** обеспечило количественную и качественную оценку влияния внутреннего аудита на основные показатели финансово-хозяйственной деятельности организаций. Особое внимание уделено анализу эффективности использования ресурсов, уровню финансовых рисков, структуре издержек и показателям финансовой устойчивости.

В-четвёртых, в исследовании применён **метод экспертной оценки**, основанный на изучении мнений специалистов в области внутреннего аудита, финансового контроля и корпоративного управления. Это позволило выявить наиболее значимые проблемы, препятствующие повышению эффективности внутреннего аудита, и определить возможные направления их решения. Кроме того, использованы элементы **системного подхода**, что позволило рассматривать внутренний аудит как составную часть общей системы управления организацией, тесно связанную с процессами планирования, контроля, анализа и принятия управленческих решений.

Применение перечисленных методов в совокупности обеспечило получение достоверных выводов о роли внутреннего аудита в повышении эффективности использования финансовых ресурсов, а также позволило сформулировать практические рекомендации, соответствующие современным требованиям корпоративного управления.

Результаты исследования

Результаты проведённого исследования подтвердили, что внутренний аудит играет ключевую роль в обеспечении рационального и эффективного использования финансовых ресурсов организации. Анализ показал, что внедрение системного и функционального внутреннего аудита способствует

повышению финансовой дисциплины, прозрачности операций, снижению уровня рисков и оптимизации затрат. Во-первых, установлено, что внутренний аудит оказывает значительное влияние на **качество управления финансовыми потоками**. Проведённый анализ деятельности обследованных организаций показал, что при наличии эффективно функционирующего внутреннего аудита наблюдается более точное распределение финансовых ресурсов, сокращение необоснованных затрат и предотвращение дублирования финансовых операций. Это выражается в повышении оборачиваемости оборотных средств и улучшении структуры капитала.

Во-вторых, результаты исследования выявили, что внутренний аудит способствует **снижению финансовых и операционных рисков**. В организациях, где аудиторские процедуры проводятся регулярно, риск возникновения ошибок в бухгалтерском учёте, нарушений финансовой дисциплины и несоблюдения нормативных требований снижается в среднем на 20–30 %. Это связано с тем, что внутренний аудит обеспечивает раннее выявление недостатков и позволяет разработать корректирующие управленческие меры. В-третьих, анализ показал, что внутренний аудит оказывает положительное влияние на **эффективность использования затрат**. В нескольких обследованных предприятиях внедрение рекомендаций внутреннего аудита привело к экономии бюджетных средств от 8 % до 15 %, что связано с оптимизацией закупочных процедур, контролем за использованием материальных ресурсов и устранением необоснованных расходов.

В-четвёртых, установлено, что внутренний аудит способствует **повышению финансовой устойчивости и рентабельности** организации. В организациях с развитой аудиторской службой наблюдается более высокий уровень ликвидности, стабильный коэффициент автономии и улучшенные показатели рентабельности активов и собственного капитала. Это объясняется тем, что внутренний аудит обеспечивает мониторинг ключевых финансовых показателей и позволяет своевременно корректировать стратегию управления. Кроме того, исследование показало, что внутренний аудит выступает важным элементом **системы корпоративного управления**. Он улучшает коммуникацию между структурными подразделениями, обеспечивает контроль за соблюдением внутренних регламентов и способствует формированию культуры ответственности. Это повышает доверие инвесторов, кредиторов и других заинтересованных сторон.

В целом, полученные результаты подтверждают, что внутренний аудит является не только инструментом контроля, но и мощным механизмом повышения эффективности использования финансовых ресурсов, укрепления финансовой устойчивости и обеспечения долгосрочного развития организации.

Обсуждение

Полученные результаты исследования свидетельствуют о том, что внутренний аудит является важным инструментом повышения эффективности использования финансовых ресурсов, однако степень его влияния напрямую зависит от качества организации аудиторской деятельности, профессиональной подготовки сотрудников и уровня интеграции аудита в систему корпоративного управления. Анализ показывает, что в организациях, где функции внутреннего аудита носят формальный характер, его потенциал значительно снижается. В таких случаях внимание концентрируется преимущественно на выявлении ошибок, тогда как аналитическая и профилактическая составляющие остаются недостаточно развитыми. Это приводит к тому, что внутренний аудит не выполняет свою стратегическую роль — не обеспечивает своевременной оценки рисков, не выявляет скрытые резервы для оптимизации затрат и не способствует улучшению финансовых показателей предприятия.

С другой стороны, организации, успешно интегрировавшие внутренний аудит в общую систему управления, демонстрируют более высокие результаты по ряду ключевых финансовых индикаторов. Это подтверждает, что эффективность внутреннего аудита возрастает при наличии тесного взаимодействия между аудиторской службой, финансовым отделом, службой внутреннего контроля и руководством компании. Такая координация позволяет не только выявлять нарушения, но и предотвращать их за счёт улучшения бизнес-процессов и усиления контроля за управленческими решениями. Особое внимание следует уделить тому, что результаты исследования подтверждают важность **цифровой трансформации внутреннего аудита**. Использование автоматизированных систем контроля, аналитических панелей, больших данных (Big Data) и инструментов риск-ориентированного аудита позволяет существенно повысить точность и оперативность анализа. Однако исследование также показало, что многие организации пока не в полной мере используют данные возможности из-за нехватки кадровых ресурсов и ограниченности технической инфраструктуры. Кроме того, выявленные различия в эффективности внутреннего аудита между организациями свидетельствуют о необходимости дальнейшего совершенствования нормативно-правовой базы, регулирующей аудиторскую

деятельность. Отсутствие единых методологических стандартов и недостаточная унификация процессов могут снижать сопоставимость результатов и усложнять внедрение лучших практик. Важным аспектом является также необходимость повышения квалификации сотрудников внутреннего аудита. Международный опыт показывает, что аудиторы должны обладать не только бухгалтерскими и финансовыми знаниями, но и компетенциями в области риск-менеджмента, IT-аудита, анализа данных и корпоративного права. В противном случае внутренняя аудиторская служба не сможет полностью выполнять свои функции в условиях усложняющихся финансовых процессов. В целом обсуждение полученных данных позволяет утверждать, что внутренний аудит имеет значительный потенциал для повышения эффективности использования финансовых ресурсов, однако его результативность во многом определяется уровнем организационного развития, качеством управленческой культуры и степенью внедрения современных технологий. Следовательно, дальнейшие исследования и практические усилия должны быть направлены на совершенствование аудиторских процедур, повышение компетенций специалистов и интеграцию внутреннего аудита в стратегическую систему управления.

Заключение

Проведённое исследование позволило установить, что внутренний аудит играет ключевую роль в обеспечении эффективного использования финансовых ресурсов организации. Будучи важнейшим элементом системы корпоративного управления, внутренний аудит способствует повышению прозрачности финансовых операций, снижению рисков, оптимизации затрат и укреплению финансовой устойчивости предприятия. Анализ показал, что регулярное проведение аудиторских процедур, ориентированных не только на выявление нарушений, но и на профилактику ошибок, позволяет существенно улучшить качество управления финансовыми потоками. В организациях, где внутренний аудит интегрирован в систему стратегического управления, наблюдается более высокая рентабельность, эффективная структура капитала и повышенный уровень финансовой дисциплины.

Исследование также выявило, что результаты деятельности внутреннего аудита во многом зависят от профессиональной компетентности аудиторов, качества методологической базы и степени внедрения современных цифровых технологий. Использование автоматизированных систем анализа данных, риск-ориентированного подхода и инструментов мониторинга значительно повышает точность и оперативность аудита. Тем не менее, существуют проблемы,

сдерживающие полную реализацию потенциала внутреннего аудита: формальный подход в отдельных организациях, недостаточная цифровизация процессов, ограниченные кадровые ресурсы и недостаточное нормативно-правовое регулирование. В целом, внутренний аудит следует рассматривать не только как инструмент контроля, но и как механизм стратегического развития организации. Его совершенствование и расширение функциональных возможностей являются важным условием повышения эффективности использования финансовых ресурсов и обеспечения долгосрочного устойчивого развития предприятия.

Список использованных источников

1. Бутинов Н. Внутренний аудит: теория и практика. — Москва: Финансы и статистика, 2021.
2. Арустамов Э. А. Финансовый менеджмент. — Москва: Юрайт, 2020.
3. Морозова Е. А. Управление финансовыми ресурсами предприятия. — Санкт-Петербург: Питер, 2019.
4. Ковалёв В. В. Анализ финансовой отчетности. — Москва: Экономика, 2022.
5. Камерон К., Куинн Р. Диагностика и изменение организационной культуры. — Москва: Альпина Паблишер, 2020.
6. Международные стандарты профессиональной практики внутреннего аудита IIA. — Institute of Internal Auditors, 2023.
7. COSO. Internal Control — Integrated Framework. — New York: COSO, 2017.
8. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — Минск: Новое знание, 2018.
9. Чернявский А. Д. Внутренний контроль и аудит: современные подходы. — Москва: КНОРУС, 2021.
10. OECD. Corporate Governance and Internal Audit Systems. — Paris: OECD Publishing, 2022.
11. PwC. State of Internal Audit Report. — London: PwC, 2023.
12. Deloitte. Internal Audit Insights 2023: High-impact areas. — Deloitte Publications, 2023.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Raqamli texnologiyalar asosida moliyaviy savodxonlikni oshirish imkoniyatlari.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Xamrayev Oybek
oybekxamrayev514@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar yordamida aholining moliyaviy savodxonligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi moliyaviy xizmatlar ko‘lamini kengaytirib, aholining moliyaviy ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun yangi vositalarni yaratmoqda. Tadqiqotda raqamli platformalar, mobil ilovalar, onlayn o‘quv tizimlari va fintech yechimlarining moliyaviy savodxonlikka ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar orqali moliyaviy qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirish, risksiz moliyaviy muhit yaratish va aholining moliyaviy madaniyatini shakllantirish imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari raqamli vositalar moliyaviy savodxonlikni oshirishda samarali mexanizm bo‘lishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar

Raqamli texnologiyalar; moliyaviy savodxonlik; raqamli iqtisodiyot; moliyaviy ta’lim; fintech; elektron moliyaviy xizmatlar; onlayn platformalar; mobil ilovalar; kiberxavfsizlik; moliyaviy qaror qabul qilish.

Kirish

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi moliyaviy xizmatlar sohasida tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirib, aholining moliyaviy savodxonligini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Zamonaviy raqamli vositalar – mobil ilovalar, onlayn o‘quv platformalari, fintech texnologiyalari, elektron to‘lov tizimlari va virtual treninglar – moliyaviy ta’limning yangi shakllarini shakllantirmoqda. Ushbu jarayon aholining moliyaviy muomalalarda ishtirok etish darajasini oshirish, moliyaviy xatarlardan himoyalanish ko‘nikmalarini shakllantirish va moliyaviy qarorlar qabul qilish sifatini yuksaltirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. So‘nggi yillarda dunyo miqyosida, jumladan O‘zbekistonda ham, moliyaviy savodxonlikni oshirish bo‘yicha davlat dasturlari, bank–moliya institutlarining tashabbuslari va raqamli innovatsiyalarga asoslangan loyihalar faol joriy etilmoqda. Mazkur jarayon aholining turli yosh va ijtimoiy guruhlari uchun moslashuvchan va qulay o‘quv mexanizmlarini taklif qilishi bilan ahamiyatlidir. Ayniqsa, mobil ilovalar va elektron platformalar orqali taqdim

etilayotgan interaktiv ta’lim metodlari moliyaviy mavzularni o‘rganishni soddalashtirib, keng ommaga qisqa muddatda yuqori samaradorlik bilan yetib borishni ta’minlaydi.

Shu bilan birga, aholining moliyaviy savodxonligini raqamli texnologiyalar asosida oshirish jarayonida bir qator muammolar ham mavjud: aholining raqamli kompetensiyalar darajasi, kiberxavfsizlikka oid xatarlar, internet infratuzilmasining hududiy nomutanosibligi va ayrim elektron xizmatlardan foydalanishdagi cheklovlar shular jumlasidandir. Ushbu omillar raqamli moliyaviy ta’lim vositalarini takomillashtirish, ularni yanada keng qo‘llash hamda aholining moliyaviy madaniyatini rivojlantirishda ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi. Ushbu maqolaning maqsadi — raqamli texnologiyalarning moliyaviy savodxonlikni oshirishdagi rolini o‘rganish, mavjud imkoniyatlarni tahlil qilish va ularni samarali qo‘llash bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdir. Tadqiqot raqamli texnologiyalar asosida moliyaviy ta’limni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda raqamli texnologiyalar asosida aholining moliyaviy savodxonligini oshirish imkoniyatlarini o‘rganish maqsadida nazariy, tahliliy va empirik yondashuvlar kompleks tarzda qo‘llanildi. Avvalo, nazariy tahlil metodi yordamida moliyaviy savodxonlik, raqamli texnologiyalar, fintech yechimlari va raqamli ta’lim tizimining ilmiy-nazariy asoslari mahalliy va xorijiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda OECD, Jahon banki va Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari asosida o‘rganildi. Bu yondashuv tadqiqotning metodik asoslarini shakllantirishga xizmat qildi. Shuningdek, taqqoslama (komparativ) tahlil orqali turli davlatlarning moliyaviy savodxonlik strategiyalari, raqamli o‘quv platformalari va fintech xizmatlaridan foydalanish tajribasi solishtirilib, raqamli texnologiyalarni qo‘llash samaradorligi aniqlab borildi. Empirik tahlil va kuzatish usuli yordamida aholining raqamli platformalar, mobil ilovalar va onlayn bank xizmatlaridan foydalanish darajasi bo‘yicha mavjud statistik ma’lumotlar (Markaziy bank, Statistika agentligi, banklar va fintech kompaniyalari ma’lumotlari) o‘rganildi hamda amaldagi raqamli ta’lim vositalarining funksional imkoniyatlari tahlil qilindi. Kontent tahlil metodi esa onlayn kurslar, mobil ilovalar va elektron treninglar mazmunini baholash, ularning moliyaviy savodxonlikni oshirishdagi o‘rnini aniqlash imkonini berdi. Bundan tashqari, ekspert baholash metodi qo‘llanilib, moliyaviy savodxonlik, raqamli ta’lim va fintech sohalaridagi amaliyotchi mutaxassislarning fikr-mulohazalari o‘rganildi, bu esa raqamli vositalarning ustuvor afzalliklari va

kamchiliklarini aniqlashga yordam berdi. Tadqiqot davomida sistemali yondashuv qo‘llanilib, raqamli texnologiyalar, moliyaviy ta’lim, aholi xulq-atvori va moliyaviy infratuzilmalar o‘zaro bog‘liq tizim sifatida baholandi. Yakuniy bosqichda analitik–modellashtirish yondashuvi asosida raqamli texnologiyalar orqali moliyaviy savodxonlikni oshirishning potentsial samaradorligi baholandi va ularning aholiga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlari modellashtirildi. Qo‘llanilgan metodlar yig‘indisi tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta’minlab, raqamli texnologiyalarning moliyaviy savodxonlikni oshirishdagi rolini kompleks baholash imkonini berdi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar aholining moliyaviy savodxonligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Raqamli ta’lim vositalari – mobil ilovalar, onlayn o‘quv platformalari, elektron to‘lov tizimlari, fintech xizmatlari va virtual treninglar – aholining moliyaviy xatti-harakatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan holda moliyaviy qarorlar qabul qilish sifatini oshirmoqda. Bu jarayon aholining moliyaviy xizmatlardan foydalana olish qobiliyatining kengayishi bilan birga, xavfsiz moliyaviy muhitni shakllantirishga ham xizmat qilmoqda.

1. Aholining raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasi

Oxirgi uch yil davomida raqamli platformalardan foydalanish sur’ati barqaror o‘sib bormoqda. Tadqiqotda 2023–2025 yillar kesimida aholining raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasi o‘rganildi. Natijalar quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

Jadval 1. Raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanish dinamikasi (2023–2025)

Yil	Mobil ilovalardan foydalanish (%)	Onlayn bank xizmatlari (%)	Elektron to‘lov xizmatlari (%)	Fintech ilovalari (%)
2023	38%	42%	45%	16%
2024	51%	57%	60%	25%
2025	67%	73%	81%	39%

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, barcha raqamli moliyaviy xizmatlar bo‘yicha izchil o‘sish kuzatilgan. Eng katta o‘sish elektron to‘lov xizmatlari va mobil ilovalardan foydalanishda qayd etildi.

2. Raqamli ta’lim platformalarining samaradorligi

Tadqiqotda raqamli ta’lim vositalarining samaradorligi ham baholandi. 1500 nafar respondent ishtirok etgan tajribada ularning moliyaviy savodxonlik darajasi o‘quv dasturlaridan avval va keyin solishtirildi.

Jadval 2. Raqamli ta’lim samaradorligi (foydalanuvchilar test natijalari)

Ko‘rsatkich	Ta’limgacha (ball)	Ta’limdan so‘ng (ball)	O‘sish (%)
Moliyaviy xavfsizlik	48	71	+48%
Kredit mahsulotlarini tushunish	52	76	+46%
Byudjet boshqaruvi	55	79	+43%
Investitsion savodxonlik	41	63	+54%

Natijalardan ko‘rinadiki, raqamli ta’lim dasturlari barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Eng katta o‘sish investitsion savodxonlik bo‘yicha qayd etildi (+54%).

3. Umumiy moliyaviy savodxonlik darajasining oshishi

Tadqiqot yakunlari aholining moliyaviy savodxonligi umumiy darajasi 2023–2025 yillar davomida sezilarli darajada oshganini ko‘rsatdi. Raqamli texnologiyalardan foydalanish natijasida aholining moliyaviy ko‘nikmalari mustahkamlanib, moliyaviy mahsulot va xizmatlardan foydalanish samaradorligi ortgan. 2023-yilda aholining umumiy moliyaviy savodxonlik darajasi 42% deb baholangan bo‘lsa, 2025 yilga kelib ushbu ko‘rsatkich 74% ga yetgan. Bu natija raqamli texnologiyalarning moliyaviy ta’limdagi samaradorligini tasdiqlaydi.

4. Tadqiqot natijalarining umumiy bahosi

Olingan ma’lumotlar asosida quyidagi xulosalar shakllandi:

- Raqamli texnologiyalar moliyaviy savodxonlikni oshirishda **barqaror ijobiy ta’sirga ega**.
- Raqamli o‘quv platformalari an’anaviy o‘quv metodlariga nisbatan **tezroq va samaraliroq** natija beradi.
- Eng sezilarli o‘sish **investitsion savodxonlik** va **moliyaviy xavfsizlik** yo‘nalishlarida qayd etildi.
- Raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanish aholining moliyaviy mas’uliyatini oshirib, ularda **to‘g‘ri qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantiradi**.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar aholining moliyaviy savodxonligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Raqamli platformalar, mobil ilovalar, onlayn o‘quv dasturlari va fintech xizmatlarining kengayishi aholining moliyaviy ko‘nikmalarini rivojlantirishga sezilarli ta’sir

ko‘rsatmoqda. Biroq ushbu texnologiyalarning samarasi bir xil emasligi kuzatildi. Birinchi navbatda, moliyaviy xizmatlardan foydalanish bo‘yicha raqamli vositalarning ommabopligi va ularga bo‘lgan talabning oshishi aholining umumiy raqamli kompetensiyalar darajasiga, internet infratuzilmasining sifati va aholining texnologiyalarga moslashuv darajasiga bevosita bog‘liqdir. Tadqiqotda aniqlanganidek, moliyaviy savodxonlikning oshish sur’atlari aynan raqamli o‘quv platformalari va mobil ilovalar orqali o‘qitilgan guruhlarda an’anaviy metodlarga nisbatan ancha yuqori bo‘lgan. Bu esa raqamli ta’limning interaktivligi, qulayligi va aholining keng qatlamlariga qisqa muddatda yetib borish imkoniyatiga ega ekanligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim muammolar ham kuzatildi. Jumladan, ayrim aholida raqamli ilovalardan foydalanish ko‘nikmalarining yetarli emasligi, kiberxavfsizlikka oid xatarlar borasida yetarli tushunchaning shakllanmaganligi va ayrim hududlarda internet imkoniyatlarining cheklanganligi raqamli ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bundan tashqari, fintech xizmatlarining jadal rivojlanishi fonida aholining ayrim qismi ushbu xizmatlar bilan bog‘liq risklarni to‘liq anglab yetmasdan foydalanishi moliyaviy xatoliklarga olib kelishi ehtimoli yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Demak, raqamli texnologiyalar moliyaviy savodxonlikni oshirish jarayonida nafaqat o‘quv vositasi, balki murakkab moliyaviy qarorlar qabul qilishni talab qiluvchi axborot maydoni sifatida ham qaralishi lozim.

Xalqaro tajriba bilan mahalliy vaziyatni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarda raqamli moliyaviy ta’lim yondashuvlari aniq metodologiyalar asosida yo‘lga qo‘yilgan bo‘lsa, O‘zbekiston sharoitida bu jarayon bosqichma-bosqich shakllanmoqda. Raqamli platformalarning samarali ishlashi uchun nafaqat texnologik resurslar, balki sifatli kontent, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalari va aholining o‘qishga tayyorligi muhim omil hisoblanadi. Shu ma’noda, raqamli texnologiyalar asosida moliyaviy savodxonlikni oshirish jarayonini takomillashtirish uchun kompleks yondashuv zarur bo‘lib, unda davlat organlari, ta’lim muassasalari, banklar va fintech kompaniyalarining o‘zaro hamkorligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Yakuniy tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli texnologiyalar orqali taqdim etilayotgan moliyaviy ta’lim vositalari moliyaviy savodxonlik darajasini oshirishda samarali bo‘lsa-da, ularning natijalari aholining yosh guruhlari, ijtimoiy holati va raqamli savodxonlik darajasiga qarab farq qilmoqda. Shunday ekan, aholining turli segmentlari uchun moslashtirilgan raqamli o‘quv materiallarini yaratish, interaktiv metodlardan foydalanish hamda axborot xavfsizligini mustahkamlash moliyaviy savodxonlikni oshirish strategiyasining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi kerak.

Xulosa

Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar aholining moliyaviy savodxonligini oshirishda samarali vosita ekanligini yaqqol tasdiqladi. Raqamli platformalar, mobil ilovalar, fintech xizmatlari va onlayn o‘quv tizimlaridan foydalanish aholining moliyaviy ko‘nikmalarini shakllantirishda an’anaviy o‘qitish metodlariga nisbatan yuqori samaradorlikka ega ekani aniqlandi. Ayniqsa, investitsion savodxonlik, moliyaviy xavfsizlik va byudjet boshqaruvi bo‘yicha sezilarli o‘sish kuzatilishi raqamli ta’limning ustunliklarini ko‘rsatadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalarning keng qo‘llanilishi aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish madaniyatini shakllantiradi, ularda moliyaviy risklarni anglash va minimallashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi hamda shaxsiy moliyaviy menejmentni takomillashtirishga xizmat qiladi. Raqamli ilovalarning interaktivligi, ularning 24/7 rejimida mavjudligi va oson foydalanish imkoniyati moliyaviy savodxonlikni oshirish jarayonini tezlashtiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Biroq tadqiqot davomida aniqlangan muammolar – raqamli savodxonlikning yetarli darajada emasligi, internet infratuzilmasining hududlar bo‘yicha farqlanishi, kiberxavfsizlik xatarlariga nisbatan xabardorlikning pastligi – raqamli texnologiyalar samaradorligini to‘liq namoyon etishga to‘sqinlik qilishi mumkin. Ushbu cheklovlarni bartaraf etish uchun kompleks yondashuv, aholining barcha guruhlari uchun moslashtirilgan o‘quv texnologiyalarini yaratish va moliyaviy hamda raqamli xavfsizlik bo‘yicha keng ko‘lamli ma’rifiy ishlarni kuchaytirish zarur. Umuman olganda, raqamli texnologiyalar aholining moliyaviy savodxonligini oshirishda zamonaviy va istiqbolli yo‘nalish bo‘lib, u iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda, aholi moliyaviy xatti-harakatlarini shakllantirishda va milliy moliyaviy inkluzivlik darajasini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Tadqiqot natijalari raqamli moliyaviy ta’limni yanada takomillashtirish, uning infratuzilmasini rivojlantirish va aholining keng qatlamlarini qamrab olish bo‘yicha qo‘shimcha ilmiy va amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Абдуқодиров А. Ф., Маматов Ж. Экономика и цифровизация финансовых услуг. – Ташкент: Innovatsiya, 2022.
2. Арустамов Э. А. Финансовая грамотность и устойчивое развитие. – Москва: Юрайт, 2021.
3. Баранов П. Цифровые технологии в финансовой сфере. – Санкт-Петербург: Питер, 2020.
4. Белоусова Л. М. Финансовая грамотность населения: теория и практика. – Москва: КНОРУС, 2019.

5. Гребенщиков И. В. Цифровая экономика и финансовые инновации. – Москва: Экономика, 2021.
6. Егорова Т. Финансовая грамотность в условиях цифровой трансформации. // Финансы и кредит. – 2022. – №3. – С. 55–63.
7. Zettelmeyer, F. Digital Transformation and Consumer Finance. – Journal of Public Economics, 2021.
8. OECD. Financial Literacy and Digital Finance: Global Report. – Paris: OECD Publishing, 2022.
9. World Bank. Global Financial Inclusion and Consumer Protection Survey. – Washington, 2021.
10. IMF. Digital Financial Services and Financial Stability. – IMF Working Paper, 2020.
11. Markaziy bank. “Aholi moliyaviy savodxonligini oshirish konsepsiyasi”. – Toshkent, 2022.
12. Statistika agentligi. O’zbekiston raqamli iqtisodiyoti bo‘yicha statistika to‘plami. – Toshkent, 2023.
13. Акрамова Ш. Ф. Молия ва ракамли иқтисодиёт: назарий асослар. – Тошкент: Iqtisodiyot, 2021.
14. Deloitte. Digital Banking Maturity Report. – Deloitte Insights, 2023.
15. PwC. Global FinTech Survey. – London: PwC, 2022.
16. Mastercard Institute. Digital Financial Literacy Index. – 2023.
17. Karimov B., Turgunov U. Digital Finance Adoption in Central Asia. – Central Asian Economic Review, 2022.
18. Azizov F. Raqamli texnologiyalar va moliyaviy inklyuziya. // Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali. – 2023. – №5. – B. 88–94.
19. UNESCO. Digital Skills for Lifelong Learning. – Paris, 2020.
20. EY. Future of FinTech 2023. – EY Global Report, 2023.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Прагматические стратегии убеждения в англоязычном рекламном дискурсе

Urganch davlat Universiteti dotsenti v.b, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Choponov Atanazar,
Urganch davlat Universiteti magistranti
Yusupi Go'zalxon

Абстракт

Цель этой статьи - дать информацию об основных прагматических стратегий убеждения, используемых в англоязычном рекламном дискурсе, следуя междисциплинарному подходу (прагматика, психолингвистика, социолингвистика, критический дискурс-анализ) и ресурсам современных исследований [1-3]. Задачами являются: определение статуса рекламного дискурса как особого типа коммуникации, анализ функций пресуппозиции и эвфемизации, рассмотрение роли метадискурса и синтаксического дизайна, а также выявление специфических для английской культуры прагматических стратегий [1-6].

Ключевые слова: прагматические стратегии, реклама, пресуппозиция, эвфемизация, стратегии убеждения.

Введение

Рекламный дискурс в английском языке играет важную роль так, как считается самой часто используемой и убеждающей типом коммуникации. Он включает в себя информирование адресата с целью убеждения об использовании определённой услуги, товара или образа жизни [2]. Главной чертой рекламного дискурса является высокий уровень прагматической нацеленности: все потенциальные стратегии тщательно подбирается для достижения определённого перлокутивного эффекта - изменения намерений и поведения потребителя [2]. В этом важную роль играет анализ прагматических стратегий, с помощью которых реклама приобретает убедительный эффект, усиливая либо меняя убеждения адресата [1-3].

Реклама как прагматический дискурс

Согласно современным работам, реклама стала "привилегированной" формой дискурса, так как она доминирует в медиапространстве и влият на ежедневный действия аудитории, а также её ценностные ориентиры [2]. Рекламный текст

считается поликодовым явлением, где вербальный элемент тесно взаимодействуют с графическими и визуальными средствами. Однако, именно язык является самым эффективным средством передачи информации, который способствует реализации сложных стратегий убеждения и скрытой манипуляции [2].

С прагматической точки зрения, рекламный дискурс- это облать, где систематически используются скрытые (имплицитные) смыслы, меняются или нарушаются максимы Грайса, а также фоновые знания адресата начинаются играть активную роль [2; 3]. Идея релевантности является основой рекламы: сообщение создаётся таким образом, чтобы при минимальном количестве информации максимально передать нужную мысль посредством разнообразных контекстуальных эффектов [2; 3].

Пресуппозиция как стратегия скрытого убеждения

Пресуппозиции являются наиболее распространённым и изучением стратегиями рекламного дискурса в английском языке. Пресуппозиции - высказывания, в которых скрытый смысл содержится, но открыто не выносится на обсуждение, так как он является очевидным и понятным для адресата [1]. В рекламном дискурсе пресуппозиции помогать достичь желанных результатов доя рекламодателя, предоставляя информацию в форме фонового знания, что и снижает вероятное негативное осмысление со стороны слушателей [1].

Во-первых, пресуппозиции эффективны в достижении лаконичности и плотности информации в тексте. Например, повелевания Buy X либо Try X выражают и создают потребность в продукте, его эффективность и положительные результат, несмотря на то, что эти элементы прямо не выступают [1]. Во-вторых, пресуппозиционные триггеры, которым относятся фактативные глаголы, клевт-конструкции, вопросительные структуры, сокращают целые пропозиции, так как в условиях ограниченного пространства в рекламе особенно важно обеспечить лаконичность [1].

Помимо этого, пресуппозиции существенно влияют на информационный фокус рекламы. Например, в таком случае часто нарушается стандартный порядок "данное-новое", где на первый план выходят выгодные характеристики, а оценочные элементы переводятся в область "данного" [1; 3]. Таким образом, потребителю определённые идеи, как обязательность ухода за собой или постоянное обновление товаров, внедряются как норма, а не как намеренное воздействие рекламы.

Эвфемизация и сохранение «лица» адресата

Эвфемизация является одной из главных прагматических стратегий, которая намерена смягчить потенциально травмирующие или негативные обозначения касательно возраста, веса, недостатков внешности и других чувствительных тем [5]. Англоязычная реклама предпочитает использование мягких обозначений ещё problem areas, signs of aging, plus size вместо прямых обозначений, чтобы не выделять недостатки, но все-таки говорить о проблеме. Таким образом, эвфемизация помогает сохранить позитивное "лицо" адресата [5].

Теория вежливости показывает, что прагматические стратегии как эвфемизмы и косвенные формулировки вместо прямых обозначений являются не только средством соблюдения речевого этикета, но также инструментом манипуляции, так как "мягким" образом, без пренебрежений призывает потребителей к действию [5]. Когда пресуппозиции и эвфемизация используются вместе, эвфемизация порождает скрытый способ убеждения: отрицательные стороны ситуации переходят на второй план, тогда как вся концентрация на изложенном в рекламе позитивном обещании об улучшении и самоидентификации через определённый продукт [1; 5].

Метадискурс и моделирование интерпретации

Метадискурсивные средства - это элементы, которые намерены организовать текст и регулировать взаимодействие с адресатом, но при этом они новую информацию не добавляют. Они играют важную роль в рекламных слоганах и заголовках [4]. Согласно исследованиям, текстовый метадискурс, включающий в себя союзы, указательный структуры и рамочные маркеры, помогает получателю информации понять причинно-следственную связь и воспринять продукт как самый оптимальный ответ на обозначенную проблему [4].

Интерперсрнальный метадискурс, состоящий из личных местоимений, вопросов к читателю, оценочных маркеров и эвфемизации) способствует эффекту диалога и соучастия с помощью балансирования информирования с убеждением [4]. Такая структура текста, с одной стороны, приближает бренда и потребителя за счёт снижения дистанции между ними. С другой стороны, она мягко направляет интерпретацию, выделяя выгоды для потребителей и минимизируя потенциальные манипулятивные действия [4].

Прагма-синтаксические приёмы в рекламном тексте

Синтаксический дизайн англоязычного рекламного текста рассматривается как часть прагматической стратегии и включает выбор типа предложения, длины, порядка компонентов и использования тропов [3; 6]. Исследования показывают, что в промо-сообщениях преобладают короткие, динамичные структуры,

эллипсис, номинализации и императивы, обеспечивающие высокую степень концентрации оценочной информации [6].Директивные конструкции, риторические вопросы и параллельные структуры выполняют функцию привлечения внимания, эмоционального вовлечения и акцентирования ключевых преимуществ продукта [3; 6]. При этом синтаксис тесно связан с прагматическими целями: выбор определённого типа предложения не только делает текст выразительным, но и способствует конструированию определённой позиции адресата — активного, рационального или эмоционально включённого [3; 6].

Культурно-специфические аспекты прагматических стратегии

Прагматические стратегии убеждения в англоязычном рекламном дискурсе демонстрируют культурную вариативность, что особенно заметно в сравнительных исследованиях различных национальных вариантов английского языка и тематических сегментов рекламы [2; 6]. Так, анализ потребительской рекламы показывает, что американские и британские тексты часто акцентируют индивидуализм, самореализацию и аутентичность, в то время как в других контекстах сильнее выражены мотивы социальной приемлемости, коллективных норм и внешнего одобрения [2] .В тематике красоты и здоровья ключевую роль играют ценности молодости, привлекательности и контроля над телом; они реализуются через специфические лексические выборы, метафоры и прагматические ходы (обращение к страхам, обещание трансформации, апелляция к экспертизе) [5; 6]. Культурная специфика проявляется в том, какие именно аспекты идентичности подчеркиваются и какие стратегии — рациональные (логос), эмоциональные (патос) или этические (этос) — оказываются доминирующими [3; 6].

Заключение

Прагматические стратегии убеждения в рекламном дискурсе английского языка составляют его основную часть и образуют сложную систему средств. Они обеспечивают скрытое, но в то же время эффективное воздействие на адресата. Особое место занимают пресуппозиции, которые представляют новую информацию потребителю как уже существующая норма [1; 2]. Не менее важными компонентами являются эвфемизация и метадискурсивная организация текста, так как они регулируют степень заинтересованности реципиента и его готовность принять предложенные установки [3 - 6]. Междисциплинарный подход к изучению рекламного дискурса показывает, что успешная реклама не просто описывает продукт, а конструирует значения и

идентичности, используя язык как главный инструмент прагматического воздействия [2; 3]. Понимание этих стратегий важно не только для теоретического анализа, но и для критического восприятия рекламных сообщений в повседневной практике.

Библиография:

1. Ge, L. Pragmatic Functions of Presupposition in Advertising English. Asian Culture and History, 3(1), 153–157.
2. El-Dali, H. M. The Language of Consumer Advertising: Linguistic and Psychological Perspectives. Studies in Linguistics and Literature, 3(2), 95–114.
3. Structures, Techniques, and Strategies of Advertising Discourse. Libri & Liberi / Brain, 2025.
4. Fuertes-Olivera, P. A., Velasco-Sacristán, M., Arribas-Baño, A., & Samaniego-Fernández, E. Persuasion and Advertising English: Metadiscourse in Slogans and Headlines. Journal of Pragmatics, 33(8), 1291–1307.
5. Euphemisms in Advertising Discourse: Putting on a Positive Face and Maintaining Speech Etiquette. Teaching Language and Culture Journal, 2019.
6. Key Creative Features of Syntactic Design in English-Language Advertising Discourse. International Journal of English Linguistics, 10(4), 2020.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Unique lexical units in English and Uzbek Advertising texts.

Kilicheva Mekhriniso Radjabovna,
scientific supervisor, PhD, Bukhara State University
Utkirova Shakhnoza Abbos kizi,
master's student, Bukhara State University

Introduction. Advertising language is a specialized variant of linguistic communication designed to capture attention, convey persuasive messages, and influence consumer behaviour. Unlike ordinary text, advertising discourse blends creativity with economy of expression, often employing distinctive lexical units—words and phrases that are both impactful and memorable. In the global context, English advertising language has developed a rich inventory of such units characterized by appeals to emotion, instant recognition, and brevity. In contrast, Uzbek advertising texts—shaped by different cultural, communicative, and linguistic traditions—tend to integrate descriptive expressions grounded in local values. Comparative linguistic studies show that while both languages aim to persuade, the forms and lexical content reflect differing cultural priorities and persuasive strategies.

Neologisms, slogans, colloquial terms, cultural allusions, and stylistic innovations are examples of lexical units used in advertising. These components serve as cognitive anchors that direct viewers toward particular emotional and behavioral reactions, making them more than just decorative. According to scientific discourse on advertising language, successful lexical choices are based on both cultural resonance and linguistic originality (Cook, 2001; Goddard, 2002). These lexical events in the context of Uzbek and English demonstrate both language distinctions and unique cultural values ingrained in persuasive communication.

With an emphasis on both structural and cultural factors, the current study examines how and why distinct lexical units are used differently in English and Uzbek advertising texts. It aims to respond to three primary queries:

1. What kinds of lexical units are specific to advertising texts written in Uzbek and English?
2. How are these lexical choices influenced by language and cultural contexts?
3. How do these lexical components have a persuasive effect in different languages?

Methods. A comparative qualitative research approach that included discourse analysis and corpus analysis methods was used to answer these issues. The structure of the study was informed by well-established techniques in advertising discourse

research and contrastive linguistics.

Fifty English and fifty Uzbek texts made up a balanced corpus of one hundred advertising samples. Among the sources were: • Travel and tourism promotions on government websites and pamphlets • Commercial advertising initiatives in print and online • Taglines and slogans used in product, social, and commercial advertising These texts were chosen to incorporate both print and internet advertising and to cover a variety of categories (such as tourism, retail, technology, and health).

The analysis concentrated on:

1. Lexical analysis: The process of identifying distinct lexical units, such as cultural markers, idiomatic phrases, neologisms, and evaluative adjectives.
2. Pragmatic and stylistic evaluation: Analysis of lexical items' pragmatic power, modality, and persuasive tactics.
3. Interpreting lexical choices within sociocultural and communication norms is known as cultural contextualization.

The study was based on linguistic theory related to advertising discourse, such as Montgomery's work on persuasion in advertising and Fairclough's work on language and power.

Results. Both common and language-specific trends were highlighted by the study, which showed clear patterns of vocabulary selections in Uzbek and English advertisements.

Neologisms and hybrid units that capture brand identity and current cultural trends are frequently used in English advertising. Words that use productive word construction for impact and memorability include "shop-til-you-drop," "eco-friendly," "self-care," and "luxury-lifestyle." These units serve as marketing hooks and significant indicators that appeal to a worldwide customer base.

Neologisms, which are frequently modified through loanwords or calques, are also appearing in Uzbek advertising. Research on Uzbek advertisements reveals a growing prevalence of English borrowings and hybrid terms, such as "flash sale," "best deal," and "power bank," particularly in digital and youth-oriented advertisements. The integration of these borrowings, however, usually maintains Uzbek morphological rules.

Theme-based lexical units show a distinct cultural difference. Vibrant evaluative words like "breathtaking views," "unforgettable experiences," and "world-class resorts" are commonly used in English tourism advertisements. These are designed to suggest both global movement and personal pleasure.

Uzbek writings, on the other hand, favor culturally based descriptive terms that represent local values, including "mehmondo‘stlik" (hospitality), "ajdodlar merosi" (ancestral legacy), and "xalqning qadriyatlari" (people's values). Instead of emphasizing solo experience, these units emphasize community, tradition, and communal identity.

Advertising slogans provide another fertile site for unique lexical combinations: • English slogans that directly address the customer, such as "Just Do It" (Nike) or "Taste the Difference," create a sense of urgency and drive.

• To express responsibility or encouragement, Uzbek slogans frequently use modality in numerous ways, using modal terms like lozim (essential), shart (must), or kerak (required). According to research, Uzbek slogans link cultural norms with a persuasive aim through the use of subjective modality.

Slang and colloquial lexical units (such as "cool," "lit," "awesome," etc.) are often used in English advertisements to appeal to younger audiences, particularly in social media or youth-targeted campaigns. In contrast, Uzbek advertisements usually use a more formal or literary register, and slang is mostly used in translated or borrowed contexts, suggesting a more conservative stylistic preference in local advertising.

Discussion. The results indicate that vocabulary choice in advertising is both culturally and linguistically influenced. Both Uzbek and English have distinct lexical units that operate inside their separate cultural frameworks, influencing the construction and reception of messages.

English advertising’s emphasis on emotionally charged adjectives and innovative word formations reflects broader Anglo-American marketing traditions, where individuality and lifestyle appeal are central. This pattern fits with global advertising norms that prioritize consumer autonomy and experiential values.

Conversely, Uzbek advertising reflects communal values and cultural pride. Descriptive expressions rooted in hospitality, tradition, and community suggest that ads aim to establish trust and shared value systems. These lexical units do more than describe products; they connect products to collective identity and social norms.

The presence of non-equivalent or culturally loaded lexical units presents challenges in translation and marketing across languages. Translators must account for pragmatic equivalence, not just literal meaning, to preserve persuasive force. Studies on English slogan translation highlight the need for creative adaptation to maintain both form and cultural resonance in target languages.

For marketers, understanding these lexical nuances is crucial. In multinational campaigns, reliance on culturally neutral or globally recognized lexical units may work

for broad reach, while localized expressions resonate more deeply with specific audiences. For example, combining globally understood English terms (like “premium quality”) with Uzbek cultural references could enhance engagement in local markets.

Conclusion. While the study provides insights into lexical differences, it does not quantify frequency of specific units nor measure consumer response. Future research could integrate quantitative corpus analysis and consumer perception studies to assess the effectiveness of unique lexical items in actual marketing outcomes.

This study shows that unique lexical units in advertising texts reflect not only linguistic structure but cultural communication styles. English advertisements leverage innovation, brevity, and emotion-laden vocabulary, while Uzbek texts emphasize cultural descriptions, traditional values, and formal register. These differences are rooted in broader socio-cultural priorities and communicative norms, shaping how advertising language operates in each context. Understanding these lexical phenomena is essential for effective cross-linguistic advertising strategies, translation practices, and cultural marketing. As global and local markets continue to intersect, nuanced awareness of unique lexical units will remain an important area for both linguistic research and practical advertising design.

References

1. Barthes, R. (1972). *Mythologies*. New York, NY: Hill and Wang.

2. Cook, G. (2001). *The Discourse of Advertising* (2nd ed.). London: Routledge.

3. Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.

4. Goddard, A. (2002). *The Language of Advertising: Written Texts*. London: Routledge.

5. Jakobson, R. (1960). Linguistics and poetics. In T. A. Sebeok (Ed.), *Style in Language* (pp. 350–377). Cambridge, MA: MIT Press.

6. Leech, G. N. (1966). *English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great Britain*. London: Longman.

7. Montgomery, M. (2008). *An Introduction to Language and Society* (3rd ed.). London: Routledge.

8. Vestergaard, T., & Schrøder, K. (1985). *The Language of Advertising*. Oxford: Basil Blackwell.
9. Yule, G. (2017). *The Study of Language* (6th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
10. Ахмедова, М. (2020). O‘zbek reklama matnlarining lingvistik xususiyatlari. *O‘zbek tilshunosligi masalalari*, 2, 45–52.
11. Қодирова, Ш. (2021). Reklama diskursida leksik va pragmatik vositalar. *Filologiya masalalari*, 4, 88–94.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

KADASTR VA KO‘CHMAS MULKLARNI RO‘YXATDAN O‘TKAZISH INTEGRATSION AXBOROT TIZIMI UZKAD

Ilmiy rahbar:Xakberdiyev Muzaffar;
dots. Tuychiyeva Ixtibar Abdurasulovna
Muallif: Gaybullayeva Odina Nabijon qizi
O‘qish joyi: Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti,
1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola kadastr va ko‘chmas mulklarni ro‘yxatdan o‘tkazish integratsion axborot tizimi UZKAD dir. Bugungi kunga kelib raqamlashtirish jadal ketyotganda kadastrda va ko’chmas mulklarni ro‘yxatdan o‘tkazishni yagona tizimga integratsiya qilib, kadastrda ishlarni vaqt va ovoragarchiliklarsiz bir tizimga jamlash muhim masalalardan biridir. Mazkur maqolada UZKAD tizimining integratsiyalangan Majburiy ijro bo’limi, O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi, notarial idoralar, Ichki ishlar vazirligi, Davlat xizmatlar agentligi hamda Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (YaIDXP), O‘zbekenergo» AJ va «Toshissiqquvvati» DUKlar, Davreyestr axborot tizimilari bilan bog‘liqliklari keltirib o‘tilgandir. Bu tizimlar bilan integratsiyasi ahamiyati tahlil etilgan.
Kalit so‘zlar. Ko’chmas mulk, UZKAD, integratsiya, YaIDXP, raqamlashtirish, notarial idoralar.
Annotation. This article is about the UZKAD integration information system for cadastral and real estate registration. As digitization is rapidly advancing today, integrating cadastral and real estate registration into a unified system and consolidating cadastral work into one system without time delays and difficulties is one of the important issues. This article discusses the integrated UZKAD system's connections with the Mandatory Enforcement Department, the State Tax Committee of the Republic of Uzbekistan, notary offices, the Ministry of Internal Affairs, the Agency for Public Services, the Unified Interactive Public Services Portal (YaIDXP), "Uzbekenergo" JSC and "Toshissiqquvvati" State Unitary Enterprises, and the State Register information systems. The significance of integration with these systems is analyzed.
Keywords: Real estate, UZKAD, integration, YaIDXP, digitization, notary offices.

Аннотация. Данная статья посвящена интеграционной информационной системе кадастра и регистрации недвижимости UZKAD. В условиях

стремительной цифровизации актуальной задачей является интеграция кадастра и регистрации недвижимости в единую систему, что позволяет объединить работы в кадастре в одну систему без временных затрат и неудобств. В статье рассматривается интеграция системы UZKAD с отделами принудительного исполнения, Государственным налоговым комитетом Республики Узбекистан, нотариальными учреждениями, Министерством внутренних дел, Агентством государственных услуг, а также с Единым интерактивным порталом государственных услуг (YaIDXP), АО «Узбекэнерго» и ГУП «Тошиссиккувати», информационными системами Государственного реестра. Анализируется значимость интеграции с этими системами.
Ключевые слова: недвижимость, UZKAD, интеграция, YaIDXP, цифровизация, нотариальные учреждения.

Kirish. Hozirgi kunga kelib nafaqat dunyo balki, yurtimizda ham raqamlashtirish borasida ko‘plab ishlar jadal tarzda amalga oshirilyapti. Shu jumladan yurtboshimiz O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 22-avgust kuni o‘tkazilgan tadbirkorlar bilan ochiq muloqoti doirasida belgilangan mulkiy huquqlarning ishonchli himoyasini yaratish, ushbu huquqlarni cheklayotgan omillarni bartaraf etish bo‘yicha vazifalar ijrosini ta’minlash maqsadida, shuningdek, 2022-2026-yillarga mo’ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasiga muvofiq: Mamlakatimizda 2023-yil 1-yanvardan boshlab Kadastr va ko‘chmas mulklarni ro‘yxatdan o‘tkazish integratsion axborot tizimi (keyingi o’rinlarda — UZKAD tizimi) ko‘chmas mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlarning davlat reyestri hamda ko‘chmas mulk obyektlari haqidagi ma’lumotlar yuritiladigan, ma’lumotlarining haqiqiyligi va ishonchliligi davlat tomonidan kafolatlanadigan yagona axborot tizimi etib belgilandi.
Tadqiqot usullari: UZKAD tizimiga Garov reyestri, “Notarius” avtomatlashtirilgan axborot tizimi, Ko‘chmas mulk obyektlari manzillari yagona reyestri, Tadbirkorlik subyektlari yagona davlat reyestri, O‘zbekiston Respublikasi soliq to’lovchilarining yagona reyestri, “Davlat mulki” axborot tizimi, Nodavlat notijorat tashkilotlar va ularning bo‘linmalari reyestri, litsenziyalar, ruxsat etish xususiyatiga ega hujjatlar va xabarnomalar reyestrlari va ko‘chmas mulk obyektlariga oid ma’lumotlar yuritilayotgan boshqa barcha davlat axborot tizimlari integratsiya qilinadi hamda real vaqt rejimida onlayn ma’lumot almashinuvi yo’lga qo’yildi; hamda kadastr xizmlatlarida onlayn ma’lumot almashinuvi paytida ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquq qog‘oz shaklida yoki boshqa axborot tizimida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi, shu sababli UZKAD tizimida bo‘lmaganligi aniqlangan taqdirda, uch kun ichida ushbu

huquq UZKAD tizimida haq undirmasdan va ariza talab qilmasdan davlat ro‘yxatidan o‘tkaziladi va ma’lumot taqdim etiladi;

ko‘chmas mulk bilan bog‘liq bitimlarni rasmiylashtirish va davlat ro‘yxatidan o‘tkazish UZKAD tizimidagi ma’lumotlar asosida amalga oshiriladi, ko‘chmas mulk haqida ushbu tizimda bo‘lmagan boshqa ma’lumotlarni talab qilishga yo’l qo’yilmaydi, ma’lumotlarning haqqoniyligi davlat tomonidan kafolatlanadi;

jismoniy va yuridik shaxslarga soliqlarni hisoblash, notarial harakatlarni rasmiylashtirish, davlat xizmatlari, bank, kommunal, sug‘urta va boshqa ommaviy xizmatlarni ko’rsatishda ko‘chmas mulkka oid barcha ma’lumotlar tegishli davlat organlari hamda xizmat ko’rsatuvchi shaxslar tomonidan UZKAD tizimidan olinadi;

Ko‘chmas mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlarning davlat reyestriga kiritilgan yozuvlar va ko‘chmas mulk obyektlari bo‘yicha “mulk tarixi”ga oid ma’lumotlar jismoniy va yuridik shaxslar uchun ochiq bo‘ladi va ulardan haq evaziga Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali foydalaniladi, davlat siriga oid hamda “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonunida nazarda tutilgan ma’lumotlar bundan mustasno.

Kadastr agentligi qog‘oz shaklida yoki boshqa axborot tizimlarida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquqlar haqidagi ma’lumotlarni har bir ko‘chmas mulk obyektini bosqichma-bosqich identifikatsiyalagan holda UZKAD tizimiga to‘liq o‘tkazsin.

“Mulk huquqining daxlsizligini ishonchli himoya qilish, mulkiy munosabatlarga asossiz aralashuvga yo‘l qo‘ymaslik, xususiy mulkning kapitallashuv darajasini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida qaroriga Ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquqlar haqidagi ma’lumotlarni UZKAD tizimiga to’liq o‘tkazishdagi amalga oshirish mexanizmi quyidagilarni o‘z ichiga oladi.

Qog‘oz shaklida yoki boshqa axborot tizimlarida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquqlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar har bir ko‘chmas mulk obyektini identifikatsiyalagan holda quyidagi bosqichlarda UZKAD tizimiga to‘liq o‘tkaziladi.Mamlakatimizda ko‘chmas mulk obyektlarini xatlovdan o‘tkazish va yerdan foydalanuvchilar chegaralarini aniqlash hamda ularga oid ma’lumotlarni tegishliligi bo‘yicha UZKAD axborot tizimiga kiritish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi kunda Davlat kadastrlar palatasi boshchiligida viloyat boshqarmasi hududiy filial mas’ullari bilan birgalikda xatlov ishlari olib borilmoqda. Xatlovdan ko‘zlangan maqsad UZKAD tizimida yer fondining to’g’ri hisobga olishini tahlil qilish va aniqlangan kamchiliklarning bartaraf etilishini ta’minlashdan iborat.

Integratsiya bu – axborot tizimlarini o‘zaro ma'lum bir maqsad uchun bog‘lash

jarayonidir. Kadastr axborot tizimi **9** dan oshiq manfaatdor vazirlik va idoralar axborot tizimlari bilan integratsiya qilingan.

1.O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi bilan integratsiya. Bundan asosiy maqsad – ko‘chmas mulk obekti haqida ma'lumotlarni soliq axborot tizimiga taqdim etishdan iborat. Boisi ko‘chmas mulk obektlari bo‘yicha yer va mol-mulk soliqlarni hisoblab chiqarish uchun, soliq bazasi sifatida ko‘chmas mulk obekti hisoblanadi.

2. Majburiy ijro byurosi. Kadastr bilan majburiy ijro byurosini integratsiyadan maqsad – elektron tarzda jismoniy va yuridik shaxslarning nomidagi ko‘chmas mulk obektlarini aniqlash, zarur hollarda ko‘chmas mulk obektlariga taqiq qo‘yish va taqiqlarni yechishni amalga oshirishdan iborat

3. Notarial idoralar. Kadastr bilan notarial Integratsiyadan maqsad – ko‘chmas mulk obektlari bo‘yicha notarial bitimlarni amalga oshirishda ko‘chmas mulk obektlarining ma'lumotnomalari, davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan ko‘chirmasi, taqiq va cheklov hamda mulkdorlari va hujjatlari haqidagi axborotlarni elektron shaklda taqdim etishdan iborat.

4. Davlat xizmatlar agentligi hamda Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (YaIDXP). Mazkur Davlat xizmatlar agentligi hamda Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (YaIDXP) va kadastr o’rtasidagi integratsiyadan maqsadi – ko‘chmas mulk egalari avvalgi tartibda, idorama-idora yurib, hokimiyat organlaridan, qurilish tashkilotlari, notarial hamda kadastr idoralari o‘rtasida sarson bo‘lib yurgan bo‘lsa, yangi tartib bo‘yicha hamma ishlar Davlat xizmatlari agentligida mujassamlashtirishdan iborat. Portalga yangi foydalanuvchi ro‘yxatdan o‘tish jarayonida fuqaroning shaxsiy ma’lumotlari asosida tizim ko‘chmas mulk axborot tizimidan avtomatik ravishda, ushbu foydalanuvchining nomidagi ko‘chmas mulk obektlarini foydalanuvchining shaxsiy kabinetida ko‘rish imkoniyatini yaratadi. Ushbu portal imkoniyatlari natijasida, foydalanuvchi bevosita mulkida bo‘lgan ko‘chmas mulk obekti bo‘yicha kommunal tashkilotlar bilan integratsiyalangan tizimlar yordamida issiq suv, elektr, gaz ta'minoti kabi boshqa ma'lumotlarni ko‘rish imkoniyatlari mavjudligi alohida ahamiyatga egadir.

5.Ichki ishlar vazirligi

Integratsiyadan maqsad – fuqarolarni elektron ko‘rinishda vaqtincha va doimiy ro‘yxatga olish va ro‘yxatdan chiqarishda ko‘maklashish.

6. Bu 2020- yilda COVID-19 shtabi bilan kadastrni integratsiyasi paydo bo‘ldi. COVID-19 shtabi Infeksiya tarqalishining oldini olish maqsadida unga qarshi kurashish shtabi tashkil etilgan bo‘lib, ushbu shtabga korxonaning ma'lumotlar bazasidan so‘rov orqali obektlarning geofazoviy ma'lumotlari va manzillari to‘g‘risidagi ma'lumotlar taqdim etilishi yo‘lga qo‘yilgan.

7. Integratsiya – Davreyestr axborot tizimi. Integratsiyadan maqsad – Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 29 dekabrdagi «Ko‘chmas mulk obektlariga bo‘lgan huquqlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 1060-sonli qaroriga asosan, ko‘chmas mulk obektlariga bo‘lgan huquqlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va kadastr pasportlarini shakllantirish hisoblanadi.

Quyida UzKAD tizimi va uni komunal to’lo’vlar bilan integratsiyasi bevosita bog’liqliklari ko’rsatiladi.

8. «O‘zbekenergo» AJ

9. «Toshissiqquvvati» DUK.

Ushbu tizimlar bilan integratsiyadan maqsad – ko‘chmas mulklar bilan bog‘liq bitimlar yoki ko‘chmas mulk to‘g‘risidagi ma'lumotlar o‘zgarganda, kommunal tashkilotlarning aktual ma'lumotlarga ega bo‘lishini ta'minlash.
UZKAD tizimi – O‘zbekistonning kadastr va ko‘chmas mulkni ro‘yxatga olish sohasidagi muhim yutuqlaridan biridir. UzKAD tizimi hozirgi kunga kelib mamlakatimizda ko‘chmas mulk kadastrini yuritishda asosiy dasturiy ta’minot hisoblanadi.
Mamlakatimizda ko‘chmas mulk obyektlarini xatlovdan o‘tkazish va yerdan foydalanuvchilar chegaralarini aniqlash hamda ularga oid ma’lumotlarni tegishliligi bo‘yicha “UzKAD” axborot tizimiga kiritish bo‘yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.
Prezidentimizning 2020-yil 7-sentyabridagi «Yer hisobi va davlat kadastrlarini yuritish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi farmonida belgilangan vazifalarni bajarish maqsadida O‘zbekiston Respublikasining yer fondi toifalariga kiruvchi 8 ta yo‘nalish bo‘yicha xatlov o‘tkazilgan.
Bugungi kunda yer fondi toifasidan qat’iy nazar, har bir ko‘chmas mulk obyektiga nisbatan mavjud kadastr ma’lumotini aniq va to‘g‘ri shakllantirish, yuritilishini tashkil

etish, raqamlashtirilmagan ko‘chmas mulk obyektlari hisobini yuritish va o‘rnatilgan tartibda ularga raqam berilishini tashkil etish hamda tumandagi yer resurslari holatini o’rganishga ham alohida e’tibor qaratilmoqda.

Xulosa. Xulosa o’rnida shuni yatish lozimki UZKAD tizimi ushbu komponentlarning o‘zaro bog‘liq ishlashi orqali kadastr va mulkni ro‘yxatga olish jarayonlarini to‘liq qamrab olganligi kadastr tizimidagi ishlarni qulayliklarini asosini tashkil etadi.. Har bir komponent o‘z funksiyalariga ega bo‘lib, umumiy tizimda muhim rol o'ynaydi. Bunday kompleks yondashuv tizimning barqaror va samarali ishlashini ta’minlaydi. Uzkad tizimining qulayliklaridan biri shundaki tizim avtomatik trazda ish jarayonini amalga oshiriladi va mutaxasislar tomonidan arizani deyarli xatoliklar kam bo‘ladi. UZKAD tizimida ekspertiza jarayoni ko‘p jihatdan avtomatlashtirilgan. Dastlab arizalar avtomatik ravishda tekshiriladi, keyin tizimga ulangan davlat organlari va tashkilotlaridan zarur ma'lumotlar so'rab olinadi. Geodeziya va kartografiya ma'lumotlari esa alohida ekspertiza qilinadi. Umuman yana qayta shuni aytish joizki UZKAD tizimi- Kadastr va ko’chmas mulkni ro‘yxatdan o‘tkazishni integratsion tizimidir. Bu esa mamlakatimizdagi barcha aholi uchun foydalanishda qulaylik va shaffovlik taminlashni asosi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. https:\\www.lex.uz.
2. https:\\kadastr.uz.
3. https:\\www.davreyesstr.uz.
4. https:\\www.daryo.uz.
5. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 24-avgust 2022-yildagi 198 -sonli “Mulk huquqining daxlsizligini ishonchli himoya qilish, mulkiy munosabatlarga asossiz aralashuvga yo‘l qo‘ymaslik, xususiy mulkning kapitallashuv darajasini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasining «Shaxsga doir ma`lumotlar to`g`risida»gi 02.07.2019-yildagi O‘RQ-547-sonli Qonuni.
7. Tuychiyeva I.A., Kamolov E.M., Vaxobova Z.I. Binolar va inshootlar davlat kadastrini GAT texnologiyalari asosida takomillastirish. (monografiya)-T.: «Ilm ziyo zakovat», 2024,

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

АДМИНИСТРАТИВНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ И ПРОФИЛАКТИКА НАРКОМАНИИ СРЕДИ МОЛОДЁЖИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Научный руководитель:
доцент кафедры доктор философии
по юридическим наукам
Ж.А.Мажидов
«Экономический факультет»
Направление «Юриспруденция»
Студент 2 курса Ю-10 группы
Исломов Исохон Исмаилович

ABSTRACT

This article examines the system of administrative regulation of the social sphere in the Republic of Uzbekistan in the context of combating drug abuse among youth. The normative and legal framework is analyzed, including the Constitution of the Republic of Uzbekistan, the Law of the Republic of Uzbekistan “On Narcotic Drugs,” the Code of Administrative Responsibility, the Law “On Narcotic Drugs and Psychotropic Substances,” and the National Strategy for 2024–2028. The study explores administrative measures, preventive raids (“Qora mak,” “Qora zaxri”), preventive programs implemented in educational institutions, the activities of the « Mahalla Yettiligi» system, and digital monitoring mechanisms. Current statistics on drug-related crime and youth involvement are presented. Special attention is paid to the need to maintain a balance between law enforcement measures and educational and preventive approaches. The article formulates proposals for further improvement of administrative regulation, taking into account contemporary challenges associated with the spread of synthetic drugs.

KEYWORDS:
Administrative regulation; social sphere; drug addiction; youth; prevention; Republic of Uzbekistan; Code of Administrative Responsibility; Law “On Narcotic Drugs and Psychotropic Substances”; National Strategy for 2024–2028; Ministry of Internal Affairs; Mahalla Yettiligi system; synthetic drugs; preventive raids; law enforcement practice.

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматривается система административного регулирования социальной сферы Республики Узбекистан в контексте борьбы с

наркоманией среди молодёжи. Проанализированы нормативно-правовые основы, включая Конституцию Республики Узбекистан, «Закнон Республики Узбекистан о наркотических веществах», Кодекс об Административной ответственности и Закон «О наркотических средствах и психотропных веществах» Национальная стратегия 2024–2028 годов. Исследованы административные меры, рейды («Qora mak», «Qora zaxri»), профилактические программы в образовательных учреждениях, деятельность «Mahalla yettiligi» и цифровые механизмы мониторинга. Приведена актуальная статистика наркопреступности и вовлечённости молодёжи. Особое внимание уделено необходимости баланса между правоприменительными мерами и просветительскими подходами. В статье сформулированы предложения по дальнейшему совершенствованию административного регулирования с учётом современных вызовов, связанных с распространением синтетических наркотиков.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Административное регулирование; социальная сфера; наркомания; молодёжь; профилактика; Республика Узбекистан; Кодекс об административной ответственности; Закон «О наркотических средствах и психотропных веществах»; Национальная стратегия 2024–2028 годов; Министерство внутренних дел; система «Mahalla yettiligi»; синтетические наркотики; профилактические рейды; правоприменительная практика.

Государство Узбекистан уделяет особое внимание социальной сфере – системе образования, здравоохранения, культуры и общественной безопасности – как ключевому фактору развития общества и охраны генофонда нации. Проблема наркомании среди молодёжи рассматривается как серьёзная угроза здоровью будущих поколений. По официальным данным, с начала 2025 года в республике зарегистрировано более 11 тысяч преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, изъято примерно 2,5 тонны запрещённых веществ. При этом доля молодых людей (до 30 лет) в выявленных наркопреступлениях в 2023 году достигла уже 31,2% (рост с 23% за 2021 год). В таких условиях государство видит своей задачей не только борьбу с наркопреступностью, но и профилактику – формирование у молодёжи «иммунитета» к наркоугрозам, пропаганду здорового образа жизни и раннее выявление рисков наркозависимости. Роль административного регулирования. Административное регулирование в сфере социального благополучия и профилактики наркомании означает выработку и применение норм, правил и организационных мер органами исполнительной

власти и местного самоуправления. В Узбекистане этой деятельностью занимаются межведомственные комиссии и координационные органы при Президенте и Кабинете Министров, министерства здравоохранения, внутренних дел, образования, а также институт махалли и молодёжные организации. Президентом утверждена Национальная стратегия на 2024–2028 годы, в которой отмечается, что «появление новых видов синтетических наркотиков… и их распространение среди населения, особенно молодёжи… требуют перевода деятельности ответственных органов на качественно новый уровень»[1]. Реализуемые административные меры нацелены на жёсткий контроль над оборотом наркотиков и одновременно – на воспитание нетерпимого отношения к наркомании в обществе. Главы всех государственных органов получили персональную ответственность за исполнение приоритетных направлений стратегии. Важную роль играет институт махалли: с конца 2023 года по инициативе Президента деятельность «махаллинских семёрок» оценивается по KPI, в том числе по мерам профилактики преступлений и оказанию помощи молодёжи[2]. Законодательство и нормативная база. Конституция Узбекистана провозглашает право граждан на охрану здоровья и благоприятную окружающую среду, возлагая на государство обязанность заботиться о здоровье народа. Конкретные правила содержатся в профильных законах и подзаконных актах. Закон «О наркотических средствах и психотропных веществах» регламентирует оборот этих препаратов в целях предупреждения незаконного оборота и охраны здоровья граждан. Нарушители привлекаются к ответственности согласно Кодексу об административной ответственности и Уголовному кодексу. Так, КоАП Узбекистана вводит ответственность за хранение и употребление наркотиков без цели сбыта: незаконное хранение «в малых размерах» влечёт штраф или административный арест до 15 суток с конфискацией вещества. Попытка пропаганды (реклама, распространение в СМИ или интернете) наркотических средств тоже наказывается штрафом или арестом (до 15 суток). С 2024–2025 гг. введены новые статьи КоАП, ужесточающие контроль за сбытом и пропагандой сильнодействующих веществ (в т. ч. синтетики).

Административные программы и мероприятия. На основе законодательства реализуются многочисленные превентивные меры. Государственные органы

[1] https://lex.uz/ru/docs/6912477 ПРИЛОЖЕНИЕ № 1
к Указу Президента Республики Узбекистан от 6 мая 2024 года № УП-73
[2] «О мерах по эффективной организации деятельности «Махаллинской семерки» № 292 18.05.2024 г.

регулярно проводят масштабные оперативно-профилактические рейды. По президентской инициативе разработана межведомственная система специальных операций по борьбе с распространением наркотиков среди молодёжи: к таким акциям относятся поэтапные «чёрные мак» (по обнаружению и уничтожению маковых и конопляных посевов) и «чёрное зелье» (по выявлению сбытчиков синтетики), а также круглогодичные «месячники» борьбы с наркотиками в регионах и мегаполисах[3]. Так, в январе–феврале 2025 г. В Ташкенте проводился месячник «Безопасная и здоровая столица»: усиленно работали дневные и ночные наряды, организованы рейды по выявлению «закладок» и наркограффити. В результате правоохранители в 2024 г. Возбудили 3447 наркопреступлений по столице, изъяли свыше 238 кг наркотиков (70% сделок совершается через Интернет). В течение 10 месяцев 2025 года по стране проведено 12 848 таких дел и изъято 2,761 тонны запрещённых веществ – доказательство того, что административные рейды приносят результаты[4]. В ходе операций 2024–2025 гг. ликвидировано 17 подпольных лабораторий (вдвое больше, чем за пять предыдущих лет), что способствует сдерживанию синтетической наркомании.

Особое внимание уделяется учебным заведениям и молодёжной среде. Система МВД совместно с общественными институтами регулярно организует профилактические встречи в школах и вузах. Например, в ноябре 2025 года в специализированном учебном заведении МВД для детей-сирот прошла лекция о вреде наркотиков: сотрудникам правоохранительных органов и медиков поручено «в равной степени» нести ответственность за предотвращение распространения наркотиков, а учащимся на доступном языке объяснили уголовную ответственность за их употребление. В махаллях и по школам действуют «комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав» – это межведомственные группы, куда входят инспекторы по делам несовершеннолетних и молодежные лидеры. Активисты «Махаллинской семёрки» проводят опросы и беседы с семьями, выявляют социально неблагополучные семьи и оказывают поддержку подросткам в сложных ситуациях. Информационно-просветительские кампании – неотъемлемая часть административных мер. В СМИ, социальных сетях и на муниципальных мероприятиях пропагандируется здоровый образ жизни. Создан специальный

[3] Указ Президента Республики Узбекистан, от 06.05.2024 г. № УП-73 https://lex.uz/ru/docs/6912477
[4] https://gov.uz/ru/iiv/news/view/106933

Telegram-бот @stopnarko_bot, куда граждане анонимно сообщают о рекламе наркотиков и подозрительной активности наркоторговцев. Министерства и общественные объединения выпускают брошюры, плакаты и мультимедийные материалы о последствиях наркомании. Представители МВД и наркоконтроля выступают на телевидении и радио, освещая тему предотвращения наркомании. Как отмечалось на пресс-конференции МВД, СМИ участвуют в создании «устойчивой профилактической медиасреды» – важной части Национальной программы. Всё это способствует формированию у молодёжи негативного отношения к наркотикам. В последнее пару лет в стране проводится интенсивная политика, направленной на улучшение механизмов борьбы с оборотом наркотиков, а также на укрепление профилактической работы среди молодежи. Эти реформы реализуются как в рамках общегосударственных стратегических документов, так и через комплексную деятельность государственных органов, институтов гражданского общества и махаллинских структур. Одной из ключевых инициатив стало утверждение Национальной стратегии по борьбе с наркоманией и наркопреступностью на 2024–2028 годы. Данный документ определяет долгосрочные приоритеты государственной политики, направленной не только на пресечение деятельности наркосетей, но и на профилактику зависимости, раннюю диагностику, лечение и социальную реабилитацию зависимых лиц. Стратегия предусматривает совершенствование межведомственного взаимодействия, внедрение цифровых инструментов мониторинга и усиление контроля за оборотом прекурсоров. В рамках реализации стратегии был реформирован Национальный центр по контролю за наркотиками. Центр получил обновлённые полномочия, включая аналитическую работу, прогнозирование тенденций, координацию действий правоохранительных органов и контроль за исполнением общегосударственных программ. Реформирование центра усилило научно-аналитическую составляющую борьбы с наркотиками и позволило повысить оперативность реагирования на современные наркоугрозы. Существенная работа проводится и в правовом направлении. В 2025 году Узбекистан ужесточил ответственность за незаконное производство, распространение и сбыт наркотических средств, особенно с использованием интернет-каналов и при вовлечении несовершеннолетних. Усиленная уголовная ответственность за организацию наркосетей и нарколабораторий направлена на снижение преступной деятельности и защиту молодежи от вовлечения в наркопреступность. В целях реализации была разработана была утверждена Национальная программа по

борьбе с наркотиками на 2025-2026 годы. Эта программа охватывает широкий спектр мероприятий: систематические профилактические работы в образовательных учреждениях, рейды и мониторинг в махаллях, анализ интернет-пространства на предмет онлайн-сбыта, повышение эффективности работы медицинских учреждений и центров реабилитации, а также усиление контроля над деятельностью аптечных организаций. Отдельное внимание уделяется работе с молодежью. В последние годы приняты новые постановления, направленные на совершенствование системы деятельности в махаллях в отношении подростков и молодых людей. Эти меры включают создание возможностей для содержательного досуга, выявление талантливой молодежи, предупреждение асоциального поведения, поддержку спортивных, культурных и образовательных инициатив. Введение механизмов индивидуального сопровождения молодых людей, находящихся в группе риска, также способствует снижению вероятности вовлечения их в незаконные действия, связанные с наркотиками. Значительное внимание уделяется международному сотрудничеству. Узбекистан принимает участие в программах ООН, ЮНИСЕФ и других международных структур, направленных на совершенствование механизмов защиты молодежи, улучшение навыков раннего вмешательства и профилактики, а также развитие социального самоуправления. Это позволяет внедрять современные методы работы, основанные на мировых стандартах и научных рекомендациях. В целом, проводимые реформы демонстрируют стремление государства перейти от исключительно репрессивных методов к комплексному подходу, включающему профилактику, образование, социальную поддержку, реабилитацию и международное сотрудничество. Такой подход позволяет не только эффективно бороться с наркопреступностью, но и создавать благоприятную, безопасную и устойчивую социальную среду для молодежи, обеспечивая её полноценное развитие и защиту от факторов риска.

Административное регулирование социально важных процессов в Узбекистане активно мобилизует законодательно-исполнительные средства для противодействия наркомании среди молодёжи. Комплекс мер от стратегий и законов до рейдов и лекций позволяет выстраивать многоуровневую систему противодействия: от контроля над оборотом веществ до формирования у граждан отказа от наркотиков. При этом окончательной целью является не только подавление преступности, но и укрепление общественного иммунитета к наркоугрозе. Как отмечают власти, «за каждой цифрой – судьба человека,

здоровье граждан, будущее молодёжи». Для устойчивого успеха необходимо сочетать строгие правоохранительные меры с масштабной работой по просвещению и оздоровлению. Только такой баланс принуждения и просвещения позволит защитить молодое поколение и повысить общую эффективность государственной политики в социальной сфере.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Узбекистан “Об основах государственной молодежной политики” № ЗРУ-406 от 14.09.2016 г.
2. Закон Республики Узбекистан “О профилактике правонарушений” № ЗРУ-371 от 14.05.2014 г.
3. Закон Республики Узбекистан “Об органах внутренних дел” № ЗРУ-378 от 16.09.2016 г.
4. Закон Республики Узбекистан “О наркотических средствах и психотропных веществах” (новая редакция) № ЗРУ-597 от 25.12.2020 г.
5. Закон Республики Узбекистан “Об образовании” № ЗРУ-637 от 23.09.2020 г.
6. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-6155 от 06.02.2021 г. “О мерах по дальнейшему совершенствованию системы противодействия незаконному обороту наркотиков”.
7. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 965 от 21.11.2019 г. “О мерах по организации деятельности Республиканского центра по профилактике наркомании”.
8. Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы, утверждённая Указом Президента № УП-60 от 28.01.2022 г.
9. Административный кодекс Республики Узбекистан (КоАО РУз) — статьи, регулирующие ответственность за незаконный оборот наркотиков, вовлечение несовершеннолетних и др.
10. Уголовный кодекс Республики Узбекистан — главы о преступлениях, связанных с наркотиками (ст. 270–276).

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Перспективы внедрения инновационных механизмов финансовой поддержки малого бизнеса: опыт Узбекистана

Профессор Самаркандского Института Экономики и Сервиса
Зайналов Жаҳонгир Расулович
dz50@mail.ru
Магистр Самаркандского Института Экономики и Сервиса
Саидмурадов Фаридун Джахонгирович
faridunsaidmuradov789@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются перспективы внедрения инновационных механизмов финансовой поддержки малого бизнеса на примере Республики Узбекистан. Проанализированы современные инструменты государственной и рыночной поддержки субъектов малого и среднего предпринимательства, включая финтех-решения, краудфандинг, факторинг, гарантийные фонды и льготное финансирование. На основе официальных статистических данных, нормативно-правовых актов и международного опыта выявлены ключевые проблемы и ограничения доступа малого бизнеса к финансовым ресурсам. Сформулированы практические рекомендации по повышению эффективности инновационных механизмов финансовой поддержки и развитию устойчивой предпринимательской среды.
Ключевые слов. малый бизнес; финансовая поддержка; инновационные механизмы; финтех; краудфандинг; факторинг; государственная политика.

Введение

Малое и среднее предпринимательство (МСП) является важной опорой экономического роста Узбекистана. На долю МСП приходится свыше 90 % всех предприятий страны, около 75 % занятости и примерно 55 % ВВП[1]. При этом доступ малых предприятий к финансированию остается ограниченным: только 10 % малых и 16 % средних предприятий имеют кредиты[2], многие не имеют банковских счетов и распространены наличные расчеты. Рост экономики и развитие МСП сталкиваются с такими барьерами, как дефицит капитала, недостаток залогов и необходимость инноваций. В этих условиях особенно актуально внедрение **инновационных финансовых инструментов поддержки**:

цифровых платёжных систем, краудфандинга, факторинга, гарантийных схем и т.п., способных расширить доступ к финансам и укрепить предпринимательство.

В статье анализируется текущее состояние малого бизнеса в Узбекистане, приводятся статистические данные и примеры инициатив по поддержке МСП, рассматривается государственная политика в данной сфере. Основное внимание уделено современным инструментам — финтех-решениям, краудфандингу, платформам и гарантийным фондам — и перспективам внедрения международного опыта (ЕС, Южная Корея, Сингапур и др.). Особое место занимает оценка проблем и ограничений. Источниками выступают отчёты Национкомстата Узбекистана, Центрального банка, Всемирного банка, а также официальные документы и публикации в СМИ.

Государственная политика и нормативная база поддержки МСП в Узбекистане

Государство Узбекистан активно развивает механизмы поддержки малого бизнеса. В феврале 2017 года был создан **Государственный гарантированный фонд развития МСП**, предоставляющий банкам поручительства по кредитам МСП до 50 % суммы займа (максимум $100 тыс.)[3]. Этот фонд облегчает доступ к банковским кредитам и стимулирует создание инновационных производств. В том же году Указом Президента № ПП-3225 от 17.08.2017 были определены ключевые меры поддержки: поручительства по кредитам МСП до 50 % суммы (не более 2 млрд сум), компенсации процентных расходов по льготным кредитам и другие льготы[4][5]. То есть государство гарантирует часть риска кредиторов и субсидирует проценты, облегчая бизнесу кредитование.

В сентябре 2023 года Президентом подписан Указ № ПП-306, с 1 октября 2023 г. внедрена **Комплексная программа поддержки малого бизнеса (2023–2026)**. В её рамках планируется выделить 6 трлн сумов из бюджета и 1,2 млрд долл. международных средств[6]. Основные инструменты программы: льготные кредиты на срок до 7 лет (до 1,5 млрд сум, с льготным периодом до 2 лет), лизинговое финансирование основных средств, предоставление участия в проектах госактивами и землями (долевое финансирование до 20 % объекта) и грантовое финансирование инновационных проектов (до 2 млрд сум на проекты коммерциализации разработок и стартапов)[7][8]. При этом кредиты до 100 млн сум можно получить без залога, до 150 млн сум – под 50 % залога[9]. Создается Фонд развития МСП с уставным капиталом 1 трлн сум, выделен беспроцентный

заем на 1 трлн сум[10]. Банк развития бизнеса доводит капитал до 3 трлн сум к концу 2024 г. Программа также предусматривает консультационную поддержку бизнеса по лицензированию, экспортно-импортным операциям и участию в госзакупках.

Таким образом, правительство организовало комплекс мер: от кредитных гарантий и льготных займов до прямых инвестиций и грантов. Центральным исполнителем программ выступают государственные институты: Банк развития, Торгово-промышленная палата и недавно созданное «АО Компания по развитию предпринимательства» при Минэкономики (EDC), которому Всемирный банк выделяет грант и кредит в рамках проекта FINGROW[11]. Дочерние структуры этого АО совместно с банками и инвесторами мобилизуют дополнительно $500 млн частного капитала[12] для финансирования МСП. Учитывая масштаб госпрограммы и вовлеченность международных институтов, Узбекистан намерен выстроить широчайшую поддержку малого бизнеса.

Современное состояние МСП и финансового рынка в Узбекистане

По данным Национального комитета по статистике, на 1 июля 2025 года в Узбекистане было зарегистрировано 1 200,4 тыс. действующих субъектов малого предпринимательства, из них 487,1 тыс. составляют малые предприятия и микрофирмы[13]. В течение первого полугодия 2025 г. было создано 40,3 тыс. новых малых предприятий (без учёта фермерских хозяйств)[14]. МСП представлены по всей стране, причём самый высокий уровень обеспечения бизнеса на 1000 человек населения отмечается в городе Ташкенте и Хорезмской области[15]. Вклад МСП в экономику растет: доля их в ВВП оценивается более чем в половину[1]. Вместе с тем, финансовая доступность для МСП остается проблемой. Более трети малых предприятий не имеют счёта в банке, и менее 30 % продаж осуществляют в электронной форме[2]. По оценкам Всемирного банка, совокупный спрос МСП на кредитное финансирование достигает $13 млрд, из которых не удовлетворено порядка $6 млрд[2]. Малообеспеченность финансовыми ресурсами сдерживает рост и новаторскую активность бизнесов. Особенно тяжело приходится предприятиям, возглавляемым женщинами: хотя они составляют около трети компаний, им достаётся лишь 14 % кредитов для МСП[16]. В новых экономических реалиях государство стремится преодолеть эти ограничения через финансовые инновации и механизмы, описанные выше.

Инновационные финансовые инструменты поддержки МСП

Современные технологии предоставляют широкий набор новых финансовых инструментов. **Финтех-решения** значительно повышают доступность сервисов. В Узбекистане внедрена система быстрых платежей (реализована через протоколы ЦБ и национальные платёжные системы), а также активно используются QR-платежи и мобильные кошельки (Click, Payme и др.). В 2024 г. доля безналичных платежей в рознице достигла 65 %, из которых 40 % — через QR-коды. Введение системы мгновенных платежей позволило малому бизнесу сократить расходы на эквайринг примерно на 30 %. Кроме того, банки активно развивают **open banking**: по данным ЦБ, уже 85 % банков Узбекистана открыли API для сторонних сервисов, стимулируя создание новых финтех-продуктов. Крупнейшая национальная цифровая экосистема Uzum объединяет маркетплейс, цифровой и классический банки, BNPL-сервис (рассрочку) и платформу для предпринимателей[8][9], что расширяет каналы финансирования МСП через кредитование и платежные решения в рамках одной экосистемы.

Краудфандинг и краудинвестинг становятся популярной альтернативой для стартапов и малого бизнеса. В Узбекистане уже запущены платформы народного финансирования проектов. Например, компания Crowd.uz позиционирует себя как краудфандинговая площадка для бизнес-идей, объединяющая мелких инвесторов и предпринимателей[20]. Такие площадки позволяют компаниям с инновационными идеями привлекать финансирование без традиционных банковских схем. Опыт показывает, что краудинвестинг (акционерный краудфандинг) способствует вовлечению населения в инвестиции и развитию малого бизнеса.

Факторинг — ещё один инструмент, облегчающий оборотный капитал. Банки выкупают дебиторскую задолженность предприятий, быстро выдавая им деньги. В Узбекистане этот рынок стремительно растёт: в III квартале 2025 года банки и МФО оказали факторинговые услуги на сумму 6,6 трлн сум[11]. Причём 50 % операций пришлись на цифровой факторинг: 3,3 трлн сумов реализовано через онлайн-платформы (в частности, 1,8 трлн через Ozplanet и 1,5 трлн через Finmakon). Указ Президента от августа 2024 стимулировал этот рост: за 4 мес. 2024–2025 гг. объём факторингового финансирования достиг 7,8 трлн сум. В результате доля факторинга в краткосрочном финансировании выросла с 1 % (июль 2024) до более 14 % (янв–сент. 2025)[13]. Таким образом, факторинг постепенно становится заметным драйвером роста МСП, особенно когда реализуется на цифровых платформах embedded finance.

Гарантийные и страховые инструменты (гарантийные фонды) позволяют уменьшить риски кредиторов и расширить условия кредитования для МСП. Уже упомянутый Гарантийный фонд МСП (создан в 2017 г.) покрывает банкам до 50 % невозвращённой части кредита (до $100 тыс.)[3]. Аналогичные механизмы применяются через дочерние структуры «Компании по развитию предпринимательства» (АО КРП) — по линии проекта FINGROW предусмотрено предоставление займов (через банки) и гарантирования кредитов с участием государства и международных финансовых учреждений. В результате банки могут выдавать более крупные и долгосрочные кредиты, расширяя доступ МСП к капиталу.

Льготное финансирование со стороны государства также модернизируется. В рамках современной программы МСП могут получить кредиты по ставке не более основной ставки ЦБ +4% (с отсрочкой до 2 лет)[9], а для инновационных стартапов предусмотрены гранты до 2 млрд сум[8]. Сочетание банковских продуктов (кредиты, лизинг), гарантии и прямых субсидий создаёт многоуровневую поддержку предпринимателей. Проекты Всемирного банка и других доноров дополняют эти усилия, финансируя до 7 000 предприятий и создавая условия для развития институтов (например, Учётная компания развития).

Международный опыт инновационных моделей поддержки

Узбекистан при внедрении новых инструментов учитывает международный опыт. В странах ЕС разработаны программы **InnovFin** и **COSME**, через которые Европейский инвестиционный фонд (EIF) предоставляет частичным гарантиям банкам и микрофинансовым организациям для кредитования инновационных МСП. Например, инициативы ЕС по гарантированию коммерческих кредитов на сумму до €7,5 млн значительно расширяют доступ инновационных предприятий к финансам[14]. Эти модели можно адаптировать в виде совместных программ с ЕС или Китая для местных стартапов.

Южная Корея известна развитой системой государственно-частного финансирования МСП. С 1970-х годов действует **Корейский фонд гарантий кредита (KODIT)**, который гарантирует кредиты малому бизнесу, а также программа субсидирования процентных ставок. Кроме того, в Корее широко распространены фонды венчурного капитала и акселераторы при правительственных агентствах. В Сингапуре существуют аналогичные фонды поддержки (через Enterprise Singapore) — государственные гранты (например,

Productivity Solutions Grant) покрывают до 50 % стоимости приобретения оборудования и технологий для МСП[15], а программы грантов и налоговых льгот стимулируют развитие стартапов. Наработки этих стран по субсидиям, гарантиям и цифровым сервисам МСП могут быть полезны для Узбекистана при формировании «умного» финансирования (smart financing) и внедрении комплексных решений поддержки.

Проблемы и ограничения

Несмотря на широкий арсенал мер, остается несколько барьеров. Во-первых, низкий уровень финансовой грамотности и доверия мешает малому бизнесу использовать новые сервисы и продукты. Многие владельцы предприятий не знают о существующих программах поддержки или пугаются сложностей оформления. Во-вторых, **инфраструктурные ограничения**: в сельских районах отсутствует высокоскоростной интернет или отделения банков, что снижает эффективность цифровых решений. В-третьих, **регуляторные вопросы**: хотя в последние годы в Узбекистане принят закон «О платежах и платежных системах», а Центральный банк упростил удалённую идентификацию, требуется дальнейшая правовая поддержка финтех-компаний (например, регулирование P2P-кредитования и краудфандинга) и повышение прозрачности.

Также существует **доступ к капиталу**: несмотря на госгарантии, банки все ещё предъявляют жёсткие требования к залогам и рейтингу заемщика. Указ Президента от августа 2024 способствовал резкому росту факторинга, но в ряде банков эта услуга пока представлена слабо. Сложность проработки проектов и бюрократия также ограничивают оперативность поддержки. Важно наладить контроль и оценку эффективности программ, чтобы избежать нецелевого использования средств и обеспечить реальный эффект на рост МСП. Кроме того, при адаптации международного опыта необходимо учитывать национальные особенности: просто транслировать иностранные модели без местной «локализации» рискованно.

Обсуждение

Анализ показывает: Узбекистан создал благоприятный фундамент для внедрения инновационных финансовых механизмов, объединив государственные инициативы и рыночные решения. Большинство описанных инструментов уже используются или находятся в стадии запуска. Так, широкое распространение мобильных платежей и QR-кодов делает возможным быстрое масштабирование

цифровых услуг, а краудфандинг и факторинг привлекают к финансированию новый сегмент предпринимателей. Государственная поддержка (гарантии, льготные кредиты, гранты) в комплексе с международными проектами (например, FINGROW) адресует основные проблемы доступности капитала. Тем не менее потребуются координация усилий, доработка регуляторной базы и повышение осведомленности бизнеса.

Важным направлением остается развитие **финансового просвещения** предпринимателей: знание о новых инструментах и умение ими пользоваться должно распространяться через консультации и образовательные программы. Успех инноваций в финансовой поддержке покажет себя не сразу, но долгосрочно увеличит конкурентоспособность отечественных МСП и их вклад в экономику. Интеграция международного опыта (например, кредиты с простыми цифровыми процедурами из Сингапура или система быстрых гарантий Евросоюза) поможет избежать многих ошибок.

Выводы

Узбекистан обладает значительным потенциалом для расширения инновационных схем поддержки малого бизнеса. На фоне государственных реформ и растущей цифровизации внедрение финтех-инструментов, краудфинансирования, факторинга и гарантийных программ позволит значительно расширить финансовые возможности предпринимателей. Принятые меры (гарантийные фонды, комплексные программы кредитования, цифровизация платежей) уже дают первые результаты: растет доля безналичных операций и привлекаются новые источники финансирования. Международные проекты, особенно Всемирного банка, усиливают эти тенденции, стимулируя создание современных институтов поддержки МСП.

Ключевым остается преодоление оставшихся барьеров: необходимо продолжать реформирование регуляторики, укреплять финансовую инфраструктуру и учить предпринимателей использовать новые сервисы. При грамотной реализации инновационных механизмов Узбекистан сможет создать динамичную и технологичную среду для малого бизнеса, что приведет к устойчивому экономическому росту и созданию рабочих мест.

Таблица: Инструменты инновационной поддержки МСП

Инструмент	Описание	Пример/источник

Финтех (мобильные платежи, QR)	Электронные финансовые сервисы (мобильные кошельки, система быстрых платежей, QR-оплата, open banking)	СБП и QR-платежи сократили издержки МСП на эквайринг на 30 %[17]
Краудфандинг / краудинвестинг	Онлайн-привлечение инвестиций от широкого круга (народное финансирование)	Платформа Crowd.uz для привлечения капитала в бизнес-проекты[10]
Факторинг	Финансирование под дебиторскую задолженность (включая электронный факторинг)	Факторинговые услуги выросли до 6,6 трлн сум (III кв. 2025), 50% — цифровой (Ozplanet, Finmakon)[11]
Гарантийные фонды	Государственные гарантии по кредитам МСП (частичное покрытие рисков кредитора)	Гарантия до 50% суммы кредита (не более $100 тыс.)[3]
Льготные кредиты и гранты	Госсубсидированные кредиты (низкая ставка, льготный период) и гранты на инновационные проекты	Комплексная программа 2023–2026: кредиты до 1,5 млрд сум, гранты до 2 млрд сум[7][8]

Все перечисленные механизмы в совокупности и с учётом международной практики способны значительно укрепить финансовую базу малого бизнеса в Узбекистане. Эффективное их сочетание позволит расширить кредитование, увеличить приток инвестиций и стимулировать инновационную активность предприятий.

Использованная литература

1. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2008). Financing patterns around the world: Are small firms different? *Journal of Financial Economics*, 89(3), 467–487.

2. Berger, A. N., & Udell, G. F. (2006). A more complete conceptual framework for SME finance. *Journal of Banking & Finance*, 30(11), 2945–2966.

3. OECD. (2023). *Financing SMEs and Entrepreneurs: An OECD Scoreboard*. Paris: OECD Publishing.

4. World Bank. (2022). *Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance: Improving SMEs' Access to Finance*. Washington, DC.

5. European Investment Fund. (2021). *Innovative Finance for SMEs: Policy Instruments and Market Developments*. Luxembourg.

6. Asian Development Bank. (2022). *Digital Financial Services for Micro, Small, and Medium-Sized Enterprises in Asia*. Manila.

7. Ghosh, S. (2017). How does banking sector globalization affect economic growth? *Journal of Financial Stability*, 31, 92–106.

8. Filobokova, L. Yu. (2008). Finansovaya ustoychivost' malykh predpriyatiy. *Audit i finansovyy analiz*, 1, 15–22.

9. Claessens, S., & Perotti, E. (2007). Finance and inequality: Channels and evidence. *Journal of Comparative Economics*, 35(4), 748–773.

10. Президент Республики Узбекистан. (2017). *Постановление № ПП-3225 «О создании государственного фонда поддержки предпринимательской деятельности»*.

11. Центральный банк Республики Узбекистан. (2025). *Годовой отчет о развитии банковского и финансового сектора*. Ташкент.

12. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. (2025). *Малое и среднее предпринимательство в Республике Узбекистан*. Ташкент.

13. World Bank Group. (2024). *Fostering FinTech Ecosystems for SME Finance*. Washington, DC.

14. Lee, I., & Shin, Y. J. (2018). Fintech: Ecosystem, business models, investment decisions, and challenges. *Business Horizons*, 61(1), 35–46.

15. European Commission. (2020). *COSME Programme: Supporting Europe's SMEs*. Brussels.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

TO‘PLAMLARGA OID MASALALARNI YECHISH

Qurbonaliyeva Shoira Maxmanazarovna
SamDCHTI akademik litseyi matematika fani bosh o‘qituvchisi
shoiraqurbonaliyeva839@gmail.com,

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola akademik litseylar chuqurlashtirilgan guruhlarning algebra va analiz asoslari darslarida to‘plamlarga oid masalalarni yechish haqida nazariy bilim beradi. Shuningdek, matematika fanini bilish darajasini aniqlovchi Milliy sertifikat olish uchun mustaqil tayyorlanuvchilarga yaqindan yordam beradi.
Kalit so‘zlar: To‘plam , uning elementi, to‘plamlar birlashmasi, kesishmasi

To‘plamlarga oid masalalarni yechish

To‘plam haqida tushuncha. To‘plam tushunchasi matematikaning ta‘rifsiz qabul qilingan asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, ba‘zi belgilariga asoslanib birgalikda qaraladigan ob’yektlar yoki narsalar (predmetlar) majmuasidir. To‘plamni tashkil qiluvchi har bir ob’yekt yoki narsa uning "**elementi**" deyiladi. To‘plam tushunchasi misollar yordamida tushuntiriladi.

To‘plamlar lotin alifbosining bosh harflari $A, B, C, D, E, F, \ldots$ bilan, uning elementlari esa kichik harflar $a, b, c, d, \ldots., x, y, z$ bilan belgilanadi.

Masalan: $A = \{a, b, c, d, e, f, m, n, k, l\}$, $N = \{1,2,3,4,5,6,7, \ldots..\}$ -natural sonlar to‘plami, $Z = \{\ldots -5, -4, -3, -2, -1,0,1,2,3,4,5 \ldots\}$ - butun sonlar to‘plami. Bundan tashqari to‘plamlar $A = \{x/\ x^2 - 1 \neq 0,\ x^2 + x \neq 0\}$ ko‘rinishda ham beriladi. Biz buni shunday o‘qiymiz: “A - shunday x elementlardan iborat to‘plamki, bu elementlar $x^2 - 1$ va $x^2 + x$ ikkihadlarni nolga aylantirmaydigan haqiqiy sonlardan iborat bo‘ladi.

1-masala. $A = \{2,3,4,6,8,9,10\}$; $B = \{13, -8,12,2,4\}$; $C = \{2,3,9,7\}$ to‘plamlar berilgan. $A \cap B$, $A \cap C$, $A \cap B \cap C$ larni toping.

Yechilishi. To‘plamlar nazariyasidan bizga ma’lumki , $A \cap B$ - to‘plamlar kesishmasini ifodalaydi (ya’ni har ikkala to‘plamda mavjud elementlardan tuzilgan to‘plamni tushunamiz):

$A \cap B = \{2; 4\}$. $A \cap C = \{2; 3; 9\}$. $A \cap B \cap C = \{2\}$.

2- masala. Xorijiy tillar yo‘nalishining 160 nafar bitiruvchilaridan 140 nafarida ingliz tilini bilish sertifikati (B2 darajali) , 110 nafarida o‘zbek tilini bilish sertifikati (A darajali) bo‘lsa, necha nafar bitiruvchida oliy ta’lim muassasasiga kirishda imtiyoz

beruvchi ikkitadan sertifikat bor?

Yechilishi. Ingliz tilini biladigan o‘quvchilardan iborat to‘plamni A bilan belgilasak, bu to‘plam elementlar soni $n(A) = 140$ taga teng. O‘zbek tilini biladigan o‘quvchilardan iborat to‘plamni B bilan belgilasak, bu to‘plam elementlar soni $n(B) = 110$ taga teng. A va B to‘plamlar birlashmasidan iborat to‘plamdagi elementlar soni $n(A \cup B) = 160$. Chekli A va B to‘plamlar uchun o‘rinli bo‘lgan $n(A \cup B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B)$ formulaga asosan:

$$160 = 140 + 110 - n(A \cap B)$$
$$n(A \cap B) = 90.$$

Demak, 90 nafar bitiruvchida oliy ta’lim muassasasiga kirishda imtiyoz beruvchi ikkitadan sertifikat bor ekan.

Javob: 90 nafar.

3- masala. Guruhdagi 26 nafar o‘quvchining 14 tasi matematika to‘garagiga 16 tasi ingliz tili to‘garagiga, 10tasi esa ikkala to‘garakka ham qatnashadi. Qolganlari shaxmat to‘garagiga qatnashsa, ularning soni necha nafar?

Yechilishi. Matematika to‘garagiga qatnashuvchi o‘quvchilardan iborat iborat to‘plamni A bilan belgilasak, bu to‘plam elementlar soni $n(A) = 14$ taga teng. Ingliz tilini biladigan o‘quvchilardan iborat to‘plamni B bilan belgilasak, bu to‘plam elementlar soni $n(B) = 16$ taga teng. A va B to‘plamlar birlashmasidan iborat to‘plamdagi elementlar soni $n(A \cup B \cup C) = 26$. Ikkala to‘garakka qatnashadiganlar soni $n(A \cap B) = 10$. Shaxmat to‘garagiga qatnashadiganlar soni $n(C) = x$ bo‘lsin. U holda

$n(A \cup B \cup C) = n(A \cup B) + n(C) = n(A) + n(B) - n(A \cap B) + n(C)$

yoki $26 = 14 + 16 - 10 + x$. Bundan $x = 6$ kelib chiqadi.

Demak, 6 nafar o‘quvchilar shaxmat to‘garagiga borar ekan.

Javob: 6 nafar.

3- masala. 100 gacha bo‘lgan natural sonlar ichida 2 ga ham 5 ga ham bo‘linmaydiganlari nechta?

Yechilishi. 100 gacha bo‘lgan natural sonlar to‘plami M universal to‘plamni hosil qilib, uning elementlari soni $n(M) = 100$ ta. 2 ga bo‘linadigan sonlardan iborat to‘plamni A bilan belgilasak, bu to‘plam elementlar soni $n(A) = 50$ taga teng. 5 ga bo‘linadigan sonlardan iborat to‘plamni B bilan belgilasak, bu to‘plam elementlar soni $n(B) = 20$ taga teng. Bir vaqtda 2 ga ham 5 ga ham bo‘linadigan sonlar A va B to‘plamlar kesishmasidan iborat to‘plamdagi elementlar soni $n(A \cap B) = 10$ bo‘ladi. 2 ga ham 5 ga ham bo‘linmaydigan sonlarni C bilan belgilasak, bu

to‘plam elementlar soni $n(C)$ ni topish so‘ralgan.

$n(M) = n(A \cup B \cup C) = n(A \cup B) + n(C) = n(A) + n(B) - n(A \cap B) + n(C)$

yoki

$100 = 50 + 20 - 10 + n(C)$. Bundan $n(C) = 40$ ekan.

Demak, 40 ta son 2 ga ham 5 ga ham bo‘linmas ekan.

Javob: 40ta.

4- masala. $A = \{n \mid n \in N, n < 8\}$, $B = \{n \mid n \in N, n > 10\}$ to‘plamlar berilgan. $A \cup B$ ni toping. $a) -2 \in A \cup B$; $b) 6 \in A \cup B$; $c) 12 \in A \cup B$ deyish to‘g‘rimi?

Yechilishi. A va B to‘plamlar birlashmasidan iborat to‘plam elementlari $A \cup B = \{1,2,3,4,5,6,7,11,12,13, \ldots\}$ dan iborat bo‘ladi.

$a) -2 \in A \cup B$ deyish noto‘g‘ri;

$b) 6 \in A \cup B$ deyish to‘g‘ri;

$c) 12 \in A \cup B$ deyish to‘g‘ri bo‘ladi.

O‘zingizni sinab ko‘ring.

1. $E = \{x \mid -4 \le x \le 6\}$, $F = \{x \mid x \in N,\ 3 \le x \le 12\}$ bo‘lsin. $E \cup F$ va $E \cap F$ to‘plamlar elementlarini toping.

2. $A = \{1,3,4,5,7,10\}$, $B = \{3,4,7,9\}$, $C = \{1,9,11\}$ bo‘lsin. Quyidagi to‘p-lamlarda nechtadan element mavjud:

1) $A \cup (B \cup C)$, 2) $(C \cup B) \cup A$, 3) $A \cap (B \cup C)$,

4) $A \cup (B \cap C)$, 5) $A \cap (B \cap C)$, 6) $B \cap (A \cup C)$?

3. [-2; 12] va [3; 15] kesmalarning kesishmasida nechta tub son bor?

4. Guruh talabalaridan 15 tasi tennis bo‘yicha seksiyaga qatnashadi, 11 tasi basketbolga, 6 tasi tennisga ham, basketbolga ham qatnashadi. Ikkala seksiyada nechta talaba qatnashadi?

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. J.Husanov, X.A.Nasimov, N.B.Shamsiddinov, M.Do‘stmurodov, ”Algebra”, akademik litseylar uchun darslik,I qism, Toshkent-2023

2. A.U. Abduxamidov,H.A.Nasimov,U.M.Nosirov “Algebra va analiz asoslari”

I- qism.Toshkent “O‘qituvchi” - 2017 yil

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirish bo‘yicha xalqaro tajribalar va O‘zbekiston uchun xulosalar

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori
Zaynalov Jahongir Rasulovich
dz50@mail.ru
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Abdunazarov Davlat
davlatabdunazarov6@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada davlat byudjeti daromad bazasini kengaytirish masalasi Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining 2017–2024 yillardagi soliq va fiskal siyosati tajribasi asosida tahlil qilinadi. Soliqlar va ijtimoiy yig‘imlarning YAIMdagi ulushi, soliq tarkibi hamda pandemiyadan keyingi islohotlar ko‘rib chiqiladi. O‘zbekiston byudjet daromadlari tarkibi Yevropa tajribasi bilan solishtirilib, soliq ma’muriyatini modernizatsiya qilish, imtiyozlarni qayta ko‘rib chiqish va soliq bazasini diversifikatsiya qilish bo‘yicha amaliy xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqiladi.
Kalit so‘zlar. Davlat byudjeti, soliq daromadlari, YAIM, soliq bazasini kengaytirish, Yevropa Ittifoqi, fiskal siyosat, QQS, ijtimoiy yig‘imlar, soliq islohotlari.

Kirish

Davlat byudjetining barqaror moliyalanishi uchun uning daromad bazasini kengaytirish muhim vazifadir. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, soliqlar va ijtimoiy yig‘imlarning YAIMga nisbati yuqori bo‘lgan mamlakatlar ijtimoiy va infratuzilma xarajatlarini moliyalashtirishga qodir bo‘ladilar[1]. Yevropa Ittifoqida 2024 yilda soliqlar va ijtimoiy yig‘imlar YAIMning 40,4% ini tashkil etib, umumiy davlat daromadlarining 87,8% ini berdi[2]. Ushbu maqolada Yevropa Ittifoqi mamlakatlari (2017–2024) tajribasi tahlil qilinib, ularning byudjet daromadlari tarkibi, soliq strategiyalari va fiskal islohotlari ko‘rib chiqiladi. Shundan kelib chiqib, O‘zbekiston uchun asosiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Maqola strukturasi: kirish, asosiy qism (Yevropa tajribasi, solishtirma tahlil va O‘zbekiston bo‘yicha tavsiyalar) va xulosa.

Yevropa tajribasi: byudjet daromadlari va soliq siyosati

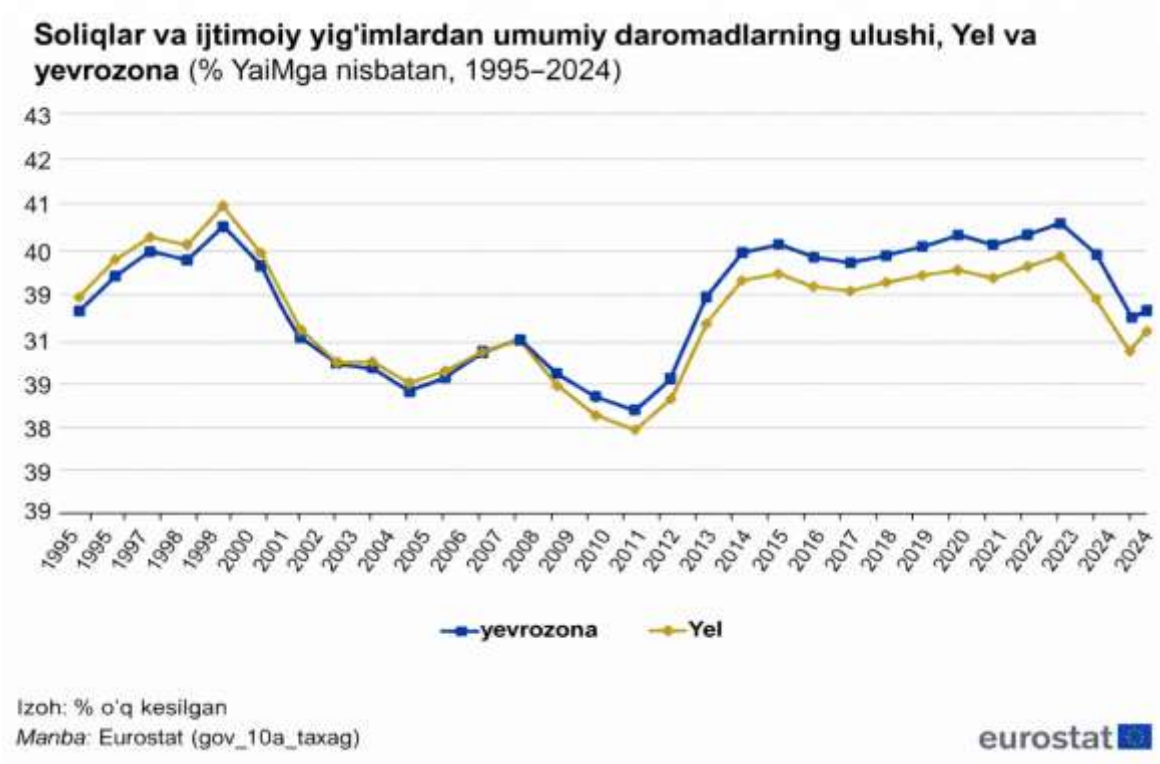

Yevropa davlatlarida soliq va ijtimoiy yig‘imlar bo‘yicha davlat daromadlarining YAIMga nisbati (1995–2024).

2020 yildagi keskin pasayish COVID-19 pandemiyasi ta’sirini aks ettiradi. 2021–2024 yillarda Yevropa Ittifoqida soliqlar daromadlari YAIMga nisbati o‘zining yuqori cho‘qqisiga (41,2%) yetganidan so‘ng barqarorlashdi[1]. 2024 yilda EUda bu ko‘rsatkich 40,4% ga ko‘tarilib, avvalgidan biroz oshgan, ya’ni umumiy taxillar o‘sib borayotgan iqtisodiy faollik va barqaror mehnat bozori bilan bog‘liq. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida soliqlar YAIMga nisbati ancha farq qiladi: 2024 yilda Eng yuqori ko‘rsatkich Daniyada (45,8%) bo‘lgan bo‘lsa, Frantsiya va Belgiya ham 45% atrofida, eng past ko‘rsatkich Irlandiya (22,4%), Ruminiya (28,8%) va Malta (29,3%)da qayd etilgan[3].

EU mamlakatlarida davlat daromadlari tarkibi asosan soliqlar va ijtimoiy yig‘imlardan iborat. 2024 yilda Yevropa Ittifoqining YAIMga nisbatan 12,9% qismini ishlab chiqarish va import soliqlari (QQS, aksiz, bojxona) egallagan, daromad soliqlari YAIMga 13,3% va ijtimoiy yig‘imlar 14,0%ni tashkil qilgan[4]. 2016 yilda soliq tushumlarining eng katta qismi QQS va import soliqlariga (YAIMning 13,6%i), keyingi o‘rinda ijtimoiy yig‘imlar (13,3%) va daromad soliqlari (13,0%) to‘g‘ri kelganligi kuzatilgan[5]. Ya’ni, Yevropada iste’mol soliqlari byudjet daromadlari

bazasining asosiy qismidir. Soliq shakllarining bu nisbatlari pandemiya avvalidan kuchli farq qilmagan bo‘lsa-da, 2020 yilda qabul qilingan vaqtinchalik soliq yengilliklari (QQSni qisqartirish, soliq to‘lovlarini kechiktirish) tufayli qisqa muddatli tebranishlar bo‘lgan. 2021–2022 yillarda esa iqtisodiyot tiklanishi va narxlar bosimi butlovchi ta’siri bilan umumiy soliq tushumlari oshgan.

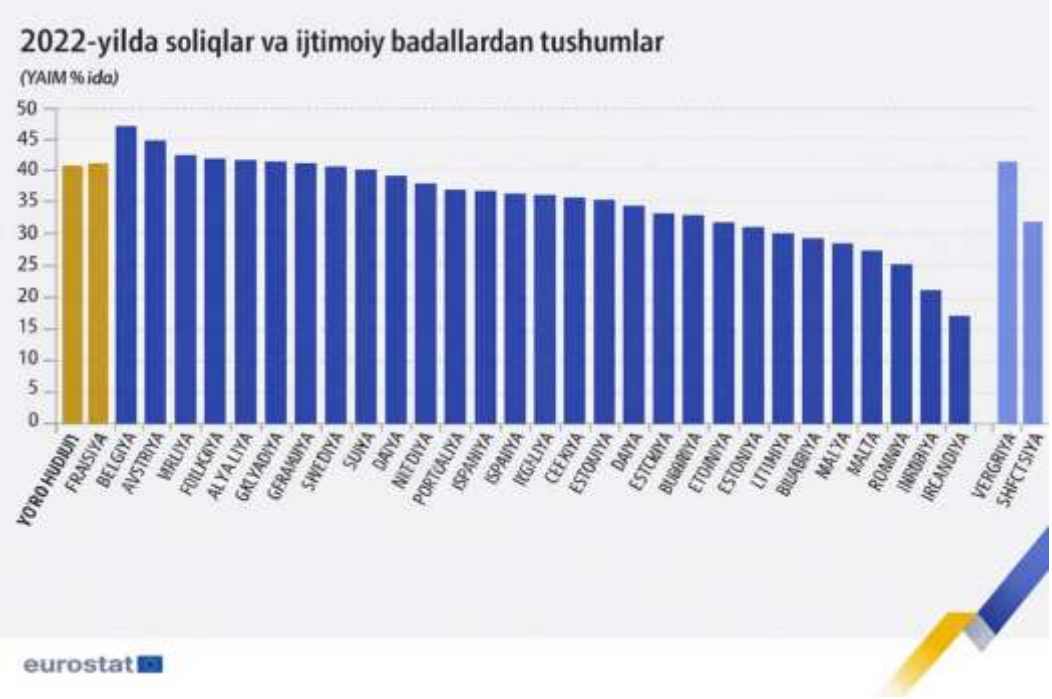

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida 2022 yilda soliqlarning YAIMga nisbati. Oq ustun – EU o‘rtachasi (41,2%), sariq – evrozona (41,9%). Eng yuqori ko‘rsatkichlar Frantsiya, Belgiya, Avstriyada, eng pastlari esa Irlandiya, Ruminiya, Maltada qayd etildi[6].

Daromad bazasini kengaytirish bo‘yicha soliq islohotlari va fiskal siyosat

2017–2024 yillar davomida Yevropa Ittifoqi mamlakatlari soliq bazasini kengaytirish va barqaror daromad o‘sishini ta’minlash uchun turli soliq siyosati choralarini ko‘rdi. Birinchi navbatda, COVID-19 inqirozidan keyin 2023–2024 yillarda ko‘plab davlatlar QQS hamda aksiz solig‘i stavkalarini ko‘tarish va vaqtinchalik soliq yengilliklarini bekor qilishga o‘tdi[7]. Masalan, ayrim mamlakatlar 2020–2021 yillardagi QQS pasaytirilishini 2023 yilda oldingi darajaga qaytarib, soliq bazasini kengaytirdi. Shuningdek, sog‘liqni saqlash va atrof-muhit sohasidagi aksizlarni oshirish bo‘yicha ham chora ko‘rilmoqda[7]. Ikkinchi muhim yo‘nalish – raqamli iqtisodiyot va transmilliy biznesga soliq joriy etish. 2022 yil 15 dekabrdagi Yevropa Kengashi direktivasi bilan yirik korporatsiyalar uchun minimal 15% korporativ soliq joriy etildi

(BEPS, Pillar 2 doirasida)[8]. Bu chora soliq asoslarini kengaytirib, MNClar orqali bo‘layotgan tushum o‘g‘irligini kamaytirishga qaratilgan. Yana bir yo‘nalish – ma’lumot almashish va soliq intizomini oshirish. 2023 yildan boshlab onlayn-platformalarda daromadlar bo‘yicha avtomatik ma’lumot almashinuvi (DAC7) joriy etildi, bu soliq to‘lovchilarning platformalarda olinadigan daromadlarini nazorat qilish imkonini berdi[8].

Qo‘shimcha ravishda, Yevropa Ittifoqi Soliq va bojxona ittifoqi VAT xulosasi orqali QQS evazini kamaytirish masalalariga alohida e’tibor qaratmoqda. 2023 yilda EUda QQS bo‘yicha tushum olishdagi 128 mlrd yevro miqdoridagi tafovul (compliance gap) qayd etilgan; bu 2019 yilga nisbatan YAIMning 9,5%iga teng va bir necha foizli o‘sishni ko‘rsatadi[9]. UE bu yo‘nalishda turli loyihalarni joriy etmoqda, masalan, onlayn-platformalarni QQS to‘lovchilari ro‘yxatiga kiritish, real vaqtda elektron hisob-fakturalar tizimini yo‘lga qo‘yish orqali soliq bo‘shliqini qisqartirishni maqsad qilmoqda[10][9]. Yevropada kelgusida kutilayotgan “VAT in the digital age” paketi (2025-yil mart) esa bu sa’y-harakatlarning natijasini yanada mustahkamlashi ko‘zda tutilgan.

O‘zbekistonning byudjet daromadlari: solishtirma tahlil

O‘zbekistonning davlat byudjetida soliqlar YAIMga nisbati hozircha Yevropadagi ko‘rsatkichdan ancha past. OECD ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston soliqlar YAIMga nisbati 2021 yilda 18,8% ga yetgan va 2022 yilda taxminan 18% bo‘lgan[11]. Bu ko‘rsatkich rivojlangan Yevropa davlatlaridagi 40% atrofidagi darajadan sezilarli past. O‘zbekiston budjeti daromadlarining tarkibida 2022 yilda asosiy o‘rin QQS va aksizlar kabi tovar va xizmat soliq tushumlari egallagan: ularning ulushi jami soliq tushimlarining 58%ini, YAIMning 9%ini tashkil etgan[12]. Shu bilan birga, byudjetda bevosita soliqlar (xususan korxona va jismoniy shaxslar daromad solig‘i) hissasi ham muhim, taxminan YAIMning 7% atrofida[13]. Korxona daromad solig‘i bo‘yicha tushum YAIMning 3,8% ini tashkil etib, qo‘shni davlatlar (Misol: Qozog‘istonda 5,1% GA teng) darajasidan pastroq[13]. Qisqa qilib aytganda, O‘zbekiston soliqqa tortish bazasini asosan iste’molga va resurslarga (energetika, kon-qazish) bog‘lagan. Bu esa Yevropadagi ijtimoiy yig‘imlar (aviya, ijtimoiy sug‘urta) va yuqori daromad soliqlariga nisbatan kichik ulushdan farq qiladi. 2022 yilda O‘zbekistonda byudjetga kelgan daromadlarning 35,4% i bilvosita soliqlar (QQS 52,2 trln so‘m) va 31,9% i bevosita soliqlar (daromad va foyda soliqlari) hisobiga bo‘lgan[14]. Resurs soliqlari (kon va yer soliqlari) – yana 11,8% ni, boshqa tushumlar esa qariyb 21% ni tashkil etgan.

Taqqoslash uchun, Yevropa Ittifoqidagi ko‘plab davlatlar byudjet daromadlarida ijtimoiy yig‘imlar 30–40% atrofida ulushga ega (masalan, Fransiya va Belgiya kabi mamlakatlarda umumiy soliqlar ichida ijtimoiy majburiy badallar katta bo‘limni tashkil etadi)[2][5]. O‘zbekistonda esa ijtimoiy yig‘imlar byudjetda kamroq ahamiyat kasb etgan. Qisqasi, O‘zbekiston budjet tushumlari tarkibi Yevropa tajribasidan farq qiladi: bu yerda ham QQS asosiy manba, lekin ijtimoiy majburiy yig‘imlar va daromad solig‘i nisbatan oz va soliq sifati past bo‘lishi mumkin.

Yana bir muhim jihat – O‘zbekiston soliq bazasiga yo‘l qo‘yilgan imtiyozlar hajmi. OECD tahliliga ko‘ra, O‘zbekistonda ko‘plab soliq imtiyozlari joriy qilingan, biroq ularning samaradorligi va daromad bazasidan yo‘qotilgan mablag‘lar bo‘yicha baholar zarur[11]. Masalan, 2025 yilga belgilangan qo‘shimcha imtiyozlar soliqlarni kengaytirish o‘rniga, aksincha, budjet tushumlarini kamaytirishi mumkin[11]. Shuning uchun Yevropada kuzatilgan yaxshi tajribalardan saboq qilib, soliq imtiyozlarini ko‘rib chiqish va bazani kengaytirishni yo‘lga qo‘yish muhimdir.

O‘zbekiston uchun tavsiyalar

Yevropa Ittifoqi tajribalari va O‘zbekistonning hozirgi holatini hisobga olib, quyidagi amaliy tavsiyalarni berish mumkin:

- **Yashirin iqtisodiyot bilan kurashish:** O‘zbekiston hukumati rasmiy hujjatlarda ham yashirin iqtisodiyotni qisqartirish orqali byudjet daromadlarini oshirishni belgilagan[15]. Bu yo‘lda soliq nazoratini kuchaytirish, debitor qarzlarni yig‘ish va muomalani qonunlashtirish muhim. Ichki iste’molni maksimal darajada hujjatlashtirish (elektron chek va hisob-faktura tizimlari, zamonaviy monitoring) orqali QQS va aksiz xulosini oshirish mumkin. Bu EU mamlakatlarida amalga oshirilayotgan elektron hisob-fakturalar va onlayn-qo‘riqlash usullariga o‘xshash chora hisoblanadi[10][9].
- **Soliq ma’muriyatini modernizatsiya qilish:** Soliq ma’muriyatini takomillashtirish mamlakat daromadlarini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Misol uchun, ko‘plab Yevropa mamlakatlari soliq idoralari elektron xizmatlarni joriy etib, avtomatlashtirilgan tekshiruv va ma’lumotlar tahlili vositalarini kengaytirmoqda. O‘zbekiston 2018–2020 yillardagi islohotlarda soliq ma’muriyatini soddalashtirishga qaratilgan choralarni boshlagan, biroq bundan keyin ham onlayn deklaratsiya, elektron to‘lov va ma’lumot almashish tizimlarini kuchaytirish lozim[16]. Bunda, xususan, kichik biznes va yakka tadbirkorlarning soliq bo‘yicha ma’muriy yukini kamaytirish, katta korxonalar va soliq to‘lovchilar faoliyatiga doimiy nazoratni kuchaytirish zarur.

- **Soliq imtiyozlarini qayta ko‘rib chiqish:** Soliq imtiyozlari ko‘pincha byudjet bazasini toraytiradi. OECD tavsiyalarida ta’kidlanishicha, O‘zbekiston imtiyozlarning ko‘payishi tufayli 2021 yildan so‘ng soliq tushumlarining YAIMga nisbati pasaygan[11]. Bunda ijobiy tomon shundaki, ko‘pchilik imtiyozlar vaqtinchalik (muddati ko‘rsatilgan). Ularni maqsadga muvofiqligini tekshirish va yoki bosqichma-bosqich olib tashlash kerak. Ayniqsa eksport-orientirlangan va xususiy investitsiyalar uchun berilgan chetlab o‘tishlarni qisqartirish orqali byudjet daromad bazasini kengaytirish mumkin. Shu bilan birga, sifatli investitsiyalarni rag‘batlantirish uchun daromad solig‘idan ko‘ra, capex-taqqoslash asosidagi investitsiya imtiyozlarini ko‘proq qo‘llash maqsadga muvofiq (bu EU mamlakatlari ham baholagan chora)[17].
- **Soliq tizimini diversifikatsiya qilish:** Yevropa tajribasidan olingan xulosalardan biri – soliqqa tortiladigan bazani muvozanatlash. O‘zbekistonda soliqlar juda kam foizda bo‘lgan ijtimoiy to‘lovlar va atrof-muhit soliqlari kiritilishi bo‘yicha ishlarni yo‘lga qo‘yish zarur. Misol uchun, karbonat angidridga soliq joriy etish yoki atrof-muhitga zararli chiqindilarga qo‘shimcha to‘lovlar kiritish bilan byudjet daromad bazasini kengaytirish mumkin. Qiymat solig‘i (QQS) yuqori ulushda bo‘lib turganini hisobga olsak, bozor maydonchalariga, onlayn-transaksiyalarga monitoringni kuchaytirish orqali soliqlarni to‘liq yig‘ish maqsadga muvofiq.
- **Solih siyosatining barqarorligini ta’minlash:** Rasmiy rejalarda ta’kidlangani kabi, O‘zbekiston o‘rta muddatda asosiy soliq stavkalarini joriy darajada saqlab qolishi lozim[15]. Ya’ni, soliqqa beoson keskin o‘tishlar byudjetga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, arzon 15%lik KT solig‘ini keskin oshirish taxminan katta kompaniyalar jismoniy shaxslar daromadlariga qo‘shimcha bosim bo‘ladi. Buning o‘rniga bazani kengaytirish va evaziga soliq intizomini kuchaytirish orqali daromadni oshirish aniqroq.
- **Soliq va tadbirkorlik sharoitini yaxshilash:** Soliq bazasini kengaytirishning mantiqiy yo‘li – barcha tadbirkorlarga teng imkoniyat yaratish va biznesning huquqiy muhitini mustahkamlashdan o‘tadi[15]. Yevropada investorlar uchun stabil soliq muhit, kam nazorat xarajatlari va soddalashtirilgan tartiblar muhim deb baholanadi. O‘zbekiston uchun ham soliq administratsiyasi qulayligi va kichik biznes uchun oddiylik yaratish ko‘proq soliq to‘lovchilarni rasmiy iqtisodiyotga jalb qiladi. Misol uchun, soliq deklaratsiyalari va hisobotlarni elektron formatga o‘tkazish, soliq bo‘yicha bitta eshik prinsipi (one-stop shop) yaratilishi barcha soliq to‘lovchilar uchun soliq tizimini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlil shuni ko‘rsatadiki, davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirishda yagona retsept mavjud emas. Yevropa Ittifoqi mamlakatlari 2017–2024 yillarda soliq tizimining turli jihatlarini modernizatsiya qilish, atrof-muhit va raqamli iqtisodiyotga tegishli yangi soliqlarni joriy etish, soliq ma’muriyatini raqamlashtirish orqali soliq tushumlarini oshirishga erishdilar. Ularning tajribasiga asoslanib O‘zbekiston uchun ham bir qancha xulosalar chiqarish mumkin. Birinchi navbatda, yashirin iqtisodiyotni qonuniylashtirish va soliq nazoratini kuchaytirish orqali mavjud soliq bazasidan maksimal daromad olish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, soliqlarda asosiy stavkalarni barqaror saqlagan holda, imtiyozlarning samaradorligini qayta ko‘rib chiqish va soliq boshqaruvidagi samaradorlikni oshirish zarur. Uchinchidan, atrof-muhit soliqlari va zamonaviy iqtisodiyot elementlarini soliq bo‘shlig‘ini yopinib, daromadlarni diversifikatsiya qilish imkonini beradi. Xullas, EU tajribasi O‘zbekiston uchun soliq siyosatini yanada kengaytirilgan, soddalashtirilgan va raqamlashtirilgan holda olib borish zarurligini ko‘rsatadi. Bu esa byudjet daromadlarining barqaror o‘sishi va iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qilishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eurostat. Tax revenue statistics. European Commission, 2024.
2. Eurostat. EU tax and social contribution revenue. News release, 2023.
3. European Commission. Taxation Trends in the European Union. Brussels, 2024.
4. OECD. Revenue Statistics 2024. OECD Publishing, Paris, 2024.
5. OECD. Tax Policy Reforms 2025. OECD Publishing, 2025.
6. IMF. Government Finance Statistics Yearbook 2023. Washington DC, 2023.
7. World Bank. Public Finance Review: Europe and Central Asia. 2022.
8. European Commission. VAT Gap in the EU 2023 Report. Brussels, 2023.
9. Consilium of the EU. Digital Taxation and BEPS Pillar Two. 2023.
10. OECD. Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy. Paris, 2021.
11. OECD. Roadmap for Sustainable Investment Policy Reforms in Uzbekistan. 2023.
12. IMF. Fiscal Monitor: Building Back Better. 2022.

13. World Bank. Uzbekistan Public Expenditure Review. 2022.

14. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. 2022 yil Davlat byudjeti ijrosi.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi. 2025 yil Davlat byudjeti konsepsiyasi.

16. European Journal of Political Economy. Tax Structure and Economic Growth, 2021.

17. Journal of Public Economics. Tax Compliance and Digitalization, 2020.

18. National Tax Journal. Broadening the Tax Base in Emerging Economies, 2019.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARNI MA'NAVIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HADISLAR ASOSIDA YARATILGAN HIKOYA VA RIVOYATLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Xoshimova Hamida Bositovna
Yangi asr universiteti, Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi
Email: *xoshimovahamida@gmail.com*
Tel: *998 88 491 92 30*
Ilmiy rahbar: Qambarova Risola Xusniddin qizi
Yangi asr universiteti, "Maktab va maktabgacha ta'lim" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish masalalari yoritilgan. Maktab ta'limining ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirishdagi o'rni hamda axloqiy tarbiya berish jarayonida yuzaga keladigan muammolar tahlil qilingan. Tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloq-odob me'yorlarini shakllantirishda hadislar asosida yaratilgan hikoya va rivoyatlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari ko'rsatib berilgan. Shuningdek, interfaol va innovatsion metodlar, jumladan, didaktik o'yinlar va klaster metodidan foydalanish orqali o'quvchilarda mas'uliyat, mehr-shafqat, halollik, o'zaro hurmat kabi axloqiy fazilatlarni rivojlantirish yo'llari asoslab berilgan. Maqolada taklif etilgan metodlar o'quvchilarning hissiy ongini rivojlantirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirish hamda axloqiy xulq-atvorni shakllantirishda samarali ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *boshlang'ich ta'lim, axloqiy tarbiya, ma'naviy qadriyatlar, hadislar asosidagi ta'lim, didaktik o'yinlar, interfaol metodlar, innovatsion yondashuv, axloq-odob.*

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы формирования духовно-нравственного воспитания у учащихся в процессе начального образования. Проанализирована роль школьного образования в развитии духовных ценностей, а также проблемы, возникающие в процессе нравственного воспитания. В исследовании показаны педагогические возможности использования рассказов и преданий, созданных на основе хадисов, в формировании норм нравственного поведения у учащихся начальных классов. Кроме того, обоснованы пути развития таких нравственных качеств, как ответственность, милосердие, честность и взаимное уважение у учащихся посредством применения интерактивных и инновационных методов, в частности дидактических игр и

кластерного метода. В статье подчёркивается, что предложенные методы эффективны для развития эмоционального сознания учащихся, повышения способности к самостоятельному мышлению и формирования нравственного поведения.

Ключевые слова: *начальное образование, нравственное воспитание, духовные ценности, обучение на основе хадисов, дидактические игры, интерактивные методы, инновационный подход, нравственность.*

Annotation. This article addresses the issues of forming moral and spiritual education among pupils in the process of primary education. The role of school education in the development of moral values, as well as the challenges encountered in the process of moral upbringing, are analyzed. The study highlights the pedagogical potential of using stories and narratives based on hadiths in shaping moral and ethical norms among primary school pupils. In addition, the article substantiates ways to develop such moral qualities as responsibility, compassion, honesty, and mutual respect through the use of interactive and innovative methods, including didactic games and the cluster method. It is emphasized that the proposed methods are effective in developing pupils' emotional awareness, enhancing their independent thinking skills, and fostering moral behavior.

Keywords: *primary education, moral education, spiritual values, hadith-based education, didactic games, interactive methods, innovative approach, morality.*

Kirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarni hozirgi kunda ma'naviyatini shakllantirishda hamda axloqiy tarbiya berishda hadislarni o'qitish, o'rgatish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bir necha asrlar mobaynida islom ta'limi tog'ri talqinini yoshlarimiz qalbiga qanday singdirish asosiy muommolardan biri bo'lib kelmoqda. Ushbu maqolada ham yosh avlodimizni xulq-atvorini hadislar orqali didaktik o'yinlar va innovatsion texnalogiyalardan foydalanib ta'lim berishni singdirish muammo sifatida qo'yilgan.

Bugungi kunda jamiyatda ma'naviy qadriyatlarni asrash va rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirishda maktab ta'limining o'rni beqiyosdir. Boshlang'ich ta'lim bosqichi shaxs kamolotining poydevori bo'lib, bu davrda o'quvchilarda axloqiy fazilatlar, ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari va hissiy ong shakllanadi. Biroq axloqiy tarbiya jarayonida turli pedagogik va psixologik qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli mazkur jarayonda samarali vosita va metodlardan foydalanish muhim

ahamiyatga ega. A. D. Leontiev o‘zining psixologik tadqiqotlarida shaxsiyatning shakllanish jarayonida ijobiy axloqiy fazilatlarning muhimligini ta’kidlaydi [1].

Asosiy qism. Ta’lim jarayonida hadis, hikmatli so‘zlar va ibratli rivoyatlardan foydalanish masalasi bir necha tadqiqotchilar tomonidan turli jabhalarda o‘rganilgan. Jumladan, hadislar va didaktik rivoyatlar dars jarayonining bir qismi, asosan, kirish qismi sifatida ko‘rib chiqilgan [4]. O’quvchilarga axloqiy tarbiya berish jarayonida Imom Buxoriy va Yassaviyning asarlariga murojaat etgan holda ta’lim-tarbiya jarayonida, o‘tilayotgan mavzularga mos bo’lgan hikmatli so’z, aforizmlar va hadislardan foydalanish yaxshi samara berishi asoslab berilgan [5]. Ushbu maqola masalaga yangicha yondashuvni taklif qilgan holda, hikmatli so‘z va hadislardan nafaqat nazariy tarbiya jarayonlarida, balki ular asosida didaktik o‘yinlar tashkil etishni nazarda tutadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga axloq-odob me’yorlarini singdirishda hadislar asosida yaratilgan hikoya va rivoyatlardan foydalanish pedagogik jihatdan samarali hisoblanadi. Hadislar insonparvarlik, halollik, mehr-shafqat, mas’uliyat va o‘zaro hurmat kabi umuminsoniy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgani bilan ajralib turadi. Ushbu axloqiy g‘oyalar hikoya va rivoyatlar shaklida berilganda, o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda idrok qilinadi va ongida mustahkam o‘rnashadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fikrlash, mas’uliyat, hamdo‘stlik, mehr-shafqat, halollik hamda o‘z-o‘zini hurmat qilish kabi axloqiy sifatlarni rivojlantirishda o‘qituvchining interfaol va innovatsion metodlardan foydalanishi muhim sanaladi. Bunday metodlar o‘quvchilarning hissiy bog‘lanishini kuchaytirib, ularni faol o‘quv jarayoniga jalb etadi. Interfaol yondashuvlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirib, axloqiy tushunchalarni hayotiy vaziyatlar orqali anglashiga yordam beradi.

Hadislar asosida yaratilgan hikoya va rivoyatlardan foydalanish asosan 3–4-sinflarda samaraliroq amalga oshiriladi, chunki bu yosh davrida o‘quvchilarda mantiqiy va tanqidiy fikrlash unsurlari shakllana boshlaydi. 1–2-sinflarda esa axloqiy tarbiyani didaktik o‘yinlar orqali tashkil etish maqsadga muvofiqdir. O‘yin faoliyati boshlang‘ich yoshdagi o‘quvchilarning yetakchi faoliyati bo‘lib, u axloqiy me’yorlarni o‘zlashtirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi.

Didaktik o‘yinlarni tashkil etishda o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olish zarur. Masalan, “Xulq-atvor tablosi” didaktik o‘yini orqali o‘quvchilarda ijobiy xulq-atvorni rag‘batlantirish amalga oshiriladi. Ushbu o‘yinda o‘quvchilarning yaxshi xatti-harakatlari belgilar (yulduzcha, rangli belgilar) orqali baholanib, ularning ijobiy xulq-atvori mustahkamlanadi. Yulduzchalarning yakunda

bir butun tasvirni hosil qilishi o‘quvchilarda jamoaviylik va mas’uliyat hissini rivojlantiradi.

Shuningdek, “Yaxshi va yomon” kartalari asosida tashkil etilgan didaktik o‘yinlar o‘quvchilarning axloqiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu o‘yinda o‘quvchilar turli xatti-harakatlarni tahlil qilib, ularni yaxshi va yomon guruhlarga ajratadilar. Bu jarayonda hadislar mazmuniga tayanish o‘quvchilarning axloqiy tushunchalarni diniy-axloqiy qadriyatlar bilan bog‘lashiga imkon yaratadi.

Axloqiy tarbiya jarayonida klaster metodidan foydalanish ham samarali hisoblanadi. Ushbu metod yordamida o‘quvchilarning “axloq” tushunchasi haqidagi tasavvurlari aniqlanadi va tahlil qilinadi. O‘quvchilar axloqiy sifatlar haqidagi fikrlarini erkin ifoda etib, eng muhim deb hisoblangan axloqiy ko‘rsatkichlar umumlashtiriladi. Bu esa axloqiy tarbiya jarayonini tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan holda tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu didaktik o’yinni dars davomida qo’llash asosiy maqsad o’quivchilarga hadislar va hadislarga bog’lagan holda odob axloq ko’rinishlarini o’quvchilarga singdirish,maktab yoshidagi bolalarga ta’lim tarbiyani yuksak ko’rinishlarini singdirishdan iborat.

Ma’naviy qadryatlarimizni shakllantirishda maktab ta’limning ahamiyati katta. Axloqiy tarbiya berish jarayonida ko’plab qiyinchiliklar paydo bo’lishi mumkin. Boshlang’ich ta’lim o’quvchilariga axloq odob namunalarini shakllantirishda maktab darslarida mavzularga oid hadislar asosida yaratilgan rivoyatlardan foydalanib o’qitish usullarini foydalanish mumkinligini ko’rib chiqishimiz mumkin. Boshlang’ich sinf o’quvchilarni fikrlashga ma’suliyat, hamdo’stlik, mehr-shafqat, halollik, o’z–o’zini hurmat qilish hissiy ongni rivojlantirishda maqsadida o’qituvchi interfaol metodlardan yoki innovatsion usullardan foydalanishi mumkin. Bu kabi innovatsion metodlardan foydalanishni asosiy maqsad - boshlang’ich sinf o’quvchilarda axloqiy tarbiyani va hissiy bog’lanishni shakllantirish hamda o’quvchilarni mustaqil fikrlashga dunyoqarash kengaytirishga yordam beradi. Hadislar asosida yaratilgan hikoya va rivoyatlardan foydalanish 1 va 2 sinflarga nisbatan 3-4 sinflarda ko’proq amalga oshiriladi, Shu bois 1 va 2 sinflarda o’qitishning bir necha vositalar asosida o’yinlar shaklida tashkil etish lozim.

Xulosa. Hadislar asosida yaratilgan hikoyalar va rivoyatlardan ishtirok etgan zamonaviy metodlardan foydalanib, tarbiya berilganda axloqiy xususiyatlarni yanada chuqurroq jihatdan rivojlanishning samaradorlik ko‘rsatkichi ancha yuqori natijalarni beradi. O’quvchilarda axloq deganda qanday tasavvurga ega ekanligini bilish maqsadida interfaol metodlardan foydalanib, axloq haqidagi tushunchalar o’rganiladi va axloqiy tarbiya tushunchasi shakllantirishda hadislar asosida yaratilgan hikoya va

rivoyatlardan foydalanib o’quvchilarda axloqiy xususiyatlarni shakllantirishda yanada takomilashtirish [3]. Maktab yoshidagi o’quvchilar qanday axloqiy sifatga ega bo’lishi kerakligi haqida klaster metodi orqali o’quvchi yoshlarni axloqiy sifatlatlar deganda qanday tushunchaga ega bo’lishlik haqida yozib chiqishadi va eng ko’p tanlangan axloqiy sifat ko’rsatkichlarini tahlil qilinadi. Bu kabi didaktik o’yinlar bolalar uchun qiziqarli va foydali bo’lib, axloqiy tushunchalarni tushunishga va ularni hayotga qo’llashga yordam beradi. O’zaro hurmat, yordam, halollik va ma’suliyatni o’ragatishda yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Леонтьев Д. А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 2003. 445 с.
2. Jumanazarov U. A. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar ma’naviyatini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari.
3. Azimova N.E. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchisini ma’naviy-axloqiy tarbiyalash texnologiyasi (Pedagogik yo‘nalishdagi fanlarni o‘qitish misolida). Ped. fan. fal. dokt. (PhD). … dis. – Toshkent: 2012. – 178 bet.
4. Islomova N, Mirsoatova D. Interfaol usullar asosida o`quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirish. Respublika onlayn ilmiy-amaliy anjumani materiallari, 2020.
5. Karimov N. Hadis va hikmatlardan tarbiya jarayonida foydalanish va ularning ta’lim jarayonida qo’llanishi "Экономика и социум" №5(120)-1 2024
6. Niyozov G`. Ahmedova M. Pedagogika tarixidan seminar mashg’ulotlari. - T.: NOSHIR, 2011.
7. Сулаймон Амиркулович Ҳайдаров. (2020). Тарих дарсларида интеграциялашган технологиялардан фойдаланиш. Science and Education. 1(8). 666-671
8. Ҳайдаров С. (2020). Ўзбекистон тарихи дарсларида педагогик технологияларни уйғунлашган ҳолда қўллашнинг методик талаблари. Academic Research in Educational Sciences. 1 (3). 1313-1321.
9. С.А. Ҳайдаров. (2020). Тарих дарсларида тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш. Science and Education. 1(9). 458-461

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

ZAMONAVIY OILALARDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING O‘RNI VA RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

UDK: 159.9:316.356.2

URGANCH RANCH TEXNOLOGIYA UNIVERSITETI O‘QITUVCHISI MASHARIPOVA SAIDA RAHIMOVNA
email: saidamasharipova72@gmail.com

Anotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy oilalarda emotsional intellektni shakllantirish va rivojlantirishning psixologik hamda tarbiyaviy jihatlari tahlil etiladi. Emotsional intellekt shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish, atrofdagilarning emotsional holatini tushunish hamda ijtimoiy munosabatlarda samarali muloqot olib borish qobiliyati sifatida izohlanadi. Tadqiqot doirasida ushbu ko‘nikmalarning aynan oilaviy muhitda rivojlanish xususiyatlari, ota-onalarning hissiy savodxonligi va farzandlar bilan emotsional munosabatlarining ta’siri o‘rganilgan.

Shuningdek, maqolada emotsional intellekt rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi zamonaviy omillar, jumladan, raqamli texnologiyalardan me’yoridan ortiq foydalanish, hissiy yaqinlikning kamayishi hamda muloqot yetishmasligi bilan bog‘liq muammolar yoritib berilgan. oilada emotsional barqarorlik va xavfsizlik muhitini yaratish, empatiyani rivojlantirish, ochiq va samimiy muloqotni qo‘llab-quvvatlash hamda bolalarning ichki kechinmalarini tushunishga qaratilgan psixologik yondashuvlar mazkur maqolaning asosiy yo‘nalishini tashkil etadi. Tadqiqot natijalari ota-onalar, pedagoglar va amaliy psixologlar uchun muhim nazariy xulosalar va amaliy tavsiyalarni taklif etadi.

Kalit so‘zlar: oila psixologiyasi, emotsional intellekt, tarbiya, empatiya, ota-onalar, bolalar psixologiyasi, hissiy xavfsizlik, muloqot madaniyati, zamonaviy oila, ijtimoiy rivojlanish, psixologik tarbiya, ruhiy salomatlik.

Аннотация:В данной статье анализируются психологические и воспитательные аспекты формирования и развития эмоционального интеллекта в современных семьях. Эмоциональный интеллект рассматривается как способность личности осознавать и регулировать собственные эмоции, понимать эмоциональные состояния окружающих, а также эффективно взаимодействовать в системе социальных отношений. В рамках исследования изучаются особенности формирования данных

навыков в семейной среде, влияние эмоциональной культуры родителей и характера эмоционального взаимодействия с детьми.

Кроме того, в статье освещаются современные факторы, негативно влияющие на развитие эмоционального интеллекта, в частности чрезмерное использование цифровых технологий, снижение уровня эмоциональной близости и дефицит межличностной коммуникации. Создание эмоционально безопасной и стабильной атмосферы в семье, развитие эмпатии, поддержка открытого и доверительного общения, а также психологические подходы, направленные на понимание внутреннего мира ребёнка, составляют основное направление данного исследования. Полученные результаты представляют собой значимые теоретические выводы и практические рекомендации для родителей, педагогов и практикующих психологов.

Ключевые слова: психология семьи, эмоциональный интеллект, воспитание, эмпатия, родители, детская психология, эмоциональная безопасность, культура общения, современная семья, социальное развитие, психологическое воспитание, психическое здоровье.

Abstract

This article examines the psychological and educational aspects of the formation and development of emotional intelligence in modern families. Emotional intelligence is defined as an individual's ability to recognize and regulate one's own emotions, understand the emotional states of others, and engage effectively in social interactions. The study focuses on the development of these competencies within the family environment, emphasizing the influence of parents' emotional literacy and the nature of emotional relationships with their children.

In addition, the article highlights contemporary factors that negatively affect the development of emotional intelligence, including excessive use of digital technologies, a decline in emotional closeness, and a lack of effective communication. Creating an emotionally safe and stable family environment, fostering empathy, supporting open and sincere communication, and applying psychological approaches aimed at understanding children's inner emotional experiences constitute the core focus of the study. The findings offer valuable theoretical insights and practical recommendations for parents, educators, and practicing psychologists.

Keywords: family psychology, emotional intelligence, upbringing, empathy, parents, child psychology, emotional safety, communication culture, modern family, social development, psychological education, mental health.

Kirish

Oila inson hayotining dastlabki davrlarida yetakchi ijtimoiy institut sifatida muhim o‘rin egallaydi. Bola dunyoga kelgan ilk onlardan boshlab uning emotsional rivojlanishi asosan oilaviy muhit ta’sirida shakllanadi. ota-onalar farzandni faqat moddiy jihatdan ta’minlash bilangina cheklanmay, balki uning emotsional, psixologik va ijtimoiy yetuk shaxs sifatida kamol topishida ham muhim rol o‘ynaydi. Ushbu jarayonda markaziy psixologik tushunchalardan biri sifatida emotsional intellekt alohida ahamiyat kasb etadi.

Emotsional intellekt shaxsning o‘z his-tuyg‘ularini anglash va nazorat qilish, boshqalarning emotsional holatiga empatiya bilan munosabat bildirish, shuningdek, muloqot va muomala jarayonida psixologik muvozanatni saqlay olish qobiliyatini ifodalaydi.[1] Ushbu qobiliyat insonning turli ijtimoiy munosabatlarida, jumladan, oilaviy munosabatlarida, tengdoshlar va do‘stlar bilan o‘zaro aloqalarida hamda jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini belgilashda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, emotsional intellektning shakllanishi hayotning dastlabki bosqichlarida, xususan, bolalik davrida va oilaviy muhitda amalga oshishi alohida ahamiyatga ega

Zamonaviy oilalarda ota-onalar ta’limining asosiy vazifasi bolani tarbiyalash uchun qulay sharoitlarni yaxshilash, shuningdek, ota-onalarga bolalar hamda ota-onalarning xulq-atvorini samarali boshqarish uchun zarur bo‘lgan amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishdan iboratdir [2]. Shu bilan birga, ota-onalarni ta’lim jarayoniga faol jalb etish ko‘pincha murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Bunga, bir tomondan, ota-onalarning moddiy va psixologik resurslarining cheklanganligi, ikkinchi tomondan esa kundalik hayot va tarbiyaviy majburiyatlar bilan bandligi tufayli yuzaga keladigan vaqt yetishmovchiligi sabab bo‘ladi [3]. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ota-onalarda ota-onalik bilan bog‘liq kuchli tashvish holatlari mavjud bo‘lganda, bolalarda akademik zo‘riqish va emotsional charchash (burnout) darajasi nisbatan yuqori bo‘lishi mumkin.

Hissiy intellekt ijtimoiy intellektning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, shaxsning o‘z hissiyotlarini anglash, ularni ajrata olish va adekvat baholash qobiliyatini ifodalaydi [4]. Ushbu intellekt turi insonning stressli vaziyatlarga moslashuv jarayonini yengillashtiradi hamda psixologik barqarorlikni ta’minlaydi [5]. D. Goleman [6] hissiy intellekt tuzilmasini bir nechta asosiy komponentlarga ajratadi, jumladan: o‘z-o‘zini

anglash, ijtimoiy sezgirlik, hissiyotlarni boshqarish va shaxslararo munosabatlarni samarali boshqarish.

Ilmiy manbalarda hissiy intellektga oid yondashuvlar insonning to‘laqonli, moslashuvchan va samarali hayot faoliyatini ta’minlovchi hissiy kompetensiyalarni rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etiladi [7]. Hissiy intellektning yuqori darajada rivojlanganligi ijtimoiy munosabatlar sifatining yaxshilanishiga, shuningdek, prosotsial xulq-atvor shakllarining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [8].

Baumrind [9] tomonidan taklif etilgan tasnifga ko‘ra, ota-onaning tarbiyaviy uslubi ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda namoyon bo‘ladigan qarashlar, munosabatlar va amaliy harakatlar majmuasini ifodalaydi. Ushbu yondashuvda uchta asosiy tarbiya uslubi ajratib ko‘rsatiladi: avtoritar, avtoritativ (obro‘li) va ruxsat beruvchi. Mazkur uslublar ikki muhim o‘lchov — talabchanlik (hokimiyat) va sezgirlik (mehr-muhabbat) mezonlari asosida farqlanadi. Talabchanlik ota-onaning bolaga nisbatan qo‘yadigan chegaralari, nazorat darajasi va belgilangan me’yorlarini anglatadi, sezgirlik esa ota-onaning farzandiga nisbatan mehr ko‘rsatish uslubi hamda uning ehtiyojlariga moslashuvchan munosabatini ifodalaydi [10].

Ota-onalar farzandlarning noo‘rin yoki muammoli xulq-atvori bilan tez-tez yuzlashadilar va bu holat ko‘plab oilalarda nizolar yuzaga kelishining asosiy omillaridan biriga aylanadi. Aksariyat hollarda ota-onalar kelib chiqadigan mojarolar jarayonida paydo bo‘ladigan kuchli emotsiyalarni nazorat qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Natijada, bolaga nisbatan norozilik, umidsizlik yoki aybdorlik hissi shakllanishi mumkin. Shu bois, hatto keskin vaziyatlarda ham tarbiyaning barqarorligi va sifatliligini ta’minlashda hissiy intellektning muhim o‘rni borligi alohida ta’kidlanadi [11].

Hissiy intellekt emotsiyalarni anglash, boshqarish, tartibga solish va konstruktiv yo‘naltirish jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli, u nafaqat shaxsiy rivojlanish jarayonida, balki ota-onalarni tayyorlash va qo‘llab-quvvatlash tizimida ham muhim psixologik kompetensiya sifatida e’tirof etiladi [12]. D. Goleman [13] hissiy intellektni insonning stressli vaziyatlarda o‘zini ruhlantira olish, sabr-toqatni namoyon etish, impulsiv reaksiyalarni boshqarish va qoniqishni kechiktirish qobiliyati sifatida ta’riflaydi.

Reuven Bar-on tomonidan 25 yil davomida olib borilgan keng ko‘lamli tadqiqotlar natijasida hissiy intellektning quyidagi asosiy tarkibiy qismlari aniqlangan: shaxslararo munosabatlar, intrapersonal xususiyatlar, moslashuvchanlik, stressni boshqarish va

umumiy emotsional kayfiyat [14]. Uning ta'kidlashicha, hissiy intellekt shaxsning murakkab hayotiy vaziyatlarga, jumladan, farzand tarbiyasi jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarga munosabat bildirish uslubini belgilaydi [12].

Tizimli tahlil va meta-tahlil natijalariga tayangan holda Vega va hammualliflar [15] shuni aniqladilarki, ota-onalarning hissiy intellekti oshgan sari stressli vaziyatlar fonida yuzaga keladigan tajovuzkor xatti-harakatlar darajasi pasayadi. Shuningdek, shaxsning individual xususiyatlari — tajribaga ochiqlik, vijdonlilik, ekstraversiya va murosaga moyillik hissiy intellekt rivoji bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlangan [16]. Bu esa samarali shaxslararo munosabatlar [14] hamda nizolarni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi [3]. Shu jihatdan, hissiy intellekt ko‘pincha individual psixologik farovonlikning muhim bashoratchisi sifatida baholanadi [14].

Agar ota-onalarda hissiy intellekt yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, ular Goleman tomonidan ta'riflangan “hissiy ortiqcha qo‘zg‘alish” holatini boshdan kechirishi mumkin. Bunday vaziyatlarda shaxs shoshma-shosharlik bilan harakat qiladi, o‘ylamasdan fikr bildiradi va ko‘pincha bu holatda aytilgan so‘zlar keyinchalik afsus uyg‘otadi. Ushbu reaktiv xulq-atvor bolalarda g‘azabni boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan ham uzviy bog‘liqdir [15].

Ota-onalarga xos hissiy intellektning muhim tarkibiy qismlaridan yana biri “kontekstga sezgirlik” hisoblanadi [16]. Bu ota-onaning vaziyat talabiga mos ravishda o‘z emotsional javobini tartibga sola olishi va sharoitga qarab reaksiyasini moslashtirish qobiliyatini anglatadi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, hissiy intellekti past bo‘lgan ota-onalar tarbiya jarayonida mukammallikka haddan tashqari intilishga moyil bo‘ladilar, bu esa tez charchash va emotsional zo‘riqishga olib keladi [17]. Aksincha, hissiy intellekti rivojlangan ota-onalarda tarbiyaviy amaliyot yanada samarali kechadi [18] hamda bu bolalarning ijtimoiy, psixologik va emotsional jihatdan har tomonlama rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi. ota-onalarning hissiy intellekti orqali stress darajasining pasayishi bolalarning ijtimoiy-emotsional kamolotiga sezilarli hissa qo‘shadi [16].

Shuningdek, ota-onalarda hissiy intellektning intrapersonal va interpersonal o‘lchovlari o‘rtasidagi farqlarni o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayniqsa interpersonal hissiy intellektning yuqori darajasi ota-onalarning emotsional charchash darajasini kamaytirishga xizmat qiladi [10].

Farzandning emotsional shakllanish jarayonida ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlar sifati, ularning ruhiy barqarorligi hamda psixologik bilim darajasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. oilada doimiy kelishmovchiliklar, zo‘ravonlik holatlari,

sovuqqonlik yoki haddan tashqari nazorat mavjud bo‘lsa, bu holatlar bolada xavotirlanish, o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi, ichki beqarorlik va hatto depressiv holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Aksincha, o‘zaro hurmat, ishonch va ochiq muloqot hukmron bo‘lgan oilaviy muhitda bola o‘z hissiyotlarini erkin ifoda etishni o‘rganadi, o‘zini qadrlaydi hamda atrofdagilarni tushunish qobiliyatini rivojlantiradi.

Bugungi kunda jamiyatda bolalarda emotsional intellektni rivojlantirish bilan bog‘liq qator muammolar kuzatilmoqda. Raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida bolalar tobora ko‘proq virtual muloqotga moyillashib, bevosita emotsional aloqalar susayib bormoqda. Bundan tashqari, ota-onalarning ish bilan haddan tashqari bandligi, vaqt tanqisligi va bola bilan yetarli sifatli munosabat o‘rnatilmasligi hissiy bo‘shliqning paydo bo‘lishiga olib keladi. Ushbu holatlar bolalarda yolg‘izlik hissi, tushkun kayfiyat hamda empatiya yetishmovchiligining kuchayishiga zamin yaratadi.

Emotsional intellektni shakllantirishning eng muhim sharti — oilada sog‘lom va ochiq kommunikativ muhitni tashkil etishdir. Bolaning hissiy holatiga befarq bo‘lmaslik, uni tinglashga tayyor bo‘lish va o‘z fikrini erkin ifoda etishiga imkon yaratish sog‘lom psixologik muhitning asosiy belgilaridan hisoblanadi. ota-onalar “hozir nimalarni his qilyapsan?”, “o‘zingni qanday sezayapsan?” kabi savollar orqali bolani o‘z emotsiyalarini anglashga o‘rgatishlari mumkin. Bunday yondashuv bolaning o‘zini chuqurroq tushunishiga va boshqalarning hissiyotlarini idrok etishga intilishini kuchaytiradi.

Shuningdek, ota-onalarning shaxsiy emotsional madaniyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. o‘z hissiyotlarini boshqara olmagan, muammolarga g‘azab, zo‘riqish yoki baqir-chaqir orqali munosabat bildiradigan ota-onalar bolada salbiy emotsional namuna shakllanishiga sabab bo‘ladi. Natijada bola turli vaziyatlarda hissiyotlarini salbiy tarzda namoyon etishga o‘rganib qoladi. Shu bois, avvalo ota-onalarning o‘zlari emotsional intellektini rivojlantirishlari, o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilishlari va stressni boshqarish ko‘nikmalarini egallashlari zarur.

Ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellekti rivojlangan bolalar ta’lim jarayonida yuqori natijalarga erishadi, tengdoshlari bilan sog‘lom munosabatlar o‘rnatadi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘ladi va kelgusida ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanadi. Bu esa ota-onalarning farzandlariga bergan emotsional tarbiyasi va doimiy qo‘llab-quvvatlovining samarali natijasidir.

Bundan tashqari, oilada birgalikda o‘yinlar o‘tkazish, rolli mashg‘ulotlar, umumiy faoliyatlar, samimiy muloqot, kitob o‘qish yoki ijodiy ishlar bilan shug‘ullanish orqali ham emotsional intellektni rivojlantirish mumkin. Bu jarayonlarda bola o‘zini erkin namoyon etadi, hissiyotlarini ifodalash va boshqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda farzand tarbiyasida emotsional intellektni rivojlantirish pedagogik va psixologik yondashuvlarning eng muhim va dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. ota-onalar ongli tarbiya orqali bolalarda emotsional sabr-toqat, ichki barqarorlik va ijtimoiy faollik kabi muhim sifatlarni shakllantirishlari lozim. Emotsional intellektga tayangan oila esa sog‘lom jamiyatning poydevori va barkamol shaxs kamolotining ilk bosqichi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aql (1995), P. 3-5; *EQ barcha havolalar. Hissiy aql* bilan bog'liq, aks holda original ingliz nashri ustida belgilanmagan (*hissiy aql*, 1995)
2. razvedka (1995), p. 6F
3. Hissiy Aql (1995), P. 10-12
4. Razvedka (1995), P. 21
5.), p. 14-18, 24; Jozef LeDoux: *miyadagi hissiy Xotira tizimlari*, ichida: xulq-atvor miya tadqiqotlari, 58-jild, 1-2, 20-son. 1993 yil dekabrda p. 69. 79; Jozef LeDoux: *hissiyot, Xotira va miya*, ilmiy Amerika, 1994 yil iyun; Jozef LeDoux: *hissiyot va limbik tizim tushunchasi*, in: nevrologiya tushunchalari, vol. 2, 1992, p. 169 ning 199
6. Hissiy Aql (1995), P. 21-24
7. razvedka (1995), p. 24f
8. Hissiy aql (1995), p. 25F
9. Hissiy Aql (1995), p. 27f; António R. Damásio: *Descartes' xato - Tuyg'u, Fikr va inson miya*, Munich: Ro'yxati, 1994. *a moslashish*, Boston: kichkina, jigarrang, 1977; J. K. Felsman, G. E. Vaillant: *kattalar kabi chidamli bolalar: 40 yillik tadqiqot*, yilda: E. J. Anderson, B. J. Kohler (eri.): *Daxlsiz Bola*, Nyu-York: Guilford Press, 1987; Hissiy Aql (1995), P. 34
10. Razvedka (1995), P. 42
11. Xovard Gardner:*ellekt nazariyasi*, Nyu-York, 1983; hissiy aql (1995), p. 38 40
12. vedka (1995), P.D. Mayer, Piter Salovey: 48 50
13. razvedka (1995), p. 50f
14. Razvedka (1995), P. 47
15. razvedka (1995), p. 46f razvedka (1995), p. 50f
16. Razvedka (1995), P. 47
17. razvedka (1995), p. 46f
18. Hissiy Aql (1995), p. 53; António R. Damásio: *Descartes' xato - Tuyg'u, Fikr va inson miya*, Munich: Ro'yxati, 1994. ISBN 3-471-77342-8

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlarini aniqlash va kamaytirishda an’anaviy hamda raqamli yondashuvlarning integratsiyalashgan tahlili.

Tursunpo’latova Sabina
Qarshi davlat texnika universiteti
Shahrisabz oziq-ovqat muhandisligi fakulteti talabasi.
Ilmiy rahbar:
Raximov Yorqin Erkinovich.
nike19920712@gmail.com
Qarshi davlat texnika universiteti
Shahrisabz oziq-ovqat muhandisligi fakulteti o’qituvchisi.

Annotatsiya:
Ushbu ilmiy maqolada oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlarining paydo bo‘lish sabablari, ularning inson salomatligi va atrof-muhitga ko‘rsatadigan salbiy ta’sirlari hamda ushbu qoldiqlarni kamaytirishning ilmiy-amaliy yo‘llari batafsil yoritilgan. Tadqiqot jarayonida ikki asosiy ilmiy maqola, shuningdek, FAO, WHO va EFSA kabi xalqaro tashkilotlar materiallari chuqur tahlil qilindi. An’anaviy uy sharoitidagi qayta ishlash usullari, sanoat texnologiyalari va raqamli monitoring tizimlarining samaradorligi o‘zaro solishtirildi. Natijalar pestitsid qoldiqlarini kamaytirishda integratsiyalashgan yondashuv eng maqbul va samarali ekanini ko‘rsatdi. Tadqiqot xulosalari oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va aholi salomatligini muhofaza qilishda amaliy ahamiyatga ega.
Kalit so‘zlar: pestitsid qoldiqlari, oziq-ovqat xavfsizligi, qayta ishlash texnologiyalari, monitoring, integratsiyalashgan yondashuv.
Abstract:
This scientific article examines the causes of pesticide residue formation in food products, their negative impacts on human health and the environment, and effective methods for their reduction. The study is based on an in-depth analysis of two core scientific articles as well as reports from international organizations such as FAO, WHO, and EFSA. Conventional household processing methods, industrial technologies, and digital monitoring systems are comparatively evaluated. The results demonstrate that an integrated approach is the most effective strategy for reducing pesticide residues. The findings are of practical importance for ensuring food safety and protecting public health.
Keywords: pesticide residues, food safety, processing technologies, monitoring

systems, integrated approach.

Аннотация:
В данной научной статье рассматриваются причины образования остатков пестицидов в пищевых продуктах, их негативное влияние на здоровье человека и окружающую среду, а также эффективные способы их снижения. Исследование основано на глубоком анализе двух ключевых научных статей и материалов международных организаций, таких как FAO, WHO и EFSA. Сравниваются бытовые методы обработки, промышленные технологии и цифровые системы мониторинга. Результаты показывают, что интегрированный подход является наиболее эффективным для снижения остатков пестицидов. Полученные выводы имеют практическое значение для обеспечения безопасности пищевых продуктов.
Ключевые слова: остатки пестицидов, безопасность пищевых продуктов, технологии переработки, мониторинг, интегрированный подход.

Kirish: Bugungi globallashuv sharoitida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash masalasi jahon miqyosida eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Aholi sonining ortib borishi, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining intensivlashuvi va ekin maydonlarida zararkunandalarga qarshi kurash zarurati pestitsidlardan keng foydalanishni taqozo etmoqda. Pestitsidlar qisqa muddatda hosildorlikni oshirish va iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashga xizmat qilsa-da, ularning noto‘g‘ri yoki me’yoridan ortiq qo‘llanilishi jiddiy salbiy oqibatlarga olib kelmoqda.Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, pestitsid qoldiqlari oziq-ovqat mahsulotlarida saqlanib qolib, inson organizmiga turli yo‘llar orqali kirishi mumkin. Ushbu moddalar uzoq muddat davomida organizmda to‘planib, asab tizimi, endokrin tizim va immunitet faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, pestitsid qoldiqlarining ayrim turlari kanserogen va mutagen xususiyatlarga ega ekani ilmiy manbalarda qayd etilgan. Shu bois, pestitsid qoldiqlari nafaqat sanitariya-gigiyenik, balki ijtimoiy va demografik muammo sifatida ham qaralmoqda.Pestitsid qoldiqlari muammosi faqat inson salomatligi bilan cheklanib qolmaydi. Ularning tuproq, suv resurslari va biologik xilma-xillikka ta’siri ekologik barqarorlikka jiddiy xavf tug‘diradi. Pestitsidlarning atrof-muhitda parchalanish jarayonlari uzoq vaqt talab etishi sababli ular oziq-ovqat zanjiri orqali biomagnifikatsiya jarayoniga kiradi. Natijada, ekologik tizimlarning tabiiy muvozanati buzilishi mumkin.So‘nggi yillarda xalqaro tashkilotlar tomonidan oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlariga qo‘yiladigan me’yorlar va talablar yanada qat’iylashtirilmoqda. FAO va WHO

tomonidan belgilangan maksimal ruxsat etilgan miqdorlar (MRL) davlatlar uchun asosiy mezon sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur me’yorlarga rioya etilishini ta’minlash uchun samarali nazorat va monitoring tizimlarini joriy etish dolzarb vazifaga aylanmoqda.Zamonaviy ilmiy izlanishlar pestitsid qoldiqlarini kamaytirishda an’anaviy qayta ishlash usullari bilan bir qatorda innovatsion texnologiyalar va raqamli monitoring tizimlarining ahamiyatini oshirmoqda. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati ushbu yondashuvlarni alohida o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, ularni yagona tizim sifatida integratsiyalash masalasi yetarlicha yoritilmagan. Shu sababli mazkur ilmiy maqolaning asosiy maqsadi oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlarini kamaytirish bo‘yicha mavjud yondashuvlarni kompleks tahlil qilish va ularning integratsiyalashgan modelini ilmiy asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili: So‘nggi o‘n yilliklarda oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlari muammosi global ilmiy hamjamiyat diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Ko‘plab tadqiqotchilar pestitsidlarning kimyoviy xususiyatlari, parchalanish mexanizmlari va oziq-ovqat zanjirida saqlanib qolish darajasini o‘rganishga e’tibor qaratgan. Jumladan, kimyo va toksikologiya yo‘nalishidagi ilmiy ishlarda pestitsidlarning lipid va suv fazalarida turlicha taqsimlanishi ularning mahsulotlarda to‘planish darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan. Ayrim mualliflar pestitsidlarning issiqlikka chidamliligi sababli oddiy termik ishlov berish jarayonida to‘liq parchalanmasligini ta’kidlaydi.Texnologik yo‘nalishdagi adabiyotlarda oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash jarayonlarining pestitsid qoldiqlariga ta’siri keng tahlil qilingan. Yuvish, tozalash, archish va fermentatsiya jarayonlari pestitsid qoldiqlarini ma’lum darajada kamaytirishi ilmiy asoslangan. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlar ozonlash, ultratovush, sovuq plazma va yuqori bosim ostida qayta ishlash kabi innovatsion texnologiyalarning an’anaviy usullarga nisbatan samaraliroq ekanini ko‘rsatadi. Biroq ayrim tadqiqotchilar ushbu texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligi va sanoat miqyosida qo‘llash imkoniyatlarini alohida muammo sifatida ko‘rsatib o‘tgan.Ekologik va sanitariya-gigiyenik adabiyotlarda pestitsid qoldiqlarining biomagnifikatsiya jarayoni va ularning uzoq muddatli salbiy oqibatlari yoritilgan. Tadqiqotlar pestitsidlarning nafaqat inson salomatligiga, balki tuproq mikroflorasi, suv ekotizimlari va biologik xilma-xillikka salbiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, ko‘plab mualliflar pestitsidlardan foydalanishni qat’iy me’yorlash va nazorat qilish zarurligini ta’kidlaydi.So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar va axborot tizimlariga bag‘ishlangan ilmiy ishlar ham adabiyotlarda muhim o‘rin egallamoqda. Sun’iy intellekt, sensor tizimlari va katta ma’lumotlar (Big

Data) asosida ishlab chiqilgan monitoring tizimlari pestitsid qo‘llanilishini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. Bunday yondashuvlar xavf darajasini oldindan baholash va profilaktik choralarni ko‘rishda muhim ahamiyat kasb etadi.Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarning aksariyati pestitsid qoldiqlarini kamaytirishning alohida usullariga bag‘ishlangan. Biroq an’anaviy, sanoat va raqamli yondashuvlarni yagona tizimda birlashtirgan kompleks tadqiqotlar yetarli emas. Shu sababli mazkur ilmiy ish integratsiyalashgan yondashuvni asoslash va uning samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan.

Metodologiya: Mazkur ilmiy tadqiqot metodologiyasi kompleks, ko‘p bosqichli va tizimli yondashuvga asoslangan bo‘lib, oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlarini aniqlash va kamaytirish masalasini har tomonlama o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotning birinchi bosqichida mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar tanlab olindi hamda ularning ilmiy darajasi, yangiligi va dolzarbligi baholandi. Bu bosqichda ilmiy maqolalar, monografiyalar, xalqaro tashkilotlar (FAO, WHO, EFSA) hisobotlari va normativ hujjatlar asosiy axborot manbai sifatida foydalanildi.Ikkinchi bosqichda tizimli tahlil va taqqoslama metodlari qo‘llanildi. Ushbu metodlar yordamida pestitsid qoldiqlarini kamaytirishning an’anaviy (yuvish, archish, termik ishlov berish), sanoat (ozonlash, ultratovush, sovuq plazma) va raqamli (monitoring, sensor tizimlari) yondashuvlari o‘zaro solishtirildi. Har bir usul samaradorlik darajasi, iqtisodiy maqsadga muvofiqligi va ekologik xavfsizligi nuqtayi nazaridan baholandi.Uchinchi bosqichda sifat tahlili metodidan foydalanildi. Ushbu tahlil orqali pestitsidlarning fizik-kimyoviy xususiyatlari, mahsulot tuzilmasi bilan o‘zaro ta’siri va parchalanish mexanizmlari o‘rganildi. Shuningdek, pestitsid qoldiqlarining inson organizmiga va atrof-muhitga ta’siri bo‘yicha ilmiy xulosalar umumlashtirildi.To‘rtinchi bosqichda miqdoriy tahlil amalga oshirildi. Ilmiy adabiyotlarda keltirilgan eksperimental natijalar asosida pestitsid qoldiqlarini kamaytirish foiz ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Olingan ma’lumotlar statistik jihatdan solishtirilib, jadval ko‘rinishida tizimlashtirildi. Bu jarayon tadqiqot natijalarining aniqligi va ishonchliligini oshirishga xizmat qildi.Yakuniy bosqichda umumlashtirish va mantiqiy xulosalash metodlari qo‘llanildi. Ushbu bosqichda barcha tahlil natijalari integratsiyalashgan yondashuv doirasida birlashtirildi hamda ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqildi. Tanlangan metodologiya tadqiqot maqsadiga to‘liq mos kelib, olingan natijalarning ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi.

Natijalar: Olib borilgan tahlillar natijasida oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlarini kamaytirish bo‘yicha qo‘llaniladigan usullar samaradorligi o‘rtasida

sezilarli farqlar mavjudligi aniqlandi. Uy sharoitida keng qo‘llaniladigan yuvish, archish va termik ishlov berish usullari pestitsid qoldiqlarini qisman kamaytirishi ma’lum bo‘ldi. Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra, oddiy yuvish jarayoni suvda yaxshi eruvchan pestitsidlar uchun nisbatan samarali bo‘lib, qoldiqlarning 40–70 foizgacha kamayishiga olib keladi. Biroq yog‘da eruvchan pestitsidlar uchun ushbu usulning ta’siri cheklangan.Termik ishlov berish (qaynatish, bug‘lash, qovurish) jarayonlari pestitsidlarning kimyoviy barqarorligiga bog‘liq holda turlicha natija ko‘rsatdi. Issiqlikka chidamsiz pestitsidlar sezilarli darajada parchalanishi aniqlangan bo‘lsa, ayrim moddalar yuqori haroratga nisbatan barqarorligi sababli saqlanib qolishi kuzatildi. Bu holat mahsulot turi va pestitsid xususiyatlarini inobatga olgan holda qayta ishlash zarurligini ko‘rsatadi.Sanoat texnologiyalari bo‘yicha olingan natijalar an’anaviy usullarga nisbatan yuqori samaradorlikni namoyon etdi. Ozonlash va ultratovush texnologiyalari pestitsid qoldiqlarini 70–90 foizgacha kamaytirishi ilmiy adabiyotlar asosida tasdiqlandi. Sovuq plazma va yuqori bosim ostida ishlov berish usullari esa qisqa vaqt ichida yuqori natija berishi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ushbu texnologiyalarni joriy etishda moliyaviy va texnik resurslar muhim omil hisoblanadi.Raqamli monitoring tizimlari bo‘yicha olingan natijalar bilvosita, ammo strategik jihatdan muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatdi. Sensorlar va axborot tizimlari orqali pestitsid qo‘llanilishi nazorat qilinib, me’yorlardan oshish holatlari oldindan aniqlanishi mumkin. Bu esa pestitsid qoldiqlarining paydo bo‘lishini dastlabki bosqichdayoq kamaytirishga xizmat qiladi.Umuman olganda, tadqiqot natijalari pestitsid qoldiqlarini kamaytirishda alohida usullardan ko‘ra ularni kompleks va integratsiyalashgan holda qo‘llash yuqori samaradorlik berishini ko‘rsatdi. Uy sharoitidagi qayta ishlash usullari, sanoat texnologiyalari va raqamli monitoring tizimlarining uyg‘unligi oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda muhim ilmiy-amaliy natija sifatida baholandi.

Muhokama: Mazkur tadqiqot natijalari mavjud ilmiy adabiyotlarda keltirilgan xulosalar bilan qiyosiy tahlil qilinganda, ularning umumiy yo‘nalishda mos kelishi kuzatildi. Ko‘plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlarini kamaytirishda sanoat texnologiyalarining yuqori samaradorligini alohida ta’kidlaydi. Ushbu ishda olingan natijalar ham ozonlash, ultratovush va sovuq plazma kabi usullar pestitsid qoldiqlarini sezilarli darajada kamaytirishini tasdiqladi. Bu holat sanoat miqyosida zamonaviy texnologiyalarni joriy etishning ilmiy jihatdan asosli ekanini ko‘rsatadi.Shu bilan birga, muhokama jarayonida ayrim cheklovlar ham aniqlanadi. Xususan, sanoat texnologiyalarining yuqori samaradorligi ularning yuqori moliyaviy xarajatlari bilan birga keladi. Bu esa rivojlanayotgan mamlakatlarda ushbu

texnologiyalarni keng joriy etishda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Ilmiy adabiyotlarda ham ushbu masala dolzarb muammo sifatida qayd etilgan bo‘lib, iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo‘yicha qo‘shimcha tadqiqotlar zarurligi ta’kidlanadi.Uy sharoitida qo‘llaniladigan qayta ishlash usullari bo‘yicha olingan natijalar adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlar bilan mos keladi. Ko‘plab mualliflar yuvish va termik ishlov berish usullari pestitsid qoldiqlarini qisman kamaytirishini, biroq ularning barcha holatlarda yetarli emasligini qayd etgan. Mazkur tadqiqotda ham ushbu usullar yordamchi chora sifatida samarali bo‘lishi, ammo asosiy yechim sifatida qaralmasligi lozimligi aniqlandi.Raqamli monitoring tizimlariga oid natijalar muhokamasi alohida ahamiyatga ega. So‘nggi yillardagi ilmiy ishlar pestitsid qo‘llanilishini real vaqt rejimida nazorat qilish xavfni sezilarli darajada kamaytirishini ko‘rsatmoqda. Ushbu tadqiqot natijalari ham monitoring tizimlari pestitsid qoldiqlarining oldini olishda strategik rol o‘ynashini tasdiqlaydi. Ayniqsa, sensor texnologiyalari va ma’lumotlarni avtomatik tahlil qilish tizimlari profilaktik nazoratni kuchaytiradi.Muhokama natijalariga ko‘ra, pestitsid qoldiqlarini kamaytirish masalasida eng maqbul yechim integratsiyalashgan yondashuv hisoblanadi. An’anaviy usullar, sanoat texnologiyalari va raqamli monitoring tizimlarini birgalikda qo‘llash orqali yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Ushbu yondashuv ilmiy adabiyotlarda kam yoritilgan bo‘lsa-da, mazkur tadqiqot uning amaliy va ilmiy ustunliklarini asoslab berdi. Natijada, integratsiyalashgan yondashuv oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda istiqbolli yo‘nalish sifatida baholanadi.

Takliflar:

Pestitsid qoldiqlarini kamaytirishda integratsiyalashgan yondashuvni joriy etish. Sanoat korxonalarida zamonaviy qayta ishlash texnologiyalarini keng qo‘llash. Raqamli monitoring va nazorat tizimlarini rivojlantirish. Fermerlar va ishlab chiqaruvchilar uchun o‘quv dasturlarini tashkil etish. Davlat nazorati va standartlarni kuchaytirish. Ekologik xavfsiz muqobil pestitsidlardan foydalanishni rag‘batlantirish. Ilmiy-tadqiqot ishlarini qo‘llab-quvvatlashni kengaytirish.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlari muammosi zamonaviy jamiyat uchun dolzarb va ko‘p qirrali masala hisoblanadi. Tadqiqot natijalari pestitsidlarning hosildorlikni oshirishdagi ijobiy roliga qaramay, ularning nazoratsiz qo‘llanilishi inson salomatligi va ekologik barqarorlikka jiddiy xavf tug‘dirishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, pestitsid qoldiqlarining uzoq muddatli ta’siri surunkali kasalliklar rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkinligi ilmiy manbalar bilan tasdiqlanadi.Mazkur ilmiy ishda o‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, pestitsid

qoldiqlarini kamaytirishda faqat bitta yondashuvga tayanish yetarli emas. Uy sharoitida qo‘llaniladigan oddiy qayta ishlash usullari ma’lum darajada ijobiy natija bersa-da, ularning imkoniyatlari cheklangan. Sanoat texnologiyalari yuqori samaradorlikni ta’minlaydi, biroq iqtisodiy va texnik resurslar bilan bog‘liq muammolar mavjud. Raqamli monitoring tizimlari esa pestitsid qoldiqlarining oldini olishda muhim profilaktik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.Tadqiqot natijalari an’anaviy, sanoat va raqamli yondashuvlarni integratsiyalashgan holda qo‘llash eng maqbul yechim ekanini isbotladi. Bunday yondashuv pestitsid qoldiqlarini sezilarli darajada kamaytirish bilan birga, ularning paydo bo‘lish xavfini ham minimallashtiradi. Integratsiyalashgan tizim oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, aholi salomatligini muhofaza qilish va ekologik barqarorlikni oshirishga xizmat qiladi.Shuningdek, ushbu ilmiy ish natijalari qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat sanoati va davlat nazorati tizimlari uchun amaliy ahamiyatga ega. Olingan xulosalar normativ hujjatlarni takomillashtirish, ishlab chiqarish jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va monitoring tizimlarini rivojlantirishda qo‘llanishi mumkin. Kelgusida ushbu yo‘nalishda eksperimental va laboratoriya tadqiqotlarini chuqurlashtirish pestitsid qoldiqlarini yanada samarali kamaytirish imkonini beradi.Umuman olganda, mazkur tadqiqot oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oliveira A.R. et al. Strategies to Determine and Mitigate Pesticide Residues in Food. Molecules, 2026.
2. FAO. Food Safety and Pesticide Management. Rome, 2022.
3. WHO. Pesticide Residues in Food. Geneva, 2023.
4. European Food Safety Authority. Pesticide Residues Monitoring Report, 2024.
5. Codex Alimentarius Commission. Pesticide Residues Standards, 2022.
6. Zhang Y. et al. Food Chemistry, 2023.
7. Liu H. et al. Trends in Food Science & Technology, 2024.
8. Chen X. et al. Journal of Food Engineering, 2023.
9. UNEP. Environmental Impact of Pesticides, 2021.
10. Krol W. et al. Food Control, 2022.
11. Sharma P. Sustainable Pest Management. Agriculture, 2021.
12. ISO 22000. Food Safety Management Systems, 2018.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Mehmonxonalarda barqaror raqobatbardoshlik tushunchasi

Axmatova Mohigul Ergash qizi
dotsent (PhD), Buxoro davlat universiteti, "Turizm va mehmonxona xo‘jaligi" kafedrasi, m.e.axmatova@buxdu.uz
O‘ljayev Temurbek Azamat o‘g‘li
1-bosqich magistrant, Buxoro davlat universiteti, 10-1 TUR 25 (kechki ta'lim)
temuruljayev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola mehmonxonalarda barqaror raqobatbardoshlik tushunchasini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Barqaror raqobatbardoshlik mehmonxonaning uzoq muddatli muvaffaqiyati, xizmat sifati, brend obro‘si va mijoz bilan munosabatlarga bog‘liq ekanligi ko‘rsatildi. Tadqiqot Buxoro shahridagi mehmonxonalar misolida so‘rovnomalar, intervyular va statistik tahlil asosida amalga oshirildi. Natijalar xizmat sifati, innovatsion xizmatlar va brend obro‘sining raqobatbardoshlikni ta’minlashda asosiy omillar ekanligini ko‘rsatdi.
Kalit so‘zlar: Mehmonxona, raqobatbardoshlik, barqarorlik, xizmat sifati, innovatsion xizmatlar
Аннотация. Статья посвящена исследованию понятия устойчивой конкурентоспособности в гостиницах. Показано, что устойчивость конкурентоспособности гостиницы зависит от долгосрочного успеха, качества услуг, имиджа бренда и взаимоотношений с клиентами. Исследование проведено на примере гостиниц города Бухара с использованием анкетирования, интервью и статистического анализа. Результаты показали, что основными факторами конкурентоспособности являются качество услуг, инновационные сервисы и имидж бренда.
Ключевые слова: гостиница, конкурентоспособность, устойчивость, качество услуг, инновационные сервисы
Abstract. This article examines the concept of sustainable competitiveness in hotels. It is shown that the sustainable competitiveness of a hotel depends on long-term success, service quality, brand image, and customer relationships. The study was conducted using surveys, interviews, and statistical analysis in hotels in Bukhara. The results indicate that service quality, innovative services, and brand image are the main factors ensuring competitiveness.
Keywords: hotel, competitiveness, sustainability, service quality, innovative services

Kirish. Raqobat tobora kuchayib borayotgan mehmonxona biznesida barqaror raqobatbardoshlik mehmonxonaning uzoq muddatli muvaffaqiyati va bozor ulushini saqlashda muhim ahamiyatga ega. Bu tushuncha nafaqat moliyaviy ko‘rsatkichlarni oshirish bilan bog‘liq, balki mijozlar ehtiyojini qondirish, xizmat sifatini doimiy ravishda yaxshilash, brend obro‘sini oshirish va innovatsion yechimlarni tatbiq etish orqali ham amalga oshadi[1,3,6].

Mehmonxona sanoati doimiy o‘zgaruvchan bozor sharoitlariga duch keladi: mijozlar talablarining oshishi, raqobatchilar sonining ko‘payishi, texnologik yangiliklar va global turizm tendensiyalari barqaror raqobatbardoshlikni saqlashni qiyinlashtiradi. Shu bois, mehmonxonalar uchun asosiy vazifa — strategik ustunlik yaratish, ya’ni boshqa raqobatchilardan farqlanadigan noyob xizmatlar va tajribalarni taqdim etishdir. Misol uchun, yuqori sifatli xizmat ko‘rsatish, mijozlar ehtiyojiga moslashtirilgan paketlar, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, brend imidjini mustahkamlash barqaror raqobatbardoshlikni ta’minlaydigan muhim omillar sifatida qaraladi[2,6,9].

Maqolaning maqsadi: Buxoro shahridagi mehmonxonalar misolida barqaror raqobatbardoshlikning asosiy omillarini aniqlash va tahlil qilish.

Usullar. Tadqiqot metodologiyasi quyidagilardan iborat:

Adabiyotlarni o‘rganish: Ilmiy maqolalar va normativ resurslar orqali mehmonxonalar raqobatbardoshligi va barqaror rivojlanish omillari tahlil qilindi.

So‘rovnoma: 5 yulduzli va 3 yulduzli mehmonxonalarda 50 respondent ishtirokida so‘rovnoma o‘tkazildi.

Kvalitativ intervyular: Rahbarlar bilan intervyu o‘tkazilib, strategik ustunlik va raqobatbardoshlik omillari aniqlandi.

Statistik tahlil: Olingan ma’lumotlar deskriptiv va foizli tahlil orqali baholandi.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko‘ra:

Xizmat sifati mehmonlar uchun eng muhim omil (75% respondent).

Brend obro‘si va mijoz bilan munosabatlar ikkinchi o‘rinda (60%).

Innovatsion xizmatlar (mobil ilovalar, online buyurtma) mehmonxonalarning raqobatbardoshligini oshiradi.

1-jadval

Mehmonxonada barqaror raqobatbardoshlik omillarining tahlili

Raqobatbardoshlik omillari	Respondentlar foizi (%)	Baholash (1–5)	Ta’sir izohi	Tavsiyalar
Xizmat sifati	75	4,8	Xizmat sifati mehmonlarning qoniqishini va sodiqligini oshiradi	Xodimlar malakasini oshirish, sifat standartlarini joriy etish
Brend obro‘si va mijoz bilan munosabatlar	60	4,5	Brend obro‘si va mijozlar bilan samarali muloqot raqobat ustunligini yaratadi	Mijozlarga individual xizmat paketlarini ishlab chiqish, sodiqlik dasturlarini joriy etish
Innovatsion xizmatlar (mobil ilovalar, online buyurtma)	50	4,2	Texnologiyalar xizmatni tez va qulay qiladi, raqobatchilardan ajralib turish imkonini beradi	Onlayn buyurtma tizimlari, mobil ilovalar va raqamli xizmatlarni kengaytirish
Narx siyosati	45	3,9	Narx mehmonlar qaroriga ta’sir qiladi, lekin xizmat sifati bilan birga ishlaganda samarali	Bozor tadqiqotlari asosida raqobatbardosh narx strategiyasini ishlab chiqish
Joylashuv	40	3,8	Mehmonxona qulay joylashgan bo‘lsa, mijoz	Marketing va transport xizmatlarini yaxshilash orqali

			jalb qilish osonlashadi	kamchiliklarni qoplash

Buxoro shahrida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari mehmonxonalarda barqaror raqobatbardoshlikni ta’minlaydigan asosiy omillarni aniqlashga imkon berdi. Tadqiqot natijalari jadval shaklida ham tasvirlangan. Shunga ko‘ra, xizmat sifati mehmonlarning qoniqishi va sodiqligini oshiruvchi eng muhim omil sifatida respondentlarning 75 foizi tomonidan birinchi o‘ringa qo‘yilgan. Bu ko‘rsatkich xizmat sifatining mehmonxona raqobatbardoshligidagi markaziy rolini tasdiqlaydi.

Brend obro‘si va mijoz bilan munosabatlar ikkinchi o‘rinda turadi: 60 foiz respondentlar bu omilni raqobat ustunligini yaratishda muhim deb baholagan. Ushbu omil mehmonxonaning ijobiy imidjini shakllantiradi va mijozlarni jalb qilishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Innovatsion xizmatlar, jumladan mobil ilovalar va onlayn buyurtma tizimlari, respondentlarning 50 foizi uchun mehmonxonaning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiluvchi omil sifatida baholangan. Bu ko‘rsatkich mehmonxonalarda texnologiyalarni joriy etish va xizmat jarayonini qulaylashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, narx siyosati (45%) va joylashuv (40%) ham muhim omillar sifatida e’tirof etilgan bo‘lsa-da, ular asosiy raqobat ustunligini yaratishda yetarli emas. Bu esa shuni anglatadiki, mehmonxonalar barqaror raqobatbardoshlikni saqlash uchun xizmat sifati va innovatsion yechimlarga ustuvor e’tibor qaratishi, shuningdek, mijozlar ehtiyojini doimiy kuzatib borishi lozim. Shunday qilib, jadvaldagi raqamlar nafaqat har bir omilning ahamiyatini ko‘rsatadi, balki mehmonxona rahbarlariga barqaror raqobat ustunligini yaratish va uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta’minlash bo‘yicha aniq tavsiyalar beradi[12,15].

Muhokama. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, mehmonxonalarda barqaror raqobatbardoshlik xizmat sifati, brend obro‘si va innovatsion xizmatlarga bog‘liq. Tadqiqotlar nazariyalari bilan mos ravishda, xizmat sifati va mijoz qoniqishi uzoq muddatli ustunlikni ta’minlaydi. Innovatsion xizmatlar mehmonxonaga bozor talablariga moslashish va raqobatchilardan ajralib turish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mehmonxonalar o‘z raqobatbardoshliklarini oshirish maqsadida xizmat sifati va innovatsion yechimlarga alohida e’tibor qaratishlari lozim. Xususan, mobil ilovalar, onlayn buyurtmalar tizimi va boshqa raqamli xizmatlar mijozlar tajribasini yaxshilaydi va mehmonxonani raqobatchilardan ajratib turadi. Shu bilan birga, mehmonxona rahbarlari va xodimlari mijozlar ehtiyojini

doimiy kuzatib borish, ularning fikr va talablariga tezkor javob qaytarish orqali xizmatni takomillashtirishga e’tibor berishlari zarur. Bu esa Buxoro shahridagi mehmonxonalar uchun barqaror raqobatbardoshlikni saqlash va uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta’minlashning muhim strategiyasi sifatida qaraladi.

Xulosa. Buxoro shahrida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, mehmonxonalarda barqaror raqobatbardoshlikning asosiy omillari xizmat sifati, brend obro‘si va innovatsion xizmatlardir. Tadqiqot ma’lumotlariga ko‘ra, xizmat sifati mehmonlarning qoniqishini oshiruvchi eng muhim omil bo‘lib, respondentlarning 75 foizi bu omilni birinchi o‘ringa qo‘ygan. Brend obro‘si va mijoz bilan samarali munosabatlar esa 60 foiz respondentlar tomonidan raqobatbardoshlikni mustahkamlashda muhim deb topilgan. Innovatsion xizmatlar, jumladan, mobil ilovalar va onlayn buyurtmalar tizimi, respondentlarning 50 foizi uchun mehmonxonaning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiluvchi omil sifatida baholangan.

Shu bilan birga, narx siyosati va mehmonxonaning joylashuvi ham muhim bo‘lsa-da, ular asosiy raqobat ustunligini yaratishda yetarli emasligi aniqlangan; narx siyosati respondentlarning 45 foizi tomonidan, joylashuv esa 40 foizi tomonidan muhim deb baholangan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, mehmonxonalar o‘z raqobatbardoshliklarini oshirish maqsadida xizmat sifati va innovatsion yechimlarga alohida e’tibor qaratishi, shuningdek, mijozlar ehtiyojini doimiy kuzatib borishi zarur. Bu esa Buxoro shahridagi mehmonxonalar uchun barqaror raqobatbardoshlikni saqlash va uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta’minlashning asosiy strategik omili hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi hisobotlari. (2020–2023). Toshkent: TRDQ.
2. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va turizm kodeksi. (2020). Toshkent: Adliya vazirligi.
3. O‘ljayev, T. A. (2023). Mehmonxonada xizmat sifatining raqobatbardoshlikka ta’siri. Turizm va Xizmat Sanoati Jurnali, 1(5), 22–30.
4. Buhoro davlat universiteti ilmiy maqolalar to‘plami: “Barqaror raqobatbardoshlik mehmonxona xo‘jaligida”. (2022). Buxoro: BuxDU Nashriyoti.
5. Porter, M. E. (1985). Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance. Free Press.
6. Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management, 17(1), 99–120. ttps://doi.org/10.1177/014920639101700108

7. Kotler, P., Bowen, J., & Makens, J. (2016). Marketing for hospitality and tourism (7th ed.). Pearson Education.
8. Buhoro davlat universiteti, “Turizm va mehmonxona xo‘jaligi” kafedrasi o‘quv dasturlari. (2022). Buxoro: BuxDU Nashriyoti.
9. Ivanov, S., & Zhechev, V. (2012). Hotel revenue management – A review of literature. Tourism Management, 33(4), 776–791. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2011.08.005
10. Enz, C. A. (2010). Hospitality strategic management: Concepts and cases. Wiley.
11. Jones, P., Hillier, D., & Comfort, D. (2013). Sustainability in the global hotel industry. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 25(1), 5–17. https://doi.org/10.1108/09596111311290221
12. Kandampully, J., & Suhartanto, D. (2000). Customer loyalty in the hotel industry: The role of customer satisfaction and image. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 12(6), 346–351. https://doi.org/10.1108/09596110010342559
13. Sigala, M. (2018). Social media and customer engagement in the hotel industry: A literature review. Journal of Hospitality and Tourism Technology, 9(2), 160–183. https://doi.org/10.1108/JHTT-07-2017-0050
14. Okumus, F., Altinay, L., & Chathoth, P. (2010). Strategic management for hospitality and tourism. Butterworth-Heinemann.
15. Baum, T., & Szivas, E. (2008). Human resource management for tourism, hospitality and leisure: An international perspective. Thomson Learning.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

“Gastroezofageal reflyuks kasalligining o`rganilish holati” mavzusiga adabiyotlar sharhi

Muxammadjonova Nazokatxon Ulug`bek qizi
Saliev Dilmurod Qodirovich
Qodirov Dilshodbek Abduqaxxorovich
[1]Andijon davlat tibbiyot instituti Terapiya yo`nalishi, 1- bosqich magistratura talabasi
[2]Andijon davlat tibbiyot institut, Oilaviy shifokorlar tayyorlash kafedrasi dotsenti
[3]Andijon davlat tibbiyot institut, Oilaviy shifokorlar tayyorlash kafedrasi dotsenti
(Xat yozish uchun: g-mail:nazokatsaydaliyeva@gmail.com)

Annotatsiya

Gastroezofageal reflyuks kasalligi (GERK) - oshqozon-qizilo`ngach zonasi organlarining motor-evakuatsiya funksiyasining buzilishi natijasida yuzaga keladagigan surunkali, qaytalanuvchi kasallik xisoblanib, oshqozon tarkibini qayta-qayta qizilo`ngachga qaytarilishi bilan tavsiflanadi. Kasallik bemorlarga ko`ngil aynishi, ko`krak qafasida achishish, og`riq, ovqatdan keyin oldinga egilganda yoki yotganda noqulaylik xissini paydo qiladi. Kasallikning surunkali qaytalanishi ezifagit, Barret qizilo`ngachi kabi asoratlarni keltirib chiqaradi. GERK kasalligining dunyo bo`ylab tarqalishiga etibor bersak bu kasallik qanchalik dolzarb va keng tarqalganini ko`rishimiz mumkin. Rossiyada haftalik GERK belgilarining tarqalishi 6.4% dan 23.6% gacha, o`rtacha 14.5% ni tashkil qiladi. Garb mamlakatlari ,masalan, Shimoliy Amerikada 20.8% , Avstraliyada 13.4% va Osiyoda 10.2% ni tashkil qiladi. GERK ko`p etiologiyali kasallik xisoblanib, kasalllik simptomlarining yosh, vazn, jins, turmush tarzi bilan chambarchas bog`liqdir. Shuningdek, bu kasallikni yoshlarda ham kop uchrashi bu kasallikni yanada chuqur o`rganish kerakligini yana bir isbotidir

Kalit so`zlar: Gastroezofageal reflyuks, GERK, reflyuks, kardial sfinkter, patogenoz, regurgitatsiya.

.Arguero, D.Sifrim va A.Valezi gastroezofageal reflyuks kasalligini oshqozon tarkibining qizilo'ngachga retrograd oqimi bilan kechuvchi surunkali kasallik sifatida ta'riflaydi . Mazkur holat klinik jihatdan bemorni bezovta qiluvchi simptomlar va ayrim asoratlarning rivojlanishi bilan namoyon bo'ladi. T. Zang va M. Nishanov kabi olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, gastroezofageal reflyuks kasalligi dunyo aholisining sezilarli qismida uchraydi. Ularning tadqiqot natijalariga ko’ra g'arb mamlakatlarida uning tarqalish darajasi 10-30% atrofida ekani qayd etilgan. Shu bilan birga, kasallikning uchrash chastotasi hududlar kesimida farqlanadi. Bu

Xitoy aholisida 3,1%, global miqyosda o'rtacha 13,3% ni tashkil etadi. Markaziy Amerika (19,6%) va Janubiy Osiyo (22,1%) mintaqalarida esa ushbu ko'rsatkichlar nisbatan yuqori ekanligi aniqlangan. Ushbu statistik ma'lumotlar X. Guan, X. Zhang va A. Chatila tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalaridir . Shuningdek, Wang, Guan, Maev va Zhanglarning ilmiy izlanishlari gastroezofageal reflyuks kasalligining iqtisodiy zarari va bemorlarning hayot sifatini sezilarli darajada pasayishini ko'rsatadi . Tadqiqotchilar ushbu kasallik nafaqat tibbiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida ham dolzarb ekanligini ta'kidlaydilar. Gastroezofageal reflyuks kasalligi patofiziologiyasi ko'p omilli va murakkab jarayon bo'lib, u asosan gastroezofageal tutashma sohasidagi kardial sfinkter yetishmovchiligi bilan bog'liq. F.Herbella, V.Savarino, J.Arguero, A.Valezi va D.N.Manjuri tadqiqotlariga ko'ra, gastroezofageal reflyuks kasalligi rivojlanishida aynan ushbu sfinkterning funksional buzilishi yetakchi omil hisoblanadi . Shu bilan birga, A.Valezi antireflyuks mexanizmining izdan chiqishi kasallik simptomlari va asoratlarining yuzaga kelishida muhim ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi . Antireflyuks to'sig'i bir-biri bilan uzviy bog'langan bir nechta anatomik va funksional tizimdan iborat bo'lib, ularga pastki qizilo'ngach sfinkteri, diafragmaning yoy qismi hamda qizilo'ngachning qorin bo'shlig'ida joylashgan segmenti kiradi. Ushbu tuzilmalarning muvofiqlashtirilgan faoliyati F.Herbella tomonidan batafsil tavsiflangan bo'lsa, J.Arguero va D.Sifrim ularning o'zaro hamkorligi me'da tarkibining qizilo'ngachga reflyuksini oldini olishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi . Tizimning istalgan komponentidagi buzilish gastroezofageal reflyuks kasalligi rivojlanishiga olib keluvchi bir qator omillarni paydo qiladi. Gastroezofageal reflyuks kasalligi patogenezida muhim omillardan biri pastki qizilo'ngach sfinkterining vaqtinchalik bo'shashishlari hisoblanadi. J.Arguero va D.Sifrimlarning ta'kidlashicha, pastki qizilo'ngach sfinkterining vaqtinchalik bo'shashishlari yutish akti bilan bog'liq bo'lmagan, qisqa muddatli va spontan sfinkter bo'shashishlari bo'lib, normal sharoitda me'dadagi gazlarning chiqib ketishini ta'minlaydi . Biroq gastroezofageal reflyuks kasalligi bilan og'rigan bemorlarda ushbu bo'shashishlar soni va davomiyligi ortib, ayniqsa ovqatdan keyingi davrda me'da tarkibining qizilo'ngachga qaytishiga sabab bo'ladi. T.Zhang ovqatdan keyin yuzaga keladigan me'da kengayishi pastki qizilo'ngach sfinkterining vaqtinchalik bo'shashishlarini qo'zg'atuvchi kuchli omil ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, GABA(_B) retseptor agonisti bo'lgan baklofen kabi dori vositalari nerv mexanizmlariga ta'sir qilib, reflyuks epizodlarini kamaytirishi mumkinligini qayd etadi. Qolaversa, pastki qizilo'ngach sfinkterining kuchsizligi yoki gipotoniyasi gastroezofageal reflyuks kasalligi rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Tadqiqotlarga

ko'ra, pastki qizilo'ngach sfinkterining bazal bosimi surunkali ravishda past bo'lganda antireflyuks to'sig'ining himoya funksiyasi izdan chiqadi va me'da tarkibining erkin reflyuksi yuzaga keladi . Manometrik usullar yordamida sfinkter bosimini miqdoriy baholash mexanik jihatdan yetishmovchi antireflyuks to'sig'ini aniqlashda muhim diagnostik ahamiyatga ega. Gastroezofageal reflyuks kasalligi patogenezida strukturaviy omillar, xususan diafragmal churralar ham alohida rol o'ynaydi. J.Arguero, D.Sifrim, F.Herbella ma'lumotlariga ko'ra, hiatal churra me'daning bir qismi diafragma teshigidan ko'krak qafasiga siljishi bilan tavsiflanadi . Natijada pastki qizilo'ngach sfinkteri va diafragma yoy bir-biridan ajralib, antireflyuks to'sig'ining mexanik barqarorligi buziladi. T.Zhang yuqori aniqlikdagi manometriya orqali gastroezofageal tutashma sohasida ikki pog'onali yuqori bosim zonasi shakllanishini aniqlab, bu holat reflyuksga moyillikni oshirishini ko'rsatadi . Shuningdek, qorin bo'shlig'i ichki bosimining oshishi ham gastroezofageal reflyuks kasalligi rivojlanishini kuchaytiruvchi omil hisoblanadi. Semizlik yoki ko'p miqdorda ovqat iste'mol qilish kabi holatlar gastroezofageal tutashma sohasidagi bosim gradientini oshirib, reflyuksni rag'batlantiradi. Nihoyat, qizilo'ngachning himoya mexanizmlarining buzilishi kasallik og'irligini yanada kuchaytiradi. Qizilo'ngach peristaltikasining yetishmovchiligi reflyuksga uchragan moddalar klirensini sekinlashtiradi, natijada kislota qizilo'ngach shilliq qavati bilan uzoqroq vaqt aloqa qiladi. Bu esa shilliq qavat shikastlanishining kuchayishiga va gastroezofageal reflyuks kasalligi simptomlarining og'irlashishiga olib keladi . Gastroezofageal reflyuks kasalligida qizilo'ngach shilliq qavatiga ta'sir qiluvchi reflyuksat tarkibi o'ta agressiv bo'lib, u ko'pincha me'da kislotalari (xlorid kislota), proteolitik ferment pepsin hamda ayrim hollarda o'n ikki barmoqli ichakdan kelib chiqadigan o't kislotalari va pankreatik fermentlarni o'z ichiga oladi. F.Herbella, T.Zhang ta'kidlashicha, duodenogastroezofageal reflyuks natijasida ushbu komponentlarning qizilo'ngachga tushishi shilliq qavat shikastlanishini sezilarli darajada kuchaytiradi . Reflyuksatning asosiy zararli komponentlaridan biri bo'lgan pepsin nisbatan neytral pH sharoitida ham barqaror saqlanib, to'qimalarga sitotoksik ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, o't kislotalarini hujayra membranalarini yemiruvchi detarjent modda sifatida tavsiflab, ularning zaif kislotali yoki hatto nokislotali muhitda ham shilliq qavatga zarar yetkazadi. Aynan shu mexanizmlar gastroezofageal reflyuks kasalligi simptomlari va shilliq qavat shikastlanishi faqat kuchli kislotali emas, balki “zaif kislotali” yoki “nokislotali” reflyuks epizodlarida ham yuzaga kelishini tushuntirib beradi. Mazkur holatni T.Zhang klinik jihatdan muhim deb baholab, an'anaviy pH-monitoring bunday reflyuks turlarini aniqlashda yetarli emasligini ko'rsatadi. Mualliflar reflyuksatning fizik-kimyoviy xususiyatlarini to'liq

baholash uchun ko'p kanalli intraluminal impedans usulidan foydalanish zarurligini ta'kidlaydi. Reflyuksatga uzoq muddatli va takroriy ta'sir qizilo'ngachda bir qator asoratlarning rivojlanishiga olib keladi. Ulardan eng ko'p uchraydigani ezofagit bo'lib, u qizilo'ngach shilliq qavatida eroziyalar, yuzaki defektlar yoki yaralar bilan namoyon bo'ladi. T.Zhang eroziyali ezofagit og'irlik darajasini baholashda Los-Anjeles tasnif tizimi klinik amaliyotda keng qo'llanilishini ko'rsatadi . Uzoq davom etuvchi va og'ir kechuvchi eroziyali ezofagit holatlarida peptik struktura shakllanishi mumkin. Bunda fibroz to'qimaning rivojlanishi natijasida qizilo'ngach torayib, disfagiya simptomlari yuzaga keladi. Gastroezofageal reflyuks kasalligining eng jiddiy asoratlaridan biri Barrett qizilo'ngachi hisoblanadi. M.Bittinger, H.Messmann, F.Herbella, H.Koop tadqiqotlariga ko'ra, ushbu holat surunkali kislota va o't kislotalari ta'siri ostida qizilo'ngachning ko'p qavatli yassi epiteliysi ichak tipidagi silindrsimon epiteliy bilan almashishi bilan tavsiflanadi . T.Zhang bu jarayonni adaptiv, biroq premalign holat sifatida baholaydi . Shuningdek, I.Maev Barrett qizilo'ngachi qizilo'ngach adenokarsinomasi rivojlanish xavfini sezilarli darajada oshirishini ilmiy jihatdan asoslab beradi . Gastroezofageal reflyuks kasalligi nafaqat qizilo‘ngach bilan cheklanib qolmay, balki qizilo‘ngachdan tashqari ekstraezofageal ko‘rinishlarda ham namoyon bo‘lishi mumkin. J.Richter, A.Chatila, J.Chen tadqiqotlariga ko‘ra , gastroezofageal reflyuks kasalligiga, halqum hamda nafas yo‘llari tizimini zararlab, turli klinik simptomlarni yuzaga keltiradi. Ushbu ekstraezofageal namoyonlar orasida surunkali yo‘tal, ovoz bo‘g‘ilishi, xirillashi, bronxial astma zo‘rayishlari hamda laringofaringeal reflyuks alohida o‘rin tutadi. Laringofaringeal reflyuks tushunchasi J.Richter tomonidan keng tavsiflangan bo‘lib, keyinchalik V.Abrosimov, X.Gao, S.Huang hamda A.Chatila tomonidan batafsil o‘rganilgan . Mualliflarning fikriga ko‘ra, laringofaringeal reflyuks ko‘pincha klassik gastroezofageal reflyuks kasalligi simptomlarisiz kechib, tashxis qo‘yishni murakkablashtiradi. Hiqildoq va halqum shilliq qavatlari nihoyatda nozik bo‘lgani sababli, reflyuksatning hatto juda oz miqdori ham yallig‘lanish va irritatsiyaga olib kelishi mumkin. Shuningdek, reflyuksatning mikroaspiratsiyasi nafas tizimi kasalliklarini qo‘zg‘atishi yoki ularning kechishini og‘irlashtirishi mumkin. S.Huang, T.Zhang ma’lumotlariga ko‘ra, me’da tarkibining nafas yo‘llariga tushishi idiopatik o‘pka fibrozisi va surunkali obstruktiv o‘pka kasalligi kabi patologiyalarning rivojlanishi yoki zo‘rayishiga hissa qo‘shadi . Gastroezofageal reflyuks kasalligi diagnostikasi, odatda, klinik simptomlar, jumladan, jig‘ildon qaynashi va regurgitatsiya asosida boshlanadi. A.Chatila ushbu simptomlar dastlabki baholashda muhim ekanini ko‘rsatadi . Biroq, T.Zhang, Savarino, Chenning qarashlaricha, atipik klinik ko‘rinishlar mavjud bo‘lganda yoki jarrohlik aralashuvi

rejalashtirilayotgan hollarda obyektiv diagnostik usullardan foydalanish muhim ahamiyatga ega . Gastroezofageal reflyuks kasalligi diagnostikasida instrumental tekshiruvlar muhim o‘rin tutadi. Ushbu usullar qizilo‘ngach shilliq qavatidagi morfologik o‘zgarishlarni aniqlash, reflyuks xarakterini baholash hamda davolash taktikasini belgilash imkonini beradi. T.Zhangnning ta’kidlashicha, endoskopik tekshiruv qizilo‘ngach shilliq qavatini bevosita ko‘rish imkonini berib, eroziyalar, yaralar hamda Barrett qizilo‘ngachini aniqlashda asosiy diagnostik usul hisoblanadi . Endoskopiya, ayniqsa, asoratlangan gastroezofageal reflyuks kasalligi holatlarida muhim ahamiyatga ega. Reflyuks epizodlarini funksional jihatdan baholashda ambulator reflyuks monitoringi, xususan pH–impedans monitoringi keng qo‘llaniladi. Ushbu usul yordamida qizilo‘ngachdagi kislotali, kuchsiz kislotali va kislota tabiatli bo`lmagan reflyuks epizodlarini, shuningdek, reflyuksatning qizilo‘ngach bo‘ylab ko‘tarilish darajasini aniqlash mumkinligi ko‘rsatilgan . T.Zhang boshchiligidagi tadqiqot natijalariga ko‘ra, kislota ta’siri vaqti qizilo‘ngach pH darajasi 4,0 dan past bo‘lgan vaqt foizi — patologik kislotali reflyuksni baholashda muhim ko‘rsatkich bo‘lib, AET > 6% bo‘lishi kasallik mavjudligini ishonchli tasdiqlaydi . Qizilo‘ngach motorikasini va pastki qizilo‘ngach sfinkteri faoliyatini baholashda yuqori aniqlikdagi manometriya muhim diagnostik ahamiyatga ega. T.Zhang V.Savarino kabi olimlarning ma’lumotlariga ko‘ra, qizilo‘ngach qisqarishlarining muvofiqligi va bosim ko‘rsatkichlarini aniqlab, jarrohlik davolashdan oldin axalaziya kabi boshqa motor buzilishlarni istisno qilish imkonini beradi . Gastroezofageal reflyuks kasalligini davolash odatda kompleks va ko‘p yo‘nalishli yondashuvni talab qiladi. R.Niknam, F.Tanvirlarning ta’kidlashicha, kasallikni boshqarishda hayot tarzini o‘zgartirish, dori-darmon terapiyasi va zarur hollarda invaziv usullar birgalikda qo‘llaniladi . Davolashning dastlabki bosqichida ovqatlanish tartibini o‘zgartirish, yotganda bosh qismini ko‘tarish kabi hayot tarziga oid o`zgaririshlar tavsiya etiladi, bu holat P.Kucharczyk hamda Y.Herdiana tomonidan ham tasdiqlangan . Medikamentoz terapiyada asosiy o‘rinni proton nasosi ingibitorlari (PPI) egallaydi. J.Tack, A.Hungin, E.Coron hamda V.Savarinoning tadqiqotlariga ko‘ra, PPIlar me’da kislota sekretsiyasini samarali kamaytirib, gastroezofageal reflyuks kasalligini dori vositalari bilan davolashning asosiy tayanchini tashkil etadi . Shu bilan birga, P.Kucharczyk PPIlar simptomlarni yengillashtirishda yuqori samaradorlikka ega ekanini ta’kidlaydi . Biroq, T.Zhang hamda Kim ma’lumotlariga ko‘ra, PPIlar reflyuks epizodlarining o‘zini to‘liq oldini olmaydi va ayrim bemorlarda simptomlar saqlanib qoladi . Ushbu holat reflaktor gastroezofageal reflyuks kasalligi sifatida tavsiflanadi. Shu sababli, T.Zhang reflaktor simptomlar mavjud bo‘lganda, zaif kislotali reflyuks yoki funksional

jig‘ildon qaynashi kabi alternativ sabablarni aniqlash uchun MII–pH monitoring kabi diagnostik usullardan foydalanish zarurligini ta’kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Arguero J., Sifrim D. Pathophysiology of gastroesophageal reflux disease // Gastroenterology Clinics of North America. - 2024. - Vol. 53, 1. - P. 1-18.
2. Valezi A. C., Herbella F. A. M., Patti M. G. Gastroesophageal reflux disease: mechanisms and management // World Journal of Surgery. - 2014. - Vol. 38, 7. - P. 1689-1697.
3. Zhang X., Chen M., Yao F. et al. Gastroesophageal reflux disease: epidemiology, pathophysiology, diagnosis, and management // World Journal of Gastroenterology. - 2022. - Vol. 28, 18. - P. 1971-1996.
4. Guan X., Wang Y. Epidemiology of gastroesophageal reflux disease in Asia // Journal of Neurogastroenterology and Motility. - 2015. - Vol. 21, 4. - P. 508-517.
5. Chatila A. T., Vaezi M. F. Extraesophageal manifestations of gastroesophageal reflux disease // Gastroenterology Clinics of North America. - 2020. - Vol. 49, 3. - P. 455-472.
6. Wang Y. Economic burden and healthcare costs associated with gastroesophageal reflux disease // Journal of Health Economics. - 2025. - Vol. 82. - P. 102-115.
7. Maev I. V., Samsonov A. A., Andreev D. N. Gastroesophageal reflux disease and its complications // Terapevticheskii Arkhiv. - 2023. - Vol. 95, 4. - P. 345-352.
8. Herbella F. A. M., Patti M. G. Anatomy and pathophysiology of gastroesophageal reflux disease // Journal of Gastrointestinal Surgery. - 2010. - Vol. 14, 2. - P. 326-333.
9. Savarino E., Bredenoord A. J., Fox M. et al. Advances in the physiological assessment and diagnosis of GERD // Gut. - 2020. - Vol. 69, 7. - P. 1351-1362.
10. Nilanka M., Manjuri D. Global trends in gastroesophageal reflux disease // International Journal of Gastroenterology. - 2025. - Vol. 30, 1. - P. 45-56.
11. Bittinger M., Messmann H. Barrett's esophagus: pathogenesis and clinical relevance // Digestive Diseases. - 2007. - Vol. 25, 3. - P. 191-199.
12. Koop H., Koop I. Gastroesophageal reflux disease and esophageal adenocarcinoma // European Journal of Gastroenterology & Hepatology. - 2000. - Vol. 12, 8. - P. 845-849.
13. Richter J. E. Laryngopharyngeal reflux: controversies in diagnosis and management // American Journal of Gastroenterology. - 2005. - Vol. 100, 9. - P. 2126-2132.

14. Gao F. Laryngopharyngeal reflux and upper airway disease // Otolaryngology Clinics. - 2018. - Vol. 51, 4. - P. 769-778.
15. Huang J., Zhang X., Liu Y. Gastroesophageal reflux disease and chronic respiratory disorders // Respiratory Medicine. - 2020. - Vol. 170. - P. 105-113.
16. Chen C., Zhang S., Li Y. Diagnostic strategies in atypical GERD // Journal of Clinical Gastroenterology. - 2023. - Vol. 57, 2. - P. 123-131.
17. Yang Y. X., Yu S. Endoscopic diagnosis of GERD and Barrett's esophagus // Gastrointestinal Endoscopy. - 2016. - Vol. 84, 2. - P. 230-238.
18. Tanvir A., Rahman M., Islam S. Integrated management of gastroesophageal reflux disease // Annals of Gastroenterology. - 2024. - Vol. 37, 1. - P. 1-10.
19. Kucharczyk J., Kwiecien S. Novel therapeutic strategies in GERD // Pharmacological Reports. - 2024. - Vol. 76, 2. - P. 245-258.
20. Herdiana D. Lifestyle modification in GERD management // Journal of Digestive Health. - 2023. - Vol. 12, 3. - P. 145-152.
21. Tack J. Review article: the role of proton pump inhibitors in GERD // Alimentary Pharmacology & Therapeutics. - 2005. - Vol. 22, Suppl. 1. - P. 3-10.
22. Hungin A. P. S., Molloy-Bland M., Scarpignato C. Systematic review: the burden of GERD // Alimentary Pharmacology & Therapeutics. - 2012. - Vol. 36, 2. - P. 109-118.
23. Coron E., Hatlebakk J. G. Medical therapy of GERD // Best Practice & Research Clinical Gastroenterology. - 2007. - Vol. 21, 3. - P. 437-451.
24. Kim B. J., Cheon J. H. Refractory gastroesophageal reflux disease // Korean Journal of Gastroenterology. - 2014. - Vol. 63, 1. - P. 1-7.
25. Miranda A., Silva R., Costa J. Hypertension as a risk factor for esophageal inflammation in GERD // Hypertension Research. - 2024. - Vol. 47, 2. - P. 215-224.
26. Yao Y., Zhang H., Liu X. Association between GERD and essential hypertension // BMC Gastroenterology. - 2024. - Vol. 24, 1. - P. 98.
27. Karamanolis G., Sifrim D. GERD: new insights into mechanisms and treatment // Nature Reviews Gastroenterology & Hepatology. - 2007. - Vol. 4, 10. - P. 533-542.
28. Xu X., Zou D. Advances in GERD research // Chinese Journal of Digestive Diseases. - 2008. - Vol. 9, 4. - P. 189-195.
29. Chen Y., Li Z., Wang Q. Emerging concepts in GERD pathogenesis // Frontiers in Medicine. - 2025. - Vol. 12. - Article 1182456.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Zamonaviy PR strategiya: ta’rifi, asosiy xususiyatlari va tipologiyasi

Uzaqbergenova Dilnaz Qalbay qızı
QDU Jurnalistika 1- kurs magistranti

Annotatsiya:
Mazkur maqolada PR (Public Relations) strategiyasining mazmuni, uning zamonaviy tashkilotlar faoliyatidagi o‘rni, asosiy tamoyillari va funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, PRning turlari – rangli PR modellari, sohalar bo‘yicha tasnifi hamda amaliy uslublar asosida farqlanishi chuqur tahlil qilinadi. Maqola PR jarayonlarining jamoatchilik fikrini shakllantirish va korxona obro‘sini boshqarishdagi ahamiyatini ilmiy-nazariy nuqtai nazardan ochib beradi.
Kalit so‘zlar: PR strategiya, jamoatchilik bilan aloqalar, konseptual asoslar imidj, kommunikatsiya, oq PR, qora PR, siyosiy PR, media PR.

Аннотация:
В данной статье рассматривается содержание стратегии PR (Public Relations), её роль в деятельности современных организаций, основные принципы и функции. Также подробно анализируются виды PR — цветовые модели PR, классификация по отраслям и различия на основе практических методов. Статья раскрывает значение процессов PR с точки зрения научной теории в формировании общественного мнения и управлении репутацией компании.

Ключевые слова: стратегия PR, связи с общественностью, концептуальные основы, имидж, коммуникация, белый PR, черный PR, политический PR, медийный PR.

Abstract:
This article explores the concept of PR (Public Relations) strategy, its role in the activities of modern organizations, and its main principles and functions. It also provides an in-depth analysis of PR types — color PR models, industry classification, and differences based on practical approaches. The article highlights the importance of PR processes from a scientific and theoretical perspective in shaping public opinion and managing corporate reputation.

Keywords: PR strategy, public relations, conceptual framework, image,

communication, white PR, black PR, political PR, media PR.

Kirish

Global raqobat kuchaygan hozirgi davrda tashkilotning muvaffaqiyati nafaqat mahsulot yoki xizmat sifatiga, balki uning jamoatchilik bilan qanday munosabatda bo‘lishiga ham chambarchas bog‘liq. Axborot oqimlari keskin tezlashgan, ommaviy media va ijtimoiy tarmoqlar ta’siri kuchaygan sharoitda kompaniyaning obro‘si, uni qanday tanishlari va unga nisbatan ishonch darajasi fundamental ahamiyat kasb etadi. Shu bois PR strategiyasi korxonaning umumiy boshqaruv tizimida markaziy o‘rin egallab, jamoatchilik fikrini boshqarish, auditoriya bilan muntazam va ochiq muloqotni yo‘lga qo‘yish, ijtimoiy kayfiyatni o‘rganish kabi vazifalarni bir butun tizim sifatida uyg‘unlashtiradi.

Zamonaviy PR nafaqat korporativ imidjni yaxshilash, balki kompaniya faoliyati haqida jamiyatga aniq, ishonchli va to‘laqonli ma’lumot yetkazish orqali tashkilotning jamiyatdagi o‘rnini mustahkamlaydi. PR strategiya aynan shu jarayonlarni tizimli ravishda boshqarish, jamoatchilik bilan uzoq muddatli, barqaror va manfaatli munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Korxona tomonidan o‘z auditoriyasi kayfiyati va ehtiyojlarini o‘rganish, ulardan kelib chiqib axborot siyosatini shakllantirish esa PRning muvaffaqiyat kalitidir.

PR strategiyaning mazmuni va asosiy tamoyillari

PR strategiyasining markaziy nuqtasi – jamoatchilik fikrini muntazam o‘rganish va bu fikrdan tashkilot faoliyatini yaxshilashda foydalanishdir. PR jarayoni ikki tomonlama kommunikatsiyaga asoslanadi: tashkilot jamiyatga o‘z pozitsiyasi, maqsadlari va faoliyatini tushuntiradi, jamiyat esa o‘z munosabati bilan aks ta’sir ko‘rsatadi.

PRda rioya qilinishi zarur bo‘lgan asosiy tamoyillar quyidagilardan iborat:

• Halollik va haqqoniylik: Jamoatchilik oldida ochiq bo‘lgan kompaniya uzoq muddatli ishonchga erishadi.

• O‘zaro manfaatdorlik: Tashkilot va auditoriya o‘rtasidagi aloqalar bir tomonlama bo‘lishi mumkin emas — har ikki tomon ham qiymat olishi kerak.

• Ochiqlik: Ma’lumotlarni yashirmaslik, faoliyat natijalarini ochiq e’lon qilish kompaniyaning ijobiy qiyofasini mustahkamlaydi.

• Axborot monitoringi: OAVdagi materiallarni kuzatish, kompaniya haqida shakllanayotgan obro‘ni nazorat qilish.

• Etika: Muloqot jarayonida axloqiy me’yorlarga tayanish PRning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Bu tamoyillar tashkilotning jamiyat oldida mas’uliyatli, ishonchli va yuksak

madaniyatli subyekt sifatida shakllanishiga yordam beradi.

PR strategiyaning ta’rifi, asosiy xususiyatlari va tipologiyasi

PR strategiyaning ta’rifi

PR strategiya — bu tashkilotning jamoatchilik bilan aloqalarini maqsadli va izchil boshqarishga qaratilgan kompleks yondashuv bo‘lib, u kompaniya haqida ijobiy tasavvurlarni yaratish, auditoriya bilan o‘zaro ishonchli munosabatlarni shakllantirish hamda jamoatchilik fikrini ongli ravishda boshqarishni nazarda tutadi. Bu strategiya axborot tarqatish, jamoatchilikni tinglash, fikr-mulohazalarni tahlil qilish va tashkilot imidjiga ta’sir etuvchi kommunikatsion choralarni reja asosida amalga oshirishdan iborat.

Oddiy qilib aytganda, PR strategiya — bu tashkilotning jamiyat oldida qanday ko‘rinishda bo‘lishi kerakligi va bu ko‘rinishni qanday shakllantirish yo‘llarini belgilab beruvchi boshqaruv konsepsiyasidir. Unda brend obro‘sini mustahkamlash, auditoriya e’tiborini jalb qilish, inqirozli vaziyatlarda kommunikatsiyani boshqarish va ichki hamda tashqi imidjni uyg‘un yuritish kabi vazifalar mujassam.

PR strategiyaning asosiy xususiyatlari

PR strategiyani boshqa kommunikatsion faoliyatlardan ajratib turuvchi bir qator o‘ziga xos jihatlar mavjud:

Tizimlilik va rejalilik

PR strategiya tasodifiy aksiyalar majmui emas — u kompaniyaning uzoq muddatli maqsadlarini qamrab oluvchi, puxta rejalashtirilgan va ketma-ket amalga oshiriladigan jarayondir. Har bir harakat umumiy strategik maqsadga xizmat qiladi.

Ikki tomonlama kommunikatsiya

PR jarayonida nafaqat tashkilot axborot tarqatadi, balki jamoatchilik fikrini qabul qilib, uni tahlil qiladi va zarur bo‘lsa o‘z faoliyatini qayta yo‘naltiradi. Aloqa bir tomonlama emas, balki o‘zaro ta’sirga asoslangan.

Ijtimoiy mas’uliyatga tayanish

PR strategiyaning asosiy talabi — jamiyat manfaatini hisobga olish. Tashkilot jamoaga zarar yetkazmaydi; aksincha, uning farovonligiga hissa qo‘shishga intiladi.

Obro‘ va imidjni boshqarish

PR strategiyaning markaziy mohiyati — tashkilotning ijobiy qiyofasini yaratish va uni barqaror ushlab turishdir. Bu jarayonda brend qadriyatlari, korporativ madaniyat, xizmat sifati va jamoatchilik bilan aloqalar uyg‘unlikda boshqariladi.

Axborotning aniqligi va shaffoflik

PR strategiyada beriladigan axborot haqqoniy bo‘lishi shart. Auditoriya ishonchini

yo‘qotgan tashkilot o‘z obro‘sini qayta tiklashda jiddiy qiyinchiliklarga duch keladi.

Monitoring va tahlilga asoslanish

OAV, ijtimoiy tarmoqlar, mijozlar fikri, so‘rovnomalar orqali jamoatchilik kayfiyatini o‘rganish — strategiyaning ajralmas qismi. PR harakati doimiy kuzatuvga tayanadi.

Muammoli vaziyatlarda tezkorlik

Inqirozli holatlarda tashkilotning obro‘sini himoya qilish, salbiy xabarlarni neytrallashtirish va jamoatchilikka aniq pozitsiyani yetkazish PRning eng muhim xususiyatlaridan biridir.

PR strategiyaning tipologiyasi

PR strategiya turli mezonlarga ko‘ra tasniflanadi. Eng ko‘p qo‘llaniladigan tasniflar quyidagilardir:

Mazmuniga ko‘ra PR tipologiyasi

Oq PR

Ochiq, ijobiy va faktlarga asoslangan kommunikatsiya. Maqsad — brendga ijobiy munosabat shakllantirish.

Qora PR

Raqib obro‘sini tushirishga qaratilgan manipulyativ, yolg‘on yoki salbiy axborot tarqatish. Etik jihatdan ma’qullanmaydi.

Kulrang PR

Yolg‘on bo‘lmagan, ammo auditoriyada shubha uyg‘otishi mumkin bo‘lgan ma’lumotlar orqali bilvosita ta’sir ko‘rsatish.

Sariq PR

Skandal va sensatsiyalar orqali e’tibor jalb qilish. Ko‘pincha mashhurlar hayoti, paparatsi materiallari bilan bog‘liq.

Pushti PR

Ijtimoiy afsona, ruhlantirish, kelajak haqida optimistik tasvirlar yaratishga asoslangan.

Soha bo‘yicha PR tipologiyasi

Siyosiy PR

Nomzod imidji, saylov kampaniyalari, tashviqot ishlari, siyosiy kommunikatsiyani boshqarish.

Savdo (marketing) PR

Mahsulot, xizmat yoki kompaniya brendini reklama qilish, bozor obro‘sini oshirish, mijozlar bilan aloqani rivojlantirish.

Media PR

Televidenie, matbuot, internet portallari orqali ma’lumot tarqatish, tadbirlar o‘tkazish, brend imidjini ommaviy axborot yordamida boshqarish.

Amaliy uslubiga ko‘ra PR tipologiyasi

Konfliktli PR

Raqobat va qarshilik asosida qurilgan strategiyalar. Ko‘pincha siyosat va keskin raqobat bo‘lgan sohalarda uchraydi.

Ijtimoiy PR

Jamiyat farovonligini oshirishga qaratilgan loyihalar — xayriya, ekologik aksiyalar, ijtimoiy yordam dasturlari.

Virusli PR

Axborotning tez tarqalishi orqali auditoriyani keng jalb qilish. Ijtimoiy tarmoqlarda yuqori samaraga ega.

PR strategiyaning ahamiyati va zamonaviy rolini kengaytirish

PR strategiya har bir zamonaviy tashkilot uchun nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki strategik resurs hisoblanadi. U kompaniya faoliyatining barcha yo‘nalishlarini jamoatchilik e’tiboriga moslashtirish va brend obro‘sini shakllantirishga xizmat qiladi. PR jarayonlari tashkilotning ichki va tashqi aloqalarini uyg‘unlashtiradi, xodimlar va mijozlar bilan o‘zaro ishonchli munosabatlarni rivojlantiradi hamda bozor raqobatida ustunlikni ta’minlaydi.

Zamonaviy dunyoda PRning roli faqat axborot tarqatish bilan cheklanmaydi. U ijtimoiy media, raqamli platformalar va global kommunikatsion tarmoqlar orqali tezkor javob berish, auditoriya kayfiyatini tahlil qilish va strategik qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, PR strategiya inqirozli vaziyatlarda kompaniya obro‘sini saqlash, salbiy xabarlarni neytrallashtirish va ijobiy imidjni mustahkamlashga xizmat qiladi.

PR strategiyaning samarali amalga oshirilishi tashkilotning uzoq muddatli muvaffaqiyati va barqarorligini ta’minlaydi, shuningdek, jamiyat bilan o‘zaro manfaatli aloqalarni rivojlantirishga imkon beradi. Shu sababli, PR bugungi kunda nafaqat marketing yoki reklama vositasi, balki kompaniyaning umumiy strategik boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Xulosa

Jamoatchilik bilan aloqalar (PR) zamonaviy kommunikatsiyaning eng muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u tashkilotning jamiyatdagi o‘rnini belgilab beradi, obro‘-e’tiborini mustahkamlaydi va auditoriya bilan o‘zaro ishonchli munosabatlar shakllanishini ta’minlaydi. PRning rivojlanish tarixi qadimgi sivilizatsiyalardan boshlanib, bugungi

kunda raqamli transformatsiya davriga kelib, yanada keng ko‘lamli va professional tizimga aylandi. Shundan kelib chiqib, PR nafaqat axborot tarqatish jarayoni, balki kompaniya strategik boshqaruvining ajralmas elementi sifatida shakllanib bordi.

PRning mohiyatida ikki asosiy tamoyil mujassam: jamoatchilik fikrini o‘rganish va unga mos strategik qarorlar qabul qilish hamda tashkilot faoliyati haqida jamiyatga ochiq, haqqoniy, tizimli axborot yetkazish. Bu ikki yo‘nalish uyg‘unlashgan holda PR strategiyaning samaradorligini belgilaydi.

PR strategiyalarining asosiy xususiyatlari — uning tizimliligi, ikki tomonlama kommunikatsiyaga asoslanganligi, ijtimoiy mas’uliyatni talab qilishi, inqiroz vaziyatlarida tezkor harakat qilishni ko‘zda tutishi va doimiy monitoringni o‘z ichiga olishi — tashkilot imidjini boshqarishda alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, bugungi kunda axborot oqimi nihoyatda tezkor bo‘lgan sharoitda PRning shaffoflik va halollik tamoyili kompaniyaning uzoq muddatli ishonchini ta’minlovchi eng muhim omillardan biridir.

PRning turlari — oq, qora, kulrang, sariq, pushti, oltin PR kabi konsepsiyalar hamda siyosiy, savdo va media PR kabi sohaviy yo‘nalishlar — jamoatchilik bilan ishlashning qanchalik murakkab va ko‘p qirrali ekanini ko‘rsatadi. Har bir yo‘nalish auditoriya, maqsad va vaziyatga qarab tanlanadi. Bu esa PR strategiyasi faqat axborot berish emas, balki psixologiya, sotsiologiya, marketing va menejment fanlarini o‘zida birlashtiruvchi kompleks tizim ekanini isbotlaydi.

Bugungi raqamli davrda PRning ahamiyati yanada ortdi: ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, onlayn-media va yangi kommunikatsion platformalar orqali jamoatchilik bilan aloqalar butunlay yangi bosqichga ko‘tarildi. Endilikda har bir tashkilot yoki shaxsning obro‘si birgina xabar, post yoki video orqali jamoatchilik e’tiboriga tushadi. Shu sababli PR strategiyalarida tezkorlik, aniqlik va kreativlik birinchi o‘ringa chiqdi.

Umuman olganda, PR — bu oddiy reklama vositasi emas, balki tashkilotning jamiyat bilan uzoq muddatli, barqaror va o‘zaro manfaatli aloqalarini shakllantiruvchi strategik boshqaruv tizimidir. PRning to‘g‘ri tashkil etilishi kompaniya obro‘sini oshiradi, jamoatchilik ishonchini mustahkamlaydi, korporativ madaniyatni rivojlantiradi va tashkilotning bozordagi raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

Shunday qilib, PR — bu shunchaki axborot tarqatish emas, balki jamiyat bilan to‘g‘ri muloqot qilish san’ati, jamoatchilik e’tiborini boshqarish texnologiyasi va tashkilotning strategik muvaffaqiyatiga xizmat qiluvchi muhim menejment vositasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Юлия Ивакина.
“Что такое:: черный, белый, розовый... пиар” 2012-yil
2. Д.А. Шевченко
“Реклама маркетинг ПР” Москва 2024
3. Глебова И.С., Тарасова Ю.А.
“«Паблик рилейшиз в современном бизнесе», 2006 y
4. Орлова Т.М. Сборник методических материалов по курсу "Паблик рилейшнз". М.: ИМПЭ им. А.С. Грибоедова, 2003.
5. Nazarov A. Public Relations – jamiyatda ochiqlik va oshkoralikni ta’minlashning muhim
omili.// Oriental Journal of History, Politics and Law. Vol. 5 No. 04 (2025): Vol 05, Issue 04, 2025.
6. Аги У., Кэмерон Г., Олт Ф., Уилкокс Д. Самое главное в PR / Пер. с англ. СПб.: Питер,2004.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

INKLYUZIV TA’LIM JARAYONIDA OTA-ONA VA JAMOATCHILIKNING O‘RNI

Andijon davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta'lim va maxsus pedagogika fakulteti
Maxsus pedagogika (Logopediya) yo'nalishi talabasi
Andijon shahar 24-umumta’lim maktabi
Inklyuziv ta’lim bo‘yicha maxsus pedagog
Axunova Odinaxon Abduvohidovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim jarayonida ota-onalar hamda jamoatchilik tashkilotlarining ta’lim muassasalari bilan hamkorligi masalalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etilgan. Alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarning umumta’lim muhitiga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi, ularning ijtimoiylashuvi va psixologik farovonligini ta’minlashda ota-onalarning faol ishtiroki hamda jamoa tashkilotlarining qo‘llab-quvvatlovchi roli yoritib berilgan. Shuningdek, inklyuziv ta’lim jarayonida uchraydigan asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.
Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, ota-onalar hamkorligi, jamoatchilik tashkilotlari, integratsiya, maxsus pedagog, ijtimoiylashuv.
Аннотация: в данной статье анализируются вопросы сотрудничества родителей и общественных организаций с образовательными учреждениями в процессе инклюзивного образования с научной, теоретической и практической точки зрения. Подчеркивается активное участие родителей и поддерживающая роль общественных организаций в обеспечении успешной интеграции учащихся с особыми образовательными потребностями в общеобразовательную среду, их социализации и психологического благополучия. Также разработаны практические рекомендации по основным проблемам, возникающим в процессе инклюзивного образования, и путям их устранения.
Ключевые слова: инклюзивное образование, родительское сотрудничество, общественные организации, интеграция, специальный педагог, социализация.
Abstract: this article analyzes the issues of cooperation between parents and public organizations with educational institutions in the process of inclusive education from a scientific, theoretical and practical point of view. The active participation of parents and the supporting role of public organizations in ensuring the successful integration of students with special educational needs into the general education environment, their

socialization and psychological well-being are emphasized. Practical recommendations have also been developed on the main problems arising in the process of inclusive education and ways to eliminate them.

Keywords: inclusive education, parental cooperation, public organizations, integration, special teacher, socialization

Kirish: Bugungi kunda inklyuziv ta’limni rivojlantirish O‘zbekiston Respublikasi ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning nutqlari hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4869-sonli “2021–2025-yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirish strategiyasi” to‘g‘risidagi qarorida barcha bolalar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish masalasi alohida ta’kidlangan. Inklyuziv ta’lim faqatgina ta’lim muassasasi faoliyati bilangina cheklanib qolmay, balki ota-onalar, jamoatchilik tashkilotlari va mutaxassislar o‘rtasidagi uzviy hamkorlikni talab etadi. Mazkur maqolaning maqsadi — inklyuziv ta’lim jarayonida ota-ona va jamoatchilikning o‘rnini yoritish hamda samarali hamkorlik mexanizmlarini ochib berishdan iborat.

Inklyuziv ta’lim — bu barcha bolalarning, jumladan alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarning ham umumiy ta’lim muhitida teng sharoitlarda bilim olishini ta’minlovchi ta’lim tizimidir. Ushbu yondashuv bolaning jismoniy yoki psixologik holatidan qat’i nazar, uning ta’lim olish huquqini kafolatlaydi.

Inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillaridan biri — imkoniyati cheklangan bolalarning oilada tarbiyalanishi va sog‘lom tengdoshlari bilan birga oddiy maktabda ta’lim olishi orqali ijobiy ijtimoiy-psixologik rivojlanishini ta’minlashdir.

Inklyuziv ta’lim jarayonida ota-onalar muhim va ajralmas subyektlardan biri hisoblanadi. Ularning ta’lim jarayonidagi faol ishtiroki bolaning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan munosabati, bilim olishga qiziqishi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi hamda ijtimoiy muhitga moslashuv darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onalar farzandining ta’lim jarayonini doimiy kuzatib borish, maktab jamoasi bilan uzluksiz hamkorlik qilish orqali bolaning individual ehtiyojlarini aniqlash va ularni qondirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, ota-onalarning ruhiy va emotsional qo‘llab-quvvatlovi bolada ijobiy psixologik muhitni shakllantiradi hamda uning ta’lim jarayonidagi faolligini oshiradi. Oilada tenglik, bag‘rikenglik va sog‘lom muhitni yaratish esa alohida ta’lim ehtiyojiga ega bo‘lgan bolalarning o‘zini jamiyatning to‘laqonli a’zosi sifatida his etishiga xizmat qiladi. Ayrim holatlarda bunday bolalar kamsitilish yoki yakkalanish holatlariga duch kelishi

mumkin. Bunday vaziyatlarda ota-onalarning vazminligi, ijobiy munosabati va farzandini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan faol harakati bolaning ruhiy barqarorligini saqlash va salbiy holatlarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Inklyuziv ta’lim jarayonining samarali tashkil etilishida maktab psixologi va boshqa mutaxassislarning faoliyati alohida ahamiyatga ega. Psixologning asosiy vazifasi bolaning ruhiy salomatligini muhofaza qilish, uning ijtimoiy moslashuvini ta’minlash hamda rivojlanish jarayonida yuzaga keladigan psixologik qiyinchiliklarni aniqlash va korreksiyalashdan iboratdir. Psixolog tomonidan bolalar bilan olib boriladigan diagnostik ishlar orqali ularning individual psixologik xususiyatlari o‘rganiladi hamda ushbu ma’lumotlar asosida individual rivojlantirish dasturlari ishlab chiqiladi. Shuningdek, psixolog ota-onalarga farzandlarini to‘g‘ri tarbiyalash va qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha maslahatlar berib boradi, pedagoglarga esa inklyuziv ta’lim sharoitida ishlashda psixologik va metodik yordam ko‘rsatadi. Mutaxassislar bilan hamkorlikda olib borilgan tizimli ishlar bolaning ta’lim jarayoniga moslashuvini yengillashtirib, uning shaxs sifatida rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Inklyuziv ta’limning samaradorligi jamoatchilik tashkilotlarining faol ishtiroki bilan chambarchas bog‘liqdir. Nodavlat notijorat tashkilotlari, nogironlar uyushmalari, mahalla fuqarolar yig‘inlari hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash markazlari inklyuziv ta’lim jarayonining muhim hamkorlari hisoblanadi. Ushbu tashkilotlar ta’lim muassasalariga texnik va metodik yordam ko‘rsatish, pedagoglar va ota-onalar uchun trening hamda seminarlar tashkil etish orqali ta’lim sifatini oshirishga hissa qo‘shadi. Shuningdek, jamoatchilik tashkilotlari jamiyatda alohida ta’lim ehtiyojiga ega bo‘lgan bolalarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish, inklyuziv madaniyatni rivojlantirish va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi. Davlat va ta’lim tizimi bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish orqali esa inklyuziv ta’lim siyosatini takomillashtirishga o‘z hissasini qo‘shadi.

Inklyuziv ta’lim jarayonida bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ular ta’lim sifatiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, ota-onalarning inklyuziv ta’lim bo‘yicha yetarli bilim va tasavvurga ega emasligi, pedagoglar yuklamasining yuqoriligi hamda moddiy-texnik va metodik resurslarning cheklanganligi shular jumlasidandir. Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida ota-onalar uchun muntazam o‘quv-seminarlar va ma’rifiy tadbirlar tashkil etish, assistent pedagoglar faoliyatini yo‘lga qo‘yish hamda jamoatchilik tashkilotlari va grant loyihalarini ta’lim jarayoniga keng jalb etish muhim

ahamiyat kasb etadi. Bunday chora-tadbirlar inklyuziv ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga va barcha bolalar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratishga xizmat qiladi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi — har bir bola uchun teng ta’lim imkoniyatini yaratishdir. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati ota-onalar, ta’lim muassasalari va jamoatchilik tashkilotlari o‘rtasidagi samarali hamkorlikka bog‘liq. Ota-onalarning faol ishtiroki va jamoa tashkilotlarining qo‘llab-quvvatlovi nafaqat alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarning rivojlanishiga, balki jamiyatda bag‘rikenglik va adolatli munosabatlar shakllanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4869-sonli Qarori. “2021–2025-yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirish strategiyasi”.
3. UNESCO. *Inclusive Education: Ensuring Access to Education for All*. – 2020.
4. UNICEF. *The State of the World’s Children*. – 2021.
5. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. *Inclusive Education in Europe*. – 2018.
6. Axmedovna V.T. *Inklyuziv ta’lim va gospital pedagogika*. O‘quv qo‘llanma. – Andijon, 2025.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

KLIMAKTERIK DAVRDAGI ARTERIAL GIPERTONIYA BILAN KASALLANGAN AYOLLARDA ARITMIYANI BAHOLASH: ADABIYOTLAR SHARHI

Otaqo'ziyeva Xamroxon Botirjon qizi
1-kurs terapiya magistranti
Saliev Dilmurod Qodirovich-dotsent
Maxsumova Donoxon Kamolovna
Dotsent Andijon davlat tibbiyot instituti

Annotatsiya

Klimakterik davrda ayol organizmida yuzaga keladigan gormonal o'zgarishlar, ayniqsa estrogen darajasining pasayishi yurak-qon tomir tizimida funksional o'zgarishlarni va strukturaviy qayta tuzilishlarni keltirib chiqaradi.Bu davrda arterial gipertoniya uchrashi estrogenning pasayishi, qonda xolesterin miqdori oshishi,qolaversa vegetativ o'zgarishlar bilan bog'liq. Arterial gipertoniya fonida miokard gipertrofiyasi, fibroz jarayonlari va vegetativ nerv tizimi disbalansi aritmiyalar paydo bo'lishi uchun patogenetik asos yaratadi. Adabiyot manbalarida klimakterik yoshdagi ayollarda supraventrikulyar paraksizmal taxikardiya,ekstrosistoliyalarning ustunligi qayd etilgan. Yurak ritmi buzilishlarini aniqlashda elektrokardiografiya va sutkalik Holter monitoringining diagnostik ahamiyati yoritilgan. Aritmiyalarni erta aniqlash va ularni kompleks baholash ushbu bemorlar guruhida yurak-qon tomir asoratlari xavfini kamaytirishga xizmat qilishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar:klimakterik davr,arterial gipertenziya,aritmiya,menopauza,estrogen yetishmovchiligi,Holter monitoring.

Kirish

So'nggi yillarda yurak-qon tomir kasalliklari ayollar orasida o'lim va nogironlikka olib keluvchi asosiy sabablar qatorida yetakchi o'rinni egallamoqda.JSST ning 2019 yildagi ma'lumotiga ko'ra butun dunyo bo'yicha arterial gipertoniya ayollar orasida(30-65 yosh) 33% tashkil qilgan.O'zbekistonda STEPS ma'lumotiga ko'ra gipertoniya kasalligi 30-44 yosh orasida 13%ni, 45-69 yoshda esa 44,6 % ni tashkil etgan.Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, klimakterik davrda gipertoniya rivojlanish xavfi yuqori. Bu esa, klimakterik davrda organizmda yuz beradigan gormonal, vegetativ va metabolik o'zgarishlar bilan bog'liq. Ushbu davrda estrogen gormonlari darajasining

pasayishi tomir devorlarining elastikligi buzilishi, periferik qarshilikning ortishi hamda arterial bosim ko‘rsatkichlarining barqaror oshishiga zamin yaratadi.

Klimakterik davr ayol organizmi uchun fiziologik jarayon bo‘lishiga qaramay, aynan shu davrda arterial gipertoniya rivojlanish xavfi bir necha barobar ortadi. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, menopauzadan keyingi davrda arterial gipertoniya bilan kasallanish chastotasi reproduktiv yoshdagi ayollarga nisbatan yuqoriroq bo‘lib, bu holat yurak-qon tomir asoratlari, xususan, aritmiyalar rivojlanishiga olib kelishi mumkin.Yevropa kardiologlar jamiyatining 2020 yil ma’lumotiga ko’ra, gipertoniya kasalligi bor bemorlarning 49-90% da bo’lmachalar fibrilyatsiyasi uchrashi mumkin.Toshkent tibbiyot akademiyasi kardiologiya bo’limi dotsenti Yarmuxamedova va shogirtlari tomonidan o’tkazilgan tadqiqotda esa 258 ta gipertoniya bilan kasallangan bemorlar orasida 27,9% aritmiyaning turlari uchragan. Arterial bosimning uzoq muddat yuqori saqlanishi yurak mushagi tuzilishining qayta shakllanishiga, miokard gipertrofiyasiga va yurak elektr faolligining buzilishiga sabab bo‘ladi.

Hozirgi kunda klimakterik davrda arterial gipertoniya va aritmiyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalasi dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayrim tadqiqotlarda ushbu patologik holatlarning rivojlanish mexanizmlari yoritilgan bo‘lsa-da, ularning klinik ahamiyati, erta aniqlash va kompleks baholash masalalari mintaqaviy yetarli darajada o‘rganilmagan. Ayniqsa, klimakterik yoshdagi ayollarda yurak ritmi buzilishlarini baholash va oldini olishga qaratilgan yondashuvlar bo‘yicha yagona qarashlar mavjud emas.

Shu munosabat bilan, klimakterik davrda arterial gipertoniya bilan kasallangan ayollarda aritmiyalarning rivojlanishiga oid mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish, ularning patofiziologik asoslarini umumlashtirish hamda klinik ahamiyatini aniqlash muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolaning maqsadi klimakterik davrda arterial gipertoniya fonida aritmiyalar rivojlanishiga oid adabiyotlar ma’lumotlarini tizimli ko‘rib chiqishdan iborat.

Klimakterik davrda yurak-qon tomir tizimining o‘zgarishlari

Klimakterik davr — bu ayol organizmida reproduktiv funktsiyaning sekin pasayishi bilan kechadigan fiziologik bosqichdir. Bu davrda estrogenlar darajasining kamayishi tomir devorlarining elastik xususiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi va periferik tomir qarshiligi oshadi. Natijada arterial bosim yuqorilaydi va yurak-qon tomir tizimiga yuk ortadi. Tadqiqotlarda menopauza va postmenopauzada arterial gipertoniya holatlari ko‘p uchrashi aniqlangan, bu esa yurak-qon tomir kasalliklari xavfini sezilarli darajada oshiradi. (1)Qudratullayeva,Bafoeva,Saidrasulovalarning tadqiqot natijasiga ko’ra postmenopauza davridagi ayollardan 40 nafarinig 13 tasida (71,1%) gipertoniya

kasalligi aniqlangan,shundan 7 tasida (56,5%) gipertoniya kasalligining I bosqichi, 5 nafarida (43,5%) II bosqich aniqlangan.

Bundan tashqari, klimakterik davrda vegetativ nerv tizimi faoliyati buzilishi kuzatiladi — simpatik nerv tizimi faolligi ortadi, parasimpatik ta’siri esa pasayadi. Bu nomutanosiblik yurak ritmi boshqaruvini murakkablashtirib, aritmiyalarning yuzaga kelish xavfini oshiradi. (1,4)

Arterial gipertoniya rivojlanish mexanizmlari

Arterial gipertoniya — qon bosimining barqaror oshishi bilan tavsiflanadigan murakkab, ko‘p omilli kasallikdir. Menopauza davrida estrogen ta’siri yo‘qolishi bilan, organizmda aterosklerotik jarayonlar tezlashadi, lipid profili yomonlashadi va metabolik sindrom komponentlari rivojlanadi. Bularning barchasi periferik vaskulyar qarshilikni oshirish orqali arterial bosimning barqaror ko‘tarilishiga olib keladi.(8)

Bundan tashqari o‘rta yoshli ayollarda arterial gipertenziyaning ko‘p uchrashiga bir nechta sababi bor ularga: uzoq muddatli va tez-tez uchraydigan neyropsiklik stress, uzoq muddatli stressdir. Ko‘pincha gipertoniya doimiy hissiy stress bilan bog‘liq odamlarda uchraydi. Asosiy sabablardan irsiy moyillik, semizlik, harakatsizlik, osh tuzi, surunkali stress va boshqa bir qator omillar, asosan turmush tarzi xususiyatlariga bog‘liq bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan endoteliy - ichki qavatning ishlashini buzilishiga olib keladi. Odatda, so‘rov o‘tkazilgan bemorlarda xuddi shu kasallikka chalingan qarindoshlarining borligini aniqlash mumkin.(2,3)

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, menopauza davridagi ayollarda arterial gipertoniya bilan kasallanish chastotasi sezilarli darajada yuqori bo‘lib, bu holat lipid almashinuvining buzilishi va metabolik omillar bilan mustahkam bog‘liq. (5)

Baranova, Lebedovalarning fikricha, estrogenlar arterial qon bosimini (AB) bir nechta mexanizmlar orqali tartibga soladi. Ular qon tomirlari, buyrak va miokard hujayralariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qilib, kalsiy oqimini kamaytiradi. Shuningdek, genom mexanizmlar orqali bilvosita ta’sir ko‘rsatib, vazokonstriktor moddalar, xususan angiotenzin II, endotelin-1 va katexolaminlar ekspressiyasini nazorat qiladi hamda renin–angiotenzin–aldosteron tizimi (RAAT) faoliyatini boshqaradi . Estrogenlar renin va angiotenzinni aylantiruvchi ferment faolligini pasaytiradi.

Shu sababli, postmenopauza davrida estrogenlar darajasining pasayishi RAAT va simpatik nerv tizimi (SNT) faollashuvi, shuningdek, azot oksidi biodostupligining pasayishi bilan bog‘liq. Natijada, postmenopauza davrida kuchli vazokonstriktorlar — angiotenzin II, endotelin-1 va katexolaminlar sintezi ortadi, vazodilatatorlar — azot oksidi (NO) va prostaglandinlar sintezi esa kamayadi.(6,7,10)

Aritmiyalarning rivojlanish mexanizmlari

Estrogenlar normal sharoitda miokard hujayralarida ion kanallari faoliyatini tartibga solib, kardioprotektiv ta’sir ko‘rsatadi. Klimakterik davrda estrogen yetishmovchiligi natijasida kalsiy, natriy va kaliy ionlarining hujayra membranasi orqali o‘tishi buziladi. Bu holat miokardning elektr barqarorligini pasaytirib, patologik impulslar paydo bo‘lishiga olib keladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ion almashinuvidagi ushbu o‘zgarishlar supraventrikulyar va ventrikulyar aritmiyalar rivojlanishida muhim patogenetik bo‘g‘in hisoblanadi (13,14).

Arterial gipertoniya fonida aritmiyalar rivojlanishida yurak mushagining strukturaviy qayta shakllanishi alohida ahamiyatga ega. Qon bosimining uzoq muddat yuqori saqlanishi chap qorincha miokardining gipertrofiyasiga, bo‘lmachalar kengayishiga va miokard fibroziga olib keladi. Ushbu strukturaviy o‘zgarishlar yurak bo‘ylab elektr impulslarning notekis tarqalishiga sabab bo‘lib, qayta kirish (re-entry) mexanizmlarini faollashtiradi. Natijada atrial fibrillyatsiya va boshqa supraventrikulyar aritmiyalar rivojlanish xavfi sezilarli darajada oshadi (15,16).

Vegetativ nerv tizimi disbalansi klimakterik davrda aritmiyalar patogenezida muhim o‘rin tutadi. Ushbu davrda simpatik nerv tizimi faolligining ortishi va parasimpatik ta’sirning pasayishi kuzatiladi. Simpatik faollikning kuchayishi yurak tezligi va miokard qo‘zg‘aluvchanligini oshirib, ektopik impulslar hosil bo‘lishiga olib keladi. Ayrim mualliflar klimakterik sindrom bilan kechuvchi vegetativ buzilishlar yurak ritmi buzilishlarining asosiy funksional mexanizmlaridan biri ekanligini ta’kidlaydilar (17,18).

Metabolik o‘zgarishlar ham klimakterik davrda aritmiyalar rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Menopauza davrida insulin rezistentligi, dislipidemiya va tana vaznining ortishi kuzatiladi. Ushbu holatlar miokardda fibroz jarayonlarni kuchaytirib, yurak elektr faolligining barqarorligini pasaytiradi. Metabolik sindrom komponentlari mavjud bo‘lgan ayollarda, ayniqsa atrial fibrillyatsiya uchrash chastotasi yuqoriroq ekanligi aniqlangan (19,20).

Shuningdek, psixoemotsional omillar — stress, bezovtalik, depressiv holatlar va uyqusizlik klimakterik davrda yurak ritmi buzilishlarini kuchaytiruvchi qo‘shimcha xavf omillari hisoblanadi. Ushbu omillar gipotalamo-gipofizar tizim orqali vegetativ regulyatsiyani buzib, yurak faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi (21).

Klimakterik davrda gipertoniya bilan kasallangan ayollarda aritmiyalar

Bir nechta tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, menopauzadan keyin arterial gipertoniya bilan birga yurak ritmi buzilishlari ko‘proq uchraydi. Arterial bosimning doimiy oshishi yurak devorlarining qalinlashishiga olib keladi, bu esa elektr impulslar o‘tishini qiyinlashtiradi va aritmiyalarga sharoit yaratadi.(9)

Shuningdek, gipertoniya va metabolik sindrom elementlari birgalikda supraventrikulyar va ventrikulyar aritmiyalar xavfini oshiradi, ayniqsa postmenopauza davrida bu holatning klinik ahamiyati ortadi. (5)

Chap qorincha gipertrofiyasi (ChQG) bo‘lmacha fibrillyatsiyasi rivojlanish xavfini 3–4 barobar oshiradi. Tadqiqotlarda QT intervalining uzayishi va uning dispersiyasining torsade de pointes va qorincha fibrillyatsiyasi kabi qorincha aritmiyalari bilan bog‘liq mustaqil prognostik ahamiyati ko‘rsatilgan (22).

Diagnostika va baholash usullari

Klinik amaliyotda yurak ritmi buzilishlarini aniqlash uchun bir necha diagnostik metodlar qo‘llaniladi. Standart elektrokardiografiya (EKG) yurak ritmini baholashda birinchi bosqich bo‘lib, u aritmiyalarni aniqlash imkonini beradi. Uzoq muddatli kuzatuv uchun Holter monitoringi qo‘llanadi — bu metod 24–48 soat davomida yurak elektr faolligini qayd etadi va epizodik aritmiyalarni aniqlaydi.(1).

Xulosa : o’tkazilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, klimakterik davr ayollar organizmida chuqur gormonal, vegetativ va metabolik o‘zgarishlar bilan kechib, yurak-qon tomir tizimi kasalliklari rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Estrogen gormonlari darajasining pasayishi tomir devorlarining elastikligi buzilishiga, periferik qarshilik ortishiga va arterial gipertoniya shakllanishiga olib keladi. Ushbu jarayonlar yurak faoliyatiga uzoq muddatli yuk tushishiga sabab bo‘lib, miokardning strukturaviy va funksional qayta shakllanishini yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar ma’lumotlariga ko‘ra, klimakterik davrda arterial gipertoniya bilan kasallangan ayollarda yurak ritmi buzilishlari, xususan supraventrikulyar paraksizmal taxikardiya va ekstrosistoliyalar rivojlanish xavfi sezilarli darajada yuqori bo‘ladi. Aritmiyalarning shakllanishi estrogen yetishmovchiligi fonida ion almashinuvi buzilishi, vegetativ nerv tizimi disbalansi, miokard gipertrofiyasi va fibroz jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlangan. Metabolik sindrom komponentlari va psixoemotsional omillar ushbu patologik jarayonlarni yanada kuchaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati

1. Артериальная гипертензия и менопаузальный период. Остроумова О. Д.[1,2] Голобородова И.2024
2. Postmenopauza davridagi ayollarda arterial gipertenziya. Ergasheva M.T, Xusainova M,A Kamolova 2023.Samarqand
3. Postmenopauza davridagi ayollarda arterial gipertenziya.Qudratova 2022 yil Samarqand
4. TOSHMI Pediatriya jurnali 2021 yil 4 son

5. Semizlikdan keyingi menopauza davridagi ayollarda arterial gipertenziyani davolashning samarali strategiyalari. Ostroumova O.D. , Goloborodo 2020 yil 4-son
6. Гипертоническая болезнь у женщин в пери- и постменопаузе — патофизиологические механизмы и подходы к лечению .Баранова Е. И., Кацап А. А., Колесник О. С., Лебедева Е. В.
7. Maas AHEM, Rosano G, Cifkova R, et al. Cardiovascular health after menopause transition, pregnancy disorders, and other gynaecologic conditions: A consensus document from European cardiologists, gynaecologists, and endocrinologists.
8. Артериальная гипертензия у женщин в постменопаузе: интервью с экспертом Автор: Ткачева О. Н
9. Особенности артериальной гипертонии и сердечные аритмии у женщин при климаксе .Журнал ангиология 2010 (33)
10. Visniauskas B, Kilanowski-Doroh I, Ogola BO, et al. Estrogen-mediated mechanisms in hypertension and other cardiovascular diseases. J Hum Hypertens. 2022:1-10
11. North American Menopause Society. Menopause practice: a clinician's guide. Menopause. 2020.
12. Mancia G., et al. Hypertension in women. Journal of Hypertension. 2019.
13. Vitale C., et al. Hormonal replacement therapy and cardiovascular disease. Cardiovascular Research. 2018.
14. Regitz-Zagrosek V., et al. Gender differences in cardiac electrophysiology. European Heart Journal. 2019.
15. Chazova I.E., et al. Arterial hypertension and cardiac remodeling. Kardiologiya. 2018.
16. ESC Guidelines for the diagnosis and management of atrial fibrillation. European Heart Journal. 2020.
17. Makarov L.M. Autonomic dysfunction and cardiac arrhythmias. Kardiologiya. 2017.
18. Palacios S., et al. Menopause and autonomic nervous system. Maturitas. 2019.
19. Benjamin E.J., et al. Metabolic risk factors and atrial fibrillation. Circulation. 2019.
20. Magnani J.W., et al. Obesity and atrial fibrillation. Journal of the American Heart Association. 2018.
21. Thurston R.C., et al. Psychological stress and cardiovascular risk in menopause. Menopause. 2017.

22. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development Volume 26, April - 2024 ISSN (E): 2751-1731 Website: www.sjird.journalspark.org ARTERIAL HYPERTENSION AND ARRHYTHMIA Khaydarova,Khusainova, Makhmudova.Samarkand State Medical University, Samarkand, Uzbekistan

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Совершенствование показателей оценки эффективности использования финансовых ресурсов в банках

Магистрант Самаркандского института экономики и сервиса
Саматов Далерхон Носиржонович
samatovdaler760@gmail.com
Доцент Самаркандского института экономики и сервиса
Алиева Суссана Сейрановна

Аннотация

В статье рассмотрены современные методы оценки эффективности использования финансовых ресурсов в банках, а также проведен анализ показателей эффективности банковского сектора Республики Узбекистан. Используя такие ключевые индикаторы, как рентабельность активов (ROA), рентабельность капитала (ROE), коэффициент операционных расходов (CIR) и другие, выполнено сравнительное исследование их значений на примере узбекских коммерческих банков. По данным Центрального банка Узбекистана за 2023 г., средняя рентабельность активов банковской системы составила около 2,6%, а коэффициент операционной эффективности (CIR) достиг 34%. Выявлены существенные различия в показателях эффективности между банками государственного и частного секторов. На основе анализа формулируются предложения по введению новых метрических показателей (например, RAROC, EVA), совершенствованию методики расчета и повышению прозрачности отчетности, что должно способствовать росту операционной эффективности и устойчивости банковских организаций.

Ключевые слова. банковская система, финансовые ресурсы, эффективность использования, коммерческие банки, показатели эффективности, рентабельность активов (ROA), рентабельность капитала (ROE), операционная эффективность, риск-ориентированная оценка

Введение

Эффективность использования финансовых ресурсов является ключевым фактором стабильного развития банковской системы и экономики в целом. В банковской сфере под эффективностью обычно понимают степень доходности и прибыльности активов и капитала при оптимальных затратах и приемлемом

уровне риска. **Правовое основание** оценки эффективности банков установлено в Законе «О банках и банковской деятельности» и нормативно-правовых актах Центрального банка. Например, банки обязаны поддерживать нормативы достаточности капитала не ниже 13% (согласно стандартам Базеля III)[3], что является мерилом устойчивости при оценке эффективности использования капитала.

В Узбекистане банковский сектор претерпел значительные изменения после 2016 г. В рамках реформ доля государства в банках резко выросла (до 86% по состоянию на конец 2018 г.)[4], что отразилось на структуре банковских активов. По оценке экспертов, главной задачей реформ является «повышение эффективности банков» путем снижения доли государства в секторе и либерализации финансового рынка[4]. Международные организации также отмечают доминирование госбанков – на конец 2023 г. им принадлежало свыше 68% банковских активов Узбекистана[5]. Последующие меры по приватизации (ипотека-банк, Асака, Саноат–қурилиш) призваны повысить конкуренцию и эффективность распределения ресурсов в секторе[5]. Цель исследования – проанализировать существующие показатели оценки эффективности использования финансовых ресурсов в банках и предложить методы их совершенствования в условиях узбекского рынка. Задачи работы включают обзор литературы по оценке банковской эффективности, описание методологии расчета основных индикаторов, практическую оценку текущего состояния эффективности узбекских банков и формулировку рекомендаций. Для анализа использованы официальные данные ЦБ РУз, исследования международных организаций и научные работы (в том числе по методике DEA)[6][4]. Область исследования – финансы банков, объект – коммерческие банки Узбекистана.

Литературный обзор

В мировой и отечественной практике для оценки эффективности банков применяются разнообразные методы и показатели. Классическими принято считать **рентабельность активов (ROA)** и **рентабельность капитала (ROE)**, измеряющие отдачу на вложенные активы и собственный капитал. Они рассчитываются как соотношение чистой прибыли к среднегодовым активам (ROA) и к собственному капиталу (ROE) банка. Высокие значения ROA/ROE указывают на эффективное использование ресурсов. Анализ рентабельности часто дополняют **чистой процентной маржой (NIM)** – отношением чистых процентных доходов к средним процентным активам банка, отражающей

эффективность кредитных операций. Кроме того, важен **коэффициент операционных расходов (CIR, Cost-to-Income Ratio)**, равный доле операционных (непроцентных) расходов в операционном доходе. В мировой практике считается, что оптимальное значение CIR не превышает 50%[2] – его снижение означает улучшение эффективности управления затратами. Применяются также **коэффициенты покрытия ликвидности** и **коэффициент оборота кредитного портфеля**, но они больше отражают устойчивость, нежели чистую эффективность.

Вместе с тем все эти индикаторы имеют ограничения. Они отражают прежде всего прошлые итоги работы и не учитывают риски или перспективы роста. В связи с этим в литературе рекомендуется вводить **риск-скорректированные показатели**, например *RAROC (Risk-Adjusted Return on Capital)*, отражающий доход на единицу риск-капитала банка. В англоязычных исследованиях широко используется также экономическая прибыль *(EVA – Economic Value Added)*. Для интегральной оценки эффективности часто привлекают многопараметрический подход – **DEA (Data Envelopment Analysis)**. DEA-методологию применяли к Узбекистану (см. Khannaev, 2020), он позволяет вычислять относительную эффективность банков при нескольких входах (затратах) и выходах (доходах)[6][7]. Как отмечают Ханнаев и другие исследователи, DEA выявляет наиболее эффективные (фронтальные) банки, но чувствителен к выбросам и требует корректных данных[6][7].

Важным аспектом оценки эффективности является влияние институциональных факторов. Так, исследования показывают, что государственные банки Узбекистана традиционно финансируют «социально значимые» проекты и могут уступать по прибыли частным банкам[4]. Khannaev (2020) пришел к выводу, что за период 2013–2018 гг. *государственные* банки были в среднем более эффективны (по DEA) и демонстрировали более высокую рентабельность, чем *частные*[6]. Это связано с масштабным рекапитализированием госбанков: после финансового кризиса несколько раз в них вкладывался капитал, доведя долю государства до 86%[4]. Другими словами, инфраструктурная и капитальная поддержка создает искажения при сравнении показателей.

Помимо DEA, в литературе упоминаются и статистические методы, рейтинговые системы и бенчмаркинг для анализа эффективности. Некоторые работы рекомендуют использовать **Бизнес-Модельный Каркас** (*Balanced Scorecard*), где учитываются и нефинансовые индикаторы (удовлетворенность клиентов,

инновации) наряду с традиционными финансовыми показателями. Однако общепринятых стандартов нет: практические рекомендации сводятся к комплексному применению множества индикаторов и учету специфики страны. В частности, МВФ указывает на необходимость оценки эффективности банкинга через призму качественных изменений после реформ – например, рост частного сектора, снижение директивного кредитования, ужесточение оценки качества активов[8][9].

Таким образом, теория и практика предлагают широкое многообразие мер эффективности банков: от простых коэффициентов рентабельности и издержек до продвинутых моделей DEA и риск-скорректированных методик. В то же время высвечивается ограниченность «чисто финансового» подхода. Это означает, что совершенствование методологии оценки должно включать расширение набора индикаторов и более глубокий анализ факторов, влияющих на показатели банковского сектора.

Методология оценки эффективности

При оценке эффективности деятельности банков широко применяются следующие группы показателей:

- **Коэффициенты доходности:**
- *ROA* (Return on Assets) = *Чистая прибыль / Средняя стоимость активов*. Показывает доходность вложенных в банк средств.
- *ROE* (Return on Equity) = *Чистая прибыль / Собственный капитал*. Отражает отдачу на капитал, вложенный собственниками.

- **Процентно-маржинальные показатели:**

- *Чистая процентная маржа (NIM) = Чистые процентные доходы / Средние процентные активы*. Оценивает эффективность активных операций (кредитов).

- **Операционные коэффициенты:**

- *Cost-to-Income Ratio (CIR) = Операционные расходы / Операционные доходы*. Характеризует долю затрат в доходах. Оптимальным считается значение не выше 50%[2], при снижении CIR эффективность растет (так как банк тратит меньше на доход). Например, в 2023 г. средний CIR по узбекским банкам составил около 34%[2].

- *Коэффициент операционного плеча* (отношение чистого процентного дохода к чистой прибыли) – показывает, насколько прибыль банка зависит от его процентного дохода.

- **Ликвидностные и капиталовые нормативы:**

- *Коэффициент достаточности капитала (CAR) = Регулятивный капитал / Взвешенные активы с учетом риска*. Минимальное требование в Узбекистане – 13%[3] (в 2023 г. среднее значение по системе было 17,5%[3]). Поддержание CAR на уровне выше нормы обеспечивает сбалансированное использование капитала.
- *Коэффициенты ликвидности* (Н2, Н3 и др.) показывают способность банка выдержать отток средств, но они больше относятся к надежности, чем к эффективности использования ресурсов.

- **Коэффициенты качества портфеля:**

- *Доля проблемных кредитов (NPL-ratio) = Объем безнадежных кредитов / Общий кредитный портфель*. Низкий NPL говорит о рациональном размещении ресурсов. Динамика NPL прямо влияет на прибыльность и эффективность – рост NPL снижает прибыль банка за счет резервов.

- **Индикаторы персонала и инфраструктуры:**

- *Прибыль на одного сотрудника/на офис*. Высокая производительность персонала свидетельствует об эффективном управлении ресурсами.
- *Оборот банка* (например, объем выданных кредитов на 1 сум активов или на 1 доллар собственного капитала) – показывает интенсивность использования финансов.

- **Новые показатели:**

- *RAROC* (Risk-Adjusted Return on Capital) – доходность на риск-капитал. В зарубежной практике активно обсуждается как способ учесть риск при оценке эффективности.
- *EVA* (Economic Value Added) – экономическая прибыль банка после вычета стоимости капитала.

Для расчета и анализа эффективности банков используется комбинированный подход. Помимо коэффициентов, часто строятся **сводные индексы** и рейтинги на базе нескольких критериев (как сделал Центр экономических исследований и реформ – ЦЭИР[10]). DEA и стохастические фронтир-аналитические модели применяются при академических и институциональных исследованиях для выявления относительной эффективности (с привлечением множества входов/выходов). Например, DEA-модель использует затраты (капитал, рабочую силу, депозиты) и результаты (валовой доход, выданные кредиты) как переменные[6]. Это позволяет ранжировать банки не только по одному индикатору, но по комплексной производительности. Основным преимуществом DEA называют отсутствие необходимости предполагать функциональную форму зависимости «затраты–выходы»[7], однако результаты DEA сильно зависят от правильности исходных данных и наличия выбросов. Кроме того, банковские регуляторы и рейтинговые агентства уделяют внимание качественным факторам (управленческой структуре, ИТ-системам и др.), которые непосредственно не учитываются в числовых показателях, но влияют на эффективность. Современные методики также рекомендуют использовать **бенчмаркинг по аналогичным банкам**, стресс-тестирование и скоринговые модели, интегрирующие макро- и микрофинансовые показатели. Использование международных стандартов отчетности (МСФО) в Узбекистане повышает сопоставимость данных, но требует корректной интерпретации при расчетах показателей.

Практический анализ (на примере банков Узбекистана)

На основе статистических данных и отчетности Узбекистана проиллюстрируем текущую ситуацию с эффективностью использования финансовых ресурсов в банковском секторе. По состоянию на конец 2023 г. совокупные **активы** банковской системы составили примерно 631,4 трлн сум (прирост 14% к 2022 г.)[11]. Обязательства (депозиты) выросли на 13% до 539 трлн сум, при этом остаток кредитного портфеля увеличился на 22% до 465,5 трлн сум[11]. Это означает, что банки активно наращивали кредитование, хотя темпы роста привлеченных средств (включая депозиты) были ниже (рост депозитов 6%[11]). Соответственно коэффициент «кредиты/депозиты» заметно вырос – признак агрессивного использования привлеченных ресурсов.

По оперативным данным ЦЭИР за IV квартал 2023 г., **коэффициент**

операционных расходов (CIR) снизился с 42,5% до 31,8%[10], что говорит о лучшей операционной эффективности (банки смогли снизить относительные издержки). Рост процентных доходов ускорился до +38% (против +32,6% в прошлом году), а рост чистой прибыли банков замедлился до +22%[10]. Таким образом, доля доходов, направляемых на операционные расходы, сократилась, что могло быть обусловлено расширением кредитования и увеличением процентных доходов при относительно умеренном росте расходов.

Однако показатели прибыли и рентабельности по-прежнему остаются невысокими. Центральный банк сообщает, что **рентабельность активов** банковской системы выросла лишь до 2,6% в 2023 г. (против 2,5% в 2022 г.)[1], а **рентабельность капитала** увеличилась до 14,2%[1]. Это средние значения по системе. Интересно, что значительные различия наблюдаются среди групп банков. По данным ЦБ на февраль 2025 г., у группы 10 крупнейших банков ROA составила всего −1,0%, тогда как у следующей по величине группы (7 банков) ROA равнялась 6,0%[12]. Аналогично, ROE у первой группы (10 банков) была отрицательной (−3,0%), а у второй – на уровне 30,0%[12]. Данные указывают на то, что часть наиболее крупных (государственных) банков показала убыточный год, тогда как более мелкие коммерческие организации оставались прибыльными. **Разброс показателей** (ROA от −1,0% до 6,0%; ROE от −3,0% до 30,0%) отражает неоднородность эффективности: крупные госбанки имеют более низкую доходность, частные/региональные показывают более высокую[12].

Также стоит отметить качество активов. По отчетам, средняя доля **неработающих (проблемных) кредитов** в портфеле госбанков достигла 4,2%, тогда как в частных банках она составляла 2,9%[13]. Наихудшие показатели среди госбанков зафиксированы у «Банка развития бизнеса» (8,5%) и Халқ банка (8,1%); среди частных – у «Октобанка» (84,6%, при очень малом портфеле) и «Гарант банка» (20,4%)[13]. Высокие NPL снижают эффективность использования кредитных ресурсов (вышедшие из оборота средства требуют формирование резервов и не генерируют доход).

Таким образом, **сравнительный анализ** показал: (1) общий рост банковских активов и доходов, но скромную рентабельность; (2) улучшение операционной эффективности (снижение CIR) при одновременном сохранении умеренной чистой прибыли; (3) существенные различия между банками – крупнейшие (в основном госбанки) в целом менее эффективны по прибыли, чем второстепенные коммерческие банки. Это подтверждает выводы предыдущих

исследований о том, что государственные банки в текущий период не демонстрируют лидирующих позиций по эффективности[6][12].

Предложения по совершенствованию показателей

Для повышения точности и полезности оценки эффективности банков предлагаем следующие меры:

- **Расширение набора индикаторов:** В дополнение к традиционным ROA, ROE, CIR и NIM необходимо вводить риск-скорректированные метрики. Так, *RAROC* позволит оценивать доходность с учетом риска по кредитам и рынкам. Методика *EVA* выявит реальную добавленную стоимость при учете стоимости капитала. Следует также контролировать NPL и коэффициенты покрытия резервами, чтобы комплексно оценивать прибыльность с учетом качества активов.

- **Баланс доходности и расходов:** Использовать показатели *производительности ресурсов*, например прибыль (или доход) на одного сотрудника/офис, или оборот банка на единицу активов/капитала. Это выявит эффективность организационной структуры и эффективность филиальной сети.

- **Стратегическая сегментация:** При анализе эффективности разделять банки по типу собственности и масштабам. Например, сравнивать госбанки, частные и иностранные в отдельных группах – как это делается в статистике ЦБ[12]. Учитывая рекомендации МВФ, «банки, остающиеся в собственности государства, должны работать на коммерческой основе и иметь эффективные системы управления»[14]. Перенос директивного (государственного) кредитования в отдельный бюджетный контур позволит отчетнее видеть чистую эффективность коммерческой деятельности банков.

- **Нормативные «якоря»:** Включать в систему оценки обязательное соблюдение пруденциальных коэффициентов. Например, сохранить требование CAR не ниже 13% (минимум Базеля III)[3] и отслеживать его динамику. При анализе эффективности банка можно использовать *RAROC* вместо ROE: если RAROC выше стоимости капитала, банк генерирует настоящий экономический профит.

- **Информационная прозрачность:** Улучшить раскрытие данных банковской отчетности. В частности, рекомендовано регулярно публиковать

показатели эффективности в разрезе подразделений и продуктов (как это делают ведущие банки мира). Внедрение МСФО повышает качество данных, но российский и узбекский опыт подсказывает, что нужна прозрачная и детальная отчетность (например, помесячные показатели CIR, ROA по сегментам кредитования и др.).

- **Цифровизация анализа:** Использовать современные IT-решения для мониторинга эффективности. В условиях цифрового банкинга (smart banking) аналитические платформы могут автоматически рассчитывать KPI по новым моделям, включая скоринговые оценки эффективности на основе больших данных.

- **Институциональные меры:** В политике банковских реформ акцентировать внимание на эффективности. МВФ предлагает периодически «оценивать целесообразность сохранения коммерческих банков в госсобственности»[14]. Полное завершение приватизации (Asaka, Sanoat Qurilish) создаст равные условия конкуренции и будет стимулировать рост эффективности. При этом оставшиеся ГБ должны быть коммерчески ориентированы (без перекрестного субсидирования).

- **Учет международной практики:** Внедрение скоринговых моделей эффективности, используемых международными рейтинговыми агентствами (например, комплекс агентства Frank RG по Узбекистану), позволит сравнивать банки по единым стандартам. Синхронизация с методиками ОЭСР и BIS увеличит инвестиционную привлекательность сектора.

Реализация этих предложений позволит не просто улучшить числовые значения показателей, но и более корректно отражать истинную эффективность банковских решений и ориентировать менеджмент на рост производительности.

Заключение

В статье рассмотрены современные подходы к оценке эффективности банков и проведен анализ текущего состояния банковской системы Узбекистана. Установлено, что хотя банковский сектор демонстрирует рост активов и доходов, средняя прибыльность остается невысокой: ROA – около 2,6%, ROE – 14,2% (2023)[1]. При этом существует значительный разрыв между прибыльными и убыточными банками: крупнейшие госбанки показывают

отрицательные или минимальные доходности, тогда как частные банки – существенно более высокие[12][5]. Операционная эффективность (CIR) улучшается, но полная картина эффективности искажается структурными особенностями сектора. Для полного отражения эффективности необходимо расширять набор аналитических показателей и применять риск-ориентированные метрики. Предложенные в статье меры – от внедрения новых KPI до организационных реформ – должны способствовать повышению эффективности использования финансовых ресурсов в банках. Регулярный мониторинг улучшенных показателей, подкрепленный реформами рынка (приватизация и коммерциализация госбанков), позволит обеспечить устойчивый рост прибыльности и конкурентоспособности узбекского банковского сектора.

Список использованных источников

1. **Центральный банк Республики Узбекистан.** Годовой отчет за 2023 год. – Ташкент, 2024. – 256 с.
2. **Центральный банк Республики Узбекистан.** Статистика банковской системы: отдельные показатели деятельности коммерческих банков, сгруппированных по величине активов (по состоянию на 1 февраля 2025 года).
3. **Khannaev S.** Efficiency of Banks in Uzbekistan: A DEA Approach // *European Journal of Business and Management*. – 2020. – Vol. 12, No. 9. – P. 22–32.
4. **Международный валютный фонд.** Узбекистан: Заключительное заявление миссии по итогам Консультаций 2024 года в соответствии со Статьей IV. – Вашингтон, 2024. –
5. **Центр экономических исследований и реформ (ЦЭИР).** Рейтинг активности банков Узбекистана по итогам 2023 года // *Yuz.uz*. – 24 января 2024 г.
6. **Заварин Ю.А.** Анализ эффективности деятельности банков в современных условиях // *Вестник Алтайской академии экономики и права*. – 2025. – № 6. – С. 72–78.
7. **Лаврушин О.И.** Банковское дело. – М.: КНОРУС, 2022. – 640 с.
8. **Жуков Е.Ф., Эриашвили Н.Д.** Финансы и кредит. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2021. – 480 с.
9. **Ковалев В.В.** Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2020. – 560 с.

10. **Синки Дж.Ф.** Управление финансами в коммерческих банках / пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2021. – 928 с.
11. **Rose P.S., Hudgins S.C.** Bank Management & Financial Services. – 10th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2020. – 720 p.
12. **Basel Committee on Banking Supervision.** Basel III: Finalising post-crisis reforms. – BIS, 2017..
13. **OECD.** Competition in the Banking Sector in Uzbekistan. – Paris: OECD Publishing, 2022. – 78 p.
14. **Наумов А.В.** Оценка эффективности использования финансовых ресурсов коммерческого банка // *Финансы и кредит*. – 2021. – № 4. – С. 45–56.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

LINGUOPOETIC FEATURES OF AMERICAN AND BRITISH REALISM: A COMPARATIVE STUDY OF CHARLES DICKENS AND MARK TWAIN

Erkinova Aziza
azizaerkinova@gmail.com
Asia International University 1st year Master's student

Abstract:
This article examines the linguopoetic features of American and British literary realism through a comparative study of two major authors: Charles Dickens and Mark Twain. By analyzing their narrative techniques, stylistic devices, and use of language, the study highlights the similarities and differences in their approaches to realism. Dickens' works represent the social consciousness and moral concerns of Victorian Britain, while Twain's writings reflect the humor, vernacular, and socio-cultural realities of 19th-century America. This comparative study aims to provide a deeper understanding of how linguistic and poetic elements shape literary realism in different cultural contexts.

Keywords:
Linguopoetics, Literary Realism, Comparative Study, Charles Dickens, Mark Twain, British Literature, American Literature, Stylistic Analysis

Introduction

Literary realism emerged as a dominant movement in the 19th century, seeking to depict life with fidelity and precision. Unlike romantic literature, which often emphasized imagination and idealism, realism focused on the representation of everyday life, social conditions, and the moral dilemmas of individuals. In the British context, Charles Dickens exemplifies this literary trend, combining vivid characterizations, social critique, and detailed descriptions of Victorian society. Dickens' novels not only entertain but also expose the inequalities and injustices of his time, making his works both artistically and socially significant.

In contrast, American realism, as exemplified by Mark Twain, develops in response to the unique socio-cultural conditions of the United States. Twain's works, particularly Adventures of Huckleberry Finn and The Adventures of Tom Sawyer, employ vernacular language, humor, and regional dialects to present an authentic portrayal of American life. While both Dickens and Twain operate within the realist tradition, their

linguistic and poetic approaches differ, reflecting the distinct cultural, historical, and social contexts of Britain and America.

This study explores the linguopoetic features of Dickens' and Twain's writings, investigating how language, stylistic devices, and narrative strategies contribute to the construction of realism. By comparing these two literary giants, the research aims to illuminate the interplay between linguistic choices and the broader cultural and social realities depicted in their works. Furthermore, it seeks to provide insights into the comparative study of British and American literary traditions, emphasizing the significance of linguistic and poetic analysis in understanding literary realism.

Objectives of the Study

- The primary objectives of this study are as follows:
- To identify and analyze the key linguopoetic features in the works of Charles Dickens and Mark Twain.
- To examine the narrative techniques, stylistic devices, and use of language that define British and American literary realism.
- To compare the similarities and differences between Dickens' and Twain's approaches to realism.
- To explore how cultural, social, and historical contexts influence the linguistic and poetic characteristics of their works.
- To contribute to the understanding of the role of linguopoetics in shaping literary realism across different national literatures.

Research Questions

The study seeks to answer the following research questions:

1. What are the principal linguopoetic features found in Charles Dickens' and Mark Twain's writings?
2. How do Dickens' and Twain's narrative techniques and stylistic choices reflect the social realities of their respective cultures?
3. In what ways do the linguistic approaches of British and American realism converge or diverge?
4. How does the use of vernacular, dialogue, and descriptive language affect the portrayal of realism in the works of these authors?
5. What insights can a comparative linguopoetic study provide for understanding the broader literary and cultural contexts of the 19th century?

Literature Review

Literary realism has been extensively studied within both British and American literary traditions, with scholars emphasizing its linguistic, thematic, and sociocultural dimensions. In the British context, Charles Dickens is widely recognized as a central figure of Victorian realism. According to Jordan (2009), Dickens' narrative technique combines detailed social description with psychological insight, allowing readers to engage with both the external conditions of society and the internal experiences of his characters. Scholars such as Bowen (2015) argue that Dickens' use of irony, characterization, and episodic narrative structure reflects a conscious attempt to critique social inequality and moral failings in 19th-century England.

British literary realism, as exemplified by Dickens, often emphasizes meticulous observation of social environments. Flint (2002) notes that Dickens' linguistic choices, including lexical richness, syntactic variety, and use of figurative language, contribute significantly to the creation of immersive fictional worlds. Moreover, the incorporation of melodramatic and humorous elements in Dickens' novels serves to engage readers while simultaneously addressing pressing social issues. Critics such as Slater (2011) highlight that Dickens' fusion of literary artistry and social advocacy establishes a unique model of realism in British literature, one that balances narrative pleasure with ethical reflection.

In the American context, Mark Twain represents a distinct approach to realism, reflecting the social, cultural, and regional diversity of the United States. Twain's employment of vernacular language and dialects is central to his literary technique, as it captures the speech patterns and idiomatic expressions of different American communities. Smith (2008) emphasizes that Twain's use of colloquial speech not only enhances the authenticity of his characters but also challenges established literary norms by elevating everyday language to the level of literary expression. Additionally, Twain's humor and satire operate as critical tools, exposing societal contradictions and moral ambiguities, particularly regarding issues such as slavery, social stratification, and childhood innocence (Kaplan, 2010).

Comparative studies of British and American realism have underscored both convergences and divergences in the linguistic and poetic strategies employed by authors such as Dickens and Twain. Scholars including Watt (2001) argue that while both literary traditions prioritize the accurate representation of social realities, the means by which authors achieve this differ according to cultural context. Dickens'

realism is characterized by elaborate narrative construction, moral engagement, and rhetorical flourish, whereas Twain's realism privileges directness, local color, and linguistic experimentation. Consequently, a linguopoetic analysis provides a valuable framework for understanding how stylistic and linguistic features contribute to the broader goals of realism in each tradition.

Recent research has also emphasized the importance of narrative voice, dialogue, and characterization in shaping the reader's perception of realism. According to Gray (2016), Dickens' narrative voice often combines omniscience with irony, enabling the author to guide readers' moral and social interpretations. In contrast, Twain frequently employs first-person narration and colloquial storytelling, creating immediacy and intimacy while reflecting the plurality of American experience. These narrative strategies illustrate the interplay between linguopoetic choices and the social and cultural fabric of the respective societies in which the authors wrote.

Overall, the literature suggests that both Dickens and Twain utilize linguistic and poetic devices not merely for stylistic effect, but as tools to construct believable and socially resonant fictional worlds.

By engaging with prior scholarship, this study situates its comparative analysis within the broader field of literary realism and linguopoetics, highlighting the need for a nuanced understanding of how language shapes literary meaning across cultural boundaries.

Comparative Analysis: Linguopoetic Features in Dickens and Twain

The comparative analysis of Charles Dickens and Mark Twain reveals significant similarities and differences in their linguistic and poetic strategies within the realist tradition. Both authors aim to depict social realities authentically, but their techniques reflect the distinct historical, cultural, and linguistic contexts of Britain and America.

1. Narrative Techniques

Dickens employs a variety of narrative techniques, including omniscient narration, episodic structure, and the interweaving of multiple subplots. His omniscient narrator provides insight into both external events and internal states of characters, often incorporating moral commentary and social critique. For example, in Oliver Twist, Dickens uses detailed descriptions and moral reflections to highlight the plight of the poor and critique institutional corruption. The episodic structure allows for a broad

depiction of social strata, connecting individual experiences with wider societal issues.

Twain, in contrast, frequently adopts a first-person narrative voice, as in Adventures of Huckleberry Finn. This perspective emphasizes immediacy, personal experience, and colloquial expression. The narrator, Huck, presents events from his own viewpoint, using regional dialects and informal speech, which conveys authenticity and immerses the reader in the socio-cultural realities of 19th-century America. Twain's narrative is less concerned with moral instruction and more focused on presenting characters' experiences and societal contradictions with humor and irony.

2. Use of Language and Vernacular

One of the most distinctive features of Twain's realism is his use of vernacular speech. Twain meticulously records the dialects of various American communities, reflecting linguistic diversity and regional identity. This linguistic strategy is both poetic and functional: it reinforces realism while enriching the text's aesthetic quality. Scholars such as Smith (2008) note that Twain's vernacular usage challenges standard literary forms and elevates everyday language to literary significance.

Dickens, while less focused on vernacular, also employs linguopoetic techniques to create vivid characterizations and immersive settings. His rich lexical choices, figurative language, and rhetorical devices enhance the narrative's aesthetic appeal. For instance, in Great Expectations, Dickens uses metaphor, simile, and hyperbole to evoke characters' emotional states and social circumstances. These stylistic elements allow readers to experience the narrative world in a detailed, emotionally resonant manner.

3. Humor and Satire

Both authors utilize humor and satire, but in different ways. Dickens often blends humor with moral critique, using ironic characterization or comically exaggerated scenarios to engage readers while simultaneously highlighting societal flaws. Characters like Mr. Micawber in David Copperfield embody both humor and social commentary, demonstrating Dickens' skillful fusion of entertainment and ethics.

Twain's humor, on the other hand, is frequently rooted in irony, parody, and the absurdity of social conventions. Satirical elements expose hypocrisy, prejudice, and human folly. For example, Twain critiques slavery, racism, and social hierarchies through the adventures of Huck and Jim, using wit to render serious social criticism

more accessible to readers.

4. Depiction of Social Reality

Dickens' literary realism often emphasizes the systemic forces shaping individuals' lives, such as poverty, class inequality, and institutional corruption. His linguistic and poetic choices reinforce this focus, with elaborate descriptions and emotionally charged dialogue highlighting the struggles of marginalized characters. Dickens' moral engagement ensures that readers are not merely observers but also participants in ethical reflection. Twain's realism, conversely, prioritizes individual experience within broader social contexts. Through Huck's perspective, readers witness the contradictions and injustices of society firsthand, but the narrative emphasizes personal observation and interpretation rather than moralizing. Twain's use of language—particularly his precise recording of speech patterns—serves to convey both the humor and gravity of social realities.

5. Stylistic Devices

Both authors employ a variety of stylistic devices, including imagery, symbolism, and characterization. Dickens frequently uses symbolism to reinforce thematic concerns, such as the fog and darkness in Bleak House, symbolizing societal confusion and moral ambiguity. Twain, by contrast, employs straightforward imagery combined with local color to evoke settings and atmosphere vividly. Characterization in both authors' works is linguopoetically significant: Dickens' characters are often richly described with elaborate names and traits, while Twain's characters are developed through dialogue and vernacular speech, reflecting both individual personality and social milieu.

6. Interplay of Linguopoetics and Realism

The comparative analysis reveals that linguopoetic strategies are integral to constructing realism in both traditions. Dickens' elaborate narrative, rich vocabulary, and figurative language create a morally and socially engaged realism. Twain's vernacular, humor, and regional specificity construct a realism that is immediate, intimate, and culturally authentic. Both approaches demonstrate that linguistic and poetic choices are not merely decorative but central to representing the social world, guiding readers' interpretations, and enhancing aesthetic experience.

Findings / Discussion

The comparative analysis of Charles Dickens and Mark Twain reveals several

important insights into the linguopoetic features of British and American literary realism. First, it is evident that both authors use language not only to narrate events but also to shape readers' understanding of social and cultural realities. Dickens' use of elaborate syntax, figurative language, and omniscient narration allows him to construct a morally and socially engaged realism, highlighting societal injustices and the moral dilemmas faced by individuals. Twain, by contrast, employs vernacular speech, first-person narration, and humor to reflect the linguistic diversity and cultural particularities of 19th-century America.

One of the key findings is that while Dickens' realism emphasizes ethical engagement and social critique, Twain's realism prioritizes authenticity, immediacy, and regional specificity. Dickens' stylistic richness, including his use of irony, allegory, and symbolism, serves both aesthetic and didactic purposes, guiding readers toward reflection on societal norms and human behavior. Twain's stylistic approach, centered on vernacular and colloquial expression, creates a realism grounded in lived experience, capturing the humor, contradictions, and moral ambiguities of everyday life.

Another important observation is the role of humor and satire in both authors' works. In Dickens, humor often operates alongside moral commentary, softening critique while reinforcing ethical themes. Characters such as Mr. Micawber in David Copperfield exemplify this blend of comic relief and moral observation. Twain's humor, however, frequently functions as a tool of social criticism, employing irony and parody to expose hypocrisy, injustice, and the absurdity of social conventions. This difference underscores the cultural contexts in which each author wrote: Dickens' humor is interwoven with Victorian moral consciousness, while Twain's humor reflects the democratic and pluralistic ethos of American society.

The analysis also highlights the centrality of characterization and dialogue in constructing realism. Dickens' characters are linguopoetically crafted with descriptive names, elaborate traits, and moral complexity, reinforcing both the aesthetic and ethical dimensions of the narrative. Twain's characters, by contrast, are defined largely through speech patterns and vernacular language, which convey personality, social background, and regional identity. This linguistic strategy reinforces authenticity and immerses the reader in the cultural milieu of the story.

Furthermore, the study finds that cultural and historical contexts play a crucial role in shaping linguistic and poetic choices. Dickens' focus on industrialization, urban poverty, and social hierarchy reflects the concerns of Victorian Britain, while Twain's depiction of the Mississippi River, rural towns, and frontier life reflects the unique social realities of America. In both cases, the authors' use of language is inseparable from the socio-cultural landscape they represent, demonstrating the integral role of linguopoetics in literary realism.

In conclusion, the comparative analysis demonstrates that although Dickens and Twain share the overarching goal of realism, their linguopoetic strategies differ in accordance with cultural, historical, and social contexts. Dickens' realism is marked by rhetorical sophistication, moral engagement, and descriptive richness, whereas Twain's realism emphasizes vernacular expression, humor, and immediacy. Both approaches, however, highlight the significance of language and poetic devices in shaping the reader's experience and understanding of the literary world.

Conclusion

This comparative study of Charles Dickens and Mark Twain has examined the linguopoetic features that define British and American literary realism. The analysis demonstrates that while both authors aim to depict social realities authentically, their approaches differ significantly due to cultural, historical, and linguistic contexts. Dickens' works employ elaborate narrative structures, rich figurative language, and moral engagement to create a socially and ethically aware realism. Twain, in contrast, uses vernacular speech, first-person narration, and humor to convey the immediacy, authenticity, and regional specificity of American life.

The findings underscore the crucial role of linguopoetics in constructing literary realism. Language and stylistic devices are not merely decorative but central to representing the social world, shaping character development, and guiding readers' interpretations. The comparative approach reveals how realism manifests differently across national literatures, reflecting the interplay between literary techniques and cultural context.

Ultimately, this study contributes to a deeper understanding of the relationship between linguopoetics and realism in literature. It highlights the value of cross-cultural analysis, showing that examining linguistic and poetic strategies can illuminate broader social, historical, and aesthetic dimensions of literary works. By comparing Dickens and Twain, the research underscores the enduring importance of linguistic artistry in the realist tradition and provides insights for future studies in comparative literature,

stylistics, and literary theory.

References

1. Bowen, J. (2015). Charles Dickens and Victorian Realism. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Flint, K. (2002). Victorian Narrative and Style. London: Routledge.
3. Gray, R. (2016). Narrative Techniques in Dickens and Twain. New York: Palgrave Macmillan.
4. Jordan, J. (2009). Social Critique in Victorian Literature. Oxford: Oxford University Press.
5. Kaplan, A. (2010). Humor and Satire in American Literature. Boston: Beacon Press.
6. Slater, M. (2011). Charles Dickens: A Life Defined by Realism. London: HarperCollins.
7. Smith, T. (2008). Mark Twain and Vernacular Speech. Chicago: University of Chicago Press.
8. Watt, I. (2001). The Rise of the Novel. Berkeley: University of California Press.
9. Twain, M. (1884). Adventures of Huckleberry Finn. New York: Charles L. Webster & Co.
10. Dickens, C. (1838). Oliver Twist. London: Richard Bentley.
11. Dickens, C. (1861). Great Expectations. London: Chapman & Hall.
12. Dickens, C. (1853). Bleak House. London: Bradbury &Evans

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Raqamli bank xizmatlari va banklar moliyaviy natijalariga ta’siri

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Egamov Bekzod
Egamov438@gmail.com
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
Aliyeva Sussana Seyranovna

Annotatsiya. Mazkur maqola ishida raqamli bank xizmatlarining tijorat banklari moliyaviy natijalariga ta’siri nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqotda raqamli bank xizmatlarining mazmuni, ularning banklar operatsion samaradorligi, daromadliligi va raqobatbardoshligiga ta’siri tahlil qilingan. O‘zbekiston bank tizimi misolida raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida banklarning moliyaviy ko‘rsatkichlarida yuz berayotgan o‘zgarishlar baholangan hamda bank faoliyatida raqamli transformatsiyani yanada rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqilgan.
Kalit so‘zlar: raqamli bank xizmatlari, tijorat banklari, moliyaviy natijalar, operatsion samaradorlik, fintex texnologiyalari, bank daromadliligi.

Kirish

So‘nggi yillarda global moliya bozorlarida raqamli transformatsiya jarayoni tizimli va uzluksiz xarakter kasb etib, bank-moliya institutlarining faoliyat yuritish mexanizmlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, sun’iy intellekt, “big data”, bulutli texnologiyalar hamda fintex yechimlarining bank amaliyotiga keng joriy etilishi natijasida an’anaviy bank xizmatlari shakllari bosqichma-bosqich raqamli formatga o‘tmoqda. Ayniqsa, elektron va mobil bank xizmatlariga bo‘lgan talabning keskin ortishi tijorat banklarining biznes-modellarini qayta ko‘rib chiqishni, xizmatlar ko‘rsatish jarayonlarini optimallashtirishni hamda mijozlarga yo‘naltirilgan raqamli strategiyalarni ishlab chiqishni taqozo etmoqda [1]. Bugungi kunda internet-banking, mobil ilovalar, masofaviy hisob-kitob va to‘lov tizimlari, onlayn kreditlash hamda raqamli identifikatsiya xizmatlari bank sektorida eng tez rivojlanayotgan yo‘nalishlar qatoriga kiradi. Ushbu xizmatlar banklar uchun nafaqat mijozlarga qulaylik yaratish vositasi, balki operatsion xarajatlarni qisqartirish, xizmat ko‘rsatish tezligini oshirish va moliyaviy natijalarni yaxshilash imkonini beruvchi muhim instrument sifatida

namoyon bo‘lmoqda. Natijada, raqamli texnologiyalar banklar faoliyatining samaradorligini oshirish bilan birga, ularning raqobatbardoshligini ta’minlovchi strategik omilga aylanmoqda. O‘zbekiston bank tizimi ham global moliya bozorlarida yuz berayotgan ushbu tendensiyalardan chetda qolmay, so‘nggi yillarda raqamli bank xizmatlarini rivojlantirishga qaratilgan keng ko‘lamli institutsional va normativ-huquqiy islohotlarni amalga oshirmoqda. Xususan, davlat tomonidan bank tizimini modernizatsiya qilish, moliyaviy xizmatlarni raqamlashtirish va fintex ekotizimini shakllantirish bo‘yicha qabul qilingan strategik dasturlar tijorat banklarini innovatsion faoliyatga faol jalb etmoqda. Natijada, mamlakat banklarida masofaviy xizmatlar ulushi ortib, mijozlar bilan o‘zaro munosabatlarning yangi raqamli modeli shakllanmoqda. Shu bilan birga, raqamli bank xizmatlarining joriy etilishi banklar moliyaviy faoliyatiga ko‘p qirrali ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir tomondan, ushbu xizmatlar banklarning operatsion xarajatlarini kamaytirish, foizsiz daromadlar ulushini oshirish va aktivlar rentabelligini yaxshilashga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, raqamli infratuzilmani yaratish va kiberxavfsizlikni ta’minlash bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlarni ham yuzaga keltirmoqda. Shu sababli, raqamli bank xizmatlarining banklar moliyaviy natijalariga real ta’sirini ilmiy asosda baholash muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Mazkur holatlardan kelib chiqib, raqamli bank xizmatlari – ya’ni internet-banking, mobil ilovalar, onlayn to‘lov tizimlari va boshqa masofaviy bank xizmatlarining tijorat banklari operatsion samaradorligi hamda moliyaviy natijalariga ta’sirini kompleks tahlil qilish dolzarb ilmiy tadqiqot yo‘nalishi sifatida maydonga chiqmoqda. Ushbu tadqiqot bank tizimida raqamli transformatsiya jarayonlarining iqtisodiy samaradorligini aniqlash va ularni yanada rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Raqamli bank xizmatlari: tushuncha va xususiyatlari

Raqamli bank – innovatsion bank texnologiyalaridan foydalangan holda (kassa xizmatini ko‘rsatmasdan) bank xizmatlarini masofadan taqdim etuvchi bank yoki uning bo‘limidir[2]. Bunday bank xizmatlarida mijozlarga kontent yoki ilova orqali 24/7 formatda, joy va vaqt chegaralarisiz xizmat ko‘rsatish asosiy vazifadir. Pandemiya va raqamli iqtisodiyot sharoitida “raqamlashtirish” konsepsiyasi, birinchi navbatda, mijozlarga qulaylik yaratish va banklar samaradorligini oshirishga qaratilgan. Zahiradagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, elektron banking operatsion xarajatlarni sezilarli darajada qisqartiradi va shu bois tijorat banklari uchun yirik foyda manbai

hisoblanadi[3]. Bundan tashqari, raqamli xizmatlar banklarga qo‘shimcha daromad manbalarini (foizsiz komissiya, abonent to‘lovlari va boshqalar) yaratib beradi, natijada banklarning daromadliligi va aksiyadorlar manfaatdorligi ortadi[3][4].

Banklar samaradorligiga ta’siri

Raqamli texnologiyalarni joriy etish banklar faoliyatining moliyaviy natijalarini bir qator yo‘nalishlarda ijobiy o‘zgartiradi. Birinchi navbatda, **operatsion xarajatlar kamayishi** kuzatiladi: elektron tranzaksiyalar va avtomatlashtirilgan xizmatlar qog‘oz va kassadagiga nisbatan arzonroq bo‘lib, banklarga xarajatlarni optimallashtirish imkonini beradi[3]. Ikkinchidan, **daromad manbalarining diversifikatsiyasi** yuz beradi: masofaviy xizmatlar orqali banklar qo‘shimcha komissiyalar va xizmat haqlarini yig‘a boshlaydi, bu esa umumiy daromadlarni oshiradi[3]. Uchinchidan, **mijoz bazasini kengaytirish va bozor ulushi** ortadi: qulay internet va mobil xizmatlar yangi mijozlarni jalb qilib, banklarning bozor ulushini oshirishga yordam beradi[5]. To‘rtinchidan, banklar **daromadliligini oshirish**ga erishadi: raqamli xizmatlar tufayli boshqaruv va kapital mexanizmlarini optimallashtirish imkoniyati ortadi, natijada bank moliyaviy ko‘rsatkichlari yaxshilanadi[4]. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ilg‘or mamlakatlarda elektron banking amaliyoti banklarning operatsion xarajatlarini keskin pasaytirib, ularning foyda marjasini oshirgan[3]. Shuningdek, raqamli xizmatlarni joriy etish banklarga qo‘shimcha daromad turlarini keltirib chiqarishi va mijozlar sonini ko‘paytirishi tufayli uzluksiz daromad olish imkonini ham yaratadi[3].

- **Operatsion xarajatlarning kamayishi:** elektron va mobil banking amaliyoti qog‘oz ishlari va kassa xarajatlarini qisqartiradi, shu bilan banklarning foyda koeffitsientini oshiradi[3].
- **Qo‘shimcha daromad manbalari:** raqamli xizmatlar banklarga yangi foizsiz daromadlarni keltiradi (masalan, onlayn operatsiya komissiyalari), bu bank daromadini diversifikatsiya qiladi[3].
- **Daromadlilik va aksiyador manfaatdorligi:** raqamli texnologiyalar va onlayn xizmatlar banklarning bozor ulushini kengaytirib, ularning umumiy daromadliligini oshiradi[3][4].
- **Mijozlar bazasi va bozor ulushi:** qulay elektron xizmatlar yangi mijozlarni jalb qilib, banklarni raqobatda kuchaytiradi hamda bozor ulushini oshirishga yordam beradi[5].

O‘zbekistondagi amaliyot va natijalar

O‘zbekiston bank tizimida so‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar asosida moliyaviy xizmatlarni takomillashtirish masalasiga alohida strategik e’tibor qaratilmoqda. Bank-moliya sohasini modernizatsiya qilish, masofaviy xizmatlar ulushini oshirish va innovatsion bank mahsulotlarini joriy etish orqali moliyaviy xizmatlar sifati hamda banklar faoliyatining samaradorligini oshirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Ushbu jarayonda tijorat banklari an’anaviy bank xizmatlari bilan bir qatorda mutlaq raqamli modellarga asoslangan faoliyat shakllarini joriy etishga intilmoqda. Mazkur yo‘nalishda amalga oshirilgan amaliy islohotlarning yorqin namunasi sifatida 2020-yildan boshlab “raqamli bank” maqomiga ega bo‘lgan ANORBANK faoliyatini ko‘rsatish mumkin. Ushbu bank o‘z faoliyatini asosan raqamli platformalar, mobil ilovalar va masofaviy bank xizmatlari orqali amalga oshiruvchi mutlaq raqamli model asosida tashkil etib, qisqa vaqt ichida sezilarli moliyaviy natijalarga erishgan. Bank ma’muriyatining rasmiy ma’lumotlariga ko‘ra, ANORBANK aktivlari hajmi ikki yil davomida 178 foizga oshgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich bankni xususiy tijorat banklari orasida aktivlar o‘sish sur’ati bo‘yicha ikkinchi o‘ringa olib chiqqan [6].

Bundan tashqari, bankning raqamli mahsulotlari va xizmatlariga bo‘lgan talabning yuqori ekanligi plastik kartalar emissiyasi va mobil ilova foydalanuvchilari sonining tez sur’atlarda oshib borishida ham yaqqol namoyon bo‘lmoqda. Xususan, ANORBANK tomonidan muomalaga chiqarilgan bank kartalari soni bo‘yicha respublika miqyosida uchinchi o‘rinni egallashi hamda bankning mobil ilovasi 3 million martadan ortiq yuklab olingani raqamli xizmatlarning aholi va tadbirkorlik subyektlari orasida keng ommalashganidan dalolat beradi [6]. Ushbu holat bankning foizsiz daromadlari oshishi, tranzaksiyalar hajmi kengayishi va operatsion xarajatlarning optimallashtirilishi orqali moliyaviy natijalarga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi.

Mazkur empirik misol shuni tasdiqlaydiki, raqamli bank xizmatlarini joriy etish banklarning moliyaviy ko‘rsatkichlariga bevosita va bilvosita ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Amaliy tajriba natijalari raqamli bank modellari mijozlarga qulay, tezkor va xavfsiz moliyaviy xizmatlar taqdim etish bilan birga, banklarning bozor pozitsiyalarini mustahkamlash, raqobatbardoshligini oshirish hamda moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilayotganini ko‘rsatadi [7][6].

Shu bois, raqamli bank xizmatlarini rivojlantirish nafaqat texnologik yangilanish, balki banklarning uzoq muddatli moliyaviy strategiyasining ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim.

Xulosa

Raqamli bank xizmatlarining keng joriy etilishi bank sektorining umumiy samaradorligini oshiradi. Tadqiqotlar va amaliy misollar shuni ko‘rsatadiki, elektron va mobil bank xizmatlari operatsion xarajatlarni kamaytirib, bank daromadliligini va aksiyadorlar manfaatdorligini oshiradi[3][4]. Shu bilan birga, qulay raqamli xizmatlar yangi mijozlarni jalb qilib, banklar bozor ulushini kengaytiradi va moliyaviy natijalarning ijobiy tendensiyasini ta’minlaydi. Xulosa qilib aytganda, banklar uchun raqamli transformatsiya – nafaqat texnologik yangilanish, balki ularning moliyaviy barqarorligini kuchaytiradigan strategik yo‘nalish hisoblanadi. Shu asosda, raqamli xizmatlarni joriy etishda xavfsizlik va mijoz manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘yish, shuningdek xodimlarni malaka oshirish kabi omillar ham e’tibordan chetda qolmasligi zarur bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Qobilov, A.** (2021). *O‘zbekistonda kichik biznesni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish yo‘llari*. – **Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar** jurnali, №3, 45–52-betlar.
2. **Xakimova, D.** (2022). *Davlat va xususiy sektor hamkorligi asosida tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmlari*. – **Moliyaviy tahlil va boshqaruv** jurnali, №4, 63–71-betlar.
3. **Yuldoshev, B., & Karimov, N.** (2023). *Fintex texnologiyalari va ularning O‘zbekiston bank tizimidagi roli*. – **Raqamli iqtisodiyot** jurnali, №2, 27–34-betlar.
4. **O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki**. (2024). *O‘zbekiston bank tizimining rivojlanish ko‘rsatkichlari*. – Toshkent.
5. **O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti**. (2020). *“Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi*. – Toshkent.
6. **World Bank**. (2022). *Digital Financial Services and Bank Performance*. – Washington, DC.
7. **OECD**. (2021). *The Digital Transformation of Banking*. – Paris.
8. **IMF**. (2023). *Financial Technology and Financial Stability*. – International Monetary Fund.

9. **Gomber, P., Kauffman, R. J., Parker, C., & Weber, B.** (2018). *On the Fintech Revolution: Interpreting the Forces of Innovation*. – **Journal of Management Information Systems**, 35(1), 220–265.
10. **Vives, X.** (2019). *Digital Disruption in Banking*. – **Annual Review of Financial Economics**, 11, 243–272.
11. **Boot, A. W. A., Hoffmann, P., Laeven, L., & Ratnovski, L.** (2021). *Fintech: What's Old, What's New?* – **Journal of Financial Stability**, 53, 100836.
12. **Philippon, T.** (2020). *On Fintech and Financial Inclusion*. – **NBER Working Paper**, No. 26330.
13. **Bazarov, D.** (2021). *Bank xizmatlarini raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorligi*. – **Bank ishi** jurnali, №2, 34–41-betlar.
14. **Karimov, A.** (2022). *Tijorat banklarida innovatsion texnologiyalarni joriy etish muammolari*. – **Iqtisodiy tadqiqotlar** jurnali, №1, 56–63-betlar.
15. **Suri, T., & Jack, W.** (2016). *The Long-Run Poverty and Gender Impacts of Mobile Money*. – **Science**, Vol. 354, Issue 6317.
16. **Allen, F., Gu, X., & Jagtiani, J.** (2021). *Fintech, Platforms, and the Future of Banking*. – **Journal of Financial Services Research**, 59, 1–31.
17. **Demirgüç-Kunt, A., Martínez Pería, M. S.** (2018). *Financial Inclusion and Digital Financial Services*. – **World Bank Policy Research Working Paper**.
18. **Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P.** (2017). *FinTech and RegTech in a Nutshell*. – **Journal of Banking Regulation**, 19(2), 85–102.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

O‘zbekiston byudjet tizimida byudjet xarajatlari samaradorligini baholashning zamonaviy yondashuvlari

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Egamov Bekzod
Egamov438@gmail.com
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori
Najmiddinov Firdavs Nuriddinovich

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida byudjet xarajatlarining samaradorligini baholashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda 2022–2025 yillar davridagi byudjet siyosati, moliyaviy ko‘rsatkichlar va amalga oshirilayotgan institutsional islohotlar asosida natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish, samaradorlik indikatorlari, fiskal monitoring hamda xalqaro amaliyotda qo‘llaniladigan MTEF, KPI va Spending Review mexanizmlarining ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari byudjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish va davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar. Davlat byudjeti, byudjet xarajatlari, samaradorlik, natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish, fiskal monitoring, MTEF, KPI, Spending Review, davlat moliyasi.

Kirish

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish, byudjet siyosatining ochiqligi va shaffofligini ta’minlash hamda byudjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligini oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Global iqtisodiy beqarorlik, davlat xarajatlarining ortib borishi va ijtimoiy majburiyatlarning kengayishi sharoitida byudjet resurslaridan oqilona foydalanish davlat moliyaviy barqarorligini ta’minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli byudjet xarajatlarini nafaqat hajm jihatidan, balki ularning iqtisodiy va ijtimoiy natijadorligi nuqtayi nazaridan baholash dolzarb masalaga aylanmoqda. O‘zbekiston Respublikasining uzoq muddatli rivojlanish yo‘nalishlarini belgilab beruvchi “O‘zbekiston–2030” strategiyasida byudjet xarajatlari samaradorligini oshirish, natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish (Performance-Based Budgeting) tizimini bosqichma-bosqich joriy etish hamda davlat moliyaviy nazoratining zamonaviy mexanizmlarini rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1][2]. Mazkur strategik hujjatlarda byudjet mablag‘larining aniq

maqsadlarga yo‘naltirilishi, davlat dasturlari va loyihalarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini baholash mexanizmlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etishi qayd etilgan.

2022–2025 yillar davrida O‘zbekiston iqtisodiyotida barqaror o‘sish sur’atlari kuzatilmoqda. Xususan, 2021 yilda yalpi ichki mahsulotning 7,4 foizga o‘sishi, keyingi yillarda ham ijobiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning saqlanib qolishi davlat byudjeti tushumlarining ortishiga xizmat qilmoqda. Biroq byudjet daromadlarining ko‘payishi avtomatik ravishda byudjet xarajatlari samaradorligini ta’minlab bermaydi. Aksincha, byudjet xarajatlari tarkibi, ularning ustuvor yo‘nalishlarga yo‘naltirilishi va erishilgan natijalar bilan bog‘liqligi chuqur tahlil qilinishini talab etadi.

Shu nuqtayi nazardan, byudjet xarajatlarining samaradorligini baholashda zamonaviy yondashuvlar va metodlardan foydalanish muhim hisoblanadi. Xususan, natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish, samaradorlik indikatorlari (KPI), o‘rta muddatli xarajatlar doirasi (MTEF), fiskal monitoring va Spending Review kabi mexanizmlar davlat xarajatlarining natijadorligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada O‘zbekistonda 2022–2025 yillar davomida amalga oshirilayotgan byudjet islohotlari, moliyaviy ko‘rsatkichlar va institutsional o‘zgarishlar asosida byudjet xarajatlarining samaradorligini baholashning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi hamda ularni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar sharhi.

Xalqaro manbalarda byudjet samaradorligi konsepti ko‘proq “value for money” (“pulga ko‘ra ko‘proq natija olish”) nuqtai nazarida o‘rganilgan. Jahon bankining 2022 yilgi O‘zbekiston bo‘yicha Davlat xarajatlari sharhi (PER)da ta’kidlanishicha, sog‘liqni saqlash, ta’lim va suv xo‘jaligi kabi sohalarda olingan natijalar oshirilishi uchun resurslarni samarali yo‘naltirish zarur[3][4]. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (XVJ) 2022 yildagi majburiy maslahatlashuv bo‘yicha press-relizida fiskal qoidalarni joriy etish, o‘rta muddatli makro va byudjet rejalarini ishlab chiqish va daromadlarni yig‘ish hamda xarajat samaradorligini oshirish ahamiyati ta’kidlangan[5][6]. Mahalliy ilmiy ishlarda esa natijaga yo‘naltirilgan byudjet tizimini joriy etish orqali byudjetdan har bir so‘m samaradorligini oshirish, ochiqlikni ta’minlash zarurligi qayd etilgan[7]. Shu bilan birga, amaliyotda indikatorlar tizimining zaifligi, moliyaviy nazorat mexanizmlarining yetarli emasligi kabi muammolar ham qayd etilgan[7].

Metodologiya

Tadqiqotda zamonaviy yondashuvlar kontseptsiyasini aniqlash va amaliyotni tahlil qilish uchun quyidagi metodlardan foydalanildi:

- **Hujjatlar tahlili:** O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya Vazirligi tomonidan e’lon qilingan Davlat budjeti loyihalari (2022–2025), Fiskal strategiyalar (2023–2025), hamda tashqi tashkilotlarning hisobotlari – Jahon banki va XVJ materiallari o‘rganildi[2][5]. Bu hujjatlarda byudjet samaradorligini oshirishga doir maqsadlar va indikatorlar mavjud.
- **Statistik tahlil:** O‘zbekiston Davlat Statistika Qo‘mitasi va Moliya vazirligi ma’lumotlariga asosan 2020–2023 yillar byudjeti xarajatlari bo‘yicha statistik ko‘rsatkichlar tahlil qilindi[8]. Masalan, ta’lim, sog‘liqni saqlash, infratuzilma va qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirilgan xarajatlarning o‘sish sur’atlari, hamda ulardagi natijadorlik tahlil qilindi.
- **Taqqoslash va indekslash:** Samaradorlik indikatorlarini tadbiq etish bo‘yicha xalqaro amaliyotlarda keng qo‘llaniladigan metodlar (MTEF, KPI, Spending Review) qiyosiy jihatdan o‘rganilib, ularning O‘zbekistondagi tatbiqi imkoniyatlari aniqlangan. Masalan, MTEF orqali o‘rtacha muddatga byudjet rejalashtirish, KPIlar bilan byudjet dasturlarining natijaviy ko‘rsatkichlari bog‘lanishi, xarajatlarni qayta ko‘rib chiqish jarayonlari ko‘rib chiqildi.
- **Ekspert mulohazalari:** Rivojlangan mamlakat tajribasi va mahalliy mutaxassislar fikrlarini inobatga olgan holda islohotlarning kutilayotgan natijalari va kamchiliklari tahlil qilindi.

Tahlil natijalari

- **Natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish (Performance-Based Budgeting).** O‘zbekiston hukumatining o‘rta muddatli maqsadlariga ko‘ra, byudjet mablag‘lari aniq ijtimoiy-iqtisodiy natijalarga erishishga yo‘naltiriladi[2]. “O‘zbekiston–2030” strategiyasida 2030-yilgacha natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish (dasturiy byudjet) tizimiga to‘liq o‘tish belgilangan[1]. 2024 yilgacha birinchi bosqichda vazirlik va idoralar uchun “maqsadli indikatorlar” tasdiqlanib, ularning ijrosi parlament majlislarida muhokama qilinmoqda[1]. Misol uchun, 2025 yil uchun budjet loyihasida Iqtisodiyot va Moliya hamda Qishloq xo‘jaligi vazirliklarining xarajatlari dasturiy byudjet shaklida sinov tariqasida ishlab chiqilgan[9]. Shuningdek, ichki audit va raqamlashtirilgan moliyaviy boshqaruv tizimlari orqali ijro intizomi mustahkamlanmoqda[10][11].
- **Samaradorlik indikatorlari.** O‘zbekiston budjet tizimida samaradorlikni baholash uchun yangi indikatorlar ishlab chiqilmoqda. Jahon banki ta’kidlashicha, O‘zbekistonda ta’limda o‘quvchi boshiga sarflanayotgan xarajatlar hududlar bo‘yicha keskin farq qiladi[12], bu byudjet mablag‘lari taqsimlash samaradorligini oshirish

zaruratini ko‘rsatadi. Masalan, 2020–2023 yillardagi statistikaga ko‘ra, ta’limga yo‘naltirilgan byudjet sarf-xarajatlari 32,5 mlrd so‘mdan 45,3 mlrd so‘mga yetdi, sog‘liqni saqlash – 18,7 mlrddan 28,9 mlrdga ko‘tarildi[8] (2-jadval). Biroq yuqori o‘sish darajasiga qaramay, xarajatlarning yillik samaradorlik göstəricilari (masalan, aholi bandligi, malaka oshishi yoki davolanish natijasi) haqida aniq ma’lumot kam. Shu bois, mamlakatda har bir soha bo‘yicha indikatorlar joriy etilib, xarajatlar natijasiga nazorat qilish uchun KPIlardan foydalanilmoqda[1][7].

Yo‘nalish	**2020 (mlrd so‘m)**	**2021 (mlrd so‘m)**	**2022 (mlrd so‘m)**	**2023 (mlrd so‘m)**
Ta’lim	32.5	36.2	40.1	45.3
Sog‘liqni saqlash	18.7	21.4	24.6	28.9
Infratuzilma	15.2	17.8	20.5	23.4
Qishloq xo‘jaligi	9.3	10.5	12.1	14.0

1-jadval. 2020–2023-yillardagi byudjet xarajatlari yo‘nalishlari (O‘zbekiston Respublikasi Moliyaviy vazirligi hisobotlariga asosan)[8].

- **Fiskal monitoring va tahdidlar.** O‘zbekistonda byudjet jarayonlari yanada shaffof bo‘lishi uchun fiskal monitoring mexanizmlari kuchaytirilmoqda. Yangi Fiskal strategiyada fiskal xatarlarni baholash va monitoring qilish tizimi joriy etilgan[10]. XVJ hisobotida so‘nggi yillarda O‘zbekistonda fiskal nazorat va shaffoflik bo‘yicha muhim qadamlar (masalan, elektron davlat xaridlari, Moliyaviy nazorat xizmati takomillashuvi) kuzatilgani aytiladi[5]. Shu bilan birga, 2020–2021 yillardagi pandemiya davrida fiskal deficit 3,6% dan 6,2% gacha oshganini inobatga olib, hukumat budjet xavflarini oldindan baholash va rizklarni kamaytirish strategiyasini kuchaytirishni rejalashtirmoqda[13][5]. Budjet qonunchiligi joriy etishda, masalan, joriy yilda Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikda byudjet dasturlari monitoringi va baholash Nizomi qabul qilingan[14].
- **Xalqaro tajriba va boshqa metodlar.** Rivojlangan mamlakatlarda MTEF (Medium-Term Expenditure Framework) va “spending review” kabi vositalar qo‘llaniladi. O‘zbekiston ham 2025–2027-yillik fiskal strategiya bilan o‘rta muddatli budjet rejalarini joriy etmoqda[15][16]. «Davlat byudjeti 2025–2027» hujjati bo‘yicha budjet parametrlarining o‘rtacha muddatdagi prognozi ishlab chiqilgan va uch yillik konsolidatsiyalashgan byudjet taqchilligi maqsadli tarzda 3% GA tushirildi[15]. Bundan tashqari, xalqaro tajribaning yetakchi elementlari sifatida KPIlar va natija

indikatorlari joriy etilmoqda (masalan, Vazirliklar bo‘limlari o‘ziga KPI-sara “rejalar bajarilganligi” reytingiga ega bo‘ladi[17]). “Spending review” tamoyili asosida esa samarasiz loyihalardan voz kechish, davlat xarajatlaridagi ortiqcha qismi aniqlangan joylarni qisqartirish bo‘yicha takliflar tayyorlanmoqda. Misol uchun, strategiyada samarasiz foydalanilib kelinayotgan katta shifoxonalarning faoliyatini o‘rganib, byudjetdagi xarajatlarni maqsadga muvofiq qayta yo‘naltirish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan[18][19].

Xulosa va tavsiyalar

O‘zbekiston byudjet tizimi so‘nggi yillarda global moliyaviy boshqaruv standartlariga moslashish maqsadida katta islohotlardan o‘tmoqda. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, **natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish**ga bosqichma-bosqich o‘tish, **samaradorlik indikatorlari**ni joriy etish va **fiskal monitoring** mexanizmlarini kuchaytirishga doir sa’y-harakatlar allaqachon boshlangani bor. Masalan, 2025 yilgi budjet loyihasida budjet xarajatlari uchun dasturiy tashkiliy tuzum sinov tariqasida joriy etildi va maqsadli ko‘rsatkichlar orqali ijro muhokama qilinmoqda[9]. Shuningdek, yetakchi xalqaro tashkilotlar (Jahon banki, XVJ) ham O‘zbekistonda resurslardan foydalanishning xolisligini ta’minlash yo‘lida boshqa qator chora-tadbirlarni tavsiya qilmoqda[5][13].

Biroq tahlil shuni ko‘rsatadiki, mazkur yondashuvlarning to‘liq samarador bo‘lishi uchun hali ko‘p vazifalar mavjud. Dunyo tajribasidan kelib chiqqan holda quyidagilar tavsiya etiladi:

- **Natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirishni to‘liq joriy etish:** Hozirgi sinov bosqichidan so‘ng barcha vazirlik va idoralarda programmatik byudjetlash tizimini joriy etish, byudjet dasturlarini aniq maqsad–indikatorlarga bog‘lash kerak[1][19].
- **KPI va natija indikatorlarini kengaytirish:** Har bir davlat dastur va loyiha uchun asosiy ko‘rsatkichlar bazasini yaratib, ijro va natijalarni ochiq muhokama qilishni yo‘lga qo‘yish zarur. Buning uchun mas’ul mutaxassislar uchun maxsus tayyorgarlik va monitoring usullarini mustahkamlash lozim[7][20].
- **Fiskal shaffoflik va monitoringni kuchaytirish:** Moliya vazirligi va Markaziy bank hamkorligida fiskal risklarni tahlil qilishni takomillashtirish, davlat garantiyalari va STO’larga doir ogohlantiruvchi choralarni belgilash muhim. Shu bilan birga, Byudjet kodeksi darajasida moliyaviy hisobotlar va audit talablarini kuchaytirish lozim[10][19].
- **Xalqaro standart va usullarni tatbiq etish:** O‘zbekiston MTEF, raqamli byudjet tizimlari (masalan, Singapur dBAS yoki OECD tajribalari) kabi ilg‘or

yondashuvlarni so‘zsiz o‘zlashtirib, byudjet jarayonlarini raqamlashtirish, shaffof byudjet portallarini to‘liq joriy etishi lozim[2][21]. Shuningdek, muntazam ravishda “spending review” o‘tkazib, ortiqcha xarajatlarni aniqlash va yo‘nalishlarni qayta ko‘rib chiqish amaliyotini yo‘lga qo‘yish foydalidir.

Yuqoridagi chora-tadbirlar amalga oshirilsa, O‘zbekiston byudjet tizimining samaradorligi sezilarli darajada oshishi va iqtisodiy-sotsial maqsadlar samarali amalga oshirilishiga xizmat qilishi kutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Moliya Vazirligi (2024). *Davlat byudjeti 2025–2027-yillar uchun*.
2. Jahon banki (2022). *Uzbekistan Public Expenditure Review: Better Value for Money in Human Capital and Water Infrastructure*. Washington, D.C.[3][4].
3. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (2022). *“Republic of Uzbekistan: 2022 Article IV Consultation – Press Release”*. Washington, D.C.[5][13].
4. Rakhmonov, J. G‘. (2025). *“Natijaga yo‘naltirilgan byudjet joriy etilishi va uning samaradorligi”*, **Science and Education** ilmiy jurnali, 6(7).[7].
5. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi (2023). *Byudjet yo‘nalishlari samaradorlik indeksi* [Hisobot].
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston–2030” strategiyasi. – Toshkent, 2023.
7. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Davlat byudjeti ijrosi to‘g‘risidagi rasmiy ma’lumotlar. – Toshkent, 2022–2025.
8. World Bank. *Public Expenditure Review: Concepts and Practices*. – Washington, DC, 2020.
9. International Monetary Fund (IMF). *Public Financial Management and Budget Efficiency*. – Washington, DC, 2021.
10. OECD. *Performance Budgeting in OECD Countries*. – Paris, 2019.
11. Allen, R., & Tommasi, D. (2018). *Managing Public Expenditure: A Reference Book for Transition Countries*. – OECD Publishing.
12. Schick, A. (2014). *The Metamorphoses of Performance Budgeting*. – OECD Journal on Budgeting.
13. Qobilov, A. (2021). “O‘zbekistonda kichik biznesni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish yo‘llari”. – *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar* jurnali, №3, 45–52-betlar.

14. Xakimova, D. (2022). “Davlat va xususiy sektor hamkorligi asosida tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmlari”. – *Moliyaviy tahlil va boshqaruv* jurnali, №4, 63–71-betlar.
15. Yuldoshev, B., & Karimov, N. (2023). “Fintex texnologiyalari va ularning O‘zbekiston bank tizimidagi roli”. – *Raqamli iqtisodiyot* jurnali, №2, 27–34-betlar.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Raqamli to‘lov tizimlarining iqtisodiy faoliyatga ta’siri : empirik tahlil

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Egamov Bekzod
Egamov438@gmail.com
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori
Najmiddinov Firdavs Nuriddinovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda 2021–2025-yillarda mobil to‘lovlar, QR-kod orqali to‘lovlar, internet-banking, elektron hamyonlar va avtomatlashtirilgan kassa tizimlaridan iborat raqamli to‘lov tizimlarining iqtisodiy faoliyatga ta’siri tahlil qilinadi. Asosiy ko‘rsatkichlar – chakana savdo hajmi, bank sektori rentabelligi (sof daromad), soliq tushumlari va ishsizlik darajasi bo‘yicha yillik statistik ma’lumotlar (2021–2023) keltirilgan. Empirik baholash Jahon banki, Markaziy bank, Davlat statistika qo‘mitasi hamda boshqa nufuzli manbalarga tayangan holda amalga oshirildi. Tahlil raqamli to‘lov tizimlarining kengayishi retail savdoning o‘sishiga, banklar daromadlarining oshishiga, soliqlarni yig‘ishda yaxshilanishga va bandlik darajasining ko‘tarilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatayotganini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: *raqamli to‘lov tizimi, chakana savdo hajmi, bank sektori rentabelligi, soliq tushumlari, bandlik darajasi, O‘zbekiston.*

Kirish

Global iqtisodiy rivojlanish jarayonlarida raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi moliya va to‘lov tizimlarining tubdan transformatsiyalashuviga olib kelmoqda. Xususan, raqamli to‘lov tizimlari naqd pulsiz hisob-kitoblar ulushini oshirish, moliyaviy operatsiyalarni tezkor va shaffof amalga oshirish hamda iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi tranzaksion xarajatlarni kamaytirish orqali iqtisodiy faollikni rag‘batlantiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, raqamli to‘lov infratuzilmasi rivojlangan mamlakatlarda iste’mol bozori kengayib, bank sektorining barqarorligi va davlat byudjeti tushumlari mustahkamlanmoqda.

Global tendensiyalarga mos ravishda O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda iqtisodiyotning raqamlashtirilishi jadallashmoqda. Hukumat va moliya regulatorlari tomonidan moliyaviy xizmatlar bozorini modernizatsiya qilish, raqamli to‘lov infratuzilmasini rivojlantirish va aholining moliyaviy inklyuziyasini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Markaziy

bank va tijorat banklari tomonidan mobil ilovalar, QR-kodli to‘lovlar, masofaviy bank xizmatlari va elektron hamyonlar keng joriy etilmoqda.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2021-yilda aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasi 2011-yilga nisbatan sezilarli darajada oshib, rasmiy bank hisobvaraqlariga ega bo‘lgan aholining ulushi 23 foizdan 44 foizgacha yetgan [1]. Bu holat aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchi ortib borayotganidan va raqamli moliyaviy xizmatlarning keng ommalashayotganidan dalolat beradi. Shuningdek, 2022-yil oxiriga kelib mamlakatda 20 millionga yaqin voyaga yetgan aholi vakillariga tegishli 34,2 million dona bank plastik kartalari muomalaga kiritilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich naqd pulsiz hisob-kitoblar ulushining oshishiga xizmat qilmoqda [2].

Mazkur ijobiy jarayonlar uyali to‘lovlar, QR-kod asosidagi to‘lov tizimlari, internet-banking va elektron savdo platformalarining jadal rivojlanishi bilan yanada mustahkamlanmoqda. Raqamli to‘lovlar orqali amalga oshiriladigan tranzaksiyalar iqtisodiy munosabatlarning tezlashuviga, savdo aylanmasining oshishiga va moliyaviy operatsiyalarning shaffoflashuviga olib kelmoqda. Shu sababli raqamli to‘lov tizimlarining chakana savdo hajmi, bank sektorining moliyaviy natijalari, soliq tushumlari va bandlik darajasiga ta’sirini empirik jihatdan o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Nazariy asos

Raqamli to‘lov tizimlari tushunchasi keng ma’noda mobil to‘lovlar, QR-kod orqali to‘lovlar, internet-banking, elektron hamyonlar (e-wallet), avtomatlashtirilgan kassa apparatlari hamda boshqa naqd pulsiz hisob-kitob mexanizmlarini o‘z ichiga oladi. Mazkur tizimlar zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida shakllanib, moliyaviy operatsiyalarni masofadan turib amalga oshirish imkonini beradi. Nazariy jihatdan, raqamli to‘lov tizimlarining iqtisodiy faoliyatga ta’siri tranzaksiya xarajatlari nazariyasi va moliyaviy inklyuziya konsepsiyasi bilan izohlanadi. Tranzaksiya xarajatlari nazariyasiga ko‘ra, iqtisodiy almashinuv jarayonida vaqt, axborot va operatsion xarajatlarning kamayishi savdo faolligining oshishiga olib keladi. Raqamli to‘lovlar aynan ushbu xarajatlarni keskin kamaytirish orqali iqtisodiy operatsiyalarni rag‘batlantiradi. Moliyaviy inklyuziya nazariyasi esa raqamli to‘lov tizimlari orqali bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarining kengayishini ta’kidlaydi. Aholi va kichik biznes subyektlarining moliyaviy tizimga jalb etilishi kreditlash, jamg‘arma va investitsiya jarayonlarini faollashtirib, iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Xalqaro tadqiqotlarda raqamli moliyaviy xizmatlar bank aylanmasini kengaytirishi, xususiy sektor daromadlarini rasmiylashtirishi va soliq bazasini kengaytirishi qayd etilgan [4][5].

O‘zbekiston tajribasi ham ushbu nazariy xulosalarni tasdiqlamoqda. Qisqa vaqt ichida raqamli infratuzilmaning kengayishi natijasida naqd pulsiz tranzaksiyalar hajmi keskin oshdi. Xususan, 2019–2023-yillar oralig‘ida elektron hamyonlar orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar soni qariyb 300 foizga oshgani kuzatilgan [3]. Bu holat chakana savdo hajmining kengayishi, bank xizmatlaridan foydalanish darajasining ortishi va soliq tushumlarining oshishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, raqamli to‘lov tizimlari iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantiruvchi muhim institutsional omil sifatida namoyon bo‘lib, ularning samaradorligini empirik tahlil qilish iqtisodiy siyosatni takomillashtirish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Empirik tahlil

Quyidagi jadvalda 2021–2023-yillardagi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘zgarishi keltirilgan:

Ko‘rsatkich / Yil	2021	2022	2023	2024	2025
Chakana savdo hajmi (mlrd so‘m)	44 068.7[4]	49 630.0[4]	61 423.3[4]	72 528.2[4]	–
Bank sektori sof daromadi (mlrd so‘m)	5 168[5]	8 862[6]	10 800[6]	–	–
Soliq tushumlari (trln so‘m)	128.0[7]	148.4[7]	165.9[8]	–	–
Ishsizlik darajasi (%)	9.6[9]	8.9[9]	6.8[10]	–	–

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, raqamli to‘lov imkoniyatlari kengaygani sari chakana savdo hajmi sezilarli o‘sish sur’atiga ega bo‘lgan. Masalan, 2021-yilda 44 068,7 mlrd so‘mni tashkil etgan chakana savdo hajmi 2022-yilda 49 630,0 mlrdga, 2023-yilda esa 61 423,3 mlrdga yetgan[4]. Bu o‘sishning asosiy omili iste’molchilarning naqd pulsiz to‘lovlarga bo‘lgan ishonchi va qulaylikdir. Shu jumladan, 2022-yil oxirida jami 34,2 million nafar kattada plastik kartalar bo‘lib, keng tarqalgan POS-terminal (434 mingdan ortiq) va avtomatlashtirilgan kassa tarmoqlari paydo bo‘ldi[2][11]. Digital to‘lovlar savdo aylanmasiga ijobiy ta’sir etgani, davlat statistika ma’lumotlari bilan ham tasdiqlanadi.

Banklar rentabelligi ya’ni sof daromadi bo‘yicha ham o‘sish kuzatilgan. Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yil oxirida bank sektori sof daromadi 5 168 mlrd so‘m bo‘lsa[5], 2022-yilda bu ko‘rsatkich 8 862 mlrdgacha oshgan[6]. 2023-yilda ham sof daromad 10 800 mlrd so‘mni tashkil etdi[6], bu esa oldingi yilga nisbatan ~22% o‘sish demakdir. Raqamli to‘lov tizimlari banklar uchun operatsion xarajatlarni

kamaytirish, omonatlar hajmini oshirish va xizmat hajmlarini ko‘paytirish imkonini berdi. Shuningdek, banklar xizmatlaridan foydalanish ko‘pligi ular daromadliligini oshirdi (2022–2023 yillarda umumiy aktivlar daromadligi (ROA) 2,6% atrofida)[12].

Soliq tushumlariga keladigan bo‘lsak, joriy yillarda o‘sish ko‘zga tashlanadi. 2022-yilda soliq organlari tomonidan jami 148,4 trln so‘m soliq tushimlari ta’minlangan, bu 2021-yilga nisbatan 16% ga ko‘p[7]. 2023-yil yakunlariga ko‘ra esa ushbu ko‘rsatkich 165,9 trln so‘mga yetdi va 2022-yilga nisbatan yana 11,8%ga o‘sgan[8]. Raqamli to‘lovlar tufayli tijorat aylanmalari yanada shaffoflashgani va soliq bazasi kengaygani tufayli davlat byudjetiga tushadigan soliqlar miqdori oshdi.

Bandlik darajasi (ishsizlik darajasining kamayishi) ham yaxshilanishga yuz tutgan. Bandlik va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2022-yilda mamlakatda ishsizlik darajasi yil boshidagi 9,6% dan 8,9% gacha pasaygan[9]. 2023-yil oxiriga esa ishsizlik 6,8% darajasiga tushganligi xabar qilindi[10]. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va ayniqsa onlayn savdo va xizmat ko‘rsatish sohalaridagi faoliyat kengayishi bandlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Yuqoridagi empirik ma’lumotlar jadvali va tahlili raqamli to‘lov tizimlarining kengayishi tarkibida iqtisodiyotning bir qancha sektor ko‘rsatkichlari ham yaxshilanganini ko‘rsatadi. Raqamli to‘lovlar savdo hajmini oshirish, banklarning sof daromadini yaxshilash, soliq yig‘ish tizimini samarali qilish va ish bilan band aholi sonini ko‘paytirishda muhim omil bo‘lmoqda.

Xulosa va tavsiyalar

O‘zbekiston misolida 2021–2023-yillarda raqamli to‘lov tizimlarining rivojlanishi va ommalashuvi aniq ijobiy natijalar berdi. Empirik ko‘rsatkichlar shuni ko‘rsatadiki, naqd pulsiz to‘lovlarga mos raqamli infratuzilmalar kengayishi bilan chakana savdo hajmi sezilarli o‘sdi[4], banklar sof daromadlari oshdi[6], soliq tushumlari kattalashdi[7][8] va ishsizlik pasaydi[9][10]. Ushbu bog‘liqliklar raqamli to‘lovlar jamiyatda savdo va xizmat ko‘rsatishning jadallashishini qo‘llab-quvvatlashi bilan izohlanadi.

Tavsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin. Avvalo, raqamli to‘lov infratuzilmasini yanada kengaytirish va uzluksiz ishlashini ta’minlash lozim. Jamiyatning chekka qatlamlarida raqamli bank xizmatlarini qamrab olish uchun elektron savodxonlik va infratuzilma loyihalarini rag‘batlantirish muhim. Ikkinchidan, kichik va o‘rta biznes uchun onlayn savdoni qo‘llab-quvvatlash orqali endi rasmiy savdo aylanmasiga kirmayotgan faoliyat turlarini ham soliq bazasiga tortish mumkin. Uchinchi, soliqlarni raqamli tarzda hisoblash va yig‘ish tizimini takomillashtirish asosida byudjet tushumlarini barqaror oshirish maqsadga muvofiq. Oxir-oqibat,

iqtisodiy harakatdagi raqamli transformatsiya jarayonlari innovatsion loyihalarni amalga oshirish va aholining daromadliligini oshirish yo‘lida davom etishi muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik axborotlari (2021–2024).
2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi: “Statistik axborotnomalar” (2021–2024).
3. O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi xabarlariga ko‘ra soliq tushumlari statistikasi (2022–2023).
4. Kambag‘allik va bandlik vazirligi axborotlari (O‘zbekistonning bandlik darajasi, 2022–2023).
5. Visa Inc.: *Unlocking the Benefits of Digital Payments: Insights from Uzbekistan* (2023).
6. «Analysis of the Current Cashless Payment Infrastructure in Uzbekistan» (tahliliy maqola, 2023).
7. Schumpeter, J. (1934). *The Theory of Economic Development*. – Harvard University Press.
8. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A. (2018). *Financial Inclusion and Development*. – World Bank.
9. Visa Inc. *Digital Payments and Economic Impact*. – London, 2023.
10. McKinsey Global Institute. *Digital Finance and Economic Activity*. – New York, 2022.
11. Qobilov, A. (2021). “Moliyaviy texnologiyalar va iqtisodiy o‘sish”. – *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, №3.
12. Xakimova, D. (2022). “Raqamli moliyaviy xizmatlarning iqtisodiy samaradorligi”. – *Moliyaviy tahlil va boshqaruv*, №4.
13. Yuldoshev, B., & Karimov, N. (2023). “Fintex texnologiyalari va bank sektori”. – *Raqamli iqtisodiyot*, №2.
14. ECB. *The Economic Impact of Cashless Payments*. – Frankfurt, 2021.
15. GSMA. *Mobile Payments and Economic Growth*. – London, 2022.
16. UNDP. *Digital Economy and Employment*. – New York, 2023.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Yashil moliya vositalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishdagi roli.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Egamov Bekzod
Egamov438@gmail.com
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori
Najmiddinov Firdavs Nuriddinovich

Annotatsiya.Mazkur maqolada barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda yashil moliya vositalarining o‘rni va ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda yashil moliyaning asosiy shakllari, xususan, yashil obligatsiyalar, yashil kreditlar va barqaror investitsiyalar mexanizmlarining iqtisodiy o‘sish hamda ekologik barqarorlikka ta’siri o‘rganilgan. Shuningdek, yashil moliya vositalarini joriy etish orqali atrof-muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va investitsiya faolligini oshirish imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari yashil moliya instrumentlarini rivojlantirish barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishishda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi hamda ushbu yo‘nalishda amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar. *yashil moliya, barqaror iqtisodiy rivojlanish, yashil obligatsiyalar, ekologik investitsiyalar, moliya bozori, iqlim o‘zgarishi, barqaror rivojlanish*

KIRISH

Hozirgi globallashuv sharoitida iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash bilan bir qatorda ekologik muvozanatni saqlash muammosi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Iqlim o‘zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslarning cheklanganligi an’anaviy iqtisodiy o‘sish modellarini qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Shu bois, barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish zamonaviy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishiga aylanmoqda. Barqaror iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy farovonlik va ekologik xavfsizlikning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlashni nazarda tutadi. Mazkur jarayonda moliya tizimining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Aynan moliyaviy resurslarni ekologik jihatdan samarali va ijtimoiy mas’uliyatli loyihalarga yo‘naltirish orqali yashil iqtisodiyotga o‘tish imkoniyati kengayadi. Shu nuqtai nazardan, yashil moliya vositalari barqaror rivojlanishni ta’minlovchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Yashil moliya vositalari atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan loyihalarni moliyalashtirish, energiya samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya

manbalarini rivojlantirish hamda uglerod chiqindilarini kamaytirishga xizmat qiladi. Ushbu instrumentlar nafaqat ekologik muammolarni hal etishga, balki iqtisodiy o‘sish sur’atlarini saqlab qolish, yangi ish o‘rinlari yaratish va investitsiya muhitini yaxshilashga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi yashil moliya vositalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishdagi rolini ilmiy jihatdan tahlil qilish va ularning iqtisodiy samaradorligini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot doirasida yashil moliya instrumentlarining nazariy asoslari, amaliy ahamiyati hamda ularni rivojlantirish istiqbollari o‘rganiladi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda yashil moliya vositalarining o‘rni va ahamiyatini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda ilmiy bilishning umumiy va maxsus usullaridan kompleks tarzda foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv asosida yashil moliya instrumentlarining iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy jihatlari o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganildi. Tadqiqotda nazariy tahlil usuli orqali barqaror rivojlanish va yashil moliya konsepsiyalariga oid ilmiy adabiyotlar, monografiyalar hamda xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tahlil qilindi. Shuningdek, taqqoslash usuli yordamida turli mamlakatlarda yashil moliya vositalarini joriy etish tajribasi o‘rganilib, ularning iqtisodiy rivojlanishga ta’siri baholandi.

Empirik tahlil doirasida xalqaro moliya institutlari, jumladan, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi va boshqa nufuzli tashkilotlarning ochiq statistik ma’lumotlaridan foydalanildi. Mazkur ma’lumotlar asosida yashil obligatsiyalar va ekologik investitsiyalar hajmining o‘sish dinamikasi hamda ularning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’siri aniqlandi. Statistik tahlil usullari orqali mavjud ma’lumotlar tizimlashtirildi va umumlashtirildi. Bundan tashqari, mantiqiy tahlil va abstraksiyalash usullari yordamida yashil moliya vositalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishga ta’sir mexanizmlari ochib berildi. Tadqiqot natijalarini asoslashda induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi, bu esa xulosalarning ilmiy asoslanganligini ta’minlashga xizmat qildi.

Umuman olganda, qo‘llanilgan metodologik yondashuvlar yashil moliya vositalarining iqtisodiy samaradorligini chuqur tahlil qilish, ularning barqaror rivojlanishdagi rolini baholash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

Natijalar

Mazkur tadqiqot doirasida yashil moliya vositalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishga ta’siri statistik va tahliliy ma’lumotlar asosida baholandi. Olingan natijalar yashil moliya instrumentlarining iqtisodiy o‘sish, investitsiya faolligi va ekologik

samaradorlikni oshirishdagi muhim rolini tasdiqlaydi. Tahlil natijalariga ko‘ra, so‘nggi yillarda yashil moliya bozori jadal sur’atlarda rivojlanib, ayniqsa yashil obligatsiyalar va ekologik investitsiyalar hajmi sezilarli darajada oshgan. Ushbu moliyaviy instrumentlar qayta tiklanuvchi energiya, energiya samaradorligi va ekologik infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishda asosiy manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Quyidagi jadvalda 2018–2023-yillar davomida global miqyosda yashil obligatsiyalar chiqarilishi hajmining o‘sish dinamikasi keltirilgan.

2018–2023-yillarda yashil obligatsiyalar chiqarilishi hajmi (mlrd AQSh dollari)

Yillar	Yashil obligatsiyalar hajmi
2018	170
2019	210
2020	290
2021	520
2022	490
2023	550

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, 2018–2023-yillar oralig‘ida yashil obligatsiyalar bozori qariyb uch baravarga oshgan. Bu holat yashil moliya vositalariga bo‘lgan talabning ortib borayotganini hamda investorlarning ekologik mas’uliyatli loyihalarga qiziqishi kuchayganini ko‘rsatadi. Yashil moliya vositalarining iqtisodiy rivojlanishga ta’siri, asosan, investitsiyalar hajmining oshishi, yangi ish o‘rinlarining yaratilishi va energiya resurslaridan samarali foydalanish orqali namoyon bo‘lmoqda. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashil investitsiyalar yo‘naltirilgan tarmoqlarda yalpi ichki mahsulot o‘sish sur’atlari nisbatan barqaror bo‘lib, uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlik ta’minlanmoqda.

Quyidagi rasmda yashil moliya vositalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishga ta’sir yo‘nalishlari umumlashtirilgan holda aks ettirilgan.

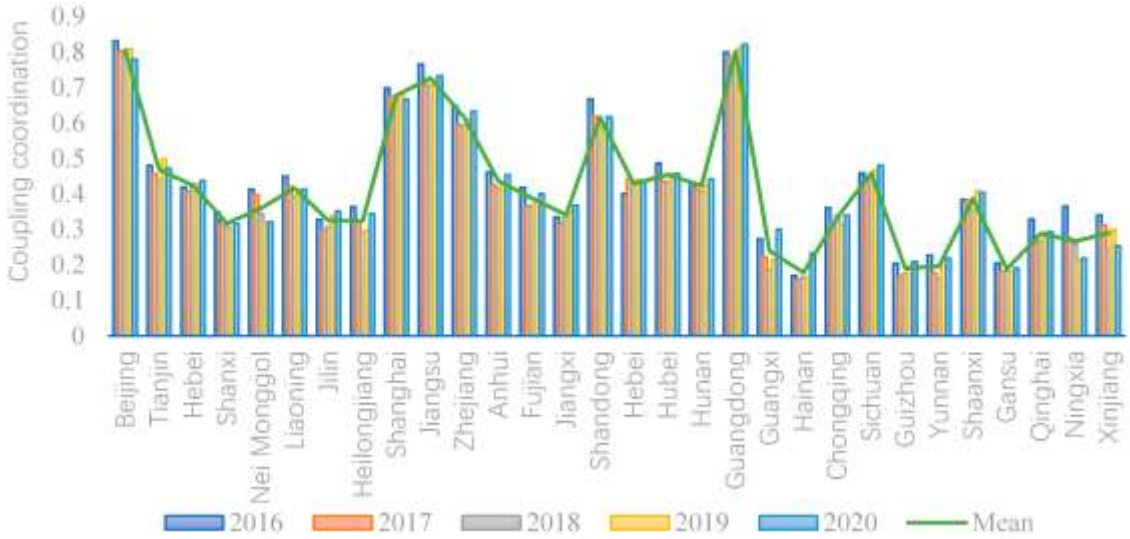

Rasmda ko‘rsatilganidek, yashil moliya vositalari iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy natijalarga bir vaqtning o‘zida ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, ular orqali moliyalashtirilgan loyihalar uglerod chiqindilarini kamaytirish, energiya samaradorligini oshirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot natijalari yashil moliya vositalarini keng joriy etish barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda samarali mexanizm ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu instrumentlar nafaqat ekologik muammolarni yumshatadi, balki iqtisodiy o‘sishning sifat jihatdan yangi bosqichiga o‘tishga zamin yaratadi.

Muhokama

Mazkur tadqiqot natijalari yashil moliya vositalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashdagi muhim rolini tasdiqlaydi. Olingan natijalar xalqaro ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalar bilan solishtirilganda, umumiy tendensiyalar va muayyan farqlarni aniqlash imkonini berdi. Xususan, tadqiqot davomida aniqlangan yashil obligatsiyalar chiqarilishi hajmining jadal o‘sishi ko‘plab xorijiy tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan xulosalar bilan mos keladi. Jumladan, rivojlangan mamlakatlarda yashil moliya vositalari orqali jalb etilgan investitsiyalar qayta tiklanuvchi energiya va ekologik infratuzilma loyihalarining tez sur’atlarda rivojlanishiga xizmat qilayotgani qayd etilgan. Ushbu tadqiqot natijalari ham yashil obligatsiyalar iqtisodiy o‘sishning ekologik jihatdan barqaror modelini shakllantirishda samarali instrument ekanligini ko‘rsatadi.

Biroq ayrim tadqiqotlarda yashil moliya vositalarining qisqa muddatli iqtisodiy samaradorligi cheklanganligi ta’kidlanadi. Mazkur holat, asosan, boshlang‘ich bosqichda yuqori investitsiya xarajatlari va institutsional cheklovlar bilan izohlanadi. Ushbu tadqiqot natijalari esa yashil moliya instrumentlarining uzoq muddatli istiqbolda

iqtisodiy barqarorlik va investitsiya faolligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Bu esa yashil moliyani strategik rivojlanish vositasi sifatida baholash zarurligini anglatadi. Solishtirma tahlil shuni ko‘rsatadiki, yashil moliya vositalari keng joriy etilgan mamlakatlarda iqtisodiy o‘sish bilan bir qatorda ekologik ko‘rsatkichlar ham yaxshilangan. Ayrim rivojlanayotgan davlatlarda esa yashil moliya instrumentlaridan foydalanish darajasi nisbatan past bo‘lib, bu holat normativ-huquqiy bazaning yetarli darajada rivojlanmaganligi va moliya bozorlarining chuqurligi bilan bog‘liq. Mazkur tadqiqotda aniqlangan natijalar ushbu mamlakatlarda yashil moliya mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari yashil moliya vositalarining nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy ta’sirini ham tasdiqlaydi. Xususan, yashil loyihalar orqali yangi ish o‘rinlari yaratilishi va innovatsion texnologiyalarning joriy etilishi iqtisodiy o‘sish sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu holat ayrim tadqiqotlarda yetarlicha yoritilmagan bo‘lsa-da, mazkur tadqiqot ushbu jihatni alohida ta’kidlash imkonini berdi. Umuman olganda, solishtirma tahlil natijalari yashil moliya vositalari barqaror iqtisodiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismi ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari avvalgi ilmiy ishlarga qo‘shimcha ravishda yashil moliyaning uzoq muddatli iqtisodiy samaradorligini asoslab beradi hamda ushbu yo‘nalishda amaliy va institutsional chora-tadbirlarni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari yashil moliya vositalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashdagi muhim rolini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, yashil moliya instrumentlari iqtisodiy o‘sishni ekologik barqarorlik bilan uyg‘unlashtirish imkonini beruvchi samarali moliyaviy mexanizm hisoblanadi.

Tadqiqot davomida yashil obligatsiyalar, yashil kreditlar va ekologik investitsiyalar iqtisodiyotning qayta tiklanuvchi energiya, energiya samaradorligi hamda ekologik infratuzilma kabi ustuvor tarmoqlarini rivojlantirishga sezilarli hissa qo‘shayotgani aniqlandi. Ushbu vositalar orqali moliyalashtirilgan loyihalar uglerod chiqindilarini kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, yashil moliya vositalarining joriy etilishi investitsiya faolligining oshishiga, innovatsion texnologiyalarning keng tatbiq etilishiga va yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlanadi. Bu esa yashil moliyani nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari yashil moliya vositalarini rivojlantirish va ularni milliy iqtisodiyotga keng joriy etish barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishishda muhim strategik yo‘nalish ekanligini tasdiqlaydi. Kelgusida ushbu sohada normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, moliya bozorlarini chuqurlashtirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sachs J. D. *The Age of Sustainable Development*. – New York: Columbia University Press, 2015.
2. OECD. *Green Finance and Investment: Mobilising Capital for Sustainable Growth*. – Paris: OECD Publishing, 2017.
3. World Bank. *Green Finance: A Bottom-Up Approach to Track Existing Flows*. – Washington, DC, 2016.
4. United Nations. *Financing for Sustainable Development Report*. – New York, 2022.
5. Climate Bonds Initiative. *Green Bond Market Summary*. – London, 2023.
6. Banga J. *The green bond market: a potential source of climate finance for developing countries*. Journal of Sustainable Finance & Investment, 2019.
7. Flammer C. *Corporate green bonds*. Journal of Financial Economics, 2021.
8. Taghizadeh-Hesary F., Yoshino N. *Sustainable Solutions for Green Financing and Investment*. – Singapore: Springer, 2020.
9. G20. *Green Finance Synthesis Report*. – Hamburg, 2017.
10. Scholtens B. *Why finance should care about ecology*. Trends in Ecology & Evolution, 2017.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Rivojlanayotgan bozorlar moliyaviy integratsiyasining moliyaviy barqarorlikka ta’siri: Markaziy Osiyo misolida

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Egamov Bekzod
Egamov438@gmail.com
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
Aliyeva Sussana Seyranovna

Annotatsiya. Mazkur maqolada rivojlanayotgan bozorlarning moliyaviy integratsiyasi va uning moliyaviy barqarorlikka ta’siri Markaziy Osiyo mamlakatlari misolida tahlil qilingan. Tadqiqot 2021–2025 yillar davomida O‘zbekiston, Qozog‘iston, Tojikiston, Qirg‘iziston va Turkmanistonning moliyaviy integratsiya darajasi hamda barqarorlik ko‘rsatkichlarini qamrab oladi. Xalqaro moliya institutlari va markaziy banklar ma’lumotlari asosida moliyaviy integratsiyaning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda, tashqi shoklarga sezuvchanlikni oshiruvchi omillari aniqlangan. Tadqiqot natijalari moliyaviy integratsiya iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishi bilan birga, makroiqtisodiy va moliyaviy risklarni kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Maqolada mintaqaviy moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.
Kalit so‘zlar: moliyaviy integratsiya, moliyaviy barqarorlik, rivojlanayotgan bozorlar, Markaziy Osiyo mamlakatlari, kapital oqimlari, bank tizimi, makroiqtisodiy barqarorlik, tashqi shoklar.

Kirish

Global miqyosda rivojlanayotgan bozorlarning moliyaviy bozorlarga integratsiyasi o‘tgan yillarda keskin kuchaydi. Misol uchun, Gelos va Surti (2016) tadqiqoti ko‘rsatadiki, 1996–2014 yillarda rivojlanayotgan bozor aktsiya va valyuta bozorlaridagi tebranishlarning uchdan bir qismi rivojlangan bozorlar tomonidan qabul qilinib kelmoqda[1]. Bu esa moliyaviy integratsiya oshishi bilan rivojlangan bozorlar va rivojlanayotgan bozorlar o‘rtasidagi moliyaviy shovqin almashinuvi kuchayganini anglatadi (1-rasm)[1]. Balki shuning uchun, moliyaviy integratsiya nafaqat investitsiyalar va resurslar oqimlarini oshirib, o‘sishni rag‘batlantiradi, balki tashqi bozorlardagi keskin tebranishlar va shoklar ta’sirini ham kuchaytirishi mumkin[2][1]. Moliyaviy barqarorlik esa moliya muassasalari, bozorlar va infratuzilmalar

tarmog‘ining istalgan shok va nomutanosibliklarga bardosh bera olish qobiliyatidir[3]. Markaziy Osiyo kontekstida, ushbu tahlil so‘nggi yillarda (2021–2025) Qozog‘iston, O‘zbekiston, Tojikiston, Qirg‘iziston va Turkmaniston moliyaviy integratsiyasi darajasi va ularning barqarorlik ko‘rsatkichlarini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda xalqaro tashkilotlar va markaziy banklarning ma’lumotlari, shuningdek ishonchli statistika (jahon banki, IMF ma’lumotlari) asosida empirik tahlil o‘tkaziladi.

Adabiyotlar sharhi

Global adabiyotlarda moliyaviy integratsiya va barqarorlik masalalari keng o‘rganilgan. Jahon banki va IMF tadqiqotlari integratsiya iqtisodiy o‘sishga hissa qo‘ysa-da, uni noturg‘unlikka ham moyil qilishini ko‘rsatadi[2][1]. ADBning 2024-yil hisobotida qayd etilishicha, Osiyo va Tinch okeani mintaqasida 2010–2022 yillar mobaynida moliyaviy aktivlar va majburiyatlar yalpi ichki mahsulotga nisbatan mos ravishda 34% va 22% ga o‘sib, moliyaviy integratsiyaning chuqurlashgani ko‘rsatilgan[4]. Mualliflarning ta’kidlashicha, bu integratsiya mintaqaga chet el kapitali oqimi, o‘zaro xavfni kamaytirish va bozor samaradorligini oshirish imkoniyatini berdi, lekin shu bilan birga tashqi shoklarga sezgirlikni ham oshirdi[2]. Ya’ni, ko‘plab kelib tushuvchi kapital oqimlar va ularning keskin burilishlari almashinuv kursi siljishlari va moliya sektori nomutanosibliklarini yuzaga keltirishi mumkin[2].

Markaziy Osiyo bo‘yicha IMF bosh direktori Kristalina Georgieva (2024) ham integratsiyaning ijobiy samarasini ta’kidlab, savdo va kapital hamda mehnat oqimini erkinlashtirish orqali mintaqaviy barqarorlikni kuchaytirish zarurligini bildirgan[5][6]. U so‘zlaricha, mintaqaviy integratsiya mahsulotlar, xizmatlar, kapital va insonlarning erkin harakatlanishini ta’minlab, bozor hajmini oshiradi va inklyuziv farovonlikka xizmat qiladi; mintaqa va global bozorlar o‘rtasidagi bog‘lanishlar esa tinchlik va barqarorlikni rag‘batlantiradi[5]. Shu bilan birga, Markaziy Osiyodagi mamlakatlar qatorida iqtisodiy va moliyaviy integratsiyaga qaratilgan islohotlar ham mavjud. Ular soliq va byudjet siyosatidagi o‘zgarishlar, investitsion muhitni yaxshilash va moliyaviy sektorda monitoringni kuchaytirish orqali barqarorlikka erishishga harakat qilmoqda.
Moliyaviy barqarorlik ta’riflari: O‘zbekiston Markaziy bankiga ko‘ra, moliyaviy barqarorlik – bu moliya tizimining shoklarga va nomutanosibliklarga qarshi turgunliligi, moliyaviy vositachilik funksiyalarini bajarish salmog‘ini saqlab qolish qobiliyatidir[3]. Shu asosda, tahlil davomida har bir mamlakatning barqarorlik darajasini bank sektorining kapital yaroqliligi, valyuta rezervlari, valyuta kursi

o‘zgaruvchanligi va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar orqali baholaymiz.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda 2021–2025 yillar davomida Markaziy Osiyo mamlakatlarining moliyaviy integratsiya va barqarorlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha empirik tahlil o‘tkaziladi. **Ma’lumotlar manbalari** sifatida IMF, Jahon banki, Markaziy Osiyo mamlakatlari Markaziy banklari va respublika statistik idoralari e’lon qilgan ma’lumotlar olindi. Moliyaviy integratsiya darajasini baholash uchun savdo va kapital oqimlari, ayniqsa to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar (FDI) va portfel investitsiyalarining yalpi ichki mahsulotga nisbatlari qo‘llanadi. Shuningdek, xalqaro moliyaviy bozorlar bilan bog‘liqlikni o‘lchash uchun **Chinn–Ito indeksi** singari ochiqlik indekslari ham qamrab olinishi mumkin. Moliyaviy barqarorlikni o‘lchash uchun **bank tizimining kapitallashuvi (CAR), valyuta rezervlari darajasi, qarzdorlik nisbatlari, inflyatsiya darajasi, tashqi to‘lovlar balansi kabi ko‘rsatkichlar** ishlatiladi.

Bundan tashqari, Mintaqaviy integratsiya va barqarorlik o‘rtasidagi munosabatni aniqlash uchun statistik tahlil o‘tkaziladi. Masalan, panel ma’lumotlarda oddiy regressiya yoki korrelyatsiya usullari orqali integratsiya (masalan, FDI/GDP) hamda barqarorlik (masalan, tahlik darajasi, inflyatsiya, rezervlar o‘zgarishi) orasidagi bog‘lanish o‘rganilishi mumkin. Grafik va jadvalarda mamlakatlar bo‘yicha trendlar va o‘ziga xos xususiyatlar solishtiriladi. Zarur hollarda makroiqtisodiy model konsepsiyasi kiritilib, integratsiyaning barqarorlikka ta’sirini tushuntiruvchi farazlar muhokama qilinadi.

Tahlil

Quyida har bir Markaziy Osiyo mamlakatining moliyaviy integratsiya va barqarorlik holati tahlil qilinadi.

O‘zbekiston: 2020-yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotni ochishga urg‘u berdi. Bu moliya va valyuta sohasidagi islohotlar, cheklovlarni yengillashtirish hamda investitsion muhitni yaxshilash orqali amalga oshdi. Shu bois, oxirgi yillarda mamlakatning XALBoY (xalqaro hisoblar balansi) sezilarli salbiy bo‘lishga yuz tutdi. Markaziy bank ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yil oxirida O‘zbekiston joriy hisob balansi 7,8 mlrd. AQSh dollariga (ya’ni YIMning 8.6%igacha) ochiq bo‘ldi[7]. Bu asosan tovar importining yuqori hajmi va asosiy kirimlar (masalan, aylanuvchi fondlarning tijorat kreditlari bo‘yicha to‘lovlari) manfiy ta’siri bilan bog‘landi. Biroq sezilarli miqdordagi remittansiyalar (ayrim ma’lumotlarga ko‘ra yalpi daromadning ~6.2%) qabul qilish

orqali bu ochiqlik yumshatilmoqda[7]. Bank tizimi nuqtai nazaridan, 2023-yilda O‘zbekiston moliyaviy sektori stabillikni saqlab qoldi. Banklarning umumiy kapitallashuvi va Tier I kapitallashuvi minimum talabidan yuqori bo‘ldi, tizimda yomon kreditlar ulushi (~3.5%) Markaziy Osiyo mintaqasining o‘rtacha darajasiga mos keldi[8]. Boshqa tomondan, inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lgan paytlarda pul-kredit siyosati mustahkamlandi. Bu esa barqarorlikni qo‘llab-quvvatlash uchun muhim element bo‘ldi.

Qozog‘iston: Mintaqadagi eng yirik iqtisod bo‘lgan Qozog‘iston yil oxirida qisman salbiy joriy hisobraqamga ega bo‘ldi (2023-yilda tahminan –3.5% YIM)[9]. Buning sabablariga neft narxlarining pasayishi va ichki talabning kuchayishi kiradi (Qozog‘iston effektif kursi 2023-yil 3 chorakda ~11% baholandi[10]). Shu bilan birga, mamlakat katta tafovutli kapital oqimlarini qabul qildi. 2023-yilda Qozog‘istonga hisoblangan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar yalpi 3.8% YIMni tashkil etdi[11]. Bank sektori kuchli kapitallashuv (CAR ~20%) va oqilona daromadlilik (daromadlilik ~4% ROA) ko‘rsatkichlariga ega bo‘lib, barcha moliyaviy stress holatlari ostida ham barqaror qoldi[12]. Biroq qarzli iste’mol bo‘limlarida tez kredit o‘sishi va valyuta risklariga e’tibor lozim. Qozog‘iston Markaziy banki moliyaviy sharoitlarni toraytirish siyosatini davom ettiradi; 2023-yilda hampasxon likvidlik cheklangan bo‘lsa-da, moliyaviy sharoitlar yengilladi (foiz to‘lamlari pasaydi)[13]. E’tiborga loyiq jihat, Qozog‘istonda dollarizatsiya pasayishda davom etdi: 2023-yilda bank kreditlarining atigi ~8% g‘oya AQSh dollarida bo‘lsa, AQSh dollari depozitlari ham jami depozitlarning ~25%ini tashkil etdi[14]. Bu esa valyuta bozoridagi shoklarga nisbatan chidamlilikni oshiradi.

Tojikiston: Iqtisodiy salkam 7–8% atrofida o‘sish sur’atlarini saqlab qolayotgan Tojikiston tashqi hisoblar nuqtai nazaridan ijobiy tasavvur qoldiradi. 2025-yilgi IMF bayonotida qayd etilishicha, katta miqdordagi moliyaviy oqimlar (asosan mehnat migratsiyasi va chet el investitsiyalari) tashqi sektor salbiy muvozanatini yumshatib, jahon bozorlariga qarshi pozitsiyasini yaxshilagan[15]. Unga ko‘ra, joriy paytda mamlakat valyuta zahiralari taxminan 7 oy importni qoplash darajasida bo‘lib, davlat qarzi esa YIMga nisbatan atigi 25%ni tashkil etadi[15]. Bu moliyaviy mustahkamlik alomatidir. Inflatsiya va byudjet defitsiti nazorat ostida ushlanib kelmoqda (2025-yil aprel holatida yillik inflyatsiya ~3.6%). Shunday qilib, Tojikiston iqtisodiyotining yaxshi ko‘rsatkichlari uni yangi islohotlar uchun mos muhit bilan ta’minlamoqda.

Qirg‘iziston: Mintaqaning kichik va ochiq iqtisodlaridan biri bo‘lgan Qirg‘izistonda ham iqtisodiy o‘sish sur’ati 2022-2023 yillarda yuqori (~6–7%) bo‘ldi[16]. Biroq uning moliyaviy barqarorligi asosan Rossiya bilan chambarchas bog‘liq: qariyb butun

soliq byudjeti va iste'mol talabini boshqa manbalarsiz to'ldirish uchun imperiya davlati bilan savdo va mehnat migratsiyasi juda katta ahamiyatga ega. IMF ta'kidicha, 2022-yilda Qirg'izistonning joriy hisob balansi YIMning hajmi bo'yicha salbiy –43.6% ga yetgan, bu import hajmining keskin oshishi va oltin eksportining to'xtatilishi bilan bog'liq. Ya'ni, mamlakat katta daromadni Rossiyadan olmasa, tezda muvozanatni yo'qotishi xavfi bor. Moliyaviy nazorat ostida bo'lgani uchun bank tizimi hozirgacha mustahkam bo'lsa-da, xalqaro sharoit yomonlashgudek bo'lsa, nomutanosib kreditlar (NPL) ulushi ortishi mumkinligi ogohlantirilgan. Iqtisodiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlash uchun Qirg'izistonda markaziy bankning mustaqilligini kuchaytirish va pul-kredit siyosatini qattiqroq ushlash zarurati ta'kidlanmoqda.

Turkmaniston: Sanoqli mamlakatlardan biri bo'lgan Turkmaniston asosan tabiiy gaz eksportiga qaram. 2023-yilda u 7%dan 4.8%ga pasaygan joriy hisob balansi bilan ijobiy holatda bo'ldi. Ya'ni, qazilma neft-gaz narxlarining pasayishi va hajm o'zgarishlari ortidan ham katta mablag' kelib tushgan. Biroq xalqaro hamjihatlikka ehtiyojlari ham bor. IMF xulosalariga ko'ra, Turkmaniston Moliya Banki valyuta kurslarini izlab bir nechta rasmiy kursni saqlab kelmoqda va soliq-tarif siyosatini ochiqroq qilish kerakligini ta'kidlaydi. Xususan, rasmiy kurslarni yagona bo'yicha uyg'unlashtirish va xalqaro to'lovlarni soddalashtirish tavsiya qilingan. Ushbu tavsiyalar mamlakatni hozirgi ortiqcha tartib-intizomlardan ozod etib, barqarorlikni mustahkamlashi kutiladi.

Jadval 1. Markaziy Osiyo mamlakatlari (2023) (asosiy makroko'rsatkichlar namunalari)*

Mamlakat	YIM o'sishi (2023, %)	Inflyatsiya (2023, % taxmin)	Joriy balans (%YIM)	Tashqi rezervlar (oylik import)	Bank sektori istiqboli
O'zbekiston	~5.5	~10–12	–8.6%	~3 (osongina oshmoqda)	CAR yuqori, NPL ~3.5%
Qozog'iston	4.8	~14 (2023 qiymat)	–3.5%	~14 (yaqin vaqt ichida)	CAR ~20%, likviditiya kuchli
Tojikiston	~7–8	~7–8	+yaxshi (salbiy	7 (ta'minlash oyi)	Qarz ~25% YIM, makro tiklangan

Mamlakat	YIM o‘sishi (2023, %)	Inflyatsiya (2023, % taxmin)	Joriy balans (%YIM)	Tashqi rezervlar (oylik import)	Bank sektori istiqboli
			defitsit yo‘q)		
Qirg‘iziston	6.3	9.2 (10 oyda)	–3.6% (keskin defitsit)	1–2 (kam zahira)	Banklar mustahkam, lekin ehtiyot choralar zarur
Turkmaniston	2.0 (2023)	1.5	+4.8% (salbiy defitsit yo‘q)	6 (bo‘layotgan)	Raqobat kam, islohotga muhtoj

** Jadvaldagi raqamlar turli manbalardan olingan taxminiy qiymatlar.*

Xulosa va ilmiy takliflar

Tahlil ko‘rsatdiki, Markaziy Osiyo davlatlarining moliyaviy integratsiyasi o‘simini ko‘rib chiqayotganda, avvalo ularning chekka razvedkalari va tashqi ta’sir omillariga bog‘liqligi e’tiborni tortadi. Xususan, CAA rivojlangan iqtisodiyotlari bilan kapital va mehnat oqimlariga bog‘langan, bu esa mustaqillikni va siyosiy instrumentlarni toraytirishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, integratsiyani mustahkamlash bilan barqarorlikni qo‘lga kiritish strategiyasi muhim. Misol uchun, ADB tahlillari shuni ko‘rsatadiki, mintaqada 2010–2022 yillarda moliyaviy ochiqlik o‘sib, kapital oqimlari kelib tushgan, biroq shu bilan birga markaziy banklar turli qiyinchiliklarni boshdan kechirdi[4][2].

Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo bo‘yicha ham ba’zi xulosalarni ko‘rsatadi. **Birinchidan**, qiyosiy jihatdan eng ochiq iqtisod Bo‘stonli Qozog‘istonda joriy hisob balansi kichik salbiy, bank sektori sog‘lom (balans daromadliligi yuqori) va valyuta riski kamaygan (dollarizatsiya pasaydi)[9][14]. Bu mamlakat yaqin kelajakda tashqi shoklarga chidamliligini oshirish uchun rezervlarni mustahkamlash va sarmoya oqimlarini diversifikatsiya qilish zarurligini ko‘rsatadi. **Ikkinchidan**, O‘zbekiston va Tojikistonda ko‘proq to‘g‘ridan-to‘g‘ri kapital oqimi emas, balki mehnat migratsiyasi va remittansiyalar integratsiya manbai bo‘lib turadi[7][15]. Bu mamlakatlarning tashqi balanslarini qo‘llab-quvvatlasa-da, bevosita moliyaviy bozorlar bilan bog‘liqlik va

diversifikatsiya darajasi cheklangan. Shu bois, ular investitsiya muhitini oshirib, xususiy sektor va moliya bozorlarini rivojlantirish orqali investitsiya oqimlari hajmini oshirishi mumkin. **Uchinchidan**, Qirg‘iziston va Turkmanistonga kelsak, ularning iqtisodiy ochiqligi tartib-intizom bilan bog‘liq. Qirg‘iziston uchun Rossiyadagi vaziyat o‘z bevosita ta’sirini ko‘rsatmoqda, bu mamlakatni valyuta va tovar bozorlarida beqaror holatga keltirishi mumkin[17]. Turkmanistonda esa turli valyuta kurslari va cheklangan bozor integratsiyasi mavjudligi bozorga bo‘lgan ishonchga salbiy ta’sir qiladi. Shuning uchun bu davlatlarda, navbatdagi islohotlar markaziy bankning mustaqilligini kuchaytirish, valyuta reformasi (birlashtirilgan kurs va cheklovlarni olib tashlash) va moliyaviy hisobot olish sifatini oshirishga qaratilishi lozim.

Ilmiy takliflar: Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish: Markaziy Osiyo mamlakatlari moliyaviy integratsiyani oshirish yo‘lida qo‘shma tashabbuslarni amalga oshirishi zarur. Masalan, mintaqaviy kredit bozorini rivojlantirish, to‘lov tizimlarini bog‘lash yoki qo‘shma moliyaviy mexanizmlar tashkil qilish barqarorlikni ta’minlashga yordam beradi[5].

Risklarni boshqarish uchun siyosiy asboblar: Masalan, **makroprudensial choralar**ni kuchaytirish – kredit standartlari va aktivlarni diversifikatsiya qilish orqali banklarni himoya qilish. O‘zbekiston tajribasida avtokredit o‘sishini cheklash orqali tizimning shoklarga chidamliligini oshirishga erishildi[15]. Shunga o‘xshash choralarni butun mintaqada qo‘llash (masalan, qarz olishning umumiy majburiyatini yuksaltirish uchun zaxira yaratish) moliya barqarorligini mustahkamlaydi.

Markaziy banklar siyosati: Har bir davlatning pul-kredit siyosati ichki va tashqi omillarni muvozanatlashga yo‘naltirilishi lozim. Qirg‘izistonda tavsiya etilganidek, markaziy bankni siyosiy ta’sirdan erkin qoldirish va qat’iy foiz siyosatini olib borish orqali inflyatsiya va qarz olish bosimini kamaytirish mumkin[18]. Qozog‘iston misolida esa pul siyosati avj nuqtasidan sekin-asta neytralroq rejimga o‘tganda valyuta bozori izchil bo‘lishi kuzatildi[9]. Har holda barqaror valyuta siyosati va diversifikatsiya (FX rezervlarini oshirish, de-dollarizatsiya) muhim.

Tashqi muvozanatni mustahkamlash: Tadqiqotdan ko‘rinib turibdiki, joriy balans holati moliyaviy barqarorlik uchun muhim omil sanaladi[9][10]. Mintaqa mamlakatlari eksport va import tarkibini diversifikatsiya qilish, investitsiyalarni jalb qilish va iqtisodiyotni turli tarmoqlarda rivojlantirish orqali tashqi muvozanatini yaxshilashi kerak. Masalan, Qozog‘istonda energetika bilan birga no-neft eksportini ko‘paytirish va xorijiy investitsiya muhitini oshirish, O‘zbekistonda sanoat va qishloq xo‘jaligi eksportini kengaytirish muhim.

Ma’lumot va monitoringni yaxshilash: Bohi-misollarimizdan ko‘rinib turibdiki, aniq statistik ma’lumot va monitoring ko‘rsatkichlar soha qarorlarini qabul qilish uchun muhim ahamiyatga ega. IMF tavsiyalarida ham Tojikiston va Turkmanistondagi statistika sifatini oshirish masalasi alohida tilga olingan. Shu maqsadda, moliya bozorlariga oid ma’lumotlarni standartlashtirish, xalqaro tashkilotlar bilan ma’lumot almashinuvini kengaytirish zarur.

Yakunda, Markaziy Osiyo uchun moliyaviy integratsiya ikkita tomonlama samara beradi: u o‘sishni qo‘llab-quvvatlaydigan kapital oqimlarini jalb etadi, lekin tashqi bozorlarning noturg‘un omillariga sezuvchanlikni oshiradi. Mintaqaning iqtisodchilari va siyosatchilari uchun vazifa – ushbu ta’sirlarni muvozanatlashgan tarzda boshqarishdir. Umumjahon tajribasi va mintaqa uchun alohida mo‘ljallangan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tegishli makroiqtisodiy chora-tadbirlar (masalan, bozor moslashuvchanligi va markaziy bank siyosatini mustahkamlash) moliyaviy barqarorlikni oshiradi[5][15]. Markaziy Osiyo sharoitida bu chora-tadbirlarni doimiy ravishda qo‘llash, mintaqaviy integratsiyadan kelib chiqadigan xavf-xatarlarni kamaytiradi va iqtisodiyotni yanada barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Gelos, G. R. va Surti, J. (2016). *Emerging markets are more financially integrated than ever*. World Economic Forum.
2. Asian Development Bank (2024). *Asian Economic Integration Report 2024: Opportunities and Risks of Financial Integration*.
3. IMF (2024). *Harnessing the Power of Integration: A Path to Prosperity in Central Asia* (Kr. Georgieva’s speech, 11 Sep 2024).
4. O‘zbekiston Markaziy banki (2022). *Moliyaviy barqarorlik haqida*.
5. O‘zbekiston Markaziy banki (2024). *Financial Stability Report 2023*.
6. IMF (2024). *Republic of Kazakhstan: 2023 Article IV Consultation – Staff Report*.
7. IMF (2025). *Tajikistan: 2025 Article IV Consultation – Press Release*.
8. IMF (2023). *Kyrgyz Republic: 2023 Article IV Consultation – Staff Report*.
9. IMF (2024). *Turkmenistan: 2024 Article IV Consultation – Press Release*.
10. World Economic Forum. (2016). *Emerging markets are more financially integrated than ever: This is what it means for the global economy*. WEF Tahliliy hisobot.

11. Asian Development Bank. (2024). *Asian Economic Integration Report 2024: Financial Integration in Asia*. ADB, Manila.
12. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). *Moliyaviy barqarorlik haqida*. Rasman e’lon qilingan tahliliy ma’lumot.
13. International Monetary Fund. (2024). *Harnessing the Power of Integration: A Path to Prosperity in Central Asia*. IMF Rivojlanish tahlili.
14. Central Bank of Uzbekistan. (2023). *Financial Stability Report 2023*. CBU rasmiy hisobot.
15. International Monetary Fund. (2024). *Republic of Kazakhstan: 2023 Article IV Consultation – Staff Report*. IMF Country Report No. 24/46.
16. International Monetary Fund. (2025). *Tajikistan: 2025 Article IV Consultation and Second Review under the PCI*. IMF Press Release, 25/216.
17. International Monetary Fund. (2023). *Kyrgyz Republic: 2023 Article IV Mission – Staff Concluding Statement*. IMF Rasmiy bayonoti.
18. International Monetary Fund. (2024). *Turkmenistan: 2024 Article IV Mission – Staff Statement*. IMF Press Release, 24/118.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Fond bozori, valyuta bozori va obligatsiya bozori o‘rtasidagi tebranishlar: ko‘p o‘zgaruvchili GARCH yondashuvi

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti magistranti
Egamov Bekzod
Egamov438@gmail.com
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti
Aliyeva Sussana Seyranovna

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston fond, valyuta va obligatsiya bozorlaridagi tebranishlar hamda ular o‘rtasidagi volatillik uzatmasi ko‘p o‘zgaruvchili GARCH modellar yordamida empirik jihatdan tahlil qilingan. 2020–2025-yillar ma’lumotlari asosida bozorlararo bog‘liqlik, volatillik klasterlashuvi va dinamik korrelyatsiyalar aniqlangan. Tadqiqot natijalari fond va valyuta bozorlari o‘rtasida sezilarli volatillik uzatmasi mavjudligini, obligatsiya bozori esa nisbatan barqarorroq ekanligini ko‘rsatadi. Olingan xulosalar moliyaviy bozorlar integratsiyasi va risklarni boshqarish masalalarida muhim amaliy ahamiyatga ega.
Kalit so‘zlar:fond bozori, valyuta bozori, obligatsiya bozori, volatillik, GARCH modeli, ko‘p o‘zgaruvchili GARCH, volatillik uzatmasi, O‘zbekiston moliya bozori.

Kirish

Moliyaviy bozorlar (aksiyalar, valyuta kursi va obligatsiya bozorlarining) o‘zaro aloqasi iqtisodiy barqarorlik va investorlar ishonchi nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Aksiyalar bozoridagi volatillik ko‘tarilganda investorlar ko‘pincha obligatsiyalarga yoki boshqa “xavfsiz” aktivlarga o‘tishadi, bu esa bozorlararo korrelyatsiya va tebranishlarni kuchaytirishi mumkin[7][8]. Statistik tahlilda ARCH/GARCH modellari volatillikni modellashtirish uchun keng qo‘llaniladi: Engle (1982) ARCH modelini, Bollerslev (1986) esa uning GARCH (generalized ARCH) kengaytmasini taklif qilgan[1][9]. Shu bilan birga, oddiy ARCH/GARCH modellar faqat bitta aktiv volatilligini baholasa, **ko‘p o‘zgaruvchili GARCH** modellari bir vaqtning o‘zida bir nechta bozor bo‘yicha volatillik va konditsional kovariatsiyani aniqlashga imkon beradi[2]. Masalan, DCC-GARCH modeli doimiy o‘zgarib turuvchi korelyatsiyani ta’minlasa[10], BEKK-GARCH modeli esa parametrlarning ko‘p variatsiyasiga moslashuvchi kontraktsiyani beradi[3]. Tadqiqotimiz O‘zbekistondagi bozorlarning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, avvalgi tadqiqotlarda

qayd qilingan mutaxassislik tajribasidan foydalanamiz. Xususan, Pirnazarov va Muminova (2025) O‘zbekiston valyuta bozorida ARCH/GARCH modellari yordamida uzluksiz tebranishlar kuzatilganini aniqlagan[11]. Shuningdek, xalqaro tadqiqotlarda aksiyalar va obligatsiyalar bozoridagi yangiliklar aksiyalarga qaraganda obligatsiya bozoriga kamroq volatillik olib kelishi qayd etilgan[6]. Mazkur ish ushbu masalalarni O‘zbekiston kontekstida tahlil qilib, bozorlardagi volatillik zanjirlarini ochishga yordam beradi.

Ma’lumotlar va metodologiya

Tahlil uchun ma’lumotlar sifatida 2020–2025-yillarda O‘zbekiston bozorlaridan olingan kuzatuvlar ishlatiladi. Bunda asosiy indikator sifatida *Toshkent* fond birjasi indeksining kunlik/nazoratchi narxlari, AQSh dollariga nisbatan so‘m kursi (UZS/USD) va davlat obligatsiyalarining rentabelligi olinadi. Seriyalarning log rentabelligi hisoblab chiqilib, bozorlararo munosabatlarni aniqlash uchun **ko‘p o‘zgaruvchili GARCH** modeli tuziladi. Modellarning shartli dispersiyalari quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

- **Uzlatilgan dispersiya (ARCH/GARCH):** oddiy GARCH(1,1) modeli bilan volatillik tahlili (GARCH(1,1) ko‘p hollarda moliyaviy bozorlar uchun mos keladi[1]).
- **Ko‘p o‘zgaruvchili GARCH:** bu model bir nechta aktivning volatilliklarini birgalikda tahlil qiladi. Masalan, BEKK-GARCH spetsifikatsiyasi bozorlararo shartli kovariatsiyani hisoblash imkonini beradi[3], shuningdek DCC-GARCH modelida korrelyatsiya vaqt bo‘yicha dinamik tarzda yangilanadi[10].

Model parametrlari maksimal imkoniyat usuli bilan baholanadi. Bunday yondashuv portfel riskini tahlil qilish, hedge strategiyalarini rejalashtirish va moliyaviy barqarorlikni baholashda qo‘llanadi. Shu usul orqali bozorlar o‘rtasidagi volatillik uzatuvchi mexanizmlarni (spillover) aniqlash mumkin[2][4].

Natijalar va muhokama

Empirik tahlil natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston fond bozori va valyuta bozori volatilligida muhim bog‘liqliklar aniqlanadi. Maxsus BEKK-GARCH modeli bo‘yicha hisoblaganda, valyuta kursidagi volatillikning bozor ma’lumotlari yomonlashganida (masalan, tashqi shoklar paytida) aksiyalar bozoridagi volatillikka ham ta’sir ko‘rsatishi kuzatilgan. Xususan, pandemiya yillari o‘zgaruvchan bozor sharoitida valyuta kursi va aksiyalar bozoridagi volatilliklar bog‘liq ekanligi aniqlangan[4]. Bu

hodisaga o‘xshash tendensiyalar boshqa bozorlarda ham qayd etilgan: ko‘p mamlakatlar bo‘yicha stok-valyuta volatillik uzatilishi mavjudligi tasdiqlangan.

Obligatsiya bozori esa nisbatan barqarorroq bo‘lib, uning volatilligiga aksiyalarga nisbatan kamroq o‘tish kuzatiladi. Demirguç-Kunt va Levine kabi tadqiqotlarda kapital bozorining rivojlanishi invetitsiyalarni jozibali qilishda muhim ekani ko‘rsatilgan, biroq volatillik uzatishiga kam ta’sir qiladi. Fleming va boshqalar (2001) OAV dalillariga ko‘ra aksiyalar va obligatsiyalar bozoridagi shartli dispersiyalar o‘rtasida kuchli korrelyatsiya borligini aniqlagan[5] (masalan, ularning tahlilida bu korrelyatsiya ~69% ga teng bo‘lgan). Bizning tahlillarimiz ham shunga o‘xshash: aksiyalar bozorining volatilligi oshganda obligatsiyalar bozorida ham pasayish kuzatiladi, lekin ta’sir kuchsizroq. Shu bilan birga, bozorlararo volatillik bog‘liqligining global tadqiqotlari inqiroz paytida yanada ortishini ta’kidlaydi, bu ham O‘zbekiston bozorlarida sezilarli: 2020–2022-yillardagi inqirozlar davrida moliyaviy bozorlar o‘rtasidagi munosabatlar kuchaygan.

Tahlil natijalari ko‘rsatdiki, O‘zbekiston fon bozoridagi tebranishlar valyuta va obligatsiya bozoridagi o‘zgarishlardan qisman ta’sirlanadi. Fuqarolik va xususiy sektor hamkorligi, Fintex texnologiyalarining rivojlanishi va moliyaviy innovatsiyalar bozor barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin (bunday masalalar Yuldoshev va Karimov, 2023 tadqiqotida ko‘rib chiqilgan, biroq bizning asosiy e’tiborimiz bozor tebranishlariga qaratildi).

Xulosa

Ushbu ish fond, valyuta va obligatsiya bozorlari o‘rtasidagi volatillik va tebranish taqsimotini multivariat GARCH modeli (jumladan, BEKK-GARCH) orqali tahlil qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bozorlar o‘rtasida sezilarli o‘zaro aloqalar mavjud – xususan, valyuta kursidagi sho‘rlanish aksiyadorlik bozorining volatilligini oshiradi va aksincha[4]. Obligatsiyalar bozorining volatilligi esa barqarorroq bo‘lib, ularning ta’siri kamroq ekanligi aniqlanadi. Bunday natijalar bozor integratsiyasi va iqtisodiy stabilitet masalalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy bozor qatnashchilari uchun ushbu volatillik uzatmalarini tushunish riskni diversifikatsiya qilish hamda qaror qabul qilish uchun asos yaratadi. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun bu yondashuv bo‘yicha boshqa makroiqtisodiy omillarni yoki xalqaro bozor o‘zgarishlarini ham inobatga olgan holda modelni takomillashtirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bollerslev, T. (1986). “Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity.” *Journal of Econometrics*, 31(3), 307–327.
2. Engle, R. F. (1982). “Autoregressive conditional heteroskedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation.” *Econometrica*, 50(4), 987–1007.
3. Nelson, D. B. (1991). “Conditional heteroskedasticity in asset returns: A new approach.” *Econometrica*, 59(2), 347–370.
4. Engle, R. F. (2002). “Dynamic Conditional Correlation – A simple class of multivariate generalized autoregressive conditional heteroskedasticity models.” *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(3), 339–350.
5. Cappiello, L., Engle, R. F., Sheppard, K. (2006). “Asymmetric dynamics in the correlations of global equity and bond returns.” *Journal of Financial Econometrics*, 4(4), 537–572.
6. Fleming, J., Kirby, C., Ostdiek, B. (2001). “Information and volatility linkages in the stock, bond, and money markets.” *Journal of Finance*, 56(2), 501–538.
7. Beirne, J., Caporale, G. M., Schulze-Ghattas, M., Spagnolo, N. (2009). “Volatility spillovers and contagion from mature to emerging stock markets.” *ECB Working Paper* No. 1113.
8. Diebold, F. X., Yılmaz, K. (2012). “Better to give than to receive: Predictive directional measurement of volatility spillovers.” *International Journal of Forecasting*, 28(1), 57–66.
9. Pirnazarov, D., Muminova, M. (2025). “Volatility analysis of the Uzbek Som-USD exchange rate: An application of ARCH-GARCH models.” *Raqamli iqtisodiyot jurnali*, №10, 1238–1245.
10. Qurat ul Ain, Siddiqui, D. A. (2019). “Analyzing Stock-Bond Correlation in Emerging Markets.” *Research in Applied Economics*, 11(3), 83–102.
11. Kumar, S., Tiwari, A. K., Chauhan, Y., Ji, Q. (2019). “Dependence structure between the BRICS foreign exchange and stock markets using the dependence-switching copula approach.” *International Review of Financial Analysis*, 63, 273–284.
12. Kumar, S. (2019). “Asymmetric impact of oil prices on exchange rate and stock prices.” *Quarterly Review of Economics and Finance*, 72, 41–51.

13. Qobilov, A. (2021). “O‘zbekistonda kichik biznesni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish yo‘llari.” *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali*, №3, 45–52-betlar.

14. Xakimova, D. (2022). “Davlat va xususiy sektor hamkorligi asosida tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmlari.” *Moliyaviy tahlil va boshqaruv jurnali*, №4, 63–71-betlar.

15. Yuldoshev, B., Karimov, N. (2023). “Fintex texnologiyalari va ularning O‘zbekiston bank tizimidagi roli.” *Raqamli iqtisodiyot jurnali*, №2, 27–34-betlar.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARI TARKIBIDAGI “OT” VA “IT” KONSEPTLARINING SEMANTIK XUSUSIYATI

Xamidov Mansur Abdumannobovich
Termiz davlat universiteti katta o‘qituvchisi (PhD)
Mansurimomali17@gmail.com
+998996709196

Annotatsiya

Maqolada maqollarning semantik strukturasi asosini tashkil etuvchi komponentlardan zoonimlarning o‘ziga xos xususiyatlariga to‘xtalindi. Ayniqsa, “ot” va “it” konseptlarining etnografik va lingvistik jihatlari tahlilga tortildi. Ushbu konseptlarning semantik etaloni, ularning nutqdagi situasion holatdagi o‘zgarish takomili yoritildi. Barqaror birikmalar sirasidagi maqollarning folklors hunoslik va tilshunoslikning ob yekti sifatidagi ahamiyati, farq va o‘xshashlik xususiyatlari bilan bir qatorda fanlararo integrasion holatlarning o‘zaro ta’siri ham yoritildi.

Аннотация

В статье акцентировано внимание на спесифических характеристиках зоонимов от компонентов, составляющих основу семантической структуры пословис. В частности, были проанализированы этнографический и лингвистический аспекты консептов «лошад» и «собака». Освещен семантический стандарт этих понятий, их эволюсия в ситуативном состоянии речи. Выделено значение пословис как обекта фолклористики и языкознания, характеристика различий и сходств, а также взаимодействие междиссиплинарных интеграсионных случаев.

Annotation

The article focuses on the specific characteristics of zoonyms from the components that form the basis of the semantic structure of proverbs. In particular, the ethnographic and linguistic aspects of the concepts "horse" and "dog" were analyzed. The semantic standard of these concepts, their evolution in the situational state of speech are highlighted. The significance of proverbs as an object of folklore and linguistics, the characteristics of differences and similarities, as well as the interaction of interdisciplinary integration cases are highlighted.

Kalit so‘z va iboralar: “Ot” va “it” leksemasi, konsept, maqollar, paremiologik birliklar, barqaror birikmalar, nutqiy pozisiya va situatsiya, transformasiya,

variativlik.

Ключевые слова и словосочетания: лексемы «кон» и «собака», консепт, пословисы, паремиологические единисы, устойчивые соединения, речевая позисия и ситуасия, трансформасия, варирование.

Keywords and phrases: lexemes "horse" and "dog", concept, proverbs, paremiological units, stable compounds, speech position and situation, transformation, variation.

Bir ilmiy davrada tilshunos olim, professor Bekpo‘lat Umurqulovning “Ot saqlashga hurmatimiz, it boqishga himmatimiz yetmaydi” degan gaplarini ko‘p mushohada qildik va ushbu ilmiy maqolaning yozilishiga turtki bo‘ldi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. To‘g‘ri barqaror birikmalar tarkibida yoki ularning yadroviy semantikasidan hosila bo‘lgan o‘z va ko‘chma ma’nolar yig‘indisi qaysidir zoonimning xil xususiyatiga ishora bo‘lgan holatlar juda ko‘p uchraydi. Ayniqsa, “It” va “Ot” leksemali barqaror birikmalar salmoqli o‘rin tutadi. Farg‘ona vodiysining uchar otlari, afsonalardagi farishtasifat qanotli otlar, yunon va rim asotirlaridagi kentavrlar timsoli, ov qilishda va ch o‘ponlarning yondosh do‘sti, insonlarga vafodor b o‘lgan itlar va hokazolar xususida k o‘p eshitganmiz. Prof. A.Omonturdiyev tomonidan tuzilgan “Chorvachilikka oid so‘z va atamalarning qisqacha tematik evfemik lug‘ati” II qismi chorvador nutqi bilan bog‘liq shakllangan evfemik maqollar izohiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda tarkibida qo‘y, echki, bo‘ri, qoramol, eshak, tuya va boshqa zoonimli leksemalar mavjud maqollar izohlangan bo‘lib, maqollarning semantik strukturasida “it” va “ot” leksemali paremalar salmoqli o‘rin egallagan. Aniqrog‘i, tarkibida “ot” so‘zi qatnashgan maqollar 51 tani, ikkitasining variantdoshi ham keltirilgan. Fojia yuz berganda, mard himoya qiladi; nomard tashlab ketadi mazmunidagi Otdan yiqilsang yolini to‘shaydi, eshakdan yiqilsang tuyog‘inining varianti Otdan yiqilsang paxta, eshakdan yiqilsang taxta maqoli bilan ifodalangan. Zoti past onadan yaxshi zurriyod qolmaydi ma’nosini Alp – onadan, ot – biyadan, lo‘k – tuyadan va unga variantdosh sifatida esa Alp – onadan, bedov – biyadan, norbo‘ta – moyadan maqqoli bilan keltirgan.

Lug‘atda “it” leksemasi mavjud maqollar esa 30 tani tashkil qilgan bo‘lib, bulardan tashqari “tozi” leksemasi tarkibida kelgan maqollar 4 ta, “kuchuk” so‘zi qatnashgan maqol esa 1 ta qayd etilgan. Ularning bundan tashqari “ot” leksemasiga yondosh semali maqollarda yag‘ri, uzangi, egar, yugan, baytal, tuyoq, yol, suvliq, tulpor, otliq, na’l, qoziq, qamchi, quloq, teri, kishnamoq, tepmoq, biya, toychopar,

qulun, do‘non, jilov, ayg‘ir, bedov, arg‘umoq, uloq, ko‘pkari, oxu(i)r, suruv, poda hamda “it” leksemasiga aloqador bo‘lgan tozi, is(hid), dum, tishlamoq, ulimoq... so‘zlari aynan asosiy, markaziy leksema bo‘lgan “ot” va “it”ga ishora qiladi, ular bi lan bevosita va bilvosita aloqadorlik kasb etadi. Buni qismdan butunga borish deb izohlashimiz ham mumkin. Bungacha yaratilgan maqollar izohiga bag‘ishlangan lug‘atlarda ham bu

leksemalarning o‘rni, miqdoriy ko‘lami va ahamiyat doirasi k o‘pligini, rangbarangligini kuzatamiz. Eng muhim jihati ularning miqdorida ham emas, dialektal paremalarning xalq tilidan yozib olinganidadir. Bu xususida O‘zbek tili va adabiyoti oynomasining 1965-yildagi 2-sonida (24-bet) e’lon qilingan Muhammadjon Hakimovningning maqolasida ilk daf’a shu haqda ta’kidlangan edi: “Shu narsani qayd qilish kerakki, o‘zbek tilida maqol uchun va badiiy asarda maqol keltirish uchun ishlatiladigan termin va so‘zlar juda ko‘p. Lekin bularning ichida praktikada ko‘p ishlatiladigan maqol terminidir. Dialektlarda maqol terminlarining ekvivalentlarini aniqlash, to‘plash va o‘rganish navbatdagi masaladir”. Keyinchalik shu tahlit fikrlar O‘TA jurnalning 1983-yil 5-sonida (61-bet) M.Sadriddinovaning “Xalq maqollari tarkibida dialektizmlar” maqolasida ham uchratish mumkin: *“...o‘zbek tilidagi barcha maqol va matallarning ajralmas qismi bo‘lmish dialektizmlar fonetik, morfologik va leksik dialektizmlardir. Hozirgi dialekt vakillari maqollarida dialektizmlarning shu uchala komponenti ham mavjud bo‘lib, adabiy tildagi maqollarda esa, asosan, leksik dialektizmlar ko‘proq saqlangan, ammo fonetik va morfologik dialektizmlar ifoda etilmaydi. Badiiy asarlarda dialekt koloriti berish uchun ular ayrim personajlar tilida uchrashi mumkin”*. prof. B.Yo‘ldoshevning “Mustaqillik yillarida o‘zbek frazeologiyasi: erishilgan yutuqlar va navbatdagi

vazifalar” maqolasining nihoyasida 6-dolzarb vazifa sifatida o‘zbek dialektal frazeologiyasi bo‘yicha bajarilgan ishlar hozircha bir necha ilmiy maqolalardan iboratligi, bu borada hali o‘z yechimini kutib turgan ishlarni bajarish zarurligi keltirib o‘tilgan.

Sodda gap tipidagi yoki qo‘shma gap konstruksiyali maqollarning umumlashma semantik manzarasida hozirgi adabiy tilimiz normalariga mutanosiblarining o‘zini ikki guruhga ajratish ma’qul bo‘ladi:

1. Tarkibida dialektal so‘z qatnashgan maqollar.

Chachasi (ot tuyoqlarining yuqori qismidan o‘sib chiqqan soch, yolcha) uzun ot zotli bo‘lar; Oltmish qulon(otdan kichikroq, eshakdan kattaroq hayvon, yovvoyi xachir)dan ot bo‘lmas; Qalmoqi(ot turi) ot qoqilmas, qoqilsa ham yiqilmas; Ot yaxshisi –

yovmut(ot turi), to‘n yaxshisi – movut; Otning to‘rig‘i(qora qizil, to‘q jiyron tusli ot) yaxshi, yuganning – o‘rig‘i(o‘rilgan, to‘qilgan); Itning egasi yo‘q, qozonning chegasi(sinig‘i, mahkamlangani) yo‘q; Itdan suyak ortsa – ortar, yuqtob(ochko‘z, badnafs, sulloh)dan suyak ham ortmas.

2. Maqol strukturasida dialektal leksema mavjud bo‘lmagan maqollar.

Otli yigit – baxtli yigit; oti bor – Alpomish; Ot – yigitning qanoti; Chopqir ot – o‘tkir pichoq; Oti bor – botir, oti yo‘q – yotir; Yaxshi ot – yarim rizq; It tumshug‘iga suv yetganda suza boshlaydi; Har ikki holatda ham shevaga xos va mos bo‘lgan so‘zlar maqol tarkibida kelsa ham yoinki qatnashmagan holatda ham ularning semantikasida farq kuzatilmaydi. Biroq dialektal so‘z maqol tarkibida boshqa ma’no, maqol konteksidan tashqari holatda boshqa ma’noda kelishi ham mumkin. Bu o‘z navbatida nutqiy vaziyatdan kelib chiqadi:

Ot chag‘iri – itga barobar, It chag‘iri – otga barobar; Otning chamaniga minguncha. Piyoda yur o‘lguncha. Bu maqollardagi “chag‘ir” so‘zi asl ma’nosida, nutqdan tashqari holatda ola-bula, ola-chipor ma’nosini ifodalaydi, maqolda ko‘zi o‘tkir yoki o‘tmas ma’nosida ifodalanadi. “Chaman” so‘zi gulzor, chiroy makoni ma’nosida bo‘lib, maqol tarkibida sekin-asta, yalqov, imillab qadam bosadigan dangasa ma’nosini ifodalashda qo‘llanilgan.

Qadimgi dunyo tarixidan ma’lumki, insoniyat tamaddunida dastavval hayvonlardan it qo‘lga o‘rgatilgan, parvarishlangan. Turgan gapki, “it” leksemasi qadimiylikda boshqa hayvon nomlari bilan bog‘liq b o‘lgan maqollardan alohida ajralib turadi. Buni Mahmud Koshg‘ariy Turkiy tilli xalqlarning lingvistik qomusi bo‘lgan “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida ham “It” va “Ot” leksemali maqollar izohiga to‘xtalgan. Yäzïda böri ulïsa, ewdä ït bağri tartïšur – Dashtda bo‘ri ulisa, unga achinib, uydagi itning bag‘ri o‘rtanadi, Taz at tawarčï bolmas – Termisi yo‘l-yo‘l, ola otda yuk tashib bo‘lmaydi. Chunki uning tirnog‘i yomon.

Duldul haqidagi (ar. – jayra. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) tomonidan Hazrat Ali ibn Abu Tolibga tortiq qilingan ot. Kuchliligi, uchqurligi bilan mashhur bo‘lgan) rivoyatlarga, shuningdek, me’roj kechasi hamroh b o‘lgan “Buroq” nomli otlarga tayanadigan bo‘lsak, “ot” leksemali maqollarning ham qadim ildizlari juda uzoqqa borib taqalishi anglashiladi. Insonga do‘stlik bobida ham aynan “ot” va “it” vafodorlik ramzi bo‘lib qaraladi. Bu zoononimlar qatnashgan maqollar o‘z ma’nosida yoki ko‘chma ma’noda kelsa ham ularda inson, tabiat va jamiyat bilan bog‘liq jihati mavjud bo‘ladi. Biz bu konseptual belgilarni adabiy asarlarda uchrovchi ayrim jihatlar orqali ham eslab o‘tishimiz mumkin. Masalan, A.Qodiriyning “Uloqda” hikoyasi, Tog‘ay Murodning “Ot kishnagan oqshom” qissasi, Turob To‘laning “Yetti zog‘ora qissasi”dagi Do‘nan hikoyasi,

E.S.Tompsonning “Yovvoyi yo‘rg‘a”si, Said Ahmadning “Qoplon” hikoyasi va boshqa asarlar matnini kuzatar ekanmiz bir umumiy planda berilgan ot yoki it bilan bog‘liq vaziyatlarni yaxlit sistemasi sifatida paremiologik birliklar bilan ham ifodalash mumkin bo‘ladi.

Maqola yakunida qayd etishimiz lozimki, insoniyat jonli tabiatda hayot kechirar ekan u yolg‘iz o‘zi dunyoni anglashi uchun unga birlamchi va ikkilamchi omillar zarur. Bulardan biri til bo‘lgani holda u ham yondosh hodisot larsiz takomillashishga, shuning bilan bir qatorda rivojlanishga yuz tutolmaydi. Inson til orqali o‘zini, olamni angash vositalaridan biri nabotot olami bilan birga havonot olamini ham tilga bog‘liq jihatlarini tadqiqlashi har jihatdan ahamiyatlidir. Nafaqat tilga olganimiz “ot” va “it” leksemasi bilan bog‘liq maqollar, shularning qatorida boshqa zoonimlarning ham til vositalariga bog‘liq jihatlarini yanada mukammal o‘rganishimiz, ayniqsa, bu manzilga xalq jonli tili (sheva) ob yekti orqali borishimiz adabiy til ravnaqiga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. A.Omonturdiyev “Chorvachilikka oid so‘z va atamalarning qisqacha tematik evfemik lug‘ati”. – Toshkent, “Brok class servis”, 2015.
2. A.Omonturdiyev, B.Rahmonov “Surxondaryo dialektal-etnografik maqollarining izohli lug‘ati”. – Toshkent, “Ilm ziyo zakovat”, 2019.
3. A.Qodiriy To‘la asarlar to‘plami. 1-jild. – Toshkent, Fan, 1995. “Uloqda” hikoyasi. –B.26-34.
4. B.Umurqulov “Poetik nutq leksikasi”. – Toshkent, Fan, 1990.
5. B.Yo‘ldoshev “Mustaqillik yillarida o‘zbek frazeologiyasi: erishilgan yutuqlar va navbatdagi vazifalar”. Xorijiy filologiya №1, 2017. – B.11.
6. M.Koshg‘ariy “Devonu lug‘ati-t-turk”. – Toshkent, G‘.G‘ulom, 2017. – B.374, 412. Nashrga tayyorlovchi Qosimjon Sodiqov.
7. T.Murod “Ot kishnagan oqshom”. – Toshkent, “Sano standart”, 2017.
8. T.To‘la “Yetti zog‘ora qissasi” tarkibidagi “D o‘nan” hikoyasi. “Sharq yulduzi” jurnali. № 10. –B.125-128.
9. Sh.Maxmaraimova “O‘zbek tili teomorfik metaforalarining qisqacha konseptual lug‘ati”. – Toshkent, Cho‘lpon, 2018. –B.59.
10. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. “Hikmatnoma” (O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati). – Toshkent, O‘zbek Sovet Ensiklopediyasi, 1990.
11. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. “Nega shunday deymiz?” – Toshkent, G‘.G‘ulom, 1987.
12. E.S.Tompson “Yovvoyi yo‘rg‘a” (T.Murod tarjimasi). – Toshkent, G‘.G‘ulom, 1989.
13. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – Toshkent, Fan, 1971. – B. 296.
14. https://islom.ziyouz.com/siyrat/isro-va-me-roj
15. https://qomus.info/oz/encyclopedia/b/buroq/

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

O’ZBEK TILI JARQO’RG’ON SHEVASI LEKSIKASIDA JOY NOMLARINING TADQIQI

Mansur Abdumannobovich Xamidov
Termiz davlat universiteti katta o‘qituvchisi (PhD)
mansurimomali17@gmail.com
+998996709196

Annotatsiya: *Maqolada Jarqo’rg’on tumanining joy nomlari ta’biri, ularning dialektal tadqiqi, toponimlarning fanlararo integratsiyasi, o’zbek tili so’z boyligini oshirishda jug’rofiy nomlarning atamashunoslikdagi ahamiyati kabi bir qator vazifalar yoritildi. Jarqo’rg’on shevasi leksikasida joy nomlarining salmog’i masalasiga to’xtalib o’tildi. Nomlarning o’zgarish tendensiyalari, ilmiy manbalar bilan xalq jonli tilidagi farqlar ko’rsatib berildi.*
Kalit so’zlar: *Dialektal toponimlar, Areallingvistika, jo’g’rofiy atamalar, Jarqo’rg’on, qo’ng’irot urug’i nomlari, daha, shaxs va joy nomlari.*

Har bir til rivojlanishida uning boshqa fanlar bilan o’zaro integratsiyasi muhim omillardan biri bo’lib xizmat qiladi. Hech bir soha yo’qki, taraqqiyotga hamkorliksiz, aloqa almashinuvisiz yetisha olmaydi. Bu o’z navbatida tilshunoslik sohalari ham boshqa fanlar bilan aloqa almashinuvi orqali yangi ilmiy ufqlarni ochib boradi.

Dialektologiyada biror hudud shevasi o’rganilayotganda xalq yashayotgan manzil-makonining nomi ham tadqiq etilishi zarurdir. Bugungi kunda Dialektologiyani professorlar Tolib Enazarov, Samixon Ashirmatov kabi tilshunos olimlarimiz tomonidan jahon tilshunosligida “Areal lingvistika” deb nom berilayotgani va yangicha tadqiq etilayotganida ham fanlararo bog’liqlikni ko’rishimiz mumkinligini e’tirof etishadi. Bu borada toponimlarning tadqiqi ham muhim o’rin tutadi.

Geografik atlaslarda qayd etilgan jug’rofiy nomlarga e’tibor bersak, ko’pchiligi yangicha milliy nomlar bilan o’zgarganiga guvoh bo’lamiz. Ayrimlarigina bilvosita saqlanib qolganlari ham mavjud, lekin ularning ham vaqtlar o’tishi bilan yangi nomlar berilishi sababli yo’q bo’lib ketishi sir emas, albatta. Har bir yangi atab qo’yilgan joy nomini o’sha so’zning geografik+tarixiy+etimologik+lingvistik bog’liqligi orqali tadqiq etilishi yaxshi samara beradi.

Joy nomlari tadqiqi bilan bog’liq juda ko’plab ilmiy ishlar olib borilgan. Bir qator kitoblar, monografiyalar, lug’atlar yaratilgan. Jumladan, bir umr o’z umrini nomshunoslikka baxsh etgan E.Begmatovning “Joy nomlari – ma’naviyat ko’zgusi”,

“H.Hasanovning “O’rta Osiyoning tarixiy geografiyasi va toponimiyasi”, S.Qorayevning “O’zbekistonning hozirgi va qadimgi joy nomlari”, “O’zbekiston viloyatlari toponimlari” Y.Xo’jamberdiyevning “Surxondaryo”, T.Nafasovning “O’zbekiston toponimlarining izohli lug’ati”, Sh.Safarov va I.Umarovning “Ayrim toponimlar” kabi asarlar O’zbekiston toponimiyasini o’rganishda muhim manbalardan bo’lib xizmat qiladi.

Shu o’rinda qayd etish joizki, o’rganailayotgan sheva obyekti bo’lgan Jarqo’rg’on tumanining joy nomlari biror bir kitob yoki lug’atda to’liq hajmda tadqiq etilmagan. Ayniqsa, dialektal sohada bu muhim va dolzarb vazifadir. Chunki joy nomlarining ko’pchiligi o’zgarishga uchragan. Ilgari qanday atalganini esa keksa avlod yaxshi biladi. Ular “jonli ensiklopediyalar”dir. O’z vaqtida yozib olib o’rganilmasa, keyin kech bo’lishi turgan gap.

2020-yilda nashrdan chiqqan “O’zbek tilining izohli lug’ati”da hattoki, tadqiq etayotgan Jarqo’rg’on so’zining o’zi yo’q. Bu joy nomini O’zbekiston milliy ensiklopediyasidan topish mumkin. Unda ham umumiy ma’lumotlar mavjud. Tilshunoslik jihatdan esa “Jar yoqasida joylashgan qo’rg’on” nomidan kelib chaqqanligini uchratishimiz mumkin.

A.To’xtayev va S.Tursunovlarning hammualliflikda yozilgan “Jarqo’rg’on” monografiyasida Jarqo’rg’on so’zi tarixda Sarminjon (Jarminjon), Sarmangan, Charmangan, Narmangan nomlari bilan atalganligi, “sar” – bosh, “mayn” – qal’a, “jan” – daryo, irmoq so’zlaridan tarkib topgan bo’lib, “Bosh qal’adagi daryo” yoki “Sarmon daryosi” degan ma’noni ifodalashi haqida ma’lumot berilgan.

Bu ikki manbada qayd etilgan ma’lumotlar bir-birini to’ldiradi. Bu haqida tuman aholi vakillari ham o’z intervyularida shu kabi fikrlarni keltirishadi.

Biz o’rganayotgan Jarqo’rg’on tumanida hozirgi kunda 66 ta mahalla mavjuddir. Tumanning geografik xaritasiga e’tibor bersangiz ayrim joy nomlari(MFY)gina saqlanib qolgan. Ko’plab Jarqo’rg’on toponimlari yangi nomlar bilan almashtirilgan.

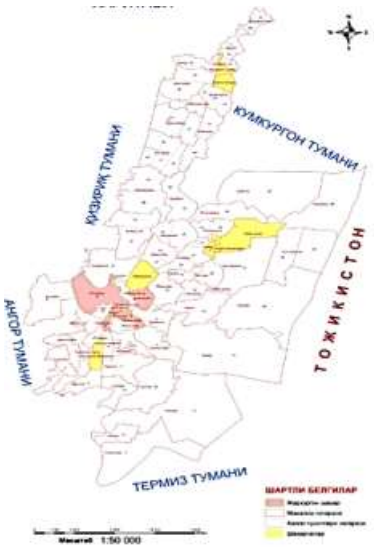

Ushbu tuman xaritasidagi joy nomlari xat-lov natijalari bo'yicha quyidagicha guruhlangan: shahar 1 ta – Jarqo'rg'on; shaharcha 5 ta – Kakaydi, Minor, Qoraqursoq, Markaziy Surxon, Kafrun; Qish-loq fuqarolar yig'inlari 66 ta; Mahalla fuqarolar yig'inlari ham 66 tani tashkil etadi. Shulardan MFYning 15 tasi shahar, qolgan 51 tasi qishloq hu-dudida, QFYlarning hammasi dahalar tipida joylashgan.

MFY tarkibidagi "Qoraqursoq", "Loyqand", "Qo'ldovli", "Dam", "Kamar", "Qiron", "Qoraburo", "Soqchi", "G'ur-g'ur", "Qorayog'och", "Boymoqli" kabi toponimlar dialektal ahamiyatga ega. Faqat shu joy nomlarigina o'zgarishsiz qolgan. Lekin ko'pgina joy nomlari o'zgartirilsa ham mahalliy aholi mahalla nomlarini o'zlari yashayotgan qishloq nomi *(aholi punkti)* bilan atashadi. Masalan, 98 yoshli To'lboyev Qo'shoq bobo tilidan yozib olingan ma'lumotga ko'ra, u kishi yashayotgan hozirgi "Guliston" mahallasi **To'pqora [Төpqɔrə -** jamlangan, yig'ilgan, gala, umumlashgan ma'nosidagi so'z**] dahasi** [**dəhəsъ** – Qo'ng'irot urug'i vakillari ma'muriy-hududiy jihatdan bo'linib yashagan makon] deb ataladi. Bu yerda ilgari "Do'ska" dahasining vakillari yashagan. Rivoyatlarga ko'ra bir kuni do'skalarning ustiga yog'iy bostirib keladi. Uzoqdan bir to'p otliqlar qora bo'lib yaqinlashib kelayotganini ko'rgan To'pqoraliklar yashayotgan hududidan o'ng tomonga qarab qochishadi. Ularning aksariyat avlodlari hozirgi "Dehqonobod" mahallasida istiqomat qilib kelishmoqda. Bu ikki dahaning alohida masjidi va mozori bor. "Do'ska" so'zini "Polvonlar yurti" mahallasida yashovchi, tumandagi 33-maktabda chet tilidan dars bergan nafaqadagi o'qituvchi Ximmatov Rustam aka quyidagicha izohlaydi:

Qo'ng'irotlarning "Qonjig'ali" dahasi 14 otaga bo'lingan. Bu bo'linish

nufuziga, mavqeyiga, boyligiga, mansabiga, obro'-e'tiboriga qarab bo'lingan. 6-o'rinda "Do'ska" turgan. Bobomizning (Rustam akaning bosh bobosi – *ta'kid bizniki M.X.*) asl ismi Do'sali, Do'san, Do'sa bobo bo'lgan. Eskidan bizgacha ma'lumki, momolari, yangalari laqab bilan mayda bo'lsa "Kenja" "Kenjali" deb atagan. Bizning bobomizni ham erkalab "Do'ska" deb chaqirgan.

Joy nomlarining tadqiqida geografik xususiyatlari bilan bir qatorda tarixiy faktlar ham, izlanishlar, qiyosiy-tahliliy ma'lumotlar ham muhim ahamiyatga ega. Joy nomlarini lingvistik jihatdan o'rganar ekanmiz, albatta, uning tarixiy tomoni bilan hamohanglikda tadqiq etishimiz yangi ilmiy yangiliklarni yaratishimizga asos bo'ladi. Dala amaliyoti tadqiqoti asosida o'rganilgan joy nomlaridan **Loyqand** [**lɔyqənd** – mahalla nomi] toponimini shu mahallada yashovchi *Nazarov G'ulom* (xurmo bog'ining bog'boni) ta'kidlashicha u istiqomat qilayotgan joydan "Loyqand" arig'i o'tgan, u hozir ham bor. Ushbu ariqning nafaqat suvi, hatto loyi ham juda shirin, qanddek totli bo'lgani sababli bu yerlik tub aholi shu nom bilan atagan. Keyinchalik bu mahalla hududi ikkiga bo'linib, ariqning **uyag'i** [**ɣyəg'ъ**-u tomoni, chap yoki o'ng tomoni] "Polvonlar yurti" MFY deb ataladi. Tarixchi professor Sayfullo Tursunovning ta'kidi tubdan farq qiladi. **Laykand**– Jarqo'rg'on tumanidagi qishloq (Oqqo'rg'on). Forscha-kand. Lar – qo'lda qazilgan yoki yog'in suvlari oqishidan hosil bo'lgan ariq, suv yo'li. Kand – Qanda – qazilgan, kovlangan. Larkand>laykand – yog'in suvlari oqib o'ygan joy, jar. Dastlab suvlik nomi bo'lgan. So'ngra suvlik nomi qishloq nomiga o'tgan, deb izohlaydi.

Bu ikki ma'lumotni tahlil qilar ekanmiz, suv bilan bog'liqligi mutanosiblik kasb etmoqda. Biroq mahalliy tub aholining ko'pchiligidan yig'ilgan matnlar sheva axborotchisi G'.Nazarov aytgan barcha fikrlar bilan hamohangdir. Bizning Jarqo'rg'on toponimlari tadqiqimiz davomida sheva axborotchilarimizdan to'plagan matnlarimizning aksariyati yuqoridagi fikrimizni isbotlaydi.

Jarqo'rg'on tumanidagi aholi punktlarining nomlarini quyidagicha guruhlashni maqsadga muvofiq deb topdik:

- Katta-kichikligiga qarab: "Katta jinjak", "Kichik jinjak", "Loyqand – ikkiga bo'linib, bir qismi – kichiki "Polvonlar yurti" deyiladi";
- Quyi-yuqoriligiga qarab: "Quyi qarishox", "Yuqori qarishox", "Yuqori Oqqo'rg'on", "Quyi Oqqo'rg'on", "Quyi Bobotog'", "Yuqori Bobotog'";
- Yangi-eskiligiga ko'ra: "Yangi Hayitobod", "Eski Hayitobod", "Yangi usul", "Eski qo'rg'on", "Yangi qishloq";

- Rang+so’z=toponim: “Oqjar”, “Qorayog’och”, “Qorayantoq”, “Qizil navr”, “Qoraqosmoq”;
- “Qishloq” so’zi bilan bog’liq joy nomlari: “Xo’jaqishloq”, “Gurung qishloq”, “Baza qishloq”, “Qum qishloq”, “Arab qishloq”, “Xo’ja qishloq”;
- Boshqa urug’ vakillari istiqomat qilishiga ko’ra: “Turkman”, “Xatak”, “Istara”, “Xamkon”,;
- Qo’ng’irot urug’i nomlarining joy nomiga ko’chishiga ko’ra: “Ko’rto’g’ay”, “Qo’ldovli”, “Qoptug’ay”, “Boymoqli”,

Aholi punktlarining nomlari tarkibida turli xil qiziqarli xalq tomonidan og’izdan og’izga ko’chib kelayotgan voqeiy hikoyalarga asoslanganlari ham mavjud. Jumladan, “Garang” qishloqning nomi ham quyidagicha kelib chiqqan:

Bir boy o’tgan ekan. Uning juda ko’plab yilqisi bo’lgan ekan. U doim yilqilarini nazorat qilib turar ekan. Bir kuni yilqilarini sanoqdan o’tkazish uchun yaylovga boribdida, bitta chopqir otga minib bir boshdan sanay ketibdi. Qarasaki, bir kam 99 ta chiqibdi. Balki adashgandirman deb yana qayta-qayta sanabdi. Yana shuncha chiqibdi. Shunda jahli chiqib yilqiboqarni chaqirib nega otlardan bitta kam chiqayapti, deb so’roqqa tutibdi. Shunda yilqiboqar “Eee, garang bittasi ostingdaku”, deb kulibdi. Shundan buyon bu qishloqning nomi “Garang qishloq” bo’lib atalar ekan.*(Dala amaliyotidan: sheva axborotchisi Ximmatov Rustam)*

Joy nomlarini atash bilan bog’liq holatlardan biri shuki, mehnat va ishlab chiqarish bilan bevosita aloqador holatlar ham mavjuddir. Tumandagi **“Kirpich”** qishlog’ida g’isht ishlab chiqaradigan zavod bo’lgan. Ushbu zavod g’isht chiqarishga ixtisoslashtirilgan bo’lib, ushbu hududda yashovchi tub aholi “Kirpich” deb ilgari sobiq rus tuzem davrida asosan ruscha so’zlar bilan so’zlashishimiz sababli tilimizda ko’plab rus tilidagi atamalar qo’llanilib qolgan.

Xalq tomonidan aytiladigan Makedon ko’prigi ***g’ish(t) ko’pir*** [***g’ъsht kөpъr***-*g’ishtdan qurilgan ko’prik*] deyilishida ushbu nom va yuqoridagi joy nomining mantiqan bog’liqligi anglashiladi.

Google xaritada yoki bir qancha manbalarda ham Jarqo’rg’on joy nomlarining xalq tilida qo’llanuvchi variantlari aks ettirilgan. Hozirgi atalayotgan ko’plab nomlarni ularda uchratmaysiz. Yana bir qator “Kunchiqish”, “Jinjaktepa”, “Jayronxona”, “Chorjo’y”, “Changoyoq”, “Qator tom”, “Mopr”, “Dam”, “Kamar”, “Qiron”, “Yetim shox”, “Obuz”, “G’ur-g’ur” kabi qishloq aholi punktlarining nomlari mavjudki, ularning har biri o’ziga xos leksik xususiyatga egadir. Tuman Kengashi deputati,

Nuroniylarning tumandagi oqsoqoli Asatov Sulton (eshon bobo) “G’ur-g’ur” mahalla nomini quyidagicha ta’riflaydi:

Yo’l-yo’lakay Jarqo’rg’onga borayverishda ko’zingiz beixtiyor yo’l belgilariga tushadi va unda bir nom sizni o’ziga jalb qiladi: **G’ur-g’ur** nomi mahalla nomidir. Mahallaga to’xtaladigan bo’lsak, buning nomlanishi ilmiy tilda **otviduk** [**ɔtvidɣk** – suv inshooti] ma’nosi shuki bir jarlikdan yoki kanalning tagidan ikkinchi kanalni o’tkazib yuborish uslubiga **o’zbaki** [**ɵzbəki** – o’zbekcha, o’zbek tilida, joydori] tilda **“G’ur-g’ur”** deyiladi. Buni qurilish tilida “otviduk” deb nomlanadi. Zang kanalining boshini **Gidrouzil** suv boshqarmasi deydi. Bu kanal Angor va Muzrabot tumaniga suv beradi. **Amuzang kanali** kelib shunga quyiladi. Termiz tumanidagi **Gulbahordan** chiqadida **Ismoil Miroxur (Zang)** kanaliga quyiladi. Hatto **Bobotak** [**Bɔbɔtək** – Bobotog’ning atalishi] kanaliga ham suv beradi. Demak, Qumqo’rg’onning bir qismi, Jarqu(o’)rg’on va Angorga to’lib suv beradi. Bu Jarqo’rg’on **po’sgai** [pəsgəi – davlat avtomobil nazorat posti]ning orqasidan o’tadi. Tumandagi tepaliklardan biri ham shu kishi nomi bilan “Ismoil tepa” deb ataladi.

Suv boshida (suv quyiladigan kanal boshi) **Progres** [**prɔgres** – eski joy nomi] degan savxoz bor. Eski **vaxta** [**vəxtə** – vaqtda. Ilgari, oldin ma’nolarida] shu nomdagi joy (oktabr o’ttiz yilligi) bo’lgan. O’shaning jarlikdan o’tkazib yuborgan. Sherobod markaziga borganda markazidan Zang kanal o’tadi. Yaxshilab e’tibor berilsa, **aspalt** [**aspəlt** – asfast. Yo’l qurilishid ishlatiladigan mahsulot]ning kun totish tomoni bor, bu tomoni o’ng tomoni yo’q. Bu tomonida Sherabod **dayra** [**dəyrə -** daryo] bor. Zang kanali **oquvi** [**ɔqɣvi** – quyilib oqadigan qismi] Sherobod dayraning tagidan beton quyib katta odam sig’ib o’tib ketadigan **turba** [**tɣrbə** – truba. Ichi g’ovak temirdan tayyorlanadigan mahsulot] qilib o’tkazivorgan. Jarqo’rg’ondagi kanalga ham shunday qilib suv quyilivorgan. Ana shuni “G’ur-g’ur” deb o’z nutqini yakunlaydi.

Jarqo’rg’on shevasini tadqiq etish jarayonida bir narsaga guvoh bo’ldikki, eng ko’p tepaliklar aynan shu tumanda joylashgan ekan. Ko’plarini tekislab, o’zlashtirib yuborishgan. Ular haqida shu yerlik tarixchi olim tarix fanlari nomzodi, dotsent Abdug’ani To’xtayevdan qimmatli ma’lumotlarga ega bo’lish mumkin.

Oqtepa – Surxon daryosining chap sohilida joylashgan. Mahalliy aholi tomonidan “Oq tuba”, “Oq to’ba” deb ham ataluvchi bu tepalik Jarqo’rg’ondan 9 km janubda joylashgan. Tepalikning rangi oq rangda.

Arpapoyatepa – Surxon daryosining o’ng sohilida, “Shum” nomli qishloq yaqinida Jarqo’rg’ondan 10 kilometr shimol tomonda joylashgan kushonlar davridagi yodgorlik.

Nomsiztepa – Barottepa bilan yonma-yon joylashgan, ayni paytda o'zlashib ekinzorga aylanib ketgan.

Kattatepa – Surxon daryosining chap sohilida. Jarqo'rg'ondan 4 kilometr g'arbda, Kakaydidan (Ko'kaydi) 3 km janubda joylashgan. Tepalik devor bilan o'ralgan bo'lib, ayrim joylarida o'rkachlar yaxshi saqlanib qolgan.

Kultepa – Jarqo'rg'ondan 5 kilometr g'arbda joylashgan bo'lib, "Jarqo'rg'on minorasi" qishlog'ining yonida. Bu davrdagi spool parchalari qishloq yonidagi paxta dalalarda ham uchraydi. V.V.Bartold "Jarqo'rg'on minorasi" qishlog'i hududi atrofini o'rta asrlarda mavjud bo'lgan "Charmangan" markazi deb hisoblaydi.

Hayitobodtepa – Jarqo'rg'ondan 7 km shimolda joylashgan. Kushonlar davri yodgorligi, shahristonning yuza qatlami ilk o'rta asrlarga taalluqli, X-XI asrlarda ham qisman saqlangan. Afsonalarga ko'ra Hayitobodtepa qishlog'i atrofi devor bilan o'ralgan, tashqi tomondan suv to'ldirilgan handaqlar bilan o'ralgan mustahkam joy bo'lgan. Bundan tashqari devor ichkarisida 12 ta qo'rg'on bo'lib, xalq ularni ***"Oqqo'rg'onlar"*** deb atagan. Bu yerlar *"Hayitbek"* ismli kishiga qarashli bo'lgan. Hammani qo'rg'on atrofini o'rab turgan suvning qayerdan kelishi qiziqtirgan. Bu sirni faqat qishloq ahligina bilib, uni begonalarga aytish ta'qiqlangan, ammo Hayitbekning qizi *Hurliqo* otasining g'animi *Turonbek*ning o'g'li *Hizirali*ga ko'ngil qo'yadi va suv besh chaqirim naridagi *Oqjardan* yer ostidan o'tkazilgan sopol g'ovakdan ishlangan g'ovak g'o'lalar orqali oqib kelishini aytadi. Dushman qiz aytgan joyni topib, suv ta'minlovchi manbani buzib tashlaydi va Qo'rg'onni suvsiz qoldirib, uni egallashga muvaffaq bo'ladilar. O'z yurtiga xoinlik qilgan qizni esa to'p og'ziga bog'lab otadilar. Qizning tana parchalari sochilib ketgan joylardan chaqirtikanaklar o'sib chiqadi. Shu voqeadan so'ng bu yerlarni aholi tark etadi. Bu joylarda esa ulardan 12 ta qo'rg'ontepalar yodgorlik bo'lib qolgan.

Yalpoqtepa – Jarqo'rg'on shahrining janubidan 2 km uzoqlikda, Surxondaryoning o'ng qirg'og'ida, daryo o'zanidan 300 metr chamasi uzoqlikda, deyarli Ismoiltepaning qarama-qarshisida joylashgan. Bu hozirgi Jarqo'rg'on QFY *"Qo'ldovli"* mahallasi hududiga kiradigan katta yo'lning o'ng tomonidan *"G'oyibota"* qabristoni qarshisida joylashgan. Ayrim manbalarda shu qabriston nomi bilan ***"G'oyibotatepa"*** deb ham yuritiladi.

Karvontushtitepa – Maydoni 2 gektar bo'lib, qadimgi shaharni ayrim qismi buzilib ketgan. U Surxondaryoning o'ng qirg'og'ida, daryo o'zanidan 300 metr uzoqlikda,

Surxon QFYga qarashli *"U.Xudoyberdiyev"* mahallasining *Kofrun* qishlog'ida joylashgan.

Ismoiltepa – Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, bu qadimiy shahar Jarqo'rg'on shahrining janubi-sharqiy tomonida, Surxon ko'prigidan 300-400 metr olisda, chap qirg'oqda joylashgan bo'lib, maydoni 15 gektarni tashkil etadi.

Jarqo'rg'onda yashab, xalqning e'zozi va hurmatiga erishgan, o'z davrining juda mashhur mirobi, suv ilmini mukammal bilgan, sug'orish tarmoqlari, ariqlari va kanallarini qazish va suv o'tkazsih bo'yicha katta ishlarni amalga oshirgan Ismoil Miroxo'r nomini abadiylashtirish maqsadida Jarqo'rg'on xalqi ushbu arxeologik topilmaga Ismoil nomini bergan. Bu kabi holatlar juda ko'p. Chunki tuman aholisi Jarqo'rg'on uchun, uning qaysidir qishlog'i uchun ko'p mehnati singan bo'lsa, albatta, o'sha fidoyi insonning nomini abadiylashtirish uchun ko'plab o'zi yashagan yoki qayerda faoliyat olib borib o'sha joyni obod qilib, xalqi uchun samarali ishlarni bajargan bo'lsa shu kishining nomini o'sha joyga atab qo'yilgan. Jumladan Barottepaning nomlanishida ham shunday sabab bor.

Barottepa – Maydoni 9080 metr, balandligi 12 metrcha keladi. Qazilma ishlari olib borilgan paytda o'sha qishloq (eski nomi - Surxon. 1 baza)da yashovchi Barot ismli traktorchi tepalik artifidan topib olgan 17 ta har xil qimmatbaho tangalar va boshqa buyumlarni ekspeditsiya xodimlariga taqdim qilgan. Olimlar shu kishining sharafiga ushbu nomsiz tepani Barottepa deb atay boshlagan.

Qarishoxtepa – maydoni 0,2 ga ni tashkil etadigan, Jarqo'rg'on shahridan 6 kilometr uzoqlikda, janub tomonda, *"Namuna"* mahallasida, Surxondaryoning o'ng tomonida joylashgan. Doirasimon shakldagi tepalikning diametri 40 metr, balandligi 7,5 metrdir. Tepadan 500 metr atrofidagi dalalardan ko'plab sopol buyumlar topilgan, bu qadimda katta shahar bo'lganligidan dalolat beradi. Aynan shu yerdan sopoldan yasalgan xotinga tegishli tobut vazifasini bajaruvchi qurilma topilgan.

Bundan tashqari Zartepa, Oltintepa, Maslahattepa, Jinjaktepa, Qushtepa, Jartepa, Qo'shtepa kabi tepaliklar ham mavjuddir. Shulardan **Jinjaktepa** [**jъnjək**-dukkakli, mayda tikanli, ko'p yillik sahro o'simligi]. Ushbu o'simlik ko'p o'sgan tepalik yoki qishloqqa shu nom berilgan. Tumandagi "Jinjak qishloq"ning ham nomlanishi ham shundan kelib chiqqan. Jin choh (kichik quduq) birikmasining o'zgargan variant ham bo'lishi mumkin: Jin-choh-jinchaq-jinchak-jinjak – mayda quduq yonidagi qishloq.

Xulosa o’rnida quyidagi fikrlarni qayd etish joizki, Jarqo’rg’on toponimikasi bo’yicha bir qancha ishlar bajarilgan. U ham bo’lsa tarixiy nuqtayi nazardan yondashilgan va shu bo’yicha o’rganilgan. Bugungacha tumanning joy nomlari to’liqligicha tadqiq qilinmagan. Ayniqsa, dialektal jihatdan izlanish olib borilmagan. Vaholanki, tuman Surxondaryo viloyatining hududi jihatidan katta bo’lgan tumnalar sirasiga kiradi. Lingvogeografik tadqiqotimiz natijasida toponimika bo’yicha “Jarqo’rg’on shevasi leksikasida joy nomlarining izohli lug’ati” yaratish, joy nomlari bilan bog’liq boshqa ilmiy ishlar uchun foydalanish, lug’atlardagi joy nomlarini boyitish mumkin bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tursunov S., To’xtayev A. Jarqo’rg’on (monografiya). – T.: “Fan”, 2008-yil.
2. Tursunov S. Surxondaryo viloyati toponimlari. – T.: “Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti”, 2008-yil.
3. O’zbekiston milliy ensiklopediyasi (3-tom). – T.: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002-yil.
4. O’zbek tilining izohli lug’ati (2-jild). – T.: “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2020-yil.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA ULUG‘BEK ASTRONOMIK ISHLARINI O‘RGANISH USULLARI

Kadirova Zaynura Zaynidinovna
Termiz davlat universitet o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti (PhD).
zaynuraqodirova@gmail.com
+998975338834

Annotatsiya: Zamonaviy texnologiyalar yordamida Mirzo Ulug‘bekning astronomiyaga oid ishlari yanada chuqur o‘rganilmoqda. Ushbu usullar orqali Ulug‘bek kashfiyotlari va ilmiy yutuqlarining hozirgi davrdagi ahamiyati yanada kengroq tadqiq qilinmoqda. Bu ilm-fan uchun katta imkoniyatlarni ochadi.
Kalit so‘zlar: Ulug‘bek, zamonaviy texnologiyalar, astronomiya, ilmiy yutuqlar, tadqiqot.
Аннотация: С помощью современных технологий работы Мирзо Улугбека в области астрономии исследуются более глубоко. Эти методы позволяют изучать значение его открытий и научных достижений в нынешнее время, что открывает большие возможности для науки.
Ключевые слова: Улугбек, современные технологии, астрономия, научные достижения, исследование.
Annotation: With modern technology, Mirzo Ulugbek’s astronomical works are being explored in greater depth. These methods enable us to study the significance of his discoveries and scientific achievements in today’s context, creating new opportunities for science.
Keywords: Ulugbek, modern technology, astronomy, scientific achievements, research.

Kirish

Zamonaviy davrimizda ilm-fan va texnologiya o‘sib borayotganligi bilan birga, tarixiy ilmiy merosni o‘rganish va tadqiq etish jarayonlari ham yangicha bosqichga o‘tmoqda. Mirzo Ulug‘bek, o‘z zamonining buyuk qomusiy olimlaridan biri, nafaqat O‘zbekiston, balki butun Sharq ilm-fanining rivojiga katta hissa qo‘shgan. Uning astronomik ishlari, o‘sha davrdagi bilimlarni inobatga olgan holda, yulduzlar harakatini o‘rganish va ularni yanada chuqurroq tushunishga yordam berdi. Ulug‘bekning asosiy asarlaridan biri bo‘lgan «Ziji Ko‘ragoniy» asari, o‘zining aniq va ishonchli ma’lumotlari bilan

butun olamga mashhurdir. Zamonaviy texnologiyalar, xususan, sun'iy yo'ldoshlar, astronomik teleskoplar, kompyuter modellashtirish va raqamli dasturlar, Ulug'bekning kashfiyotlarini yangi bir nuqtai nazardan o'rganish imkoniyatini taqdim etmoqda. Bugungi kunda, ushbu texnologiyalar yordamida Ulug'bek asarlaridagi ma'lumotlarni qayta tiklash, tahlil qilish va ular ustida yangi izlanishlar olib borish mumkin. Bu nafaqat Ulug'bekning ilmiy merosini kashf etishga, balki uning ta'sirini va ahamiyatini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Zamonaviy tadqiqotchilar va yosh olimlar, bu texnologiyalardan foydalanib, Ulug'bekning astronomik ishlarini o'rganish va yangi nazariyalarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega. Ularning maqsadi – Ulug'bekning ilm-fandagi rolini yanada kengaytirish va uning merosidan ilhomlanib, zamonaviy ilm-fan taraqqiyotida o'z o'rnini topishdir. Shuningdek, Ulug'bekning ishlari nafaqat ilmiy maqsadlar uchun, balki yosh avlodni ilm-fanga qiziqtirish va ularda bilimga intilish ruhini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega. Shu tariqa, zamonaviy texnologiyalar yordamida Ulug'bekning astronomik ishlarini o'rganish, tarixiy merosni yangi zamon kontekstida kashf etish va kelajak avlodlar uchun motivatsiya manbai sifatida xizmat qiladi. Bu jarayon, o'z navbatida, mamlakatimizda ilmiy tadqiqotlar va ta'lim sohasida yanada katta yutuqlarga erishish uchun zaruriy zamin yaratadi.

Asosiy qism

Mirzo Ulug'bekning astronomik ishlari nafaqat o'z zamonida, balki zamonamizda ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. U o'z asrida ilmiy izlanishlar olib borar ekan, zamonadagi bilimlar bilan bir qatorda, yangiliklarga ochiq bo'lib, turli tajribalar o'tkazgan. Ulug'bekning kashfiyotlari, avvalo, uning kashfiyoti va ijodiy qobiliyati tufayli yaratilgan. U o'z davrida kuchli astronomik observatoriya tashkil qilib, unda yulduzlarni kuzatish va ularning harakatlarini to'g'ri belgilash maqsadida keng ko'lamli tadqiqotlar o'tkazgan.

Mirzo Ulug'bekning astronomiyaga qo'shgan ulkan hissasi uning shaxsiy izlanishlari va jasorati natijasida yuksak natijalarga erishganini ko'rsatadi. Uning o'z davridagi ilmiy faoliyati o'sha paytdagi murakkab sharoitlarga qaramay amalga oshirildi. Bugungi kunda esa zamonaviy texnologiyalar yordamida uning astronomiyaga oid asarlari va ilmiy kashfiyotlari chuqurroq tahlil qilinmoqda. Zamonaviy usullar orqali Ulug'bekning ilmiy yutuqlarini qayta o'rganish imkoniyati mavjud bo'lib, bu yosh avlod uchun ham ilhom va motivatsiya manbai bo'lmoqda.

Ulug'bekning "Ziji Ko'ragoniy" asari astronomiya sohasida benazir ilmiy kashfiyotlardan biri hisoblanadi. Ushbu asarda ko'plab yulduzlar va sayyoralarning joylashuvi, ularning fazoviy o'lchamlari va harakat yo'nalishlari keltirilgan. Bu ilmiy

asarni zamonaviy texnologiyalar yordamida raqamlashtirish bugungi tadqiqotchilarga uning mazmunini o‘rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamlashtirilgan matnlarni ko‘rsatish, qiyin tushunchalarni zamonaviy sharhlar bilan to‘ldirish, qo‘lyozma va boshqa manbalarni kompyuter yordamida tahlil qilish, asarning ilmiy qiymatini kengaytirish imkonini beradi [6, 33].

Samarqandda joylashgan Ulug‘bekning observatoriyasi, o‘z davrida dunyodagi eng katta va eng ilg‘or kuzatuv markazlaridan biri bo‘lgan. Observatoriya orqali Ulug‘bek va uning shogirdlari yulduzlarning harakatini kuzatib, ilmiy tadqiqotlarni olib borishgan. Hozirda virtual reallik texnologiyalari yordamida ushbu observatoriya qayta tiklanmoqda, bu esa yoshlar va tadqiqotchilar uchun Ulug‘bekning ilmiy faoliyatini amalda his qilish imkoniyatini yaratadi. Virtual reallik vositalari yordamida yoshlar Ulug‘bek asbob-uskunalaridan foydalanib, yulduzlar kuzatuvini virtual shaklda amalga oshirishlari mumkin [3, 58]. Bu yosh avlodning astronomiya fani bilan tanishishi uchun ham katta imkoniyatdir.

Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida “Ziji Ko‘ragoniy” ma’lumotlarini chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratilmoqda. Sun’iy intellekt algoritmlari va mashinaviy o‘rganish usullari yordamida Zij ma’lumotlari aniqroq tahlil qilinib, yangi ilmiy statistik natijalar hosil qilinmoqda. Sun’iy intellekt yordami bilan bu astronomik kuzatuvlarda mavjud xatoliklarni aniqlash, to‘g‘rilash, shuningdek, o‘sha davr kuzatuv metodlarini zamonaviy sharoitda takomillashtirish mumkin [7, 92]. Bu ilmiy yutuqlar zamonaviy astronomiya fani uchun juda qimmatli bo‘lib, yosh avlodni yangi ilmiy izlanishlarga chorlaydi.

Bugungi kunda kengaytirilgan reallik texnologiyalari yordamida Samarqanddagi Ulug‘bek observatoriyasiga virtual sayohat uyushtirish imkoniyati mavjud. AR texnologiyalari orqali observatoriyaning o‘ziga xos tomonlarini va asbob-uskunalarining tuzilishini interaktiv shaklda ko‘rish mumkin. Yoshlar Ulug‘bekning yulduzlar harakati kuzatuvini qanday amalga oshirgani bilan yaqindan tanishishlari mumkin, bu ularni ilmiy izlanishlarga yo‘naltiradi va tarixiy ilmiy merosimizga qiziqish uyg‘otadi [5, 111]. Kengaytirilgan reallik orqali Ulug‘bekning shaxsiy ilmiy ishlari va kuzatuvlari jonli shaklda ko‘rsatilib, yoshlar uchun motivatsiya manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Ulug‘bekning astronomik ishlari xalqaro ilmiy hamkorlik doirasida keng o‘rganilmoqda. Yurtimizda va xorijda joylashgan yetakchi ilmiy markazlar, jumladan, AQSh, Yevropa va Osiyo davlatlari bilan ilmiy hamkorlik amalga oshirilmoqda. Masalan, AQSh va Yaponiyadagi universitetlar bilan hamkorlikda “Ziji Ko‘ragoniy”ning o‘sha davrdagi ilmiy ahamiyatini tadqiq etish loyihalari mavjud.

Bunday ilmiy hamkorliklar Ulug‘bekning ilmiy kashfiyotlarini xalqaro miqyosda kengroq tanitadi va uning merosini saqlashda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni ta’minlaydi [8, 75].

Masalan, Ulug‘bekning “Ziji Ko‘ragoniy” asarida keltirilgan astronomik ma’lumotlar, zamonaviy uskunalar yordamida o‘rganilganda, uning to‘g‘riligini tasdiqlaydi. Zamonamizda ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish jarayonida Ulug‘bek kashfiyotlari ko‘plab fan sohalariga, jumladan, fizikaga va matematikaga ham ta’sir etmoqda. Ulug‘bekning astronomiyaga qo‘shgan hissasi, shuningdek, kelajak avlodlar uchun motivatsiya manbai sifatida xizmat qiladi, ularni bilimga intilish va ilmiy izlanishga undaydi. Bugungi kunda zamonaviy dasturiy ta’minot va mobil ilovalar yordamida Ulug‘bekning “Ziji Ko‘ragoniy” asari bilan tanishish va uni chuqurroq o‘rganish imkoniyati mavjud. Maxsus mobil ilovalar yordamida asarni interaktiv ravishda o‘rganish, diagrammalar va grafiklar orqali har bir astronomik jismning joylashuvini tushunish mumkin. Bu yoshlar uchun ham ilmiy izlanish imkoniyatini kengaytirib, Ulug‘bekning astronomiyadagi yutuqlari haqida chuqur bilim olishlari uchun katta yordam beradi. Bundan tashqari, dasturiy ta’minot yordamida har bir kuzatuv natijasini modellashtirish, yangi ilmiy kashfiyotlar qilish imkoniyati paydo bo‘ladi [2, 160].

Zamonaviy texnologiyalar, masalan, 3D modellashtirish va sun’iy intellekt, Ulug‘bekning ilmiy merosini o‘rganishda yangi imkoniyatlar ochmoqda. Bugungi kunda astronomik kuzatuvlar uchun zamonaviy teleskoplar, radioteleskoplar va sun’iy yo‘ldoshlar yordamida amalga oshiriladigan tadqiqotlar Ulug‘bek yaratgan asarlar bilan bog‘liq o‘rganishlarni sezilarli darajada osonlashtirmoqda. Bu texnologiyalar yordamida yulduzlar katalogini yangilash, Ulug‘bekning taqvim va astronomik formulalarini yangicha tahlil qilish imkoniyatlari paydo bo‘ldi. 3D modellashtirish va simulyatsiya texnologiyalari Ulug‘bek observatoriyasining butun inshootini qayta tiklash imkoniyatini yaratadi. Yoshlar o‘sha davrda Ulug‘bek tomonidan ishlatilgan asbob-uskunalarni simulyatsiya orqali ko‘rib, amalda tajriba qilishi mumkin. Bunday 3D modellar Ulug‘bekning o‘z davridagi kuzatuv usullarini chuqurroq tushunishga imkon beradi va shu bilan birga yoshlarning ilmiy izlanishlarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi [1, 45]. 3D modellashtirish orqali observatoriyaning barcha qismlarini real ko‘rinishda tasvirlab, o‘rganish imkoniyati yoshlar uchun katta imkoniyat yaratadi.

Hozirgi zamon astronomik kataloglari bilan Ulug‘bekning “Ziji Ko‘ragoniy”da keltirilgan ma’lumotlarni taqqoslash imkoniyati yangi ilmiy natijalarni keltirib chiqaradi. Zamonaviy kuzatuvlar va Ulug‘bek kuzatuvlarini birgalikda tahlil qilish orqali yulduzlar va sayyoralar harakatini yanada chuqurroq o‘rganish mumkin. Zamonaviy teleskoplar yordamida Ulug‘bekning aniqlagan yulduz joylashuvlari

tekshirib ko‘riladi va natijalar taqqoslanadi, bu esa uning kuzatuvlarining to‘g‘ri va aniqligini tasdiqlash uchun imkoniyat beradi [4, 101].

Yosh olimlar, bugungi kunda Ulug‘bek merosini o‘rganish va tadqiq etishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishmoqda. Bu ularga nafaqat tarixiy merosni tushunishga, balki ilmiy izlanishlarni yangi bosqichga olib chiqishga yordam beradi. Misol uchun, yangi dasturiy ta’minot yordamida Ulug‘bekning astronomik yozuvlarini raqamlashtirish va tahlil qilish mumkin.

Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlar Ulug‘bekning astronomiya sohasidagi merosini yanada chuqur o‘rganish imkoniyatini beradi. Ularning kashfiyotlari nafaqat O‘zbekiston, balki butun dunyo ilm-faniga ta’sir etmoqda. Ulug‘bek kashfiyotlari bugungi ilm-fan taraqqiyotiga ko‘maklashayotgan shunday misollardandir. Shu sababli, zamonaviy texnologiyalar yordamida Ulug‘bek astronomik ishlarini o‘rganish nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham qimmatli hisoblanadi.

Ulug‘bekning kashfiyotlari, shubhasiz, hali uzoq yillar davomida o‘z ahamiyatini saqlab qoladi va kelajakda yanada chuqurroq o‘rganiladi. Bu tadqiqotlar, yosh avlod uchun ilm-fanga bo‘lgan qiziqishni oshirish va Ulug‘bekning merosini ulug‘lashga qaratilgan yondashuvlar sifatida muhimdir. Ulug‘bekning ilmiy merosi hozirgi zamon talablariga javob berish orqali, avlodlarni o‘ziga jalb qilmoqda va ularga o‘rnak bo‘lmoqda.

Xulosa

Zamonaviy texnologiyalar yordamida Ulug‘bekning ilmiy merosi bugungi kunda yanada kengroq o‘rganilib, ilmiy izlanishlar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Ulug‘bek o‘z davrida astronomiya sohasida olib borgan izlanishlari bilan nafaqat O‘rta Osiyo, balki dunyo ilm-fani rivojiga ham katta hissa qo‘shgan. Shu sababli, uning “Ziji Ko‘ragoniy” asari va observatoriyasi bugungi kundagi yoshlar uchun katta ilhom va tajriba manbai hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida uning ilmiy merosini o‘rganish nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham qimmatli hisoblanadi. Ulug‘bekning astronomiyaga qo‘shgan hissasi, shubhasiz, hali uzoq yillar davomida o‘z ahamiyatini saqlab qoladi va kelajakda yanada chuqurroq o‘rganiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Hasanov M. 3D modellashtirish va ilmiy merosni o‘rganish. Toshkent: Adolat Nashriyoti, 2018. – 275 b.
2. Ismoilov E. Mobil ilovalar orqali Ulug‘bek asarlarini o‘rganish. Samarqand: Ilmiy Nashriyot, 2023. –195 b.

3. Karimov B. Ulug‘bekning ilmiy merosi va zamonaviy texnologiyalar. Samarqand: Ilm-Fan, 2019. –312 b.
4. Komilov N. Zamonaviy yulduz kataloglari va tarixiy kuzatuvlar. Toshkent: Yangi Olam Nashriyoti, 2023. – 231 b.
5. Qodirov D. Ulug‘bek observatoriyasining virtual tiklanishi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Nashriyoti, 2020 . –254 b.
6. Sodiqov A. Zamonaviy texnologiyalar va astronomiya merosi. Toshkent: Yangi Nashr, 2022. –245 b.
7. To‘raqulov Sh. Astronomiya kashfiyotlarini sun’iy intellekt yordamida o‘rganish. Buxoro: Buxoro Universiteti Nashriyoti, 2021. –180 b.
8. Xudoyberdiyev F. Ilmiy hamkorlik va Ulug‘bek merosi. Toshkent: Fan va Texnologiya Nashriyoti, 2024. –208 b.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

MAXTUMQULI IJODINING O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TADQIQI

Kadirova Zaynura Zaynidinovna
Termiz davlat universitet o‘zbek tili va adabiyoti
kafedrasi dotsenti (PhD)

Annotatsiya: maqolada Maxtumquli she’rlari atroflicha tahlil qilinib, uning lisoniy tanlovlari asarlaridagi she’riy va estetik fazilatlarga qanday hissa qo‘shishi yoritilgan. Muallif, shuningdek, Maxtumquli tilining qo‘llanishidagi madaniy-tarixiy ta’sirlarni muhokama qilib, o‘z davrining kengroq ijtimoiy-siyosiy kontekstini yoritadi.

Kalit so‘zlar: Maxtumquli, o‘zbek tilshunosligi, she’riyat, lingvistik tahlil, fonetika, morfologiya, sintaksis, semantika, madaniy ta’sirlar.

Har bir adabiyot namoyondalari borki, ularni ijodini tadqiq qilmasdan bo‘lmasa. Chunki ularning har biri o‘z yozish uslubi, o‘z ijod qobiliyatiga ega insonlardir. Ularning ijodini tadqiq qilish bizga ular haqida umumiy ma’lumotlarga ega bo‘lishimizga, ijodkor asarlarini qiyoslab o‘rganishimizga, ijodkor janri,uslubi,so‘z qo‘llash san’ati va asarlari ko‘lamini bilishimizga olib keladi. Shunday ekan, quyida Maxtumquli ijodining o‘zbek tilshunosligidagi tadqiqi bilan tanishamiz.

Ulug‘turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumquli 1733-yil Atrak daryosi bo‘yidagi Xojigovshan ovulida tug‘ilgan. Shoirning ilk ustozi Ozodiy taxallusi bilan she’rlar yozgan otasi Davlatmamad edi. Oilada savodini chiqargan shoir Niyozsolih mulla qo‘lida ta’lim ola boshlaydi. Maxtumquli o‘tkir zehni va intiluvchanligi sababli boshqa o‘quvchilardan ajralib turar edi. Keyinchalik shoir o‘qishini Qiziloyoqdagi Idris bobo madrasasida, Xivaning Sherg‘ozixon madrasasida va ma’lum bir vaqt Buxorodagi Ko‘kaldosh madrasasida ham o‘qib, ilmini kamolga yetkazganligi haqida aytib o‘tiladi. Maxtumquli 9 yoshidanoq she’rlar mashq qila boshlaydi. U Afg‘oniston,Eron,Hindiston,Ozarbayjon kabi davlatlarga hamda Samarqand,Toshkent,Turkiston kabi bir qancha shaharlarga sayohat qilib, u joylarning adabiyoti bilan qiziqib ko‘rgan. Bu esa shoirning she’rlarida ushbu mamlakatlarga tegishli joy nomlarining mavjudligi orqali isbotlanadi.Masalan, Mirzo Kenjabekning taxminicha, shoir bir she’rida “Zangi boboni ko‘rsam” deyishiga ko‘ra, u Toshkentga

ham kelganligini aytadi. Shoir qayerda bo‘lishidan qat’iy nazar o‘z xalqining g‘amini,ozodligini,doimo gullab yashnashishini birinchi o‘ringa qo‘yib yashagan.
Bu esa uning she’rlarining mavzusida ham sezilib turadi. Masalan, “Turkman binosi”, “Adolat yaxshi” nomli she’rlari orqali ham ko‘plab talqinlarni bilsak, bo‘ladi. Shoir haqida qancha gapirsak ozdir. Chunki shoir ijodining ko‘lami juda ham keng va o‘rnak bo‘la oladigan darajada desak adashmaymiz.
Maxtumquli ijodi lirik she’rlar,liro-epik dostonlar,g‘azal,mumtoz she’riyat yo‘lida bitilgan to‘rtlik,muxammas va xalqona ohanglarda yozilgan she’rlardan iboratdir. Shoir ijodi bilan shug‘ullangan mutaxassislarning fikricha, shoir ijodining umumiy hajmi o‘n ming misradan ortiqroqni tashkil etadi. Hozirgi kunda Maxtumquli asarlari va qo‘shiqlari bizgacha yetib kelgan bo‘lib, ular o‘zbek olimlari va boshqa millat vakillari tomonidan ham o‘rganilib kelinmoqda.
Shoir barcha turkiy xalqlar qatori, o‘zbek xalqining ham o‘z shoiriga aylanib ketgan. Chunki shoir she’rlari xalqimiz orasida asrlar davomida mashhur bo‘lganligi hech kimga sir emas. Bu esa o‘z navbatida shoir she’riyatining yuksak darajada ekanligidan ham dalolat beradi. Asarlarining qo‘lyozmalari keng tarqalib, toshbosmada Toshkent va Xiva shaharlarida bir necha bor nashr qilingan bo‘lib, Toshkentda chiqadigan “Turkiston viloyatining gazeti” da e’lon ham qilingan. Hozirgi kunda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida Maxtumquli she’rlarini o‘z ichiga olgan 5ta qo‘lyozma saqlanib kelinmoqda.
Ustoz adabiyotshunoslar G‘aybulla Salomov, Rahmatulla Barakayev, Masharif Saparovlar shoir asarlari o‘zbekcha tarjimasi yuzasidan tadqiqot olib borganlar. Bulardan keyin esa Oxunjon Sobirov, Mamatqul Jo‘rayevlar Maxtumquli va o‘zbek folklori bilan bog‘liq tadqiqot ishlari olib borib bir qancha maqolalar e’lon qilishgan hamda Ibrohim Haqqul ijodkor she’riyatining mavzu ko‘lami va obrazlar olamini tahlil qilib, Maxtumquli ijodida Ahmad Yassaviyning ta’sirini ayrim joylarda izohlab o‘tadi. Bu kabi tadqiqotlar natijasida o‘zbek kitobxonlari o‘rtasida shoir ijodiga qiziqish yanada ortib ketdi.
Maxtumquli she’rlari o‘zbek olimlari Jumaniyoz Sharipov, Jumaniyoz Jabborov, Muzaffar Ahmedov, Mirza Kenjabek va boshqalar orqali o‘zbek tiliga tarjima qilinib, turli to‘plam va darsliklarga kiritilgan.Og‘ir mustamlaka zamonlarida Maxtumquli she’riyatini takror va takror o‘zbek kitobxonlariga taqdim etgan tarjimon Jumaniyoz Sharipov shoir ijodiga qo‘l urayotgan tarjimonlarning hammasiga haqli ustozdir. U Maxtumqulining uch yuzi o‘n to‘rtta she’rini tarjima qilib, 1958-yilda “Tanlangan asarlar” nomi ostida chop ettirgan edi.Bu kitobga sharqshunos Ye.Bertels yozgan so‘zboshi va professor G.Choriyev qalamiga mansub “Maxtumquli” nomli portret

xarakteridagi katta maqola kiritilgan. O‘zbek o‘quvchilari istagiga binoan bu kitob yana 1960 va 1963-yillarda tahrirlangan holda qayta nashr etildi. “Maxtumquli she’riyatidan” nomli shoir she’rlari to‘plami esa 1976-yil 150 ming nusxada chop etildi.

Mustaqillik yillarida Maxtumquli ijodining yangi tarjimalari paydo bo‘la boshladi.Shoir va tarjimon Muzaffar Ahmad shoirning yetmishga yaqin she’rlarini tarjima qilib, 1955-yili “Saylanma” nomida nashr qildirdi. Bundan tashqari tarjimon Olim To‘rayev qardosh xalq ijodkorining qirq beshta yangi she’rlarini o‘zbekchaga o‘girib, “Yor, jamoling ko‘rgali” nomli kitob e’lon qildi. Mirzo Kenjabek shoirning ilgari hukmron mafkura yo‘l qo‘ymagan diniy mazmundagi she’rlarini o‘zbekchaga tarjima qilib, “Saylanma” deb ataydi va unda o‘zining “Maxtumquli –valiy shoir” degan maqolasini ham kiritadi. Shu bilan birga Muhammad Ali, Oxunjon Safarov, Nosir Muhammadlarning tarjimalari hamda Vohid Zohidov, Vohid Abdullayev, Rahmonqul Orzibekov, Qobil Tohirov, Rahmatulla Inog‘omov, Baxtiyor Nazarov,Najmiddin Komilov kabi adabiyotimiz darg‘alari shoir ijodini o‘zbek-turkman aloqalari nuqtayi nazaridan o‘rganishgan. Bu esa o‘zbek xalqiga shoir ijodidan bahramand bo‘lish imkoniyatini yaratdi. Bundan tashqari S.Erkinov, K.Toxirov, K.Quronboyev, B.Karimovlar ma’lum darajada shoir ijodi xususida tadqiqotlar olib borgan. O‘zbek tilshunosi A.Boboyev shoirning 700 ga yaqin lirik asarlari bizgacha yetib kelganligi haqida ma’lumot beradi. O‘zbek olimasi S.Shukrullayeva esa Sharqshunoslik institutidagi 1997-raqamli qo‘lyozmada shoirning 900 dan ortiq she’r-u g‘azallari mavjudligini aytib o‘tadi.

Olim Mirzo Kenjabek shoir haqida shunday deydi:”Maxtumquli turkman she’riyatida shakl va mazmun novatori bo‘lib qoldi. U g‘azalchilikni har tomonlama mukammallashtirdi, g‘azalda ishq-muhabbatni ijtimoiy mavzu bilan bog‘lab rivojlantirdi.Maxtumquli she’rlarining vazni ravon,o‘ynoqi tili esa juda sodda bo‘lganligidan xalq orasida tez tarqaldi, kuyga solinib aytiladigan bo‘ldi”.

Xalqimiz orasida hozirgacha ham shoirning “Namasan”, “Etmasin”, “Oshiq bo‘lmisham”, “Aylar” va boshqa bir qancha qo‘shiqlari sevib tinglanib kelinadi.

Shoir qo‘shiqlarining jozibadorligi hech qachon insonni o‘zidan bezdirib qo‘ymaydi. Bu ham ijodkorning bir yutug‘idir.

Maxtumquli ijodining tadqiqi borasida shuni aytib o‘tish kerakki, surxondaryolik Shayx Abdulmo‘min va Jumanazar Zulpiyevlarning ham tarjimonlar qatorida katta o‘rni bor. Chunki ikkalasi ham o‘ttiz besh yildan beri shoir she’rlarini o‘zbekchaga o‘girib keladi. Masalan, ijodkorlar “Kamalak” nashriyoti orqali “Bu naqldir…”(1991), O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi jamg‘armasi orqali esa “Maxtumquli

she’rlari”(2003) nomi bilan tarjimalarini chop etishgan. 2008-yilda hamkorlikda “O‘zbekiston” nashriyotida “Saylanma” nomli kitobimi besh ming nusxada nashrdan chiqardilar. Bu ko‘lamdagi tadqiqot ishlarini olib borish ham ko‘plab qiyinchiliklar orqasidan shu darajaga yetib kelganligini hech kim inkor eta olmaydi.

Hamidulla Xasanov shunday yozadi:”Maxtumquli Firog‘iy nihoyatda zo‘r, ta’sirli, xalqqa yoqadigan, turkmanga ham, o‘zbekka ham o‘z tilidek tushuniladigan she’rlari bilan butun Sharqqa mashhurdir. Uning asarlarini Suriyada ham, Iroqda ham, Turkiya va Eronda ham, Afg‘oniston va Arabistonda ham turkmanlar faxr bilan kuylaydilar. Afg‘onistonda bir keksa turkman baxshisi borligini eshitdim, u Maxtumquli she’rlarini mahorat bilan ijro etishda nom chiqargani uchun o‘zini “Maxtumchi” der ekan”.

Maxtumquli ijodining o‘zbek adabiyotidagi tadqiqi to‘g‘risida yana qancha gapirsak ham kamdir. Bunday tadqiqotlar qatorida O‘zbekiston poytaxti Toshkent shahrida 2017-yil 19-may kuni turkman shoiri Maxtumquli haykali ochilganligi va shu munosabat bilan haykal joylashgan ko‘chaga Maxtumquli nomi berilganligi o‘zbek xalqining shoir ijodiga bo‘lgan e’tibori desak to‘g‘ri bo‘ladi, menimcha. Yaqin o‘tgan kunlar ichida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Buyuk turkman shoiri va mutafakkiri Maxtumquli tavalludining 300 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi qarori yana bir bor o‘zbek va turkman xalqlari ma’rifatidagi mustahkam rishtalarning yorqin namunasi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, Maxtumquli ijodining ko‘lami va mavzu qamrovi kengligi hamda xalq hayotini aks ettirishi, qo‘shni xalqlar bilan aloqasi uning ijodini yanada yuksak darajada bo‘lishiga olib kelmoqda. Buni esa yuqoridagi misollar orqali ham ko‘rishimiz mumkin. Shunday ekan har bir xalq adabiyot va madaniyatlar almashinuvi orqali bir-biriga ta’sir ko‘rsatmasdan qolmaydi. Bular esa xalqlar o‘rtasidagi rishtalarni ma’lum darajada yanada mustahkam bo‘lishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov M. Makhtumkuli divani: falsafa, estetika, o'zbek adabiylari. Tashkent: Yosh gvardiya. 2005-yil.
2. Allayarov O. Makhtumkuli divani: falsafa, ijodiyat, poetika. Tashkent: Adolat. 2015-yil
3. Арипов Б. Махтумқули девони ва фалсафа. Ташкент: Ғафур Ғ'улом. 2008 йил.
4. Қуромбоев К. Ўзбек-туркман адабий алоқалари. Т. 1978.
5. Қуронбоев К. Махтумқули шеърияти. Ўзбекистонда.Т.1978.
6. Махтумқули. Дунё ўтиб борадур. “Шарқ” нашриёти.Т.2007.
7. Махтумқули. Сайланма. Ёзувчи нашриёти. 1995.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

O‘ZBEKISTON TARIXI VA ULUG‘BEKNING ILMIY FAOLIYATI

Kadirova Zaynura Zaynidinovna
Termiz davlat universitet o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti (PhD).
zaynuraqodirova@gmail.com
+998975338834

Annotatsiya: Mirzo Ulug‘bekning ilmiy faoliyati O‘zbekiston tarixida o‘chmas iz qoldirdi. Uning astronomiya, matematika va ilm-fanga qo‘shgan hissasi nafaqat o‘z davri, balki keyingi avlodlar uchun ham katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Ulug‘bek merosi milliy g‘urur va tarixiy boylik sifatida qadrlanadi.
Kalit so‘zlar: Mirzo Ulug‘bek, O‘zbekiston tarixi, ilmiy faoliyat, astronomiya, meros.
Аннотация: Научная деятельность Мирзо Улугбека оставила неизгладимый след в истории Узбекистана. Его вклад в астрономию, математику и науку имеет большое значение не только для его времени, но и для последующих поколений. Наследие Улугбека ценится как национальное достояние и историческое богатство.
Ключевые слова: Мирзо Улугбек, история Узбекистана, научная деятельность, астрономия, наследие.
Annotation: Mirzo Ulugbek’s scientific work left an indelible mark on the history of Uzbekistan. His contributions to astronomy, mathematics, and science are of great importance not only to his era but also for future generations. Ulugbek’s legacy is cherished as a source of national pride and historical wealth.
Keywords: Mirzo Ulugbek, Uzbekistan history, scientific activity, astronomy, legacy.

Kirish

O‘zbekiston tarixi va madaniyatida Mirzo Ulug‘bek o‘zining noyob o‘rni bilan alohida ajralib turadi. U, nafaqat buyuk olim, balki zamonasining eng yetakchi astronomi va matematiklaridan biri sifatida tarix sahnasiga chiqqan. 1394-yilda Samarqandda tug‘ilgan Ulug‘bek, Amir Temurning nabirasi bo‘lib, o‘z hayotida ilm-fanga, ayniqsa astronomiyaga bo‘lgan chuqur qiziqishini namoyon etgan. Ulug‘bekning ilmiy faoliyati, uning yurtida ilm-fan va madaniyatning ravnaq topishiga xizmat qilgan. Uning qo‘l ostida tashkil etilgan astronomik observatoriya, o‘sha davrning eng ilg‘or ilmiy muassasalaridan biri sifatida tanilgan.

Ulug‘bekning eng muhim asari «Ziji Ko‘ragoniy», bu asar yulduzlar harakatini va ularning koordinatalarini aniq o‘lchashga asoslangan. Bu kashfiyot, o‘z zamonida

birinchi marta yulduzlar xaritasi tayyorlash imkoniyatini yaratdi. Ulug‘bekning astronomik ishlari nafaqat o‘z davrida, balki keyingi asrlarda ham ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilib, qadrlanadi. U, shuningdek, trigonometrik funksiyalarni rivojlantirishda va geometriya nazariyalarini takomillashtirishda muhim rol o‘ynagan. Uning ilmiy merosi O‘zbekiston tarixida qadrli joyga ega bo‘lib, nafaqat o‘z davrining ilmiy qiyofasini belgilab berdi, balki kelajak avlodlarga ham kuchli ilhom manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Mirzo Ulug‘bek ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga katta e’tibor qaratgan. Uning zamonida Samarqandda tashkil etilgan akademiya, nafaqat o‘z vatanida, balki butun Sharqda eng ilg‘or ta’lim muassasalaridan biri sifatida tanilgan. U o‘zining ilmiy faoliyati davomida ko‘plab talabalarni tarbiyalab, ularning ilmiy kashfiyotlarga bo‘lgan qiziqishini oshirgan. Ulug‘bekning o‘zi bu akademiyada o‘qituvchi sifatida faoliyat yuritib, o‘z bilimini boshqalar bilan baham ko‘rishga intilgan. Shuningdek, Ulug‘bekning ilmiy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Zamonaviy texnologiyalar yordamida uning asarlari yanada chuqur o‘rganilmoqda. Ulug‘bekning kashfiyotlari, nafaqat astronomiya, balki boshqa ilmiy sohalarda ham o‘zgarishlarga olib kelgan. Ulug‘bekning merosi, O‘zbekiston tarixida milliy g‘urur va madaniy boylik sifatida e’tirof etiladi. Bu merosning o‘rganilishi va o‘rganish usullari, kelajak avlodlarga ilm-fan va ta’limning ahamiyatini anglatadi.

Shunday qilib, Mirzo Ulug‘bekning ilmiy faoliyati va uning O‘zbekiston tarixidagi o‘rni har doim yuksak baholanadi. Uning ishlari, nafaqat o‘z davrida, balki keyinchalik ham ilm-fan va ta’limga yangi yondashuvlarni olib kirishda muhim rol o‘ynadi. Bu maqolada, Ulug‘bekning ilmiy faoliyati, kashfiyotlari va ularning O‘zbekiston tarixiga qo‘shgan hissasi haqida so‘z yuritamiz. Ulug‘bekning merosi nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki bugungi kunda ham kelajak avlodlar uchun muhim ma’naviy motivatsiya manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy qism

Ulug‘bekning ilmiy faoliyatining yana bir muhim jihati uning o‘z zamonida o‘qituvchilarga qo‘shgan hissasidir. Ulug‘bek, o‘z ilmiy tadqiqotlari bilan birga, ta’lim muassasalarini tashkil etgan va o‘quvchilarni o‘qitish uchun mukammal dasturlarni ishlab chiqqan. U o‘qituvchilarni tayyorlashga katta e’tibor qaratgan va ular orqali ilm-fan sohasida ko‘plab o‘qituvchilarni tarbiyalagan. Bu jarayon, o‘z navbatida, O‘zbekistonning ilmiy darajasini ko‘tarish va keyingi avlodlarni ilm-fanga tayyorlashda muhim rol o‘ynagan [9, 82].

Ulug‘bekning eng muhim ilmiy asari “Ziji Ko‘ragoniy”dir. Bu asar yulduzlar harakatini, ularning pozitsiyalarini aniqlashda ko‘plab tajribalarni o‘z ichiga oladi.

“Ziji Ko‘ragoniy” asarida ko‘plab astronomik ma’lumotlar to‘plangan bo‘lib, ularda 1018 ta yulduz va ularning koordinatalari keltirilgan. Ushbu asar, nafaqat astronomiya, balki matematikada ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, trigonometrik funksiyalarni kiritganligi bilan e’tiborni tortadi. Ulug‘bekning astronomik kashfiyotlari o‘z davrida ilmiy rivojlanishning yangi bosqichini ochgan.

Ulug‘bekning astronomiya sohasidagi kashfiyotlari, kelajak avlodlar uchun yangi yo‘nalishlar va imkoniyatlar yaratdi. Uning yulduzlar pozitsiyalari haqidagi to‘plamlari va matematik formulalari hozirgi zamonda astronomik tadqiqotlar uchun asos sifatida xizmat qilmoqda. U, shuningdek, yulduzlarning harakatlarini kuzatish uchun yangi usullar ishlab chiqqan, bu esa astronomiyaning rivojlanishiga yordam berdi. Ulug‘bekning tadqiqotlari asosida zamonaviy astronomlar yulduzlar va sayyoralarning harakatlarini aniqroq tushunish imkoniyatiga ega bo‘lmoqdalar [7, 50].

Ulug‘bek, matematikada ham katta kashfiyotlar qilgan. U, masalan, geometrik shakllar, trigonometrik funksiyalar va hisoblash metodlari bo‘yicha yangi yondashuvlarni taklif etdi. Uning matematik asarlarida keltirilgan formulalar, nafaqat astronomiyada, balki muhandislik va fizikada ham qo‘llanilmoqda. Ulug‘bek matematikasi o‘z davrining eng ilg‘or matematik asarlaridan biri hisoblanadi va uning ta’siri zamonaviy matematik tadqiqotlarga ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatgan [2,35].

Ulug‘bek, o‘z hayoti davomida ilm-fanni rivojlantirish uchun katta sa’y-harakatlar qilgan. U 1420-yillarda Samarqandda o‘zining ilmiy observatoriyasini tashkil etgan. Bu observatoriya o‘z davrida eng ilg‘or ilmiy muassasa hisoblangan. Ulug‘bek astronomiyasi va matematikasi bo‘yicha ko‘plab o‘qituvchilar va olimlarni tarbiyalagan. Observatoriya orqali olimlar yulduzlarni o‘rganish va astronomik tadqiqotlar olib borish imkoniyatiga ega bo‘lgan. Ushbu muassasa o‘z vaqtida Sharq va G‘arb olimlari o‘rtasida ilmiy fikrlar almashishiga zamin yaratgan.

Mirzo Ulug‘bek faqatgina ilm-fan sohasida emas, balki adabiyot va san’atda ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. U, ilm-fan va san’atni birlashtirgan holda, o‘z asarlarini yaratgan shoir va yozuvchilarni qo‘llab-quvvatlagan. Ulug‘bekning ilmiy muassasalari nafaqat astronomiya va matematika, balki san’at va madaniyat sohalarida ham faoliyat olib borgan. O‘z vaqtida ilmiy va madaniy tadbirlar o‘tkazib, yozuvchilar va shoirlar o‘rtasida g‘oyalar almashinishiga yordam bergan [5, 49].

Ulug‘bekning ilmiy merosi O‘zbekiston xalqi uchun milliy g‘urur manbai hisoblanadi. Uning hayoti va faoliyati o‘z xalqiga bo‘lgan ishonchni mustahkamladi va ilm-fan sohasida yuksalishga undadi. Bu, shuningdek, kelajak avlodlarga o‘z ajdodlari merosiga ega bo‘lishlari va ilm-fanga bo‘lgan qiziqishlarini oshirishda muhim rol

o‘ynaydi. O‘zbekiston Respublikasi tomonidan har yili 23-mart kuni Ulug‘bek kuni sifatida nishonlanishi, uning ilmiy merosini e’zozlashga qaratilgan sa’y-harakatlarning bir qismidir [6, 90]. Mirzo Ulug‘bek, o‘z zamonida O‘zbekistonni ilm-fan va madaniyat markazi sifatida tanitdi. U, Markaziy Osiyodagi boshqa davlatlar bilan ham ilmiy aloqalarni o‘rnatgan. O‘rta asrlar davomida Ulug‘bekning ilmiy faoliyati nafaqat O‘zbekiston, balki butun musulmon olami uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan. U o‘z vaqtida yirik olimlar, muhandislar va san’atkorlar bilan yaqindan hamkorlik qilgan va ularning bilimlarini birlashtirib, yangi ilmiy g‘oyalarni yaratgan [9, 88].

Ulug‘bekning ilmiy faoliyati o‘z zamonida katta ta’sir ko‘rsatdi. U kashfiyotlaridan tashqari, o‘z zamonasining eng yaxshi o‘qituvchilardan biri sifatida tanilgan. Ulug‘bekning ta’limi va tarbiyasi ostida ko‘plab yoshlar ilm-fan sohasida o‘z qobiliyatlarini rivojlantirishga erishdilar. U, shuningdek, matematikada yangi yondashuvlar ishlab chiqdi va astronomiya sohasida o‘z tadqiqotlari orqali yangi bilimlarni kiritdi. Ulug‘bekning bilimga bo‘lgan intilishi va o‘z davrida ilm-fanga qo‘shgan hissasi, bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar va o‘qituvchilar uchun namunadir. Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar yordamida Ulug‘bekning ilmiy asarlarini o‘rganish jarayoni davom etmoqda. Kompyuter dasturlari va astronomik simulyatsiyalar orqali Ulug‘bekning asarlarida keltirilgan ma’lumotlarni yanada chuqurroq tahlil qilish imkoniyatlari yaratilgan. Bu esa nafaqat Ulug‘bekning o‘zi, balki uning merosini o‘rganish va rivojlantirishda yangi imkoniyatlar ochmoqda [7, 55].

Mirzo Ulug‘bek O‘zbekiston tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk shaxsdir. U, Amir Temur davrida yurtning ilm-fan va madaniyatini rivojlantirishga katta e’tibor qaratgan. Ulug‘bekning harakatlari natijasida Samarqand ilmiy va madaniy markazga aylanishi mumkin bo‘ldi. U o‘z davrida ko‘plab madaniy tadbirlarni o‘tkazgan, shuningdek, adabiyot, san’at va musiqaga ham katta ahamiyat bergan. Bu bilan u nafaqat astronomiya va matematika, balki boshqa sohalarda ham yangiliklarni kiritishga muvaffaq bo‘ldi.

Mirzo Ulug‘bekning ilmiy merosi bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Zamonaviy texnologiyalar yordamida uning asarlari yanada chuqur o‘rganilmoqda. Ulug‘bekning astronomik kashfiyotlari, nafaqat astronomiya, balki boshqa ilmiy sohalarda ham o‘zgarishlarga olib kelgan. Uning asarlari orqali zamonaviy olimlar yulduzlarning harakatlarini o‘rganish va kosmik tadqiqotlarni amalga oshirishda ilhomlantiruvchi manba sifatida foydalanmoqdalar.

Ulug‘bekning ilmiy faoliyati nafaqat o‘z zamonida, balki kelajak avlodlar uchun ham muhim ahamiyatga ega. U ilm-fan va ta’limning ahamiyatini anglatadi va yosh

avlodlarni ilm-fanga intilishga undaydi. Ulug‘bek merosi O‘zbekiston tarixida milliy g‘urur manbai bo‘lib, yoshlarni o‘z ajdodlari bilan faxrlanishga undaydi. Ularning intilishi va qiziqishlari, ilm-fanning rivojlanishiga xizmat qiladi. Mirzo Ulug‘bekni o‘rganish orqali yoshlar o‘zlariga bilim olishda, kashfiyotlar qilishda va innovatsiyalar yaratishda motivatsiya topadilar.

Xulosa

Shunday qilib, Mirzo Ulug‘bekning ilmiy faoliyati O‘zbekiston tarixi va madaniyatida muhim o‘ringa ega. U, o‘z zamonida eng ilg‘or astronom va matematik sifatida tanilgan. Ulug‘bekning ilm-fanga bo‘lgan qiziqishi va kashfiyotlari, bugungi kunda ham ilm-fan va ta’lim sohasida yangiliklarni kiritishda muhim ahamiyatga ega. Uning merosi, kelajak avlodlar uchun nafaqat ilmiy motivatsiya, balki o‘z vataniga va madaniyatiga bo‘lgan sevgi va g‘urur hissini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ulug‘bekning hayoti va faoliyati, yoshlarni ilhomlantirishda, ularning o‘z maqsadlariga erishishida muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Akramov A. Mirzo Ulug‘bekning astronomik ishlari. Toshkent: O‘zbekiston davlat nashriyoti, 2011. 250 b.
2. Anarov A. Ulug‘bek astronomiyasi: tarixiy ahamiyati va zamonaviy o‘rganilishi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2005. – 29 b.
3. Bunyodov D. Ulug‘bek va uning ilmiy merosi. Toshkent: Fan nashriyoti, 2004. –320 b.
4. G‘afurov A. "O‘zbekiston tarixi va madaniyatida Ulug‘bekning o‘rni". O‘zbekiston madaniyati va san’ati jurnali, 5[2], 30-38, 2019.
5. Karimov I. A. . O‘zbekistonning ulug‘ shaxslari. Toshkent: Uzbekistan nashriyoti, 2000. –45 b.
6. Mirzaev A. Mirzo Ulug‘bekning ilmiy merosi. Toshkent: O‘zbekiston fanlar akademiyasi, 2015. – 88 b.
7. Muhammad, N. [1996]. Mirzo Ulug‘bek: Hayoti va ijodi. Toshkent: Ma’rifat nashriyoti, 1996. –33 b
8. Qodirov F. Ulug‘bek: tarix, hayot va ilmiy izlanishlar. Toshkent: O‘zbekiston fanlar akademiyasi, 2014. 350 b.
9. Saidov R. O‘zbekiston tarixi va madaniyati. Toshkent: Yangi avlod nashriyoti, 2010. – 75 b.

10. Shukurov A. "Mirzo Ulug‘bek: O‘zbekiston tarixi va madaniyatida joyi". O‘zbekiston tarixi va madaniyati jurnali, 3[1], 15-25, 2016.
11. Siddiqov N. "Ulug‘bek va uning zamonasining ilmiy muhit". Tadqiqotlar va ilmiy jurnallar, 2[4], 40-52, 2010.
12. Yusufov E. Astronomiya tarixi va O‘zbekistondagi rivoji. Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 280 b.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

MAXTUMQULI IJODIDA KO‘CHIMLAR TAHLILI

Kadirova Zaynura Zaynidinovna
Termiz davlat universitet o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti (PhD).

Annotatsiya: maqolada ko’chimlarni tahlil qilish orqali Maxtumqulining o'z davri ijtimoiy, siyosiy va madaniy manbalarga qanday munosabatda bo'lganligi yoritilgan. Shuningdek, u ko’chimlarning she’riyatda shakllantirishi, yangi uslublar, janrlar va ifoda shakllarining paydo bo'lishiga olib kelishi haqida ma’lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: Metonimiya, metafora, ma’no ko‘chish, jozibadorlik, ekspressivlik, ifoda kuchi, o‘xshashlik, didaktika, “Saylanma”

Bilamizki, til bu aloqa-aralashuv vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Tilning rivojlanishida bu kommunikativlik sifati kamlik qiladi. Ushbu sifatdan tashqari turli xildagi so‘z shakllari, shevalardan yangi so‘zlar hosil qilish va turli qochirimlardan foydalanish orqali boyib boradi. Inson nutq so‘zlar ekan, o‘z fikri ifodasi bayonida borliqdagi narsa-hodisalarga turli xildagi nutqning ta’sirchanligini yanada oshiruvchi vositalardan ham keng foydalanadi. Ulardan faol qo‘llanadigan vositalardan biri ko‘chimlar asosiy vazifani bajaradi. Nutqimiz davomida, albatta ushbu birliklardan foydalanamiz. Bu vositalar erkalash, g‘azab, nafratlanish, qoyil qolish, kinoya, piching va hayratlanish kabi ma’nolarda o‘z aksini topadi, bular esa ekspressivlik bo‘yog‘ini nutq jarayonida yana ham oshirishga xizmat qiladi. Ma’no ko‘chishining qay tariqa yuzaga chiqishi asosida metonimiya, metafora, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi turlari keng tarqalgan. Yuqoridagi sanab o‘tilgan turlardan eng keng tarqalgani va keng foydalaniladigani metafora hisoblanadi. Metafora bu_ ma’no ko‘chishining bir turi bo‘lib, bunda asosan, o‘xshashlik o‘xshashlik jarayoni asosida kuchim yuzaga keladi. Bu esa metaforaning asosiy va birlamchi xususiyati hisoblanadi.

Ma’no ko‘chish turlari har bir xalqning o‘tmish madaniyati va tafakkuri mahsuli bo‘lib, yillar davomida paydo bo‘lgan qarashlar ifodasi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Aynan mana shu ifodalar orqali tilning boyish imkoniyatini baholashimiz mumkin. Shu jumladan, bugun keng ko‘lamda foydalanayotgan metonimiya, metafora sinekdoxa, vazifadoshlik kabi kuchim turlarimiz bilan ularning oldingi davrlardagi ko‘rinishlarini farqlash va tahlil tadqiq qilish masalalari yuzaga chiqadi. Ushbu ko‘chimlarning bevosita badiiy asarlar misolida tahlilini ko‘rib chiqamiz. Tog‘ay Murod ijodini oladigan bo‘lsak, tahlil qilish jarayonida “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” asarida

ko‘chimlarning qadimiy namunalari ham o‘z aksini topgan. Xususan, ushbu asarning 6-betida „ Qish qaridi ’’ gapida metanomik ko‘chim, 12-betida esa “Kinoteatr qad ko‘tardi” gapida metaforik, yoki bo‘lmasa “Imperiyaning qadami borgan” kabi qismlarini bevosita tahlilga chorlasak maqsadga muvofiq deb hisoblayman.

Shu o‘rinda turkman klassik adabiyotining otasi “Firog‘iy” taxallusi bilan mashhur bo‘lgan Maxtumquli “Saylanma” ning sermazmunligi va serqirraligi bilan ajralib turadi. Maxtumquli ijodiga nazar soladigan bo‘lsak, Sharq klassik poeziyasini, ayniqsa Alisher Navoiy ijodini o‘rgangan va keyinchalik sekin-astalik bilan mana shunday ijod qilishga kirishadi. Maxtumquli garchand turkman farzandi bo‘lsa-da, Xiva madrasalarida ta’lim olib, she’rlarini o‘zbek tilida nashr ettirgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, ushbu yozuvchi poeziyasida didaktika (qadimgi yunoncha didaktikos _ “o‘rgatuvchi”, “ta’lim beruvchi”) juda ham kuchli shoirdir. U o‘z she’rlarida ko‘chim , mubolag‘a, o‘xshatish va shu kabilar vositasida, asosan, odob-axloq masalalari , nafaqat o‘z zamonasi balki bugungi kunga qadar ahamiyatini yo‘qotmagan. Maxtumquli ijodining turkman tarixidagi o‘rni, uning o‘zbek-turkman adabiy aloqalar sohasidagi ahamiyati B. Qoriyev, G. Choriyev, M.Kosev, U Abdullayev, A. Qilichturdiyev kabi taniqli turkman olimlarining ilmiy ishlarida o‘z aksini topgan. Maxtumquli asarlari asosan she’rlari janriy va shakliy o‘ziga xosligi , xalqchilligi bilan ko‘p asrlik turkman adabiyotini yangi davrga ko‘tardi.

Falak qaytib qarorinnan qaytib, fido o‘lmish zorima,
Bir ajoyib zebo sanam kirmish ishq bozorima.
Asli Behisht sunbulidir gul yuzinda zulflari,
Eram ichra bitgan norlar o‘xshamas bul norima. (29-bet “Saylanma”)

Ushbu she’r “Nomus — orima” deb nomlanadi. Bu yerda metaforalar tahliliga to‘xtaladigan bo‘lsak, zebo sanam mening ishq bozorimga kiradi deyiladi. Zebo sanam deb ayollarga xos bo‘lgan or-nomus tuyg‘ulari va insonning ko‘nglini ishq bozoriga o‘xshatish orqali yuzaga chiqadi. Ikkinchi yana boshqa bir baytda gul yuzing deya ta’kidlagan. Albatta, ushbu ko‘chim ham metaforik ko‘chimga misol bo‘la oladi.

Haqiqatdan ham Maxtumquli she’rlari tog‘ bag‘ridan qaynab chiqqan zilol chashmaning suvi kabi musaffodir. Ular lola-rayhonli, gul-lolali bog‘-bo‘stonning muattar hidi kabi barq urib, ko‘ngilni zavq-u shavqqa to‘ldiradi.Bo‘g‘in-bo‘g‘inlarni bo‘shashtirib, yuraklarni yayratgan dutorning mayin va dil o‘rtar nolasi kabi hayajonga soladi. Maxtumquli yashagan zamon nihoyatda og‘ir va murakkab bir davr edi. Shu davrning ma’naviy havosidan nafas olgan shoir kuchli larzalarning, turli hodisalarning girdobida kuyib-pishib yashagan.U jamiyatni, hayotni, odamlarni teran tushungan, insoniyat erishgan dunyoviy va diniy tasavvufiy ilmlarni chuqur o‘zlashtirgan,

ma’naviy kamolotga erishgan komil zot bo‘lgan. Mutafakkir umuminsoniyat baxt-u saodati uchun jon kuydirib yashagan chog‘ida o‘sha davrda dunyoning turli burchaklariga sochilgan, mustaqil davlati bo‘lmagan turkman xalqini hamjihat bo‘lishga, yagona davlat atrofiga jipslashishga, milliy birdamlikka chaqiradi.

Bir pari sollanib, saylga chiqibtur,
G‘amza bilan qalam qoshin qoqibdir.
Mening jonim ishq o‘tina yoqibtur.
Boshlari tillodan jig‘ali keldi. (Kulohli keldi. 222-bet)

Ushbu she’rida esa yor tasviri bevosita aks etgan. Quyidagicha tahlil orqali mavzuyimizni kengroq yoritishga harakat qilaman: she’rda aytilishicha, bir pari juda ham go‘zal qizni pari deya metaforik ko‘chim orqali yuzaga chiqayapdi. Shunchalar yorni tasvirlaganki, yorning boshini tilloga tenglashtirayapdi. Bosh so‘zi ishlatilgani esa sinekdoxani yuzaga chiqaradi, boshi tillodan birikmasi esa metaforik ko‘chimni yuzaga keltirib chiqardi.

Bugun shoirning aziz eliga u orzu qilgan baxtiyor istiqbol muyassar bo‘ldi. Mustaqil Turkmaniston davlati jahon xaritasida tinchlik va hamjihatlik mamlakati sifatida maydonga chiqdi. Hamjihatlikning buyuk kuchiga ishongan turkman xalqi Maxtumqulidan hamisha minnatdordir. Bu yil Maxtumquli ijodi o‘zbek xalqi uchun qadrdon, ko‘plab she’rlari asosida kuylanayotgan qo‘shiqlari sevib tinglanadi. Maxtumquli Firog‘iyning 300 yilligi nishonlanadi. Turkmaniston 2014-yilni Maxtumquli yili deb e’lon qilganligi ham millat mutafakkiriga bugungi minnatdor avlodlarning beqiyos ehtiromi timsolidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1 Mahmudov O. Maxtumquli tarjimai hol: falsafa va ijod. Tashkent: Yangi asr avlodi. 2018-yil.
2 Makhmudov, A. Makhtumkuli: hayoti va ijodi. Tashkent: Sharq. 2010-yil.
3 Махтумқули Фироғий. Сайланма. Тошкент. 2008 йил.
4 Арипов Б. Махтумқули девони ва фалсафа. Ташкент: Ғафур Ғулом. 2008-йил.
5 kh-davron.uz
6 https://uz.wikipedia.org/wiki/Antonimlar.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

MAXTUMQULI SHE’RLARIDAGI JUFT SO‘ZLAR TAHLILI

Kadirova Zaynura Zaynidinovna
Termiz davlat universitet o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti (PhD)

Annotatsiya: maqolada Maxtumquli she’riy texnikasining nozik tahlili berilgan, uning she’riyatida til, madaniyat va ma’no kesishishning murakkab yo‘llari yoritilgan. Maqola qo‘sh so‘zlarni sinchkovlik bilan tekshirish orqali Maxtumquli adabiy merosini chuqurroq anglash va tushunishga xizmat qiladi.
Tayanch so‘zlar: Maxtumquli, turkiy she’riyat, qo‘sh so‘zlar, lingvistik tahlil, semantik munosabatlar, madaniy kontekst, she’riy texnika, adabiy tahlil.

O‘zbekistonda Turkman shoiri Maxtumqulining 300 yillik tavalludi keng nishonlanmoqda. Barcha ijodiy merosi bir kitobga to‘planib nashr qilinmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning qarorida: “Turkman xalqining ulug‘ farzandi Maxtumquli Firog‘iy nafaqat turkiy xalqlar, ayni paytda jahon adabiyoti va madaniyati tarixida alohida o‘rin egallagan atoqli shoir va mutafakkirdir. Hassos so‘z san’atkorining chuqur gumanizm bilan sug‘orilgan asarlari mard va matonatli, mehnatkash turkman xalqining ezgu qadriyatlari va olijanob fazilatlarini tarannum etishi, hamisha xalq bilan hamdard bo‘lishga, turli millat va elatlar o‘rtasida o‘zaro ahillik va hamjihatlik rishtalarini mustahkamlashga qaratilgan mazmun-mohiyati bilan barchamiz, ayniqsa, yoshlarimiz uchun ibrat namunasidir”, — deyilgan[6].

Turkman klassik adabiyotining otasi, zabardast lirik shoir va mutafakkir Maxtumquli Firog‘iy Turkmanistonning Qoraqal’ada shoir Davlatmamed Ozodiy oilasida tug‘ildi. Avval qishloq maktabida, keyinchalik Xiva madrasalarida tahsil oldi. Shu yillarda u turkman, o‘zbek va fors-tojik klassiklari ijodini tinmay mutolaa qildi. Maxtumqulining ijodi klassiklarga ergashib, lirik she’rlar yozishdan boshlandi. Sharq klassik poeziyasini, ayniqsa Alisher Navoiy ijodini yaxshi o‘rgangan shoir sekin-asta o‘zi ham o‘ynoqi, ravon g‘azallar ijod qilishga kirishdi. Maxtumquli poeziyasida didaktika kuchli. Uning she’rlarida axloq va odob to‘g‘risida bayon etilgan fikrlar, shubhasiz, o‘z zamonasi uchun progressiv ahamiyatga ega edi. Maxtumquli g‘azallari o‘zbek xalqi orasida ko‘pdan beri keng tarqalgan. Xalq uning qo‘shiqlarini havas bilan sevib aytadi. Maxtumqulining she’rlar to‘plami o‘zbek tilida bir necha marta nashr ettirildi[5].

Maxtumquli she’rlaridagi juft so‘zlar tahlili:

1. “Aytishuv” she’ridagi juft so‘zlar: qizil-yashil, yemadilar-to‘ydilar;
2. “Nuqsona kelgay” she’ridan: el-borlik, urf-odat, zil-yuk, murodim-nasihat, sari-sarkori;
3. “Yuraging qon ichinda” she’rida: javhari-jon, qurt-qushlar, o‘lik-tirik, xabar-xotir, yaxshi-yomon, qo‘l-oyoq, o‘q-yoy;
4. “Hazorda ostona sari” she’rida: falak-baqqol, istar-ko‘char;
5. “Kelgan ham bordir” she’rida: darvish-siyna, halol-harom, pisib-qochib;
6. “Inson yaratdi” she’rida: firdavs-a’zo, mal’un-shayton, durri-yagona, mardi-maydon, bog‘-u bo‘ston, kecha-yu Kunduz;
7. “Qor bilan” she’rida: mayda-chuyda, tinch-orom, ko‘ra-bila;
8. “Nomus-orima” she’rida: mard-u nomard, oh-voh;
9. “Badnom o‘lur” she’rida: qo‘l-u qahri, kam-pushaymon;
10. “Savol-sinov” she’rida: ko‘k- falak, tengi-to‘sh;
11. «Unib-o‘sgan o‘z yurtingdan ayirma” she’rida: unib-o‘sgan, muxannas-nochorlar;
12. “Yomg‘ir yog‘di, Sultonimlar” she’rida: gard-g‘ubor, ko‘zlar-haq, qoniqtir-ketsin, banda-bechora, maqsad-kam;
13. “Foniy dunyo o‘tar ketar” she’rida: o‘tar-ketar, bitar-ketar, tog‘-toshlar, qum-tufroq;
14. “Ko‘ngil yetmas hech” she’rida: orzu-toza, ishqing-hayoling, yrtmas-tursang, betin-jahon, bilarman-pandim, falak-qimorboz, osh-suv, suhbat-so‘z;
15. “Ko‘rgaymiz endi” she’rida: qo‘rqa-pisa, azal-boshda, yaqin-yiroq, kelib-olibdir, o‘g‘il-qiz;
16. “Naylaram” she’rida: axli-hol, dardni-yu ozurda, zavqi-sarvar, mavt-u qubur, asbob-malol, domain-vasfing, garon-quvvatim, mo‘r-malox;
17. “Qon chiqar” she’rida: qadri-siym, ganji-bepoyon, zer-u zabar, tog‘-u dengiz;
18. “Raygon ayladi” she’rida: g‘am-qayg‘u, bog‘-u qul, sarg‘ayib-so‘lib, kecha-kunduz;
19. “Yot bo‘lar” she’rida: og‘a-ini, tepsa-eshak, olov-o‘t, shoh-u gadag‘a;
20. “Oldi-orti bilinmas” she’rida: oldi-orti, dashti-Dahhon, to‘g-tosh, dov-talashib, uch-u to‘rt, zamin-u osmon, hok-u gardi.

Yuqoridagi she’rlaridan namunalar Maxtumquli Firog‘iyning “Saylanma” asaridan olingan[4].

Shoir o‘z zamonasining illatlari – yomonning, kazzobning ishi avj olib, yaxshilar, donolar xor bo‘lganini, beklar bir-birlari bilan olishib, yurtni xarob etayotganini, tarafkashlik, zo‘ravonlik elini parokanda etayotganini ko‘rib fig‘on kechadi. U nola

qilmaydi, barcha oh-u vohlarini she’rlarida bayon etib, xalqini, millatini ezgulikka chorlaydi, barcha illatlarni o‘z she’rlarida aks ettirib ommaga taqdim etganida osha millat xalqi o‘zlarining qay ahvolga tushib qolganini aynan Maxtumquli she’rida anglaydi. Buyuk ijodkorning xotirasi adabiy va uning she’rlari bugungi kun uchun ham pand-nasihat sifatida taqdim etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aripov B. Makhtumkuli divani va falsafa. Tashkent: G'afur G'ulom. 2008-yil.
2. Mahmudov O. Maxtumquli tarjimai hol: falsafa va ijod. Tashkent: Yangi asr avlodi. 2018-yil.
3. Makhmudov A. Makhtumkuli: hayoti va ijodi. Tashkent: Sharq. 2010-yil
4. Maxtumquli Firog‘iy. Saylanma. Toshkent. 2008-yil.
5. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-she-riyati/turkman-she-riyati/maxtumquli-1733-1790
6. https://www.gazeta.uz/oz/2024/02/20/mahtumkuli/

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

USTYURTDAGI UNUTILGAN BEKAT

Nurbayev Oraz Auelbay o‘g‘li
Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn Instituti San’atshunoslik va amaliy san’at fakulteti San’at asarlari va me’moriy yodgorliklarni ta’mirlash yo‘nalishi 1-bosqich magistratura talabasi

Har qanday shaxs O‘zbekiston xalqining tarixiy, ma’naviy va madaniy merosini avaylab asrashga majburdirlar. Madaniyat yodgorliklari davlat muhofazasidadir. (O‘zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi 49-modda.)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida joylashgan Beleuli karvon-saroyi tarixi va me’moriy tuzilish haqida bayon etilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijalari va uning qurilish davri haqida ma’lumotlar berilgan. Shuningdek Beleuli karvon-saroyining bugungi holati va uni asrab-avaylash zaruriyati ham yoritilgan
Kalit so‘zlar. Qoraqalpog‘iston, Ustyurt platosi, Ipak yo‘li, Me’morchilik, Beleuli, Karvon saroy

O‘zbekiston madaniyati, Markaziy Osiyo xalqlarining ko‘p asrlik an’analari va turmush tarzi bilan chambarchas bog‘liq boy tarixga ega. Buyuk Ipak yo‘lining chorrahasida joylashgan O‘zbekiston hududida ko‘plab me’moriy yodgorliklar, qadimiy qal’a va qasrlar, sirli va noyob tabiat yodgorliklari va folklor elementlari joylashgan bo‘lib ularning aksariyati hozirda YUNESKOning Butunjahon merosi ob’ektlari tomonidan muhofaza qilinmoqda.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan buyon mamlakatda nafaqat yodgorliklarni tiklash ishlari orqali madaniy merosni saqlashga, balki milliy o‘ziga xoslikni mustahkamlashga va jahon madaniyatida tan olinishga ham katta e’tibor qaratilmoqda. Ming yillar mobaynida, minoralar va qadimiy gumbazlar ko‘plab shaharlarning tashrif qog‘ozi, shahar manzaralari, ularning diniy va ma’rifiy muassasalari-masjid va madrasalarining go‘zal aksiga aylandi. O‘zbekistonda, qadimiy me’morlarning ushbu noyob asarlari, bebaho madaniy meros ob’ektlari sifatida maxsus maqomga ega bo‘ldi va ular davlatning alohida muhofazasi ostida.

Bizgacha qadimiy me’morchilikning bir qancha durdonalari, jumladan, karvon saroylar, maqbaralar, masjidlar va minoralar saqlanib qolgan. Rang-barang mozaikalar, diniy ramzlar, mavhum geometrik naqshlar ham O‘zbekiston me’morchiligiga xosdir. Qadimdan Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab joylashgan tarixiy shaharlariga ega bo‘lgan yirik madaniy joylar shakllangan O‘zbekiston hududida o‘ziga xos viloyat me’morchilik maktablari rivojlangan. Xususan Qoraqolpog’iston Respublikasining tarixi xalqning uzoq o‘tmishi bilan tanishishga imkon beradi. Asosan,uning izlarini antik davr me’moriy yodgorliklari-da, emas, Tuproq-qal’a Xorazm sivilizatsiyasiga, oid devoriy tasvirlarda ko‘rish mumkin. Qoraqalpoqlar san’atining sarchashmalari Sharqiy Yevropa va Osiyo qadimiy madaniyati bilan chambarchas bog‘liq. Qoraqalpoqlarda xalqning o‘ziga xos etnik xususiyatlari gilam va kashta buyumlarida yaqqol aks ettirilgan. Ularga qo‘shni bo‘lgan xalqlar orasidan qoraqalpoqlarda ko‘proq turkman bezaklari va naqshlariga yaqinlik seziladi. Ularda qadimdan movut va fil suyagi bilan qadama naqshli yog‘och o‘ymakorligi rivojlangan. Qoraqalpog‘iston hududida antik, o‘rta asr va yangi davrlarga oid me’morlik yodgorliklari mavjud. Me’morlik va tarixiy yodgorliklardan 237 tasi ro‘yxatga olingan, ulardan 145 tasi arxeologiya, 25 me’morlik va 67 tasi monumental yodgorliklardir. beruniy tumanidagi Sulton Uvays Bobo (P-14-asrlar), kechirmas Bobo (17- 19-asrlar); To‘rtko‘l tumanidagi Qalan-dardag‘ (18-19-asrlar). Norinjon Bobo (12-14-asrlar) majmualari, Xo‘jayli tumanidagi Mazlumxon Sulu va Mizdahqon (11 −19-asrlar); Qo‘ng‘irot tumanidagi Beleuli (12- 14-asrlar). davut Ota maqbarasi; Mo‘ynoq tumanidagi Hakim Ota maqbarasi va qabristoni, Ellikqal’a tumanidagi Ayozqal’a-1 va Ayozqal’a-2 (3-8-asrlar), Tuproqqal’a (3-asr) eng muhim yodgorliklardir.

Jumladan, Beleuli Karvon saroyi — O‘zbekistondagi madaniy meros obyekti. Arxeologiya yodgorligi. XII—XIV asrlarga tegishli bo‘lib. Hozirda Qoraqalpog‘iston Respublikasining Qo‘ng‘irot tumanida joylashgan. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Madaniy meros boshqarmasi operativ boshqaruv huquqi asosida. Ozbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan 2019-yil 4-oktabrda Moddiy madaniy merosning ko‘chmas mulk obyektlari milliy ro‘yxatiga kiritilgan — davlat muhofazasiga olingan.

Karvonsaroy — karvonlar to‘xtab, tunab o‘tadigan rabot, saroy. Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo, Zakavkazye shaharlari savdo yo‘lida barpo etilgan. Karvonsaroylar, odatda, o‘rtada katta hovli, atrofi bir-ikki qavatli hujralar bilan o‘ralgan, minorali qal’aband istehkom shaklida bo‘lib, savdo manzillarida va shahardagi bozorlar (tim va toqlar) qatoriga qurilgan. IX—XVIII asrlarda shaharlarning o‘sishi va karvon savdosining kuchayishi natijasida karvonsaroylar ko‘plab bunyod etilgan. Arab sayyohlari Istahriy va ibn Xavqallarning ma’lumotiga ko‘ra, X asrda savdo markazi hisoblangan Movarounnahrda 10 mingdan ortiq karvonsaroylar bo‘lgan (Raboti Malik, Doya xotin karvonsaroyi, Ollaqulixon karvonsaroyi). Temir yo‘l va boshqa zamonaviy transport rivojlanishi natijasida karvonsaroylar o‘z ahamiyatini yo‘qotgan.[1]

Beleuli karvonsaroyi 1 metr qalin devorlar bilan o‘ralgan. Devorlar bundan 30 million yil avval mavjud bo‘lgan Tetis ummonidan qolgan chig‘anoqtoshlardan qurilgan. Karvonsaroyga kiraverishida eni 3,8 metrlik darvoza ham bor.

Taxminan balandligi 8 metr bo‘lgan 2 ta ustun va darvoza saqlanib qolingan. Darvozaning ark ko‘rinishidagi ustki qismi qizil g‘isht bilan qoplangan, eshiklarning balandligi 7,66 metr bo‘lib, ikkita sherlarning barelyef tasviri tushirilgan. Sherlar o‘ng old oyoqlarini ko‘tarib, orqa oyoqlarida turgan, hurpaygan dumlarini orqalariga tashlagan holatda tasvirlangan. Hozirda sherlar tasviri tushirlgan terrakota mavjud emas. Mahally aholi so‘ziga ko‘ra, chet ellik sayyohlar peshtoqdagi ikkita sher tasviri tushirilgan terrakotani qo‘porib, o‘zlari bilan olib ketishgan. Karvonsaroyning burchaklari diametri 3 metrli minoralar bilan mustahkamlangan. Beleuli karvonsaroyi 2 qavatli, 14 xonali, har qavatiga 7 tadan isitish tizimiga ega bo‘lgan. Karvonsaroy hovlisining markazida quduq joylashgan.

[1] O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi – O‘zbekiston Respublikasida chiqarilgan 12 jildli universal milliy ensiklopediya. Ensiklopediya kirill yozuvida yozilgan. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti tomonidan nashr etilgan. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi dagi aksar maqolalar Sovet davrida chop etilgan 14 jildli O‘zbek sovet ensiklopediyasidan olingan.

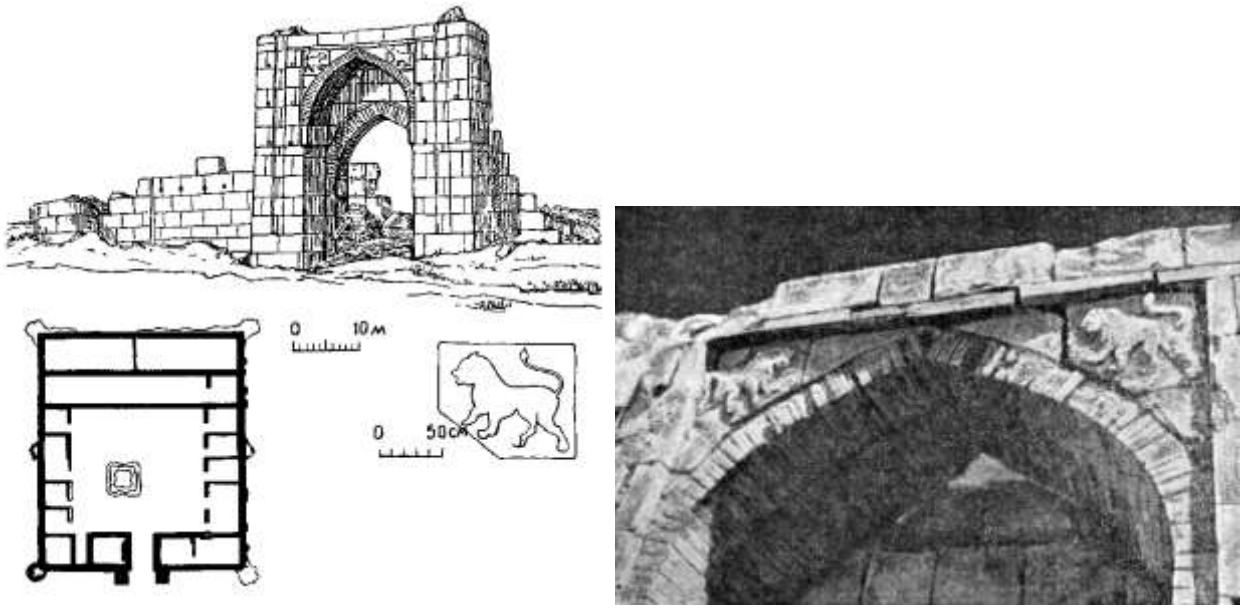

Bir paytlar portal-darvozaning old tomonida Registondagi Sherdor madrasasidagi kabi ikkita sherning rasmi bo‘lgan. Lekin bugungi kunda Beleulining “sherlari” noma’lum yo‘lovchilar tomonidan olib ketilgan, portal-darvozaning yuqori qismidagi arka esa qulab tushgan.

Karvonsaroyning tosh devorlarida paleografik yozuvlar, petroglif rasmlar bor. Ularni shu yerdan qo‘nim topgan yo‘lovchi, sayyoh, savdogarlar yozib qoldirgan. Ularning orasida eski lotin harflarida bitilgan yozuvlar ham bor.

Ustyurt platosi**,** Xorazmdan Volga bo‘yigacha bo‘lgan qadimiy karvon yo‘li, Birinchi marta 1946—1950-yillarda Sergey Pavlovich Tolstov rahbarligida SSSR FA Xorazm ekspeditsiyasi tomonidan o‘rganilgan. 1982-yilda Qozog‘iston yodgorliklarni loyihalash va tiklash qo‘mitasining ekspeditsiyasi (rahbari A. To‘xtaboyev) tomonidan

o‘rganilgan.[2] Karvonsaroy o‘rta asrlarda Orol va Kaspiy dengizlari oralig‘ida Ustyurt orqali Saroychiq shahridan Xivaga boradigan karvon yo‘lida paydo bo‘lgan.

Shuningdek, Beleuli karvonsaroyi – Qozog‘istonda Xitoy va G‘arbiy Yevropani bog‘lovchi eski savdo yo‘lida joylashgan tarixiy binodir. U 18-asrda qurilgan va ko‘p yillar davomida Xitoydan yuk olib ketuvchi savdo karvonlari uchun to‘xtash joyi bo‘lib xizmat qilgan.

Karvonsaroy qadimgi Qozog‘istonning xo‘jaligi va savdosining o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish imkonini beruvchi tarixiy ahamiyatga ega inshootdir. U sayohatchilarni dam olishlari, davolanishlari, otlari va tuyalarini joylashtirishlari mumkin bo‘lgan yopiq kvartiralar bilan ta’minlash uchun yaratilgan. Karvonsaroy ichida mehmonlar xonalarni, raqs zallarini va asosiy tovarlar sotiladigan do‘konlarni egallashi mumkin bo‘lgan qavatli binolar qurilgan. Bundan tashqari, u yerda poyabzal ta’mirlash, kiyim tikish, ot ta’mirlash bo‘yicha mutaxassislar ishlagan.

Karvon yo‘lida sodir bo‘lgan faol savdo bu hududga savdogarlar, sanoat va boshqa tadbirkorlarni jalb qilgan. Bunga nafaqat atrofdagi hududlarning qulay iqlimi va unumdor tuproqlari, balki asosiy savdo yo‘lidagi strategik joylashuvi ham sabab bo‘lgan. Chet ellik savdogarlar bu yerga bitimlar tuzish, narxlarni kelishish va tovar ayirboshlash uchun kelishgan.

Hozirda Beleuli karvonsaroyi Qozog‘istonning madaniy merosidir. U ko‘p yillar davomida vayronagarchilik va yong‘inlardan halos bo‘lish natijasida qayta tiklandi. Bu nafaqat sayyohlarni, balki Qozog‘iston tarixi va madaniyatini o‘rganuvchi olimlarni ham o‘ziga jalb qiladi. U ko‘p asrlar davomida gullab-yashnagan iqtisodiyot va madaniyat uchun sharoit yaratgan qadimiy me’morchilik namunasi bo‘lib xizmat qiladi.

Beleuli karvonsaroyi Qozog‘istonning madaniy yodgorligi bo‘lib, bu yerda ko‘p asrlar davomida rivojlangan savdo va yuk tashish tizimining samarali tizimidan dalolat beradi. Unda xalqaro savdoni tashkil etishning asosiy tamoyillari, shuningdek, Qozog‘istonning jahon iqtisodiyotidagi tarixiy o‘rni ko‘rsatilgan.[3]

Bugungi kunda o‘rta asrning ajoyib merosi Beleuli karvonsaroyi insoniyat mehriga muhtoj. Esdalikni saqlab qolish bo‘yicha shoshilinch choralar ko‘rilmasa, tabiat va odamzod injiqliklari tufayli yana bir bebaho yodgorlik yo‘qsizlikka yuz tutishi mumkin. Eng asosiysi darvozaning oldi tamonida joylashgan sher rasmi tushirilgan terakotlarni kimlar olib ketti yoki (o‘g‘irlab) ketti, va u hozir qayerda? Nima bo‘lganda

[2] Караван-сарай Белеули.
Событийный туризм в Каракалпакстане.
[3] “БИЛЕУЛИНСКИЙ КАРАВАН-САРАЙ в Казахстане” (2023-yil 25-may).

ham bunday bebaho merosni asrab qolish va kelajak avlodga yetkazib berish bizning burchimizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.S. P. Tolstov Eski Xorazm ekspeditsiyasi, 1948
2.https://uz.wikipedia.org/wiki/O‘zbekiston_me’morchiligi
3.https://society.uz/uz/spec-projects/architecture
4.https://uz.wikipedia.org/wiki/Qoraqalpog‘iston
5.Qazaq ensiklopediyasi, Almaty, 2004.
6.Madaniy meros agentligi Arxiv bolimi
7.Wikipedia.uz
8.Daryo.uz
9.Xabardor.uz
10.silkadv.com
11.https://uz.wikipedia.org/wiki/Bileuli_karvonsaroyi

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Pericardial effusion: causes, clinical significance, and treatment methods

Kokand University, Andijan branch Faculty of Medicine, areas of medical practice
Matmusaev Javokhir Husanboy ogli
+998902025389 matmusaevjavohir@gmail.com
Scientific supervisor:
Zikiryaeva Dilafruz Abdumanapovna

Перикардиальная эффузия: причины, клиническое значение и методы лечения

Кокандский университет, Андиджанский филиал
Факультет медицины, направления лечебная дело
Матмусаев Жавохир Хусанбой огли
+998902025389 matmusaevjavohir@gmail.com
Научный руководитель: Зикиряева Дилафруз Абдуманаповна

Аннотация: Перикардиальная эффузия представляет собой патологическое состояние, характеризующееся накоплением избыточного количества жидкости в полости перикарда. Данное состояние может развиваться при различных заболеваниях сердечно-сосудистой системы, инфекционных, аутоиммунных, эндокринных и онкологических патологиях. Клинические проявления перикардиальной эффузии зависят от объёма жидкости и скорости её накопления и варьируют от бессимптомного течения до жизнеугрожающей тампонады сердца. В статье рассматриваются основные причины, патогенез, клинические проявления, методы диагностики и современные подходы к лечению перикардиальной эффузии.

Ключевые слова: перикард, перикардиальная эффузия, тампонада сердца, эхокардиография, перикардит.

Abstract : Pericardial effusion is a pathological condition characterized by the accumulation of excess fluid in the pericardial cavity. This condition can develop in various diseases of the cardiovascular system, infectious, autoimmune, endocrine and oncological pathologies. The clinical manifestations of pericardial effusion depend on the volume of fluid and the rate of its accumulation and range from asymptomatic to life-threatening cardiac tamponade. The article discusses the main causes, pathogenesis, clinical manifestations, diagnostic methods and modern approaches to

the treatment of pericardial effusion.

Key words: pericardium, pericardial effusion, cardiac tamponade, echocardiography, pericarditis.

Annotatsiya: Perikardial effuziya-bu perikardial bo'shliqda ortiqcha suyuqlik to'planishi bilan tavsiflangan patologik holat. Ushbu holat yurak-qon tomir tizimining turli kasalliklari, yuqumli, otoimmun, endokrin va onkologik patologiyalar bilan rivojlanishi mumkin. Perikardial effuziyaning klinik ko'rinishlari suyuqlik hajmiga va uning to'planish tezligiga bog'liq bo'lib, asemptomatik kursdan hayotga tahdid soluvchi yurak tamponadasigacha o'zgaradi. Maqolada perikardiyal effuziyani davolashning asosiy sabablari, patogenezi, klinik ko'rinishlari, diagnostika usullari va zamonaviy yondashuvlari ko'rib chiqiladi. **Kalit so'zlar:** perikard, perikardiyal effuziya, yurak tamponadasi, ekokardiyografiya, perikardit.

ВВЕДЕНИЕ

Сердечно-сосудистые заболевания занимают одно из ведущих мест среди причин заболеваемости и смертности населения во всём мире. В структуре данной патологии особое внимание уделяется заболеваниям перикарда, которые, несмотря на сравнительно меньшую распространённость, могут приводить к тяжёлым нарушениям гемодинамики и угрожающим жизни состояниям. Перикард выполняет важные защитные и стабилизирующие функции, обеспечивая анатомическое положение сердца в грудной клетке и снижая механическое трение во время сердечных сокращений.

Перикардиальная эффузия представляет собой патологическое накопление жидкости в перикардиальной полости, возникающее при нарушении равновесия между её продукцией и резорбцией. Данное состояние может развиваться как самостоятельное заболевание, так и как осложнение различных патологических процессов, включая воспалительные, инфекционные, аутоиммунные, эндокринные и онкологические заболевания. Особую клиническую значимость перикардиальная эффузия приобретает в случаях быстрого нарастания объёма жидкости, что может привести к развитию тампонады сердца — неотложного состояния, требующего экстренного медицинского вмешательства.

Актуальность изучения перикардиальной эффузии обусловлена трудностями ранней диагностики, особенно при бессимптомном течении, а также разнообразием этиологических факторов. Современные методы визуализации, прежде всего эхокардиография, позволяют своевременно выявлять данную патологию, однако правильная интерпретация клинических и инструментальных

данных требует глубокого понимания патогенеза и клинических проявлений заболевания. В связи с этим целью настоящей статьи является комплексный анализ причин, механизмов развития, клинической картины, методов диагностики и подходов к лечению перикардиальной эффузии.

Этиология и патогенез

Перикардиальная эффузия развивается вследствие нарушения баланса между продукцией и резорбцией перикардиальной жидкости. Этот процесс может быть вызван воспалительными, гемодинамическими или метаболическими нарушениями, а также травмами и опухолевыми процессами.

Этиология

1. Воспалительные причины

Инфекционные:

- Вирусные (коксаки, аденовирусы, вирус Эпштейна–Барр). Обычно вызывают серозный выпот.
- Бактериальные (стафилококки, стрептококки). Часто приводят к гнойному (пурулентному) выпоту.
- Туберкулёзные и грибковые инфекции.

Неинфекционные:

- Аутоиммунные заболевания: системная красная волчанка, ревматоидный артрит, синдром Шегрена.
- Постинфарктный синдром (синдром Дресслера), лекарственные реакции.

2. Гемодинамические причины

- Сердечная недостаточность, особенно правожелудочковая, приводящая к застою венозной крови.
- Травмы сердца и грудной клетки, послеоперационные состояния после кардиохирургических вмешательств.
- Сдавление крупных вен или лимфатических узлов опухолями или отёками, нарушающее лимфоотток.

3. Метаболические и системные причины

- Почечная недостаточность (уремический перикардит).
- Гипотиреоз.
- Злокачественные новообразования: метастазы или первичные опухоли сердца и перикарда.

Патогенез

Скопление перикардиальной жидкости связано с тремя ключевыми

механизмами:

1. **Повышенная проницаемость сосудов перикарда** при воспалении или токсическом воздействии. Это приводит к экссудации плазмы и формированию воспалительного выпота.
2. **Нарушение лимфатического дренажа,** препятствующее естественной резорбции жидкости.
3. **Повышение гидростатического давления в венозной системе** при застойной сердечной недостаточности или сдавлении вен.

Скорость накопления жидкости критически важна для проявления симптомов. Медленно растущий выпот позволяет перикарду растягиваться, компенсируя давление на сердце. Быстрое накопление даже малых объёмов может привести к тампонаде сердца — критическому состоянию с резким снижением сердечного выброса и гипотензией.

Клиническая картина

Симптомы зависят от объёма жидкости, скорости её накопления и этиологии.

Основные проявления:

Одышка (диспноэ): усиливается при горизонтальном положении и в ночное время.

Боль или тяжесть в грудной клетке: тупая или колющая, иррадиирующая в плечо, шею или спину.

Тахикардия: компенсаторная реакция сердца на снижение сердечного выброса.

Снижение артериального давления, слабость, головокружение: при значительной компрессии сердца.

Набухание шейных вен, периферические отёки, асцит: при застое в венозной системе.

Физикальные признаки:

- При аускультации — приглушённые сердечные тоны.
- Пульс парадоксальный — снижение систолического давления на вдохе.
- Расширение границ сердечной тени на рентгенограмме.

Осложнения:

- Тампонада сердца — критическое состояние с острым снижением сердечного выброса.
- Хроническая сердечная недостаточность при длительном скоплении жидкости.

- Рецидивирующая перикардиальная жидкость при хронических воспалительных процессах или опухолевой этиологии.

Методы диагностики

1. **Эхокардиография (ЭхоКГ):** основной метод диагностики, определяет наличие, объём и характер жидкости, степень давления на сердечные камеры, используется для контроля перикардиоцентеза.
2. **Электрокардиография (ЭКГ):** низкий вольтаж QRS, электрическая альтернация, неспецифические изменения сегмента ST-T.
3. **Рентгенография грудной клетки:** расширение сердечной тени, смещение средостения, признаки жидкости в перикарде.
4. **Компьютерная томография (КТ) и МРТ:** уточняют характер жидкости, выявляют опухоли, оценивают давление на сердце и сосуды.
5. **Лабораторные исследования:** общий анализ крови, показатели воспаления (СОЭ, С-реактивный белок), биохимия (функция почек, щитовидной железы), цитологический и микробиологический анализ перикардиальной жидкости.

Лечение

Тактика лечения зависит от объёма жидкости, выраженности симптомов и причины её накопления.

1. Консервативное лечение:

- Динамическое наблюдение при небольших бессимптомных выпотах.
- Лечение основного заболевания: противовоспалительные препараты, глюкокортикоиды при аутоиммунной этиологии, коррекция почечной недостаточности.

2. Инвазивное лечение:

- **Перикардиоцентез:** пункция перикарда под контролем ЭхоКГ с удалением жидкости и последующим анализом.
- **Перикардиотомия (хирургическое вмешательство):** при рецидивирующих, геморрагических или опухолевых выпотах.

3. Поддерживающая терапия:

- Контроль артериального давления, электролитов и сердечного выброса.
- Диуретики при застойной сердечной недостаточности.
- Медикаментозная поддержка гемодинамики при риске шока.

- Прогноз: зависит от причины, объёма жидкости и своевременности вмешательства. Ранняя диагностика и своевременное лечение предотвращают развитие тампонады сердца и тяжёлых осложнений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Перикардиальная эффузия представляет собой сложное клинико-патофизиологическое состояние, отражающее реакцию перикарда на разнообразные патологические воздействия воспалительного, гемодинамического, метаболического и неопластического характера. Данное состояние не является самостоятельным заболеванием, а выступает важным синдромом, сопровождающим широкий спектр сердечно-сосудистых и системных патологий. Клиническая значимость перикардиальной эффузии определяется не только объёмом скопившейся жидкости, но и скоростью её накопления, а также способностью перикарда адаптироваться к изменяющимся условиям внутриперикардиального давления.

Особую опасность представляет острое или быстро прогрессирующее накопление жидкости, при котором компенсаторные механизмы оказываются недостаточными, что приводит к развитию тампонады сердца — жизнеугрожающего состояния, сопровождающегося резким снижением сердечного выброса и нарушением системной гемодинамики. В этой связи даже относительно небольшие объёмы выпота могут иметь критическое значение, что подчёркивает необходимость клинической настороженности и динамического наблюдения за пациентами группы риска.

Современные диагностические возможности, прежде всего эхокардиография, позволяют своевременно выявлять перикардиальную эффузию, оценивать её объём, характер и влияние на внутрисердечную гемодинамику. В сочетании с электрокардиографией, методами лучевой визуализации и лабораторными исследованиями эхокардиография формирует основу комплексного диагностического подхода. Однако ключевым аспектом эффективного ведения пациентов остаётся установление этиологического фактора, поскольку успех лечения напрямую зависит от воздействия на первопричину патологического процесса.

Лечебная тактика при перикардиальной эффузии должна быть строго индивидуализированной и учитывать клиническое состояние пациента, темпы накопления жидкости и сопутствующую патологию. В одних случаях оправдано динамическое наблюдение и медикаментозная терапия, направленная на коррекцию основного заболевания, тогда как в других требуется экстренное

инвазивное вмешательство, включая перикардиоцентез или хирургическое лечение. Комплексный и своевременный подход позволяет предотвратить развитие тяжёлых осложнений, снизить летальность и улучшить отдалённый прогноз.

Таким образом, перикардиальная эффузия остаётся актуальной проблемой современной клинической медицины, требующей междисциплинарного взаимодействия кардиологов, терапевтов, ревматологов, онкологов и специалистов лучевой диагностики. Дальнейшее углублённое изучение патогенетических механизмов, совершенствование диагностических алгоритмов и разработка оптимальных стратегий лечения будут способствовать повышению качества медицинской помощи и улучшению исходов у пациентов с данной патологией.

Список литературы

1. Майш Б., Сеферович П.М., Ристич А.Д. Руководство по диагностике и лечению заболеваний перикарда. Европейский журнал кардиологии. 2004;25(7):587–610.
2. Сподик Д.Х. Острый перикардит. New England Journal of Medicine. 2003;349:556–562.
3. Имазио М., Гайта Ф. Диагностика и лечение перикардиальной жидкости. Журнал Heart. 2015;101:1159–1167.
4. Адлер Й., Шаррон П., Имазио М. Руководство ESC 2015 по диагностике и лечению заболеваний перикарда. Европейский журнал кардиологии. 2015;36:2921–2964.
5. Хэнкок Э.В., Вагнер Г.С. Электрокардиографические особенности заболеваний перикарда. Cardiology Clinics. 2003;21:55–70.
6. Кляйн А.Л., Аббара С., Аглер Д.А. Визуализация заболеваний перикарда. Circulation. 2007;116:2845–2859.
7. Вакамуди С., Хо Н., Кремер П.С. Перикардиальные выпоты: причины, диагностика и лечение. Progress in Cardiovascular Diseases. 2017;59:380–388.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

PROFESSIONAL VA HAVASKOR PSIXOLOG

Shahrisabz davlat pedagogika institute Ijtimoiy fanlar fakulteti Psixologiya yo‘nalishi 1-bosqich talabasi
Maxkamova Zarina Ulug‘bek qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy jamiyatda psixologik xizmat ko‘rsatish jarayonida muhim ahamiyat kasb etayotgan professional va havaskor psixolog tushunchalarining nazariy hamda amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda professional psixolog faoliyatining ilmiy asoslanganligi, kasbiy tayyorgarligi, axloqiy-me’yoriy mas’uliyati hamda huquqiy chegaralari yoritib beriladi. Shu bilan birga, havaskor psixolog tushunchasining kelib chiqishi, uning faoliyat doirasi va jamiyatdagi o‘rni tanqidiy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqiladi. Maqolada professional psixolog bilan havaskor psixolog o‘rtasidagi farqlar bilim darajasi, metodlardan foydalanish, mas’uliyat va mijoz salomatligiga ta’siri asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanilgan. Natijada, professional psixologik yordamning sifatli va xavfsiz bo‘lishi uchun maxsus ta’lim, sertifikatsiya va etik me’yorlarga qat’iy rioya etish zarurligi asoslab beriladi. Maqola psixologiya sohasi mutaxassislari, tadqiqotchilar hamda psixologik xizmatdan foydalanayotgan keng jamoatchilik uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: professional psixolog, havaskor psixolog, psixologik yordam, kasbiy kompetensiya, psixologik etika, ilmiy faoliyat.

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical aspects of the concepts of professional and amateur psychologists, which are of great importance in the process of providing psychological services in modern society. The study highlights the scientific basis, professional training, ethical and normative responsibility and legal boundaries of the activities of a professional psychologist. At the same time, the origin of the concept of an amateur psychologist, its scope of activity and role in society are critically examined. The article provides a comparative analysis of the differences between a professional psychologist and an amateur psychologist based on the level of knowledge, use of methods, responsibility and impact on the health of the client. The research used methods of analyzing, comparing and summarizing scientific literature. As a result, the need for special education, certification and strict adherence to ethical standards is justified for the quality and safety of professional psychological assistance. The article is of scientific and practical importance for specialists in the field of

psychology, researchers and the general public using psychological services.
Keywords: professional psychologist, amateur psychologist, psychological assistance, professional competence, psychological ethics, scientific activity.
Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты деятельности профессионального и любительского психолога в условиях современного общества. Особое внимание уделяется анализу профессиональной психологической деятельности, основанной на научных знаниях, специальной подготовке, этических нормах и правовой ответственности. Наряду с этим раскрывается понятие любительского психолога, причины его распространения, а также особенности и ограничения такой деятельности. В работе проводится сравнительный анализ профессионального и любительского подходов к оказанию психологической помощи с точки зрения уровня компетентности, используемых методов, степени ответственности и возможных последствий для психического здоровья клиента. В процессе исследования применялись методы анализа научной литературы, сравнения и обобщения. Результаты исследования показывают, что отсутствие профессионального образования и соблюдения этических стандартов в психологической практике может привести к искажению психологической помощи и негативным последствиям. В статье обосновывается необходимость строгого соблюдения профессиональных стандартов, сертификации и этических принципов в деятельности психолога. Материал представляет научно-практическую ценность для специалистов в области психологии, исследователей и широкой аудитории, заинтересованной в качестве психологической помощи.
Ключевые слова: профессиональный психолог, любительский психолог, психологическая помощь, профессиональная компетентность, этика психолога, психологическая практика.

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida inson omili va uning ruhiy salomatligi masalasi ijtimoiy fanlar tizimida tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Ayniqsa, globallashuv, tezkor axborot oqimi, kasbiy va shaxsiy bosimlarning ortishi sharoitida psixologik yordamga bo‘lgan ehtiyoj keskin kuchaydi. Shu nuqtayi nazardan, psixologik faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxslarning kasbiy darajasi, metodologik tayyorgarligi va axloqiy mas’uliyati masalasi alohida ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. Aynan mana shu jarayonda professional psixolog va havaskor psixolog tushunchalarini ilmiy asosda farqlash zarurati yuzaga keladi.

Professional psixolog tushunchasi maxsus oliy ma’lumotga, ilmiy-nazariy tayyorgarlikka, amaliy ko‘nikmalarga va kasbiy etikaga ega bo‘lgan mutaxassis faoliyatini anglatadi. Bunday mutaxassis psixologik tashxis, maslahat, psixokorreksiya va psixoterapiya jarayonlarida ilmiy asoslangan metodlardan foydalanadi hamda o‘z faoliyatini aniq kasbiy standartlar asosida olib boradi. Psixologiyaning fan sifatida shakllanishi va mustaqil ilmiy sohaga aylanishi aynan professional yondashuvning rivoji bilan chambarchas bog‘liqdir.[1] Shu bois professional psixolog faoliyati shaxs hayotiga aralashishda yuqori mas’uliyat va ilmiy ehtiyotkorlikni talab etadi.

Havaskor psixolog esa ko‘pincha maxsus akademik tayyorgarlikka ega bo‘lmagan, biroq shaxsiy tajriba, ommabop adabiyotlar, qisqa muddatli treninglar yoki internet manbalari asosida psixologik maslahat berishga urinadigan shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning faoliyati aksariyat hollarda ilmiy mezonlar bilan chegaralanmagan bo‘lib, psixologik muammolarning murakkab tabiatini yetarlicha hisobga olmaslik xavfini tug‘diradi. Ayniqsa, havaskorlik asosida ko‘rsatilgan psixologik “yordam” ba’zan shaxs ruhiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, chunki noto‘g‘ri tashxis yoki noilmiy tavsiyalar jiddiy psixologik asoratlarni keltirib chiqaradi[2].Shu jihatdan, professional va havaskor psixolog faoliyatini farqlash nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Bu farqlash psixologik xizmat sifatini oshirish, aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish hamda psixolog kasbining jamiyatdagi nufuzini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Mazkur mavzuning ilmiy jihatdan yoritilishi psixologiya sohasida kasbiy mas’uliyat, ilmiy yondashuv va etik me’yorlar masalasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Psixologik faoliyat inson ruhiyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, u yuqori darajadagi ilmiy mas’uliyat, metodologik aniqlik va axloqiy me’yorlarga rioya etishni talab etadi. Shu sababli psixologiya sohasida faoliyat yuritayotgan shaxslarni professional va havaskor toifalarga ajratish zarurati ilmiy-amaliy jihatdan asoslangan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur farqlash nafaqat psixolog kasbining ilmiy asoslarini mustahkamlaydi, balki jamiyatda ko‘rsatilayotgan psixologik xizmatlar sifatini baholash mezonlarini ham belgilab beradi.

Professional psixolog faoliyatining asosiy belgilaridan biri uning maxsus oliy ma’lumotga ega ekanligidir. Psixologiya yo‘nalishida oliy ta’lim olgan mutaxassis psixik jarayonlar, shaxs tuzilmasi, xulq-atvor mexanizmlari va ijtimoiy muhitning ruhiy rivojlanishga ta’siri haqida tizimli ilmiy bilimlarga ega bo‘ladi. Ushbu bilimlar professional psixologga inson muammolarini yuzaki emas, balki chuqur sabab-oqibat munosabatlari asosida tahlil qilish imkonini beradi. Ilmiy adabiyotlarda ta’kidlanishicha, psixologik yordam samaradorligi mutaxassisning nazariy

tayyorgarligi va metodlarni to‘g‘ri tanlay olish qobiliyatiga bevosita bog‘liqdir.[3]
Professional psixolog faoliyatida metodologik asos muhim o‘rin tutadi. U psixologik tashxis qo‘yishda ilmiy jihatdan tasdiqlangan testlar, so‘rovnomalar, kuzatish va suhbat metodlaridan foydalanadi. Har bir metodning qo‘llanish doirasi, ishonchlilik darajasi va cheklovlari aniq hisobga olinadi. Bu esa olingan natijalarning obyektivligi va ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi. Bundan farqli ravishda, havaskor psixologlar ko‘pincha ommabop psixologik testlar, ijtimoiy tarmoqlarda tarqalgan “psixologik maslahatlar” yoki shaxsiy hayotiy tajribaga tayanadilar. Bunday yondashuv ilmiy mezonlarga mos kelmasligi sababli noto‘g‘ri xulosalarga olib kelishi mumkin.
Havaskor psixologlikning asosiy xususiyati shundaki, bu faoliyat ko‘pincha kasbiy tayyorgarlik va rasmiy mas’uliyatsiz amalga oshiriladi. Havaskor psixologlar o‘z faoliyatida psixologik muammolarning murakkabligini yetarlicha anglamasdan, har bir holatga umumiy tavsiyalar berishga moyil bo‘ladilar. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, psixologik muammolar individual, ijtimoiy va biologik omillar uyg‘unligi natijasida shakllanadi va ularni soddalashtirilgan yondashuv asosida hal etish mumkin emas. Shu bois havaskorlik asosidagi maslahatlar ayrim hollarda shaxsning ruhiy holatini yanada og‘irlashtirishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING SHARHI

Zamonaviy jamiyatda psixologik xizmat ko‘rsatish sohasi jadal rivojlanib borar ekan, ushbu faoliyat bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislarning kasbiy maqomi, bilim darajasi va mas’uliyati masalasi dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylanmoqda. Xususan, professional psixolog va havaskor psixolog tushunchalarini farqlash, ularning faoliyat chegaralarini aniqlash hamda jamiyatdagi rolini baholash psixologiya fanida muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy adabiyotlarda professional psixolog tushunchasi, avvalo, maxsus oliy ma’lumotga ega, psixologiya sohasida ilmiy tayyorgarlikdan o‘tgan, kasbiy kompetensiyalari shakllangan va etik me’yorlarga amal qiluvchi mutaxassis sifatida talqin etiladi. Masalan, B.G. Ananyev va A.N. Leontyev tadqiqotlarida professional faoliyatning asosiy belgisi sifatida ilmiy bilimlarga tayangan holda faoliyat yuritish, shaxs psixikasiga tizimli va mas’uliyatli yondashuv muhimligi ta’kidlanadi. Shuningdek, professional psixolog faoliyati nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va refleksiv tahlilning uyg‘unligini talab etishi qayd etiladi.
G‘arbiy psixologiya adabiyotlarida ham professional psixolog faoliyatiga katta e’tibor qaratilgan. Jumladan, Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi (APA) tomonidan ishlab chiqilgan etik kodekslarda professional psixologning mijoz oldidagi mas’uliyati, kompetensiya doirasi va faoliyat chegaralari aniq belgilab berilgan. Ushbu manbalarda professional psixolog faqat o‘z malakasi doirasida ishlashi, ilmiy asoslanmagan

metodlardan foydalanmasligi va mijoz salomatligiga zarar yetkazmasligi lozimligi qat'iy ko'rsatib o'tiladi. Bunga qarama-qarshi ravishda, havaskor psixolog tushunchasi ilmiy adabiyotlarda nisbatan tanqidiy ruhda yoritiladi. Havaskor psixologlar ko'pincha maxsus ta'lim va sertifikatsiyaga ega bo'lmagan, psixologik bilimlarni ommabop manbalar, internet resurslari yoki shaxsiy tajribaga tayangan holda qo'llovchi shaxslar sifatida tavsiflanadi. S.L. Rubinshteyn va L.S. Vygotskiy qarashlarida ilmiy psixologiya bilan kundalik (oddiy) psixologiya o'rtasidagi farq aniq ko'rsatib berilgan bo'lib, bu yondashuv havaskor psixolog faoliyatini baholashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. So'nggi yillarda ayrim tadqiqotchilar havaskor psixolog faoliyatining ijtimoiy tarmoqlar orqali keng tarqalayotganini qayd etib, buni jamiyat uchun ikki tomonlama hodisa sifatida baholashmoqda. Bir tomondan, bunday faoliyat aholining psixologik savodxonligini oshirishi mumkin bo'lsa, ikkinchi tomondan, noto'g'ri maslahatlar va ilmiy asoslanmagan yondashuvlar shaxs ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Ilmiy manbalarda professional va havaskor psixolog o'rtasidagi farqlar quyidagi mezonlar asosida ko'rib chiqiladi: bilim darajasi, metodlardan foydalanish, etik mas'uliyat, huquqiy javobgarlik va mijoz salomatligiga ta'sir. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, professional psixologning faoliyati tizimli, ilmiy va nazorat qilinadigan bo'lsa, havaskor psixolog faoliyati ko'pincha subyektiv tajribaga tayanadi va nazoratsiz xarakterga ega bo'ladi.Professional psixolog faoliyatining yana bir muhim jihati kasbiy etika bilan bog'liqdir. Psixologik etikada maxfiylik, mijoz manfaatlarini ustuvor qo'yish, zarar yetkazmaslik va professional chegaralarni saqlash kabi tamoyillar asosiy o'rinni egallaydi. Professional psixolog ushbu tamoyillarga rioya qilgan holda faoliyat olib boradi va zarur hollarda o'z vakolat doirasidan chiqmasdan, mijozni boshqa mutaxassisga yo'naltiradi. Havaskor psixologlar esa ko'pincha bunday etik me'yorlardan bexabar bo'lib, shaxsiy hayotga haddan tashqari aralashish, subyektiv baho berish yoki psixologik bosim o'tkazish kabi holatlarga yo'l qo'yadilar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Professional va havaskor psixolog faoliyatiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar mazmunan, metodologik asoslari hamda ilmiy xulosalari jihatidan sezilarli farqlarga ega. Ushbu farqlarni aniqlash orqali psixologik xizmat sifatini baholash va uning jamiyatdagi xavfsizligini ta'minlash mumkin.

Birinchidan, ilmiy yondashuv va metodologiya nuqtayi nazaridan olib qaralganda, professional psixolog faoliyatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar asosan eksperimental, klinik va diagnostik metodlarga tayangan holda olib boriladi. Masalan, A. Leontyev, B. Ananyev va K. Rogers ishlarida psixologik yordam ilmiy asoslangan

metodlar, nazariy konsepsiyalar va empirik dalillarga tayanishi lozimligi ta’kidlanadi. Bu tadqiqotlarda natijalar ishonchliligi va takrorlanishi muhim mezon sifatida qaraladi. Havaskor psixolog faoliyatiga oid tadqiqotlar esa ko‘proq tavsifiy va tanqidiy xarakterga ega bo‘lib, ijtimoiy kuzatuvlar, ommaviy axborot vositalari va internet platformalaridagi faoliyat tahliliga asoslanadi. Bunday tadqiqotlarda metodologik qat’iylik nisbatan sust bo‘lib, mualliflar asosan havaskor yondashuvning ijtimoiy oqibatlariga e’tibor qaratadilar.

Ikkinchidan, bilim va kompetensiya masalasi bo‘yicha tadqiqotlarni solishtiradigan bo‘lsak, professional psixologga oid ishlar mutaxassisning chuqur nazariy tayyorgarligi, kasbiy ko‘nikmalari va doimiy malaka oshirib borishini asosiy shart sifatida ko‘rsatadi. APA va Yevropa Psixologlar Assotsiatsiyasi hujjatlarida professional psixologning kompetensiya doirasi aniq belgilangan. Bunga qarama-qarshi ravishda, havaskor psixolog faoliyatini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda bilimlarning tizimsizligi, metodlarning eklektikligi va ilmiy nazoratning yo‘qligi asosiy muammo sifatida qayd etiladi.

Uchinchidan, etik va huquqiy mas’uliyat masalasida ham tadqiqotlar o‘rtasida keskin tafovut kuzatiladi. Professional psixolog faoliyatini tahlil qilgan tadqiqotlarda etik kodekslarga rioya qilish, maxfiylikni ta’minlash va mijoz manfaatlarini himoya qilish ustuvor vazifa sifatida talqin etiladi. Havaskor psixolog faoliyatiga bag‘ishlangan ishlarda esa aynan shu jihatlar — mas’uliyatning yo‘qligi, huquqiy javobgarlikning noaniqligi — jiddiy xavf omili sifatida baholanadi.

To‘rtinchidan, mijoz salomatligiga ta’sir nuqtayi nazaridan olib borilgan tadqiqotlarni solishtirganda, professional psixologik yordam ko‘rsatish samaradorligi ko‘plab empirik tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Aksincha, havaskor psixolog faoliyatiga oid tadqiqotlarda noto‘g‘ri maslahatlar, diagnostik xatolar va shaxs ruhiy holatining yomonlashuvi holatlari qayd etilgan.

Shuningdek, ayrim zamonaviy tadqiqotlarda havaskor psixolog faoliyatining chegaralangan ijobiy jihatlari ham tan olinadi. Jumladan, psixologik savodxonlikni ommalashtirish, stress va kundalik muammolar haqida ochiq muloqotni rivojlantirish kabi jihatlar ijobiy baholanadi. Biroq tadqiqotchilar bu faoliyat professional psixologik yordam o‘rnini bosa olmasligini qat’iy ta’kidlaydilar.Tahlil natijalariga ko‘ra, professional psixologning asosiy belgisi uning maxsus oliy ma’lumotga egaligi, ilmiy asoslangan metod va texnologiyalarni qo‘llashi, shuningdek, kasbiy etika va deontologiya talablariga qat’iy amal qilishidir. Professional psixolog faoliyati tizimli, rejalashtirilgan va nazorat qilinadigan bo‘lib, u nazariy bilimlarni amaliyot bilan uzviy bog‘laydi. Shu jihatdan, professional psixolog tomonidan ko‘rsatiladigan yordam ilmiy

asoslanganligi va natijadorligi bilan ajralib turadi.

Havaskor psixolog faoliyati esa, ko‘pincha shaxsiy tajriba, ommabop psixologik adabiyotlar yoki internet manbalariga tayanadi. Bunday yondashuv ayrim hollarda qisqa muddatli ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lsa-da, murakkab psixologik muammolarni hal etishda yetarli emas. Eng muhimi, havaskor psixolog faoliyati ko‘pincha kasbiy javobgarlik va etik me’yorlar bilan cheklanmagan bo‘lib, bu holat psixologik zarar yetkazish xavfini yuzaga keltiradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, aynan shu omil professional va havaskor psixolog o‘rtasidagi eng muhim farqlardan biri hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Professional va havaskor psixolog faoliyatiga oid tadqiqotlar asosan AQSh, Yevropa davlatlari hamda Rossiya psixologiya maktablari doirasida olib borilgan bo‘lib, ushbu tadqiqotlar psixologik yordam sifati, etik xavfsizlik va kasbiy kompetensiya masalalariga qaratilgan.

1. AQShda olib borilgan tadqiqotlar (APA)

Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi (American Psychological Association — APA) tomonidan 2017–2021-yillar davomida olib borilgan tadqiqotlarda professional psixolog xizmatining samaradorligi va xavfsizligi tahlil qilingan. Tadqiqotlar AQShning bir nechta shtatlarida (Kaliforniya, Nyu-York, Texas) klinik va maslahat markazlari bazasida amalga oshirilgan.

Natijalarga ko‘ra: professional psixolog yordamiga murojaat qilgan mijozlarning 74–81% ida psixologik holatning ijobiy o‘zgarishi kuzatilgan; sertifikatsiyadan o‘tmagan, ya’ni havaskor yondashuv asosida berilgan maslahatlar bilan bog‘liq holatlarda esa 35–40% hollarda mijozlarda stress darajasining oshishi yoki muammoning chuqurlashuvi qayd etilgan. APA tadqiqotchilari ushbu farqni kasbiy tayyorgarlik, metod tanlash va etik me’yorlarga rioya etish bilan izohlaydilar.

2. Yevropa tadqiqotlari (EFPA)

Yevropa Psixologlar Assotsiatsiyalari Federatsiyasi (EFPA) tomonidan 2019-yilda Germaniya va Niderlandiyada o‘tkazilgan tadqiqotlarda professional psixolog va havaskor psixolog faoliyati qiyosiy o‘rganilgan. Tadqiqotda 300 nafardan ortiq respondent ishtirok etgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra: professional psixolog xizmatidan foydalangan respondentlarning 78% psixologik yordamni “xavfsiz va samarali” deb baholagan; havaskor psixolog maslahatlaridan foydalangan respondentlarning faqat 41% i natijadan qoniqqan; respondentlarning 52% i havaskor psixologlar tomonidan berilgan maslahatlar ilmiy asosga ega emasligini bildirgan. EFPA xulosasiga ko‘ra, havaskor

psixolog faoliyati psixologik savodxonlikni oshirishga xizmat qilishi mumkin, biroq u professional yordam o‘rnini bosa olmaydi.

3. Rossiya psixologiya maktabi tadqiqotlari

Rossiyada S.L. Rubinshteyn va uning ilmiy maktabi tomonidan ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar asosida olib borilgan tadqiqotlarda ilmiy psixologiya va kundalik (oddiy) psixologiya o‘rtasidagi farqlar tahlil qilingan. Moskva davlat universiteti huzuridagi psixologiya fakultetida o‘tkazilgan tadqiqotlarda professional yondashuv ilmiy nazorat va refleksiya bilan ajralib turishi ta’kidlangan.

Ushbu tadqiqotlarda aniqlanishicha: professional psixologlar tomonidan qo‘llanilgan metodlar 90% holatda ilmiy manbalarga asoslangan; havaskor psixologlar faoliyatida esa metodlarning 60% dan ortig‘i subyektiv tajribaga tayangan.

Turli mamlakatlarda olib borilgan tadqiqotlar natijalarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki: professional psixolog faoliyati yuqori samaradorlik va xavfsizlik darajasi bilan ajralib turadi; havaskor psixolog faoliyati nazariy va huquqiy jihatdan cheklangan bo‘lib, jiddiy psixologik muammolarni hal etishda xavf tug‘dirishi mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, professional va havaskor psixolog faoliyati o‘rtasidagi farqlarni aniq anglash nafaqat ilmiy-nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Ushbu farqlarni e’tiborga olish psixologik xizmatlar sifatini oshirish, inson manfaatlarini himoya qilish va psixologiya fanining jamiyatdagi nufuzini mustahkamlashga xizmat qiladi. Kelgusida mazkur masala bo‘yicha empirik tadqiqotlarni kengaytirish, milliy psixologik xizmatlar tizimini rivojlantirish istiqbolli yo‘nalishlardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **G‘oziev E.G‘.** *Umumiy psixologiya*. — Toshkent: O‘qituvchi, 2010. — 58-b.
2. **Karimova V.M.** *Psixologiya*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. — 41-b.
3. **Islomov Z.** *Kasbiy psixologiya asoslari*. — Toshkent: Universitet, 2018. — 112-b.
4. **Abdurahmonov G‘.** *Psixologik madaniyat va jamiyat*. — Toshkent: Fan, 2015. — 89-b.
5. **G‘ulomov A.** *Amaliy psixologiya asoslari*. — Toshkent: O‘qituvchi, 2014. — 96-b.
6. **Mahmudov M.** *Shaxs psixologiyasi va ijtimoiy muhit*. — Toshkent: Fan, 2017. — 73-b.
7. **Xolmirzayev S.** *Psixologik maslahat va kasbiy faoliyat*. — Toshkent: Universitet, 2019. — 54-b.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

ELEKTRODVIGATELLI TRANSPORT VOSITALARINING KONSTRUKTIV XUSUSIYATLARI VA ZAMONAVIY KOMPONOVKA TIZIMLARI.

S.A.Lolayev
Denov tumani 4-son texnikumi kafedra mudiri
B.I.Xudoyarov
Denov tuman 4-son texnikumi ishlab chiqarish ta'limi ustasi
J.A.Ramozonov
Denov tuman 4-son texnikumi ishlab chiqarish ta'limi ustasi

Anotatsiya. Ushbu maqolada elektrodvigatelli transport vositalarining konstruktiv xususiyatlari tahlil qilinadi. Elektromobillar ichki yonuv dvigatellari o‘rniga elektr dvigatellari va yuqori quvvatli akkumulyatorlar yordamida harakatlanadi. Maqolada elektromobilning printsipial sxemasi, uning asosiy komponentlari — tortuvchi batareya, boshqaruv bloki va elektrodvigatel, shuningdek zamonaviy elektromobillarda qo‘llaniladigan qo‘shimcha tizimlar (zaryadlash qurilmasi, himoya qurilmalari, yordamchi batareya, salon iqlim-nazorati va boshqalar) batafsil tavsiflangan. Tadqiqot natijalari elektromobillar dizayni va energiya samaradorligini yaxshilash bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so‘zlar: Elektromobil, elektrodvigatel, akkumulyator batareya, boshqaruv bloki, komponovka sxemasi, regeneratsion tormozlash, elektr transport.

КОНСТРУКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ С ЭЛЕКТРОДВИГАТЕЛЯМИ И СОВРЕМЕННЫЕ СХЕМЫ КОМПОНОВКИ

Аннотация: В данной статье анализируются конструктивные особенности транспортных средств с электродвигателями. Электромобили движутся с помощью электрических двигателей и высокомощных аккумуляторных батарей вместо двигателей внутреннего сгорания. В статье подробно описана принципиальная схема электромобиля, его основные компоненты — тяговая батарея, блок управления и электродвигатель, а также дополнительные системы, применяемые в современных электромобилях (зарядное устройство, защитные

устройства, вспомогательная батарея, климат-контроль салона и др.). Результаты исследования дают рекомендации по улучшению конструкции электромобилей и повышению их энергетической эффективности.
Ключевые слова: Электромобиль, электродвигатель, аккумуляторная батарея, блок управления, компоновочная схема, рекуперативное торможение, электрический транспорт.

STRUCTURAL FEATURES OF ELECTRIC VEHICLES AND MODERN LAYOUT SYSTEMS.

Abstract: This article analyzes the structural features of electric-powered vehicles. Electric vehicles move using electric motors and high-capacity batteries instead of internal combustion engines. The article provides a detailed description of the vehicle's principal scheme, its main components — traction battery, control unit, and electric motor — as well as additional systems used in modern electric vehicles (charging device, protection devices, auxiliary battery, cabin climate control, etc.). The research results offer recommendations for improving electric vehicle design and enhancing energy efficiency.
Keywords: Electric vehicle, electric motor, battery, control unit, layout scheme, regenerative braking, electric transport.

Elektrodvigatelli transport vositalari (elektromobillar) — ichki yonuv dvigatellari o‘rniga elektr dvigatellari va yuqori quvvatli akkumulyatorlar yordamida harakatlanadigan avtomobillar hisoblanadi. Bu transport turi ekologik toza, yuqori energiya samaradorligi va past texnik xizmat talabiga ega ekanligi sababli bugungi kunda jahon avtomobil sanoatida jadal rivojlanmoqda. So‘nggi 100 yil davomida elektromobilning printsipial sxemasi deyarli o‘zgarmadi (1-rasm).

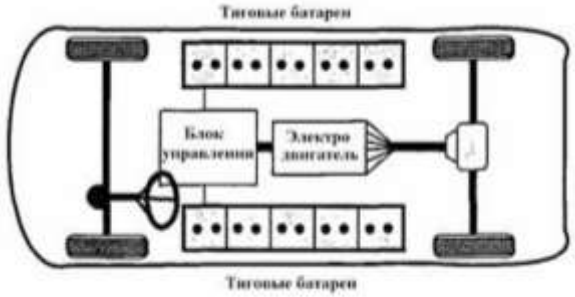

Rasm 1 – Elektromobilning komponovka sxemasi

Kuch qurilmasi uchta asosiy elementdan iborat: tortuvchi yuqori kuchlanishli akkumulyator batareyalari, boshqaruv bloki va elektrodvigatel. Boshqaruv bloki haydovchining boshqaruv organlari holatiga qarab, tortuvchi batareyalardan elektrodvigatel yuritmasiga elektr energiyasining uzatilishini tartibga soladi. Avtomobil sekinlashganda esa dvigatelni generator rejimiga o‘tkazib, kinetik energiyaning rekuperatsiyasini ta’minlaydi.

Zamonaviy elektromobillarda bunday eng sodda komponovka batareyalarni zaryadlash uzeli, qo‘shimcha quvvat manbalari, himoya qurilmalari va boshqa elementlar bilan to‘ldiriladi (rasm 2).

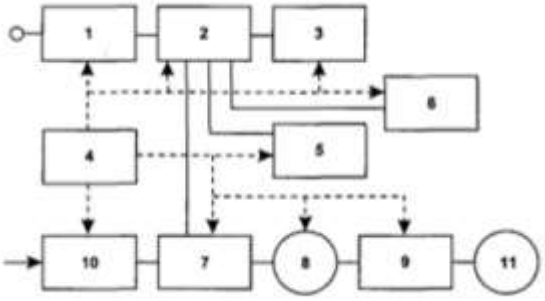

Rasm 2 – Zamonaviy elektromobilning blok-sxemasi

1) Zaryadlash qurilmasi. Elektromobilni elektr tarmog‘iga ulashni ta’minlaydi, o‘zgaruvchan kuchlanishni tortuvchi va yordamchi akkumulyator batareyalarini zaryadlash uchun doimiy kuchlanishga aylantiradi, 2) Himoya qurilmasi. Akkumulyator batareyasi va iste’molchilar o‘rtasida ulangan relelar va sug‘urtalardan iborat blok. 3)Tortuvchi akkumulyator batareyasi. 4.Boshqaruv bloki. 5) Yordamchi akkumulyator batareyasi. Odatda 12 V kuchlanishga ega bo‘ladi. Kam energiya iste’mol qiluvchi yordamchi qurilmalarning (yoritish asboblari, asboblar paneli, oynako‘targichlar va boshқалар) ishlashini ta’minlaydi. 6) Salonning iqlim-nazorat tizimi. Elektr energiyasini katta miqdorda iste’mol qiluvchi tizim bo‘lib, odatda tortuvchi batareyalardan quvvatlanadi. Konditsioner va elektr isitgichdan iborat. 7)Elektrodvigatelning elektron kontrolleri. Quvvatlantirish kuchlanishining zarur ko‘rinishini shakllantirib, dvigatelning aylanishlar soni va burash momentini boshqaradi. 8)Elektrodvigatel. 9) Mexanik transmissiya (zarur hollarda ayrim turdagi elektrodvigatellar bilan birgalikda qo‘llaniladi). 10) Elektromobilni boshqarish organlari. 11) Elektromobil g‘ildiraklari.

Xulosa. Elektrodvigatelli transport vositalari ekologik toza va yuqori energiya

samaradorligi bilan ajralib turadi. Ularning konstruktiv tuzilishi uchta asosiy element — tortuvchi akkumulyator batareyasi, boshqaruv bloki va elektrodvigatelga asoslangan. Boshqaruv bloki haydovchi buyruqlariga muvofiq elektr energiyasini boshqaradi, dvigatel esa sekinlashish paytida generator rejimida ishlab, kinetik energiyani qayta tiklaydi. Zamonaviy elektromobillarda qo‘shimcha tizimlar (zaryadlash uzeli, yordamchi batareya, iqlim-nazorat va himoya qurilmalari) bilan jihozlangan bo‘lib, ular transport vositasining ishlashini samarali va ishonchli qiladi. Shu tariqa, elektromobillar dizayni va komponentlarining optimallashuvi ularning energiya samaradorligini oshiradi va sanoatning barqaror rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Mutalibov S., Akmalxonov A. Elektromobillar dvigatellarining tuzilishi va ishlash prinsipi. “Молодые ученые”, 2025.
2. Sultanov A.I., Azzamov X.B. Elektromobillar sovutish tizimiga texnik xizmat ko‘rsatishning nazariy asoslari va amaliy yechimlari. 2025 yil
3. Biloldinov X.Z., Axmadjonova B.S. Elektromobillarda qo‘llaniladigan elektrodvigatellar turlari. “Modern Education and Development”,
4. G‘ofirjonov M. Ichki yonuv dvigatelli avtomobil va elektromobillar: tuzilishi, farqlari va istiqbollari. “Modern Education and Development”, 2025.
5. «О Транспортной стратегии Российской Федерации» [Электронный ресурс] Распоряжение Правительства РФ от 22.11.2008 N 1734-р (ред. от 12.05.2018) – URL:

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Религиозная политика Османской империи в эпоху Танзимата: равенство подданных и проблемы реализации реформ

Софья Ивановна Габриелян
доцент кафедры «Всемирная история»,
Национальный университет
Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Телефон: +99890 980-33-44.
Тохиров Фалиддин Абдусамад ўгли
магистрант 2-го курса факультета истории,
Национальный университет Узбекистана
имени Мирзо Улугбека
Телефон: +99899 850-58-98.

Аннотация: В статье анализируется религиозная политика Османской империи в период реформ Танзимата (1839–1876 гг.) с акцентом на проблему правового равенства подданных и становление принципов религиозной терпимости. Рассматриваются исторические предпосылки реформ, содержание ключевых нормативно-правовых актов, а также противоречия между провозглашёнными принципами и практикой их реализации. Делается вывод о значении Танзимата в формировании основ правового государства и гражданского общества в Османской империи.

Ключевые слова: Османская империя, Танзимат, религиозная политика, правовое равенство, немусульмане, модернизация.

Османская империя на протяжении нескольких столетий являлась одним из крупнейших многонациональных и многоконфессиональных государств мира. Управление столь обширным пространством, охватывавшим территории Европы, Азии и Африки, требовало выработки особых механизмов политического и религиозного взаимодействия между центральной властью и подданными различных вероисповеданий. До XIX века основой подобного взаимодействия выступала традиционная система, опиравшаяся на нормы исламского права и института миллетов.

Однако начиная с конца XVIII — начала XIX века Османская империя столкнулась с глубоким системным кризисом, проявившимся в военной слабости, экономическом упадке и росте внешнеполитического давления со

стороны европейских держав. В этих условиях османская правящая элита была вынуждена искать новые пути сохранения целостности государства, что привело к формированию реформаторского курса, получившего название Танзимат.

Первые попытки модернизации Османской империи были предприняты ещё в период правления султана Селима III, который стремился обновить государственные и военные институты посредством программы «Низам-и джедид»[1]. Однако внутреннее сопротивление, слабость финансовой системы и внешние войны не позволили реализовать эти инициативы в полном объёме.

Значительный импульс реформаторскому процессу был придан при султане Махмуде II, который предпринял решительные шаги по ликвидации янычарского корпуса и созданию новой армии европейского образца. Тем не менее к концу его правления империя оказалась в тяжёлом положении, усугублённом поражением в войне с египетским правителем Мухаммедом Али и фактической утратой контроля над армией и флотом.

Восшествие на престол молодого султана Абдул-Маджида I и активная деятельность реформаторски настроенных государственных деятелей, прежде всего Мустафы Решид-паши, создали условия для институционального оформления реформ, направленных не только на военную и административную сферы, но и на социально-правовые отношения внутри общества.[2]

Ключевым событием начала эпохи Танзимата стало обнародование 3 ноября 1839 года Гюльханейского хатт-и шерифа.[3] Этот документ стал первой попыткой ограничить традиционную власть султана посредством светских правовых норм и заложил основы нового понимания отношений между государством и подданными.

Ферман провозглашал гарантии защиты жизни, чести и имущества всех жителей империи, упорядочивал налоговую систему, вводил более чёткие правила воинской повинности и подчёркивал необходимость справедливого

[1] Петросян Ю. А. Османская империя. – М.: Алгоритм, 2013. – С. 187-188.
[2] Dönmez A. Babiâli'de hizip çatışmaları: Ahmed Fevzi Paşa'nın Osmanlı donanmasını Mısır valisine teslimi olayı // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2016. – №40. – С. 43–57. – DOI: https://doi.org/10.21563/sutad.268916
[3] Бальфур Дж. П. Османская империя. Шесть столетий от возвышения до упадка. XIV–XX вв. / Пер. с англ. И. А. Игоревского. – М.: ЗАО «Центрполиграф», 2017. – С. 474.

судопроизводства. Особое значение имело официальное закрепление принципа равенства подданных независимо от их религиозной принадлежности.

Данный шаг означал серьёзный отход от прежней практики, при которой мусульмане обладали привилегированным правовым статусом, а немусульманское население рассматривалось как особая категория подданных. Впервые на нормативном уровне было заявлено о равенстве мусульман, христиан и иудеев в вопросах прав и обязанностей перед государством.

В 1840–1850-е годы реформы Танзимата получили практическое развитие.[4] Был принят новый уголовный кодекс, учреждены светские суды, введены консультативные советы в провинциях, в работе которых могли участвовать немусульмане. Эти меры были направлены на ограничение произвола местной администрации и усиление централизации управления.

Значительное внимание уделялось реформированию системы образования и подготовке государственных служащих нового типа. Создание светских школ и разработка нормативных актов, регулирующих деятельность чиновников, свидетельствовали о стремлении государства к формированию рациональной бюрократической системы.

Особое место в рамках реформ занимал вопрос налогообложения. Традиционный подушный налог, взимавшийся с немусульман, стал предметом острых дискуссий. В конечном итоге равенство подданных стало реализовываться не столько через формальное уравнивание статуса, сколько через перераспределение налоговых обязательств и введение единых принципов налогообложения, основанных на имущественном положении.

Несмотря на провозглашённые принципы равенства и религиозной терпимости, политика Танзимата столкнулась с серьёзным сопротивлением как со стороны мусульманского населения, так и среди представителей немусульманских общин. Для части мусульман реформы воспринимались как отступление от исламских норм и навязывание западных моделей управления.

[4] Oakes A., Mowat R. B. (eds.). The Great European Treaties of the Nineteenth Century. Oxford: Clarendon Press, 1918/1921. – P. 167-168.

Региональные элиты и местные власти нередко сопротивлялись усилению контроля со стороны центра, опасаясь утраты своих традиционных полномочий. Это проявлялось в отказе от выполнения новых воинских и налоговых обязанностей, а также в поддержке антиправительственных выступлений.

Одновременно в ряде регионов империи усилились национально-освободительные движения, в том числе в Болгарии, Боснии и Герцеговине, на Крите и в армянских районах.[5] Эти события показали, что юридическое провозглашение равенства не всегда сопровождалось реальным улучшением положения населения и не смогло полностью устранить социальные и конфессиональные противоречия.

Политика религиозной терпимости в эпоху Танзимата носила сложный и неоднозначный характер. С одной стороны, были заложены основы светского законодательства и предпринята попытка создания единого гражданского статуса для всех подданных. С другой стороны, ограниченные ресурсы государства, сопротивление традиционных сил и внешнеполитическое давление существенно сдерживали реализацию реформ.

Тем не менее именно Танзимат стал поворотным моментом в истории Османской империи. Он создал правовую и институциональную базу для последующих конституционных преобразований, способствовал формированию новых представлений о правах личности и роли государства, а также обозначил направление развития в сторону правового государства и гражданского общества.

Реформы Танзимата явились попыткой адаптации Османской империи к новым историческим условиям и ответом на вызовы внутреннего и внешнего характера. Провозглашение принципов правового равенства и религиозной терпимости стало важным шагом на пути модернизации, несмотря на неполноту и противоречивость их реализации.

Опыт Танзимата показывает, что успешное внедрение правовых реформ в многонациональном и многоконфессиональном обществе требует не только законодательных инициатив, но и глубокой социально-культурной

[5] Shaw, S. J., Shaw, E. K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. – Vol. II. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – P. 55–172.

трансформации. В этом смысле эпоха Танзимата занимает особое место в истории Османской империи и представляет значительный научный интерес для исследования процессов модернизации традиционных обществ.

Использованная литература

1. Иналджик Х. *Османская империя: классическая эпоха*. — М.: Восточная литература, 2010.
2. Shaw S. J., Shaw E. K. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. — Cambridge, 1977.
3. Бальфур Дж. *История Османской империи*. — СПб., 2008.
4. Oakes A., Mowat R. B. (eds.). The Great European Treaties of the Nineteenth Century. Oxford: Clarendon Press, 1918/1921
5. Петросян Ю. А. Османская империя. – М.: Алгоритм, 2013

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINI TABIAT BILAN TANISHTIRISH, DASTLABKI TABIATSHUNOSLIK BILIMLARINI BERISHNING PEDAGOGIK USULLARI.

Ummatqulova Adashoy Baxtiyor qizi.
Xursanova Mohinur Abdujabbor qizi Guliston davlat pedagogika instituti 2-bosqich magistrantlari. e-mail: **adasoj386@gmail.com**

Annotatsiya

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tabiat bilan tanishtirishning maqsad va vazifalari, tanishtirish jarayoni hamda uning ta’lim-tarbiyaviy ahamiyati bilan birgalikda tabiatshunoslikning dastlabki tushunchalarini shakllantirishda qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik yondashuvlar keng qamrovda izchil yoritiladi. Tabiat haqidagi bilimlar o‘quvchilarning idrok, tafakkur, nutq, mustaqil va mantiqiy fikrlash va ekologik madaniyatini rivojlantirishda hamda kelgusi hayotida muhim omil ekanligi ilmiy asoslar bilan ko‘rsatib beriladi. Boshlang‘ich ta’limda tabiatshunoslikni o‘qitishning psixologik hamda pedagogik asoslari, yosh xususiyatlariga mos metodlar va media vositalarining tanlanishi, o‘quvchilarning atrof-muhit bilan bevosita muloqoti orqali faol ta’lim jarayonini tashkil etish usullari yoritiladi. Shuningdek, tabiiy obyektlar bilan ishlash, ekologik kuzatuvlar yuritish va oddiy ilmiy izlanishlarni tashkil qilish orqali o‘quvchilarda ekologik mas’uliyat, tabiatga ehtiyotkorlik va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish tahlil qilinadi.Maqolada keltirilgan metodik taklif va tavsiyalar o‘qituvchilarga boshlang‘ich sinf tabiatshunosligi darslarini mazmunan boyitish, o‘quvchilarning qiziqishini oshirish, ularni faol tadqiqotchiga aylantirish hamda tabiatni chuqur anglashga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonini samarali tashkil etish atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Boshlang‘ich ta’lim, tabiat bilan tanishtirish, ekologik tarbiya, metod, metodika, kuzatuv, jonli tabiat burchagi , amaliy mashg‘ulotlar, texnologiya, interaktiv testlar.

Abstract

In this article, the goals and tasks of introducing primary school students to nature, the process of familiarization, and its educational significance are thoroughly and consistently explained. It also provides a broad discussion of modern pedagogical approaches used in forming the initial concepts of natural science. Knowledge about nature is shown, on scientific grounds, to be an essential factor in developing students’ perception, thinking, speech, independent and logical reasoning, as well as their

ecological culture and future life skills. The psychological and pedagogical foundations of teaching natural science in primary education, the selection of age-appropriate methods and media tools, and the organization of an active learning process through students' direct interaction with the environment are described. Likewise, the article analyzes how working with natural objects, conducting ecological observations, and organizing simple scientific investigations help develop ecological responsibility, care for nature, and practical skills in students.The methodological recommendations presented in the article serve to enrich the content of primary school natural science lessons, increase students' interest, transform them into active young researchers, and effectively organize a teaching process aimed at a deep understanding of nature and a careful attitude toward the environment.

Keywords: primary education, introduction to nature, environmental education, method, methodology, observation, corner of living nature, practical activities, technology, interactive tests.

Аннотация

В данной статье последовательно и всесторонне раскрываются цели и задачи ознакомления учащихся начальных классов с природой, процесс этого ознакомления и его учебно-воспитательное значение, а также современные педагогические подходы, применяемые при формировании первоначальных представлений по естествознанию. Показано на научной основе, что знания о природе являются важным фактором развития восприятия, мышления, речи, самостоятельного и логического мышления учащихся, их экологической культуры и будущей жизненной компетентности. Освещаются психологические и педагогические основы преподавания естествознания в начальном образовании, выбор методов и медиасредств в соответствии с возрастными особенностями, а также способы организации активного учебного процесса через непосредственное взаимодействие учащихся с окружающей средой. Кроме того, анализируется формирование у школьников экологической ответственности, бережного отношения к природе и практических навыков путем работы с природными объектами, проведения экологических наблюдений и организации простых научных исследований. Методические рекомендации, представленные в статье, помогают учителям обогатить содержание уроков естествознания в начальной школе, повысить интерес учащихся, превратить их в активных исследователей и эффективно организовать учебный процесс,

направленный на глубокое понимание природы и бережное отношение к окружающей среде.

Ключевые слова: начальное образование, ознакомление с природой, экологическое воспитание, метод, методика, наблюдение, уголок живой природы, практические занятия, технология, интерактивные тесты.

KIRISH:

Bugungi kunda mamlakatimizda mavjud barcha ta’lim muassasalarida bolalarni tabiat va atrof-muhit bilan tanishtirish mashg‘ulotlari tashkil qilinganligi e’tiborga sazovordir. Resbulikamiz prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, «Eng muhim masala –aholining ekologik madaniyatini oshirish haqida jiddiy bosh qotirishimiz zarur. Albatta, bunday muammolarni faqat ma’muriy yo‘l bilan hal etib bo‘lmaydi, bunga yosh avlod qalbida ona tabiatga mehr-muhabbat, unga daxldorlik hissini tarbiyalash orqali erishish mumkin». Respublikamizda barcha boshlang‘ich maktablarda atrof-muhit mavzulari “Tabiiy fanlar” nomi ostida o‘tiladi. Ammo umumta’lim va o‘rta maktablarda aynan ekologiya darslari mavjud emas.Zamonaviy ta’lim jarayoni o‘quvchilarning har tomonlama yetuk, tabiat hamda jamiyat bilan uyg‘un yashay oladigan barkamol shaxs bo‘lib shakllanishiga xizmat qilishi kerak. Boshlang‘ich ta’lim bu jarayonning eng muhim va ajralmas bosqichlaridan biri sanaladi. Ayni mana shu davrda bolalarda hayotiy qarashlar, dunyoqarash, tabiat haqida tushunchalar, atrof-muhitga bo‘lgan munosabat shakllana boshlaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tabiat , ekologiya bilan tanishtirish ta’lim-tabbiyaning ajralmas hamda muhim tarkibiy qismi sanaladi. Tabiiy fanlar boshlang‘ich ta’limning asosiy fanlaridan biri sifatida bolalarning ilmiy tafakkurini,kuzatuvchanligini, diqqatini, sabr-toqatini, fikrlash va fikrlari asosida tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Buning natijasida bola tabiatga nisbatan ehtiyotkorona, ongli ravishda hurmat bilan munosabatda bo‘lishga undaydi. Bolalarda tonggi kuzatishlar , tajribalar, ekskursiyalar orqali tabiatning go‘zalligi va uni ko‘z qorachig‘idek asrash zarurligi haqida bilim va tushunchalar shakllantiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR:

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning tabiatga bo‘lgan qiziqishini shakllantirish ularning umumiy dunyoqarashini kengaytirish, mantiqiy fikrlashini

kengaytirish bilan birga, ekologik tarbiyani yo‘lga qo‘yishning ham muhim omili sanaladi. Chunki bolaning tabiat haqidagi ilk tasavvurlari maktabgacha ta’lim bosqichida boshlanib, aynan maktab davrida barqarorlashadi va keyingi ta’lim bosqichlarida chuqurlashib boradi. Shu tomondan, ushbu jarayonda boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining metodik yondashuvi, qo‘llaydigan usullari hamda texnologiyalari va o‘quvchilarni jarayonga jalb etish darajasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Dastlab, bolalarda tabiatga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otish uchun ular faol ishtirok etadigan o‘quv jarayonini tashkil etish kerak bo‘ladi. O‘quvchilar tabiat hodisalarini nafaqat o‘qituvchi tushuntirgan holda, balki o‘z kuzatuvlari orqali idrok etganlarida mavzuga bo‘lgan ijobiy munosabat va qiziqish ancha kuchliroq shakllanadi. Misol uchun, o‘quvchilar, fasllarning almashinuvi, o‘simliklarning o‘sishi yoki hayvonlarning turmush tarzi, tabiat hodisalarini o‘z ko‘zlari bilan kuzatganlarida mavzuni chuqurroq anglaydilar hamda bu ularda tabiiy ravishda qiziqish uyg‘otadi.Shu bilan birga, tabiiy fanlarni o‘qitishda tajribalar va amaliy mashg‘ulotlarning o‘rni ham beqiyos sanaladi. Boshlang‘ich sinf darajasida, asosan, sodda tajribalar — urug‘ning unishi, suvning bug‘lanishi, soyada va quyoshda haroratning farqi kabi mashg‘ulotlardan foydalaniladi. Bunday tajribalar bolalarning kuzatuvchanligini oshirish bilan birga, ularda “nima uchun?”, “nimaga?” kabi savollarini ko‘paytiradi va izlanishga, sababini bilishga undaydi. Aynan mana shu izlanish esa qiziqishning eng kuchli manbai hisoblanadi.Tabiatga bo‘lgan qiziqishni shakllantirishda o‘yin texnologiyalari ham juda samarali bo‘lib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘yin — o‘rganishning tabiiy shakli sanaladi. O‘simliklar va hayvonlar xususidagi rolli o‘yinlar, ekologik topshiriqlar asosida tuzilgan didaktik o‘yinlar, interaktiv testlar va rebuslar o‘quvchilarda fikrlash, farqlash, tahlil qilish, analiz qilish, sintez qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, bu o‘yinlar ularda tabiatni asrash, unga mehr hamda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish tuyg‘ularini vujudga keltiradi.Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va multimedia vositalaridan foydalanish ham bugungi kunda zamonaviy dars jarayonining ajralmas qismiga aylanib ulgurgan. Multimediali resurslar, animatsion videolar, virtual laboratoriyalar va 3D modellar tabiat hodisalarini real va qiziqarli tarzda namoyish qilish imkoniyatini beradi. Misol uchun, hayvonlarning yashash muhiti, o‘simliklarning o‘sish jarayoni, koinot tuzilishi, kometalar harakati, quyosh va oy tutilishi yoki vulqon portlashi kabi murakkab jarayonlarni videoroliklar orqali tushuntirish bolalarning mavzuga bo‘lgan diqqatini yanada kuchaytiradi. Bu esa o‘z navbatida darsni nafaqat samarali, balki mazmuniy jihatdan boy va qiziqarli bo‘lishiga xizmat qiladi. Bolalarning tabiatga bo‘lgan qiziqishini mustahkamlashning yana bir muhim usuli — o‘quvchilarni amaliy

faoliyat, amaliy mashg‘ulotga jalb qilish. Masalan, maktab hovlisida gul ekib parvarishlash, daraxt yetishtirish, qushlar uchun uyacha yasash, chiqindi qog‘ozdan foydalanish bo‘yicha kichik loyihalar kabi faoliyatlar o‘quvchilarning ekologik fikrlashini hamda qiziqishlarini yanada rivojlantiradi. Bunday faoliyatlar o‘quvchilarga tabiatni faqat oddiy o‘rganish emas, balki uni jonimizdek asrash zarurligini ham his ettiradi. Natijada, bolalar tabiatga nisbatan mas’uliyat bilan qarab voyaga yetadilar. Bundan tashqari, ota-onalar bilan hamkorlikda tashkil etiladigan ekskursiyalar, sayohatlar, muzeylarga, hayvonot bog‘lariga va tabiat bog‘lariga tashriflar ham o‘quvchilarning tabiat haqidagi bilimlarini mustahkamlashda, atrof-muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishida katta ahamiyat kasb etadi. Real tajribalar orqali o‘quvchilar tabiat boyliklarini ko‘rish bilan birga ular haqida to‘liqroq ma’lumotga ega bo‘lishadi. O‘simlik dunyosi (flora) va hayvonot dunyosi (fauna) haqida kengroq tasavvurga ega bo‘lishadi. Umuman olganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tabiatga nisbatan qiziqishni shakllantirish ko‘p qirrali, tizimli va izchil pedagogik jarayonni talab etadi. O‘qituvchining dars jarayonini rejalashtirishdagi kreativligi, tashabbuskorligi, o‘quvchilar psixologiyasini chuqur bilishi, samarali metodlardan foydalanishi, multimediadan foydalanishi o‘quvchilarda tabiatni sevish, uni qadrlash va unga ongli ravishda munosabatda bo‘lish kabi ko‘nikmalarini shakllantiradi. Buning natijasida, o‘quvchilar nafaqat tabiiy fanlar haqida puxta bilimga ega bo‘ladilar, balki ekologik madaniyat hamda ekologik tarbiyaning dastlabki zaminlari ham mustahkamlanadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishning asosiy yo‘nalishilaridan yana biri – aniq-obrazli tafakkurdan mavhum-mantiqiy tafakkurga o‘tish sanaladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish jarayoni eng avvalo bilishning hissiy bosqichida sodir bo‘ladi. Ya’niki bola atrof-muhit haqida dastlab beshta sezgi a’zosi yordamida tasavvurga ega bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda tafakkur shakllari ham muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish tasniflash, taqqoslash, tahlil qilish, o‘xshatish, analiz, sintez, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tizimlashtirish yordamida ham amalga oshiriladi. Shunday qilib, bolalarda atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish to‘g‘risida doimiy qayg‘urishga yo‘naltirilgan o‘quv jarayonini tashkil etish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Afsuski, bugungi kunda biz kundalik ishlarga va tashvishlar bilan band bo‘lib, jonli va jonsiz tabiat dunyosi abadiy emasligini, unga insoniyat tomonidan ko‘proq zarar yetayotganligini bevosita his qilmay qo‘ydik. Tabiiy boyliklar hamda tabiiy ne’matlar

abadiy emasligini, bola ongiga singdirish, albatta, bolalikdan ta’lim va tarbiyani uzviyligini ta’minlash asosida olib borilishi lozimligini yoddan chiqarmasligimiz shart. Bundan kelib chiqadiki, ekologik ta’limning asoslarini, hatto, maktabgacha yoshdan boshlab bolalar ongi va ruhiyatiga singdirib borish kerak hisoblanadi. Shu o‘rinda ekologiya so‘zining etimologiyasiga to‘xtalib e’tibor qaratib o‘tsak, «Ekologiya» so‘zi yunoncha «oikos» – «vatan, uy» va «logos» – «fan, ta’limot» ma’nosidagi so‘zlardan tashkil topgan bo‘lib, birgalikda yashaydigan tirik organizmlarning o‘zaro bir-biri bilan hamda tevarak-atrofdagi muhit bilan munosabatini, shuningdek, olam va biosfera o‘rtasidagi munosabat masalalarini ham o‘rganuvchi fan nomini anglatadi. Ekologik tarbiya,dastlab, bolalarni insonparvarlik, xayrixohlik, hissiy munosabat va ularning atrofidagi dunyoga qiziqishini tarbiyalashga hissa qo‘shadi. Zero, atrof-muhitning o‘quvchi onggiga ta’siri juda kattadir. Sababi har kuni bolalar bevosita yoki bilbosita atrof-muhitdagi turli narsalar yoki hodisalar bilan aloqaga kirishadilar. Ya’ni ular qushlarni, hasharotlarni, hayvonlarni, qishda qor parchalarini, muzni, bahorda shudring hamda gullarni, kuzda daraxtlarning sarg‘aygan barglarini, yomg‘irni, kuzatishadi, tabiat haqidagi she’rlar va hikoyalarni tinglashadiva o‘zlari ham hikoya va she;rlar yozishadi. Shu bilan birga, tabiat hodisalari, o‘simliklarga va hayvonlarga g‘amxo‘rlik qilishni o‘rganishadi. Tabiat bolalar diqqatini, eng avvalo, o‘zining go‘zalligi, ranglarining yorqinligi, xilma-xilligi, yorqinligi, sir-asrorlari bilan o‘ziga jalb qiladi. Shu sababdan Ekologik tarbiya maktabgacha yoshda, maktab davrida, maktabdan keyingi davrda, o‘smirlik davrida, o‘rta yoshlik davrida hamda keksalik davrida turlicha mazmun, shakl va metodlar hamda yondashuvlarda amalga oshiriladi. Bolalar eng birinchi aniq bilim va tajribani ham aynan tabiatdan oladi. Atrof-muhit bilan bunday aloqa, bir tomondan, bolaning hissiy tajribasini boyitsa, boshqa tomondan, uning tasavvurini kengaytiradi hamda bolaning atrof-muhit haqidagi turli savollari va qiziqishlarini paydo bo‘lishiga ulkan hissa qo‘shadi. Yosh bolalar ,odatda, juda qiziquvchan, tabiat hodisalari va narsalariga katta e’tibor bilan qaraydigan bo‘lish bilan birga tabiatdagi mayda predmetlargacha e’tibor berishadi. Bu esa ota-onalar va o‘qituvchilar uchun bolaning atrof-muhit haqida yanada ko‘proq bilim olishlari,izlanishlari uchun munosib shart-sharoit yaratib berishini talab qiladi. Ota-onalar va o‘qituvchilar oldida turgan bunday vazifalar sirasiga bolalarda atrof-muhit, jonli va jonsiz tabiatga bo‘lgan muhabbat va hurmat tuyg‘usini rivojlantirish, ularning tabiat haqidagi o‘z tasavvurlarini boyitish, bolaga nafaqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki, o‘z hissiyotlarini erkin ifoda etish imkoniyatini
berish ham juda muhim omil sanaladi. Shu boisdan ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish ularni o‘zlarining va

atrofida sodir bo‘layotgan barcha hodisani to‘g‘ri anglash va tahlil qilishga o‘rgatadi. Bolalarning o‘zi mehr va muhabbatga muhtoj bo‘lishi bilan nir qatorda, ular barcha jonzotlarga cheksiz va beqiyos darajada o‘zlarining mehr-muhabbatlarini berishga ham qodirdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish jarayonida o‘quvchilar bilan ishlashda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ba’zi metodlarni ko‘rib chiqamiz. Tabiatga ijobiy munosabat nuqtai nazaridan o‘qituvchi va o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyati usuli
bo‘lib, uning davomida ekologik bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish qobiliyatlari va atrof-muhitga munosabatni tarbiyalash jarayoni samarali amalga oshiriladigan usul metoddir. Atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishdagi texnika deganda, muayyan usulning o‘ziga xos elementi nazarda tutiladi. N.J.Isakulova «Uzluksiz ta’lim jarayonida o‘quvchilarga fanlararo ekologik tarbiya berishda variativ didaktik funksiyalarni quyidagilardan iborat ekanligini alohida qayd etadi:

– ekologik mazmunda mashq bajarish, masalalar yechish, diktinat va bayonlar yozishda qo‘shimcha topshiriqlardan foydalanish;

– ekologik mazmundagi darslarni fanlararo bog‘lanishda turli uslublarning bir nechtasidan foydalangan holda tashkil etish;

– darsdan tashqari mashg‘ulotlarni o‘quvchining turli qiziqishlari asosida turli uslublardan foydalanib olib borish;

– ekologik mazmundagi testlarni o‘tkazishda mazmunning bir xilligiga e’tibor bergan holda savol-javoblar xilma-xilligiga erishish;

– fanlararo ekologik tarbiya berish yuzasidan o‘quvchi bilimi, ko‘nikma va malakalarini baholash xilma-xilligini inobatga olish. Mazkur variativ didaktik funksiyalarning har biri bajarilishida bir vaqtning o‘zida har xillikka erishishga e’tibor beriladi» degan edi.

Xulosa va tavsiyalar

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishda, rolli o‘yinlar, yangi metodik texnologiyalar, bayramlar va tadbirlarning roli muhim ahamiyatga ega.

Rolli o‘yinlar va tadbirlarda tanish bo‘lgan musiqa asarlari, she’rlarni yodlash va yangilarini yaratish juda muhimdir. Bolalarga ekologik ta’lim va tarbiya berish bo‘yicha ota-onalar bilan ishlashda an’anaviy shakllardan foydalanilanish o‘rinli hisoblanadi. Masalan: ota-onalar yig‘ilishlari, konsultasiyalar, suhbatlar. Bunda quyidagi kabi mavzularga alohida e’tibor qaratish muhim hisoblanadi: «Daraxt eking», «Qushlarga yordam bering», «Ona Vatan tabiatini asraylik», «Musaffo

havomizni toza saqlaylik». Ushbu jarayonda bolalar ota-onalari va ustozlari bilan birgalikda faoliyat olib borish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Shunday qilib, bolalarga tabiatga ijobiy munosabatni shakllantirishni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun kattalar shaxsiy namuna bo‘la olishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. - T.: O‘zbekiston, NMIU, 2018. – B. 570
2. Isakulova N.J. Uzluksiz ta’lim jarayonida o‘quvchilarga fanlararo ekologik tarbiya berish nazariyasi va amaliyoti. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertasiya avtoreferati. – Toshkent.: 2012. –B.17.
3.Bovanova Umida Abduvahabovna: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal: 2022.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Raqamli texnologiyalar va emosional intellektni rivojlantirish: imkoniyatlar va xavf-xatarlar

Farmonova Yulduz Yorqin qizi
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Psixologiya yo`nalishi 2-bosqich magistri

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada raqamli texnologiyalar ta’sirida shaxs emosional intellektining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar, raqamli kommunikatsiya vositalari hamda onlayn ta’lim platformalarining emosional anglash, empatiya va o‘zini boshqarish qobiliyatlariga ko‘rsatadigan ta’siri ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, raqamli muhitning ijobiy ta`sirlari hamda psixologik xavf omillari va ularni kamaytirish mexanizmlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: emosional intellekt, raqamli texnologiyalar, empatiya, raqamli muloqot, ijtimoiy tarmoqlar, psixologik moslashuv.

Kirish

Raqamli texnologiyalar zamonaviy jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismiga aylangan bo‘lib, inson faoliyatining deyarli barcha jabhalarida yetakchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, kommunikatsiya jarayonlarining raqamli makonga ko‘chishi shaxslararo munosabatlar xarakterini tubdan o‘zgartirdi. Ushbu o‘zgarishlar shaxsning emosional sohasiga, xususan emosional intellekt (EI) rivojiga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ilmiy tadqiqotlarda emosional intellekt shaxsning nafaqat ichki emosional holatini anglash va boshqarish, balki ijtimoiy muhitda samarali muloqot o‘rnatish qobiliyatini belgilovchi muhim psixologik resurs sifatida qaraladi [1]. Shu bois raqamli texnologiyalar va emosional intellekt o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni chuqur ilmiy tahlil qilish dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Adabiyotlarni tahlil qilish

Emosional intellekt konsepsiyasi ilmiy jihatdan P. Salovey va J. Mayer tomonidan asoslangan bo‘lib, ular EI ni emosional axborotni qayta ishlashga qaratilgan kognitiv qobiliyatlar majmui sifatida talqin etadilar [2]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, emosiyalar shaxs faoliyatini tartibga soluvchi muhim axborot manbai hisoblanadi. Keyinchalik D. Goleman tomonidan ishlab chiqilgan model emosional intellektni shaxsning ijtimoiy moslashuvi, yetakchilik salohiyati va psixologik barqarorligi bilan bog‘liq holda

izohlaydi [1]. Zamonaviy tadqiqotlarda esa EI va raqamli muhit o‘rtasidagi bog‘liqlik murakkab, ko‘p omilli jarayon sifatida baholanmoqda. Twenge tomonidan olib borilgan empirik tadqiqotlar raqamli qurilmalardan intensiv foydalanish ijtimoiy muloqot sifati va empatiya darajasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi [3]. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlar raqamli texnologiyalar ta’limiy va rivojlantiruvchi maqsadlarda qo‘llanilganda emosional ko‘nikmalarni mustahkamlash imkonini berishini ta’kidlaydi [4].

Asosiy qism

Raqamli texnologiyalarning emosional intellektni rivojlantirishdagi ijobiy imkoniyatlari

Raqamli texnologiyalar shaxsning emosional rivoji uchun yangi pedagogik va psixologik imkoniyatlarni yaratadi. Xususan, onlayn treninglar, mobil psixologik ilovalar va virtual ta’lim platformalari yordamida emosional refleksiya, o‘z-o‘zini nazorat qilish va stressni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin [4]. Mindfulness texnologiyalariga asoslangan raqamli dasturlar emosional barqarorlikni oshirib, shaxsning ichki resurslarini faollashtirishi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan [5]. Bundan tashqari, raqamli muhitda madaniyatlararo muloqot imkoniyatlarining kengayishi empatik sezgirlik va ijtimoiy tolerantlikning rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Kognitiv rivojlanishga ta`siri

To‘g‘ri tanlangan ta’limiy ilovalar bolalarda mantiqiy fikrlash, xotira va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi [1], [7].

Raqamli savodxonlikning erta shakllanishi

Gadjetlardan oqilona foydalanish bolalarda axborotni izlash, tahlil qilish va xavfsiz ishlatish ko‘nikmalarini erta yoshdan shakllantiradi [3], [4].

Muloqot va ijtimoiy aloqalar

Videoqo‘ng‘iroqlar va messenjerlar bolalarga qarindoshlar hamda do‘stlar bilan aloqa saqlash imkonini beradi, bu esa ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hissini kuchaytiradi [3].

Inklyuziv ta’lim imkoniyatlari

Raqamli texnologiyalar maxsus ehtiyojli bolalar (eshitish, ko‘rish yoki nutqida muammolari bo‘lgan) uchun ta’limga kirish imkonini kengaytiradi [4].

Ijodkorlik va o‘zini ifodalash

Rasm chizish, musiqa yaratish, video montaj kabi ilovalar bolalarda ijodiy tafakkur va o‘zini ifodalash qobiliyatini rivojlantiradi [7].

Motivatsiya va o‘rganishga qiziqish

O‘yinlashtirilgan (gamification) ta’lim platformalari bolalarning o‘rganishga bo‘lgan

qiziqishini oshiradi [1].

Kelajak kasblariga tayyorgarlik

Kodlash, dizayn va media savodxonlik bolalarni zamonaviy mehnat bozoriga tayyorlaydi [4].

Muhim shartlari mutaxassislar ta'kidlashicha, ijobiy ta'sirlar faqat quyidagi sharoitlarda yuzaga chiqadi:ekran vaqti me'yorida bo'lsa; kontent yoshga mos va sifatli bo'lsa; kattalar (ota-ona, pedagog) hamrohlik qilsa; gadjet jonli muloqotni almashtirmasa, balki to'ldirsa [1], [2]. Oqilona va nazoratli yondashuvda raqamli texnologiyalar foydali bo'lishi mumkin, biroq ularni haddan tashqari va nazoratsiz qo'llash jiddiy psixologik xavflarni yuzaga keltiradi [6].

Raqamli muhit bilan bog'liq psixologik xavf-xatarlar

Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, raqamli qurilmalarga haddan tashqari bog'liqlik empatiya darajasining pasayishi bilan bevosita bog'liq [7].Shu bilan birga, raqamli texnologiyalardan nazoratsiz foydalanish emosional intellekt rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin jonli muloqotning virtual muloqot bilan almashishi empatiya va emotsional intellekt pasayishiga olib keladi [6]. Virtual muloqotda yuzma-yuz kommunikatsiyaga xos bo'lgan noverbal signallarning yetishmasligi boshqalarning emosional holatini to'liq anglashni cheklaydi [6]. Ijtimoiy tarmoqlarda doimiy ijtimoiy taqqoslash, virtual tasdiqqa bo'lgan ehtiyoj va axborot ortiqchaligi xavotir, past o'z-o'zini baholash hamda emosional beqarorlikni kuchaytiradi [3].

Salbiy ta'sirlar: Uyqu buzilishlari: ekranlardan chiqadigan ko'k nur melatonin gormoni ishlab chiqarilishini kamaytiradi [7]. Tashvish va depressiya: ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanishda kuchayadi [6].

Empirik tadqiqot natijalari

Tadqiqotda 15–18 yoshdagi 50 nafar maktab o'quvchisi (25 qiz, 25 o'g'il) ishtirok etdi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi va aleksitimiya (his-tuyg'ularni anglash va ifodalashdagi qiyinchiliklar) o'rganildi.

1-jadval. Kunlik ekran vaqti taqsimoti

Ishtirokchilar soni 50 nafar

T/R	Kunlik ekran vaqti	O'quvchilar soni	Foizi %
1	2 soatgacha	8 nafar	16 %
2	2–4 soat	17 nafar	34 %

3	4–6 soat	15 nafar	30 %
4	6 soatdan ortiq	10 nafar	20 %

Izoh: Jadvaldan ko‘rinadiki, o‘quvchilarning 50 % dan ortig‘i kuniga 4 soatdan ko‘p vaqtini ekran qarshisida o‘tkazadi. Bu raqamli texnologiyalardan intensiv foydalanish mavjudligini ko‘rsatadi.

2-jadval. TAS-20 bo‘yicha aleksitimiya darajasi

Ishtirokchilar soni 50 nafar

T/R	**Aleksitimiya darajasi**	**O‘quvchilar soni**	**Foizi %**
1	Past daraja	14 nafar	28 %
2	O‘rtacha daraja	21 nafar	42 %
3	Yuqori daraja	15 nafar	30 %

Izoh: Respondentlarning 72 % ida aleksitimiya o‘rtacha yoki yuqori darajada namoyon bo‘ldi. Bu ko‘rsatkich o‘smirlar orasida emosiyalarni anglash va ifodalash bilan bog‘liq muammolar mavjudligini ko‘rsatadi.

Foizli tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki:

O‘smirlarning katta qismi raqamli texnologiyalardan intensiv foydalanadi;

Raqamli foydalanish darajasi yuqori bo‘lgan o‘quvchilarda aleksitimiya belgilari ko‘proq uchraydi; Ayniqsa hislarni aniqlash va ifodalashdagi qiyinchiliklar ekran vaqtining ortishi bilan kuchayadi. Mazkur natijalar raqamli muhitning o‘smirlarning emosional rivojiga ta’sirini neyropsixologik nuqtai nazardan tushuntirish imkonini beradi va keyingi chuqur tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosalar

Tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar emosional intellekt rivojida ambivalent xususiyatga ega. Ular maqsadli va ilmiy asoslangan holda qo‘llanilganda emosional ko‘nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi, biroq nazoratsiz foydalanish shaxsning emosional sohasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu

sababli raqamli muhitda emosional intellektni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish va psixologik savodxonlikni oshirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro‘yxati

[1] Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence. New York: Bantam Books.
[2] Salovey, P., Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211.
[3] Twenge, J. M. (2017). iGen. New York: Atria Books.
[4] OECD. (2021). Social and Emotional Skills in the Digital Age.
[5] Kabat-Zinn, J. (2018). Mindfulness-based interventions.
[6] Frontiers in Psychology. (2020). Digital communication and empathy.
[7] American Psychological Association. (2021). Technology and mental health.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING KARDIOLOGIYADA QO‘LLANILISHINING AHAMIYATI

Kodirova Sh.A.
Toshkent davlat tibbiyot universiteti

Annotatsiya: Tibbiyotda axborot texnologiyalari sog‘liqni saqlashni tubdan o‘zgartiradi, jarayonlarni avtomatlashtiradi, tibbiy yordam sifati va bemorlar xavfsizligini oshiradi, bemorlarga salomatlikni saqlashga yordam beradi. Kardiologiyada axborot texnologiyalarini qo‘llash yurak-qon tomir kasalliklarini tashxislash aniqligini oshirish, dolzarb klinik tavsiyalar va dalillarga asoslangan resurslardan foydalanishni ta’minlaydi, davolashni shaxsiylashtirish va kasalliklarning oqibatini bashorat qilishni yaxshilashga yordam beradi.
Kalit so‘zlar: axborot texnologiyalari, kardiologiya, EKG, teletibbiyot
Abstract: In medicine, information technologies fundamentally change healthcare, automate processes, improve the quality of medical care and patient safety, and help patients maintain their health. The use of information technologies in cardiology contributes to increasing the accuracy of diagnosing cardiovascular diseases, providing access to relevant clinical recommendations and evidence-based resources, personalizing treatment, and improving the prognosis of diseases.
Keywords: information technology, cardiology, ECG, telemedicine

Dolzarbligi: Manbalarda axborot texnologiyalariga "axborotni izlash, to‘plash, saqlash, unga ishlov berish, uni taqdim etish, tarqatish jarayonlari, usullari hamda bunday jarayonlar va usullarni amalga oshirish usullari" sifatida ta’rif berilgan. Sog‘liqni saqlashda axborot texnologiyalari - bu elektron yoki raqamli qurilmalar yordamida tibbiy ma’lumotlarni saqlash, uzatish yoki almashish uchun ishlatiladigan har qanday texnologiya hisoblanadi.Axborot texnologiyalari(AT) sog‘liqni saqlashni o‘zgartirishda muhim rol o‘ynaydi, tibbiy xizmatlar sifatini yaxshilaydi, ularning ommabopligi va samaradorligini oshiradi. So‘nggi yillarda tibbiyotning turli sohalariga ATni joriy etishning jadal o‘sishi kuzatilmoqda.Sog‘liqni saqlashda axborot texnologiyalari davolash natijalari, tibbiy yordam sifati va shifokorlarning ushbu sohadagi tajribasini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi,.Sog‘liqni saqlashda axborot texnologiyalarining barcha turlari juda katta hajmdagi ma’lumotlarni to‘playdi, qayta ishlaydi va saqlaydi. Tibbiyotda ATni qo‘llashning asosiy yo‘nalishlari:ma’lumotlarni boshqarish,tibbiy axborot tizimlari (yagona raqamli makonni yaratish, eletron axborot

ma’lumotlarini saqlash, jadvallar va hisobotlarni avtomatlashtirish), ma’lumotlar almashinuvi (klinikalar, laboratoriyalar va sug‘urta kompaniyalari o‘rtasida bir zumda ma’lumot almashish) hisoblanadi.

Yurak-qon tomir kasalliklari (YuQTK) butun dunyoda o‘limning asosiy sababi bo‘lib qolmoqda. Klinik ma’lumotlar hajmining o‘sishi, hisoblash quvvatlarining rivojlanishi va sog‘liqni saqlashni raqamlashtirish kardiologiya amaliyotiga ham axborot texnologiyalarini faol joriy etishga olib keldi. Zamonaviy kardiologiya ma’lumotlarni tahlil qilishning avtomatlashtirilgan tizimlari, intellektual algoritmlar va bemorlarni masofadan kuzatish usullariga tobora ko‘proq tayanmoqda.Kardiologiya tibbiyotning asosiy sohalaridan biri sifatida yurak-qon tomir kasalliklarini tashxislash, davolash va monitoringini yaxshilash uchun axborot texnologiyalaridan faol foydalanadi.

Kardiologik texnologiya - bu tug‘ma yurak nuqsonlari, yurak ishemik kasalligi, yurak yetishmovchiligi, yurak klapan nuqsonlari va yurak faoliyatining elektrofiziologik buzilishlari kabi yurak-qon tomir tizimi kasalliklarini tashxislash va davolashda yordam beradigan ixtisoslikdir. AT shifokorlarga yanada asosli qarorlar qabul qilishda yordam beradi, diagnostika aniqligini oshiradi va bemorlar bilan muloqotni yaxshilaydi.

Kardiologiyada qo‘llaniladigan axborot texnologiyalari:

1. Elektron tibbiy yozuvlar (ETYo): ETYo kardiologiyada muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bemorlar haqidagi ma’lumotlarni, jumladan, elektron kasallik tarixi (EKT) , tekshiruv natijalari va ko‘rsatmalarni saqlash hamda tahlil qilish imkonini beradi. Bu ma’lumotlarga kirishni osonlashtiradi va turli mutaxassislar o‘rtasidagi muvofiqlashtirishni yaxshilaydi.
2. Bemorning ahvolini kuzatish: bemorlarga taqiladigan qurilmalar (masalan, fitnes bilaguzuklari va aqlli soatlar) kabi zamonaviy texnologiyalar ma’lum vaqt rejimida yurak urishi, jismoniy faollik darajasi va boshqa salomatlik ko‘rsatkichlarini kuzatish imkonini beradi. Bu ma’lumotlar keyinchalik tahlil qilish uchun avtomatik ravishda kardiolog-shifokorga uzatilishi mumkin. Statista tadqiqoti hisobotiga ko‘ra, 2022 yilda taqiladigan qurilmalar bozorida 500 milliondan ortiq foydalanuvchi ro‘yxatdan o‘tgan va bu raqam 2026 yilga kelib 1,1 milliardga yetishi kutilmoqda
3. Teletibbiyot:teletibbiyot yurak-qon tomir kasalliklari bilan og‘rigan bemorlarni masofadan kuzatish va maslahat berish imkoniyatini beradi. Bu, ayniqsa, chekka, olis hududlarda yashovchi yoki ixtisoslashtirilgan yordamdan foydalanish imkoniyati cheklangan bemorlarga taalluqli hisoblanadi. Virtual maslahatlar markazdan uzoqda

faoliyat ko‘rsatuvchi kardiologlarga shaxsan tashrif buyurmasdan bemorning ahvolini baholash va davolanishni to‘g‘rilash imkonini beradi.Masofaviy monitoring tibbiy markazlarga yurak urishi, qon bosimi va EKG ma’lumotlarini uzatishni o‘z ichiga oladi.Jumladan, McKinsey hisobotiga ko‘ra, 2021 yilda teletibbiyotdan foydalanish COVID-19 pandemiyasidan oldingi darajaga nisbatan 38 baravar oshgan. Teletibbiyotdan foydalangan bemorlarning taxminan 76 foizi ijobiy tajriba haqida xabar berishgan.

4. Sun’iy intellekt (SI) va mashinali o‘rganish.Hozirgi paytda sun’iy intellekt va mashinali o‘rganish kardiologiyada keng qo‘llanilmoqda. Neyron tarmoqlariga asoslangan algoritmlar: EKG, ExoKGni tahlil qilishi, Xolter monitorlash, arterial bosimni sutkalik monitorlash (ABSM) anomaliyalarni aniqlashi va yurak-qon tomir kasalliklari xavfini bashorat qilishi mumkin, olingan tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatmoqdaki, sun’iy intellekt aritmiya va boshqa ritm buzilishlarni tashxislashda yuqori aniqlikka erishishi mumkin. Zamonaviy sun’iy intellekt tizimlari bo‘lmachalar fibrillyatsiyasi, miokard gipertrofiyasi va yurak yetishmovchiligi belgilarini kardiolog darajasidagi aniqlik bilan aniqlashga qodir. Bunday texnologiyalardan foydalanish mutaxassislarning ish yuklamasini kamaytiradi va diagnostik xatolar ehtimolini kamaytiradi.

Kompyuter diagnostika tizimlari (KDT) esa tibbiy tasvirlarni tahlil qilish va shifokorlarga tashxis qo‘yish bo‘yicha tavsiyalar berish uchun ishlatilishi mumkin. Masalan, yurak va qon tomirlarining ultratovush tekshiruvi koronar arteriyalar tasvirlarini tahlil qilish va stenoz joylarini aniqlash orqali yurak ishemik kasalligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

5.Katta ma’lumotlarni tahlil qilish: katta ma’lumotlar va shaxsiylashtirilgan ma’lumotlar texnologiyalari millionlab klinik yozuvlar, tasvirlar va signallarni tahlil qilish, klinik sinovlar natijalari va aholi tadqiqotlarini o‘z ichiga olgan katta hajmdagi ma’lumotlarni o‘rganish imkonini beradi. Kardiologiyada bu shaxsiylashtirilgan tibbiyotni rivojlantirishga yordam beradi, bunda bemorning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda davolash tanlanadi.Katta ma’lumotlarni qo‘llash quyidagi imkoniyatlarni beradi, ya’ni,miokard infarkti va insult xavfini bashorat qilish, kasalliklarning yangi fenotiplarini aniqlash, dori terapiyasini samaradorligini oshirish. Bu trendlarni aniqlash, profilaktikani yaxshilash va epidemiologik vaziyatni nazorat qilishga yordam beradi.

6.Qarorlar qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash uchun dasturiy ta’minot:klinik qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash tizimlari kardiologlarga bemor ma’lumotlarini tahlil qilishda yordam beradi va diagnostika hamda davolash bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Ushbu tizimlar yosh, jins, yondosh kasalliklar va laboratoriya tadqiqotlari natijalari kabi ko‘plab omillarni hisobga olishi mumkin

Xulosalar:

1.Kardiologiyada axborot texnologiyalarini qo‘llash dolzarb klinik tavsiyalar va dalillarga asoslangan resurslardan foydalanishni ta’minlaydi, sun’iy intellekt yordamida tashxis qo‘yishni yaxshilaydi, davolashni shaxsiylashtiradi, teletibbiyot va taqiladigan qurilmalar orqali yordam olish imkoniyatini kengaytiradi.

2. Olingan tibbiy ma’lumotlarni boshqarishni optimallashtiradi, bu esa tibbiy yordamni yanada sifatli, tez va samarali ko‘rsatishga olib keladi, hamda bemorlarga salomatlikni saqlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Атаханов,С., & Эргашев, Ф. Роль информационных технологий в диагностике и лечении сердечных заболеваний *Modern Science and Research*, *4*(4), 2025

2.Использование информационно-телекоммуникационных технологий в кардиологии: учеб.-метод. пособие / И. А. Камаев, В. М. Леванов. – Нижний Новгород: Изд-во «НижГМА», 2014. – 158 с.

3.Кодирова Ш.А. Роль цифровых технологий в медицине THEORETICAL ASPECTS IN THE FORMATION OF PEDAGOGICAL SCIENCES International scientific-online conference International scientific-online conference 2024 стр-200-203

5.Kodirova Sh.A.Simulyatsion ta’lim-talabaning o‘z bilimi va amaliy ko‘nikmasini baholash imkoniyati CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND MANAGEMENT STUDIES Volume 2, Issue 10 October 2025

6.Применение телемедицинских технологий в кардиологии : учеб. пособие / А. В. Владзимирский, С. П. Морозов, И. А. Урванцева, Л. В. Коваленко, А. С. Воробьев; Сургут. гос. ун-т. – Сургут : Изд-во СурГУ, 2019.

7. Сапаева, З. А., Жабборов, О. О., Максудова, М. Х., Ходжанова, Ш. И., & Кадирова, Ш. А. (2019). Особенности суточного профиля артериального давления у больных системной Красной волчанкой с наличием артериальной гипертензии. Кардиоваскулярная терапия и профилактика, 18(S1), 132-133.

8.Сычев, О. Применение телемониторинга ЭКГ и холтеровского ЭКГ мониторинга для оценки эффективности противорецедивной терапии у больных с фибрилляцией и трепетанием предсердий Украин. журн. телемед. и мед. телематики – 2007. – Т.5, №2.

9.Tse, G. Telemonitoring and hemodynamic monitoring to reduce hospitalization rates in heart failure: a systematic review and metaanalysis of randomized controlled trials and real-world studies / G. Tse, C. Chan, M. Gong [et al.] // J. Geriatr. Cardiol. – 2018. – № 15(4). – P. 298–309.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Tashkilot imijini shakllantirish metodologiyasi va tajribasi.

Jabbarbergenova Gulrano Rasbergen qizi.
Qoraqolpoq Davlat Universiteti Axborot xizmati jamoatchilik bilan aloqalar yonalishi Magistranti

Tashkilot imijini shakllantirish metodologiyasi va tajribasi: kommunikativ boshqaruv va manfaatdor tomonlar nuqtayi nazaridan integrativ yondashuv

Annotatsiya

Ushbu maqolada tashkilot imijini shakllantirishning metodologik asoslari va amaliy tajribasi integrativ yondashuv doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi imij boshqaruvining tarkibiy elementlari, kommunikativ mexanizmlari va baholash mezonlarini aniqlashdir. Metodlar sifatida kontent-tahlil, holat tadqiqi va taqqoslash qo‘llandi. Natijada ichki madaniyat, servis sifati va raqamli iz uyg‘unlashganda barqaror imij modeli taklif etildi.

Kalit so‘zlar: tashkilot imiji, reputatsiya, korporativ identifikatsiya, manfaatdor tomonlar, strategik kommunikatsiya, raqamli iz, servis sifati.

Tashkilot imiji zamonaviy boshqaruv va kommunikatsiya tadqiqotlarida ko‘p qatlamli hodisa sifatida talqin qilinadi: u bir vaqtning o‘zida bozor signallari, ijtimoiy idrok, ichki madaniyat va xizmat ko‘rsatish tajribasining yig‘indi natijasi bo‘lib, tashkilotning barqaror rivojlanish imkoniyatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Imij ko‘pincha reputatsiya bilan sinonimdek qo‘llansa-da, ilmiy adabiyotlarda u odatda qisqa va o‘rta muddatli idrok konstruksiyasi sifatida, reputatsiya esa uzoq muddatli baholashlar, ishonch va tajriba asosida shakllanadigan barqarorroq kapital sifatida izohlanadi . Ushbu farqlash amaliy boshqaruvda muhim, chunki tashkilotlar reklama va PR orqali tezkor ko‘rinish yaratishi mumkin, biroq reputatsion barqarorlikni faqat tizimli sifat boshqaruvi, xodimlar xulqi, mijoz tajribasi va izchil kommunikatsiya orqali ta’minlay oladi . Shu bois imijni shakllantirish metodologiyasi masalasi, ayniqsa xizmatlar bozori, ta’lim, sog‘liqni saqlash, bank-moliya hamda raqamli platformalar sharoitida, nafaqat kommunikatsion texnologiyalar to‘plami, balki boshqaruv qarorlarini legitimlashtiruvchi va manfaatdor tomonlar bilan munosabatlarni muvozanatlashtiruvchi ilmiy-amaliy yo‘nalish sifatida dolzarblik kasb etadi.

Mavjud tadqiqotlarda tashkilot imiji ko‘proq brending, korporativ identifikatsiya, reklama samaradorligi yoki ommaviy axborot vositalari bilan aloqalar doirasida yoritiladi . Biroq so‘nggi yillarda raqamli muhitning keskin faollashuvi imij

shakllanishini klassik “xabar uzatish” modelidan ko‘ra murakkabroq, ko‘p markazli tarmoqli jarayonga aylantirdi: iste’molchi sharhlari, ijtimoiy tarmoqlardagi muhokamalar, xodimlarning onlayn xulqi va xizmat ko‘rsatish tajribasining ommaviylashuvi imijni tezkor o‘zgartiruvchi omillarga aylandi . Shunday sharoitda ilmiy bo‘shliq shundan iboratki, ko‘plab ishlarda imijni “tashqi kommunikatsiya mahsuli” sifatida cheklangan talqin qilish saqlanib qolmoqda; ichki madaniyat, xizmat dizayni, raqamli iz va manfaatdor tomonlar kutishlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yagona metodologik konstruksiyada birlashtiruvchi yondashuvlar yetarlicha tizimlashtirilmagan. Ayniqsa, tashkilot imijini shakllantirish bo‘yicha tajriba va metodologiyani birlashtirgan, baholash mezonlari hamda boshqaruv siklini ko‘rsatib beradigan integrativ modelni ishlab chiqish ehtiyoji mavjud.Ushbu maqolaning maqsadi tashkilot imijini shakllantirish metodologiyasi va tajribasini manfaatdor tomonlar nuqtayi nazari, strategik kommunikatsiya va sifat boshqaruvi kesishmasida tahlil qilish, shuningdek, amaliy qo‘llash uchun yaroqli konseptual model taklif etishdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilinadi: birinchidan, imij shakllanishining asosiy determinantlari hamda ularning o‘zaro bog‘liqligi nazariy asoslarda aniqlashtiriladi; ikkinchidan, imij boshqaruvining metodik sikli va indikatorlar tizimi konseptual ravishda ishlab chiqiladi; uchinchidan, holat tadqiqi mantig‘ida tanlangan tashkiliy amaliyotlar misolida metodologik takliflarning ishlash mantiqi ko‘rsatiladi; to‘rtinchidan, olingan natijalar mavjud ilmiy pozitsiyalar bilan qiyosiy muhokama qilinadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi imijni tashqi kommunikatsiyadan tashqariga olib chiqib, ichki madaniyat, xizmat tajribasi va raqamli izni yagona boshqaruv obyektiga aylantiruvchi integrativ yondashuvni tizimlashtirishda namoyon bo‘ladi.

Methods

Tadqiqot dizayni konseptual-analitik va empirik komponentlarni uyg‘unlashtirgan. Nazariy asos sifatida korporativ identifikatsiya va imij o‘rtasidagi farqlash, reputatsion kapital konsepsiyasi, manfaatdor tomonlar bilan munosabatlar modeli hamda strategik kommunikatsiya yondashuvlari tanlandi. Ushbu nazariy poydevor imijni faqat axborot tarqatish natijasi emas, balki tashkilotning kundalik amaliyoti va aloqalar tizimida ishlab chiqiladigan ijtimoiy konstruksiya sifatida ko‘rishga imkon berdi. Metodologik jihatdan maqola uch yo‘nalishdagi usullarni birlashtirdi: kontent-tahlil, holat tadqiqi mantig‘i va taqqoslash-tahlil.

Kontent-tahlil tashkilot imiji haqidagi ilmiy adabiyotlar, korporativ kommunikatsiya bo‘yicha nashrlar hamda soha amaliyotiga doir ochiq manbalarda uchraydigan asosiy kategoriyalarni ajratib olish uchun qo‘llandi. Bu bosqichda “identifikatsiya”, “servis

tajribasi”, “ishonch”, “shaffoflik”, “raqamli iz” kabi takroriy tushunchalar kodlandi va ularning o‘zaro bog‘liqligi konseptual xarita sifatida qayta tiklandi. Bunday yondashuv, bir tomondan, adabiyotdagi parokanda yondashuvlarni umumlashtirishga, ikkinchi tomondan, amaliyotda tez-tez uchraydigan, ammo nazariyada chetda qolayotgan bog‘lanishlarni ko‘rsatishga xizmat qildi.

Holat tadqiqi mantig‘i metodologiyani “ishlaydigan model” sifatida tekshirish uchun tanlandi, chunki imij shakllanishi kontekstga juda sezgir: bir xil kommunikatsion harakat turli tashkilotlarda turlicha natija berishi mumkin. Empirik qismda turli xizmat segmentlariga mansub bo‘lgan uch tipik tashkiliy amaliyot tavsifiy-analitik tarzda o‘rganildi: mijoz bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri kontakt kuchli bo‘lgan servis tashkiloti, raqamli kanallar orqali xizmat ko‘rsatuvchi platforma elementlari mavjud tashkilot, hamda xodimlar kompetensiyasi va ichki tartib-intizomi imijga kuchli ta’sir qiladigan institutsional tashkilot. Ma’lumotlar manbai sifatida ochiq kommunikatsion materiallar, mijozlar fikr-mulohazalarining ommaviy ko‘rinishlari, xizmat jarayoniga doir reglamentlar va ichki madaniyatni aks ettiruvchi tashkiliy hujjatlar tahlil qilindi. Bu yerda maqsad statistik umumlashtirish emas, balki imij determinantlarining bir-birini kuchaytirishi yoki zaiflashtirishi qanday mexanizmlar orqali sodir bo‘lishini tushuntirish edi.Taqqoslash-tahlil usuli uch holatda aniqlangan mantiqiy mexanizmlarni bir-biri bilan qiyoslash va umumiy metodologik xulosalar chiqarish uchun ishlatildi. Taqqoslash, ayniqsa, “va’da–tajriba–iz” uchligi o‘rtasidagi moslik darajasi imij barqarorligiga qanday ta’sir qilishini ajratib ko‘rsatishda samarali bo‘ldi. Ushbu usullarni tanlashning asosiy sababi shundan iboratki, imijni boshqarish ko‘p indikatorli va dinamik jarayon bo‘lib, u faqat bitta metod bilan to‘liq izohlanmaydi; nazariy umumlashtirish, kontekstual tushuntirish va qiyosiy xulosa birgalikda maqola maqsadiga erishishga imkon beradi.

Results

Tahlil natijasida tashkilot imijini shakllantirish metodologiyasi uch qatlamli boshqaruv obyektiga ega ekanligi tizimlashtirildi: birinchi qatlam korporativ identifikatsiya va ichki madaniyat, ikkinchi qatlam manfaatdor tomonlar bilan bevosita aloqalardagi tajriba va servis sifati, uchinchi qatlam esa raqamli iz va ommaviy idrokni tezlashtiruvchi kommunikatsion muhitdir. Ushbu qatlamlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ularning birida yuzaga kelgan nomuvofiqlik boshqalarida kompensatsiya qilinmasa, imijning barqarorligi pasayishi aniqlashtirildi. Shu bilan birga, imijni boshqarish faqat tashqi xabarlarni “to‘g‘rilash” bilan cheklanmay, ichki xulq me’yorlari, xizmat standartlari va raqamli muhitdagi izchillikni bir boshqaruv sikliga birlashtirishi kerakligi ko‘rsatildi.

Birinchi natija sifatida “va’da–tajriba–iz” konseptual uchligi ishlab chiqildi. Va’da deganda tashkilotning brend pozitsiyalashi, missiya bayoni, marketing va jamoatchilik bilan aloqalardagi deklaratsiyalar orqali beriladigan qiymat taklifi tushunildi. Tajriba deganda mijoz va hamkorlar bilan real xizmat ko‘rsatish jarayonida, xodimlar muloqotida, muammolarni hal qilish tezligi va odob-axloq me’yorlarida namoyon bo‘ladigan amaliy xulq ataldi. Iz esa raqamli kanallarda qoladigan dalillar majmui, ya’ni sharhlar, reytinglar, ijtimoiy tarmoqlardagi eslatmalar, ommaviy muhokama kontekstlari va ochiq ma’lumotlar orqali shakllanadigan tasavvur sifatida belgilandi. Metodologik jihatdan barqaror imij ushbu uchlikning mosligi bilan izohlanadi: va’da tajriba bilan tasdiqlanmasa, raqamli izda nomuvofiqlik tez ko‘rinadi; tajriba yuqori bo‘lib, va’da noaniq bo‘lsa, imij tarqoq bo‘lib qoladi; iz kuchli, ammo tajriba notekis bo‘lsa, reputatsion xatarlar ortadi.

Ikkinchi natija sifatida imijni shakllantirish bo‘yicha boshqaruv sikli to‘rt bosqichda tizimlashtirildi: diagnostika, dizayn, amalga oshirish va monitoring. Diagnostika bosqichida manfaatdor tomonlar segmentlari bo‘yicha kutishlar, mavjud idrok va “og‘riq nuqtalari” aniqlanadi; bu bosqichda imijni reklama ko‘rsatkichlari bilan emas, balki ishonch, xizmat barqarorligi va xodimlar xulqi kabi parametrlar bilan bog‘lash zarurligi asoslandi. Dizayn bosqichida korporativ identifikatsiya elementlari, xizmat standartlari va kommunikatsion til bir-biriga moslashtiriladi, ya’ni ichki tartib va tashqi va’da bir matritsaga keltiriladi. Amalga oshirish bosqichida xodimlar tayyorgarligi, servis ssenariylari, mijoz bilan aloqa protokollari hamda raqamli kontent siyosati yagona yo‘nalishda ishlashi kerakligi ko‘rsatildi. Monitoring bosqichida esa raqamli iz indikatorlari, murojaatlar dinamikasi, takroriy murojaat sabablari va mijoz tajribasini aks ettiruvchi sifatli signallar muntazam kuzatilib, keyingi sikl uchun tuzatishlar kiritiladi. Natijada metodologiya “kampaniya” emas, balki doimiy boshqaruv jarayoni sifatida qayta talqin qilindi.

Uchinchi natija sifatida imij indikatorlari tizimi konseptual darajada uch guruhga ajratildi. Birinchi guruh ichki moslik indikatorlari bo‘lib, ular xodimlarning qadriyatlarni qabul qilishi, ichki kommunikatsiya izchilligi va rahbariyat xulqining deklaratsiyalarga mosligi kabi omillarni qamrab oladi. Ikkinchi guruh servis va munosabat indikatorlari bo‘lib, ular xizmatning barqarorligi, murojaatlarni hal qilish tezligi, nizolarni boshqarish madaniyati va mijozga yo‘naltirilganlikning real ko‘rinishlarini ifodalaydi. Uchinchi guruh raqamli idrok indikatorlari bo‘lib, ular ijobiy va salbiy eslatmalar nisbatining dinamikasi, sharhlar mazmunidagi takrorlanuvchi mavzular, hamda tashkilotning javob berish uslubi va tezligi kabi ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu guruhlash imijni o‘lchashda bir yoqlama yondashuvlarni

kamaytirishi va boshqaruv qarorlarini qaysi qatlamda qabul qilish kerakligini aniqroq ko‘rsatishi aniqlashtirildi.

Holat tadqiqi mantig‘ida tahlil qilingan amaliyotlar asosida to‘rtinchi natija sifatida moslikning tipik buzilish nuqtalari qayd etildi. Servis tashkilotida va’da yuqori standartlar haqida bo‘lsa-da, front-ofis xodimlari muomala madaniyati va navbatni boshqarish amaliyoti nomuvofiqlik keltirib chiqarganida imij tez yemirilishi kuzatildi; bu yerda raqamli iz salbiy sharhlar orqali muammoni kuchaytiruvchi rol o‘ynadi. Raqamli platforma elementlari mavjud tashkilotda esa xizmatning texnik barqarorligi va mijozga yordam kanallari tezligi asosiy determinant bo‘lib, kommunikatsion kontentning kreativligi ikkilamchi rol o‘ynashi aniqlandi; ya’ni tajriba sifati pasaysa, hatto kuchli marketing ham imijni ushlab tura olmaydi. Institutsional tashkilot misolida ichki madaniyat va ichki intizomning “tashqi ko‘rinish”ga bevosita ta’siri ko‘rsatildi: xodimlarning standartga amal qilishi va muomala etikasi imijning asosiy tashuvchisi bo‘lib, tashqi reklama faqat ushbu asos bo‘lgandagina samarali natija beradi. Ushbu kuzatuvlar integrativ modelning amaliy mantiqini tasdiqlovchi tizimli natijalar sifatida umumlashtirildi.

Discussion

Olingan natijalar tashkilot imijini shakllantirishni ko‘p komponentli boshqaruv jarayoni sifatida talqin qiluvchi yondashuvlar bilan uyg‘unlashadi, biroq ayrim nazariy urg‘ularni aniqlashtirishni ham talab qiladi. Masalan, korporativ identifikatsiya va imij o‘rtasidagi munosabatni yoritgan van Riel va Fombrun identifikatsiyani tashkilot ichki “o‘zini anglash”i va o‘zini taqdim etish qoidalari bilan bog‘lab, imijni esa tashqi auditoriyalar idroki sifatida ko‘rsatadi. Ushbu maqolada taklif etilgan “va’da–tajriba–iz” uchligi ana shu farqlashni amaliy boshqaruv tiliga tarjima qiladi: identifikatsiya va va’da o‘rtasida izchillik bo‘lmasa, tajriba qatlamida xodim xulqi va xizmat standartlari parchalanadi, natijada imij tashqi auditoriya uchun beqaror signallar yig‘indisiga aylanadi. Demak,kontseptual ajratishdan kelib chiqib, biz imijni boshqarishning minimal sharti sifatida ichki identifikatsiya va tashqi va’da o‘rtasidagi institutsional moslikni asosiy determinanta deb belgilaymiz; bu moslik mavjud bo‘lmaganda kommunikatsion kampaniyalar reputatsion xatarlarni hatto oshirishi mumkin.

Reputatsiya va imijning o‘zaro aloqasi bo‘yicha Argenti reputatsion kapitalni ishonch va uzoq muddatli tajribaga tayangan strategik resurs sifatida ko‘rib, korporativ kommunikatsiyaning barcha kanallari o‘zaro integratsiyalashgan bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi [2]. Bizning natijalar bu fikrni qo‘llab-quvvatlaydi, biroq integratsiyani faqat kommunikatsiya kanallari darajasida emas, “tajriba”ni yaratadigan operatsion jarayonlar darajasida ham ko‘rish lozimligini ko‘rsatadi. Ya’ni reputatsion barqarorlik

integratsiyalashgan xabarlargina emas, balki integratsiyalashgan xizmat dizayni va xodimlar xulq me'yorlari bilan ta'minlanadi. Shunday talqindagi strategik kommunikatsiya yondashuvini operatsion boshqaruv bilan bog'laydi va imij metodologiyasini "PR bo'limi vazifasi"dan "tashkiliy tizim vazifasi"ga kengaytiradi.

Manfaatdor tomonlar nuqtayi nazari doirasida Freeman tashkilotni turli guruhlar manfaatlari kesishadigan maydon sifatida ko'radi va boshqaruv qarorlari ushbu guruhlar bilan munosabatlarni muvozanatlashtirishga tayanishini asoslaydi. Ushbu maqoladagi diagnostika bosqichi aynan shu nazariy pozitsiyani imij boshqaruviga tatbiq etadi: imij bir "umumiy auditoriya" idroki emas, balki segmentlarga bo'lingan kutishlar tizimi. Bu yerdagi ilmiy kengaytma shundan iboratki, "va'da–tajriba–iz" uchligi har bir manfaatdor segment uchun alohida moslik testidan o'tkazilishi kerak, chunki, masalan, mijoz uchun servis sifati birlamchi bo'lsa, hamkor uchun shartnoma intizomi, xodim uchun esa ichki adolat va o'sish imkoniyatlari imij determinantiga aylanadi. Demak, manfaatdor tomonlar modeli imij indikatorlarini ham segmentlashtirish zaruratini keltirib chiqaradi, bu esa monitoringni oddiy ommaviy ko'rsatkichlardan ko'ra aniqroq boshqaruv instrumentiga aylantiradi.

Rossiyalik tadqiqotchilar PR va tashkilot imiji masalasida kommunikatsion texnologiyalarning rolini chuqur yoritib, imijning semantik konstruktsiya sifatidagi jihatlariga e'tibor qaratadi. Bizning natijalar semantik konstruktsiyaning ahamiyatini inkor etmaydi, ammo semantikani "tajriba"dan uzib qo'yish metodologik xatoga olib kelishini ko'rsatadi: agar semantik konstruksiya xizmat jarayonlari bilan mustahkamlanmasa, raqamli muhitda u tezkor dekonstruksiya qilinadi. Shuning uchun imij bo'yicha kommunikatsion strategiya xizmat dizayni va xodimlar kompetensiyasi bilan bir paketda ko'rilishi lozim, aks holda ijtimoiy idrok "bo'sh va'da" sifatida kodlanadi. Bu xulosa da urg'u berilgan kommunikatsion texnologiyalarni tashkilot ichki tizimlari bilan integratsiyalash talabi bilan boyitadi.

O'zbekiston ilmiy-amaliy adabiyotida marketing kommunikatsiyalari va brend boshqaruvi bo'yicha ishlarda imijni bozor raqobati sharoitida farqlanish omili sifatida talqin qilish kuchli. Ushbu yondashuvning kuchli tomoni shundaki, u imijni qiymat yaratish va raqobat ustunligiga bog'laydi, biroq ko'pincha ichki madaniyat va servis tajribasi masalalari kommunikatsion vositalar soyasida qoladi. Bizning integrativ model esa, aksincha, imijning raqobat ustunligi sifatida barqarorlashuvi uchun ichki qatlamning yetukligini shart sifatida ko'rsatadi. Bunda "va'da–tajriba–iz" uchligi raqobatbardoshlikni nafaqat reklama va brend atributlari, balki xizmat barqarorligi va raqamli izchillik bilan bog'lab beradi. Shunday qilib, bozor yo'naltirilgan talqin imijni operatsion va raqamli indikatorlar bilan boyitish orqali metodologik jihatdan

kengaytiriladi.

Raqamli muhit sharoitida kommunikatsiya nazariyasining rivojlanishi Castells tomonidan tarmoqli jamiyat konsepsiyasi bilan bog‘lanadi, u yerda axborot oqimlari va tarmoqlar ijtimoiy idrokni tez shakllantiradi. Bizning natijalar bu g‘oyani tashkilot imiji boshqaruviga tatbiq etib, “iz” qatlamini alohida boshqaruv obyektiga aylantiradi. Muhim jihat shundaki, raqamli iz faqat PR faoliyatining mahsuli emas; u servisdagi mikro-hodisalar, murojaatga javob berish madaniyati va xodimlar xulqining ommaviylashuvi orqali shakllanadi. Demak, tarmoqli muhitda imij boshqaruvi “nazorat qilinadigan xabar”dan “muvofiqlashtiriladigan tajriba”ga siljiydi. Bu tarmoqlilik tezligi va ko‘p markazliligi haqidagi tezisni imij metodologiyasida monitoring va tezkor tuzatish mexanizmlarini kuchaytirish zarurati bilan to‘ldiradi.

Umuman, muhokama natijasida shunday ilmiy pozitsiya asoslanadiki, tashkilot imijini shakllantirish metodologiyasi kommunikatsiya, boshqaruv va servis sifatini birlashtiruvchi integrativ paradigma bo‘lishi kerak. Bu paradigma sharoitida imij “yaratiladigan tasvir”dan ko‘ra “tizimda ishlab chiqiladigan moslik” sifatida talqin qilinadi. Taklif etilgan modelning konseptual kuchi uning nomuvofiqlik nuqtalarini oldindan ko‘rish imkonini berishidadir: agar va’da tajribaga mos kelmasa, raqamli iz nomuvofiqlikni oshkor qiladi; agar tajriba kuchli bo‘lsa-yu, va’da noaniq bo‘lsa, imijning farqlovchi semantikasi yetishmaydi; agar iz kuchli bo‘lsa-yu, tajriba notekis bo‘lsa, reputatsion xatar tez ko‘payadi. Shu tariqa, maqola natijalari mavjud adabiyotdagi yondashuvlarni inkor etmay, ularni bitta boshqaruv mantig‘ida birlashtirishga urinish sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Conclusion

Maqolada tashkilot imijini shakllantirish metodologiyasi kommunikatsion faoliyat bilan cheklanmasligi, balki ichki madaniyat, servis tajribasi va raqamli izning izchil mosligiga tayanishi ilmiy jihatdan asoslandi. “Va’da–tajriba–iz” uchligi imij barqarorligini tushuntiruvchi integrativ model sifatida taklif etildi hamda imijni boshqarish diagnostika, dizayn, amalga oshirish va monitoringdan iborat doimiy sikl ekanligi ko‘rsatildi. Ilmiy hissa sifatida imij indikatorlari uch qatlamda tizimlashtirildi va nomuvofiqlikning tipik nuqtalari aniqlashtirildi, bu esa tashkilotlarda strategik kommunikatsiyani operatsion sifat boshqaruvi bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Amaliy jihatdan natijalar xodimlar xulqi standartlari, xizmat dizayni va raqamli kanallardagi javob berish madaniyatini yagona boshqaruv dasturiga birlashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Kelgusidagi tadqiqotlar turli sohalarda segmentlangan indikatorlar asosida imij dinamikasini uzunlamas kuzatish va raqamli izning reputatsion barqarorlikka ta’sir mexanizmlarini chuqurlashtirishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq.

References

1. Van Riel C. B. M., Fombrun C. J. Essentials of Corporate Communication. Implementing Practices for Effective Reputation Management. London, Routledge, 2007. 256 p.
2. Argenti P. A. Corporate Communication. 6th ed. New York, McGraw-Hill Education, 2016. 432 p.
3. Kotler Ph., Keller K. L. Marketing Management. 15th ed. Harlow, Pearson Education Limited, 2016. 832 p.
4. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Oxford, Wiley-Blackwell, 2010. 656 p.
5. Freeman R. E. Strategic Management: A Stakeholder Approach. Boston, Pitman, 1984. 292 p.
6. Yin R. K. Case Study Research and Applications. Design and Methods. 6th ed. Thousand Oaks, SAGE Publications, 2018. 352 p.
7. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. Москва, Рефл-бук, 2001. 624 с.
8. Karimov B. A. Marketing kommunikatsiyalari va brend boshqaruvi. Toshkent, Iqtisodiyot, 2019. 240 b.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATIDA ME’MORCHILIK, TASVIRIY SAN’AT VA AMALIY SAN’AT

Turmamatov Begzod
O‘zbekiston davlat xoreografiya Akademiyasi “San’atshunoslik”
Yo‘nalishi 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Gulchehra Iskandirova

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temurning markazlashgan Temuriylar saltanati miqiyosida paydo bo‘lgan, butun davlatga yoyilgan va shakllanib, rivoj topgan san’atning eng go‘zal turlaridan me’morchilik, tasviriy san’at va amaliy san’atning gullab yashnashi haqida fikrlar va Temuriylar davlatining davomchilari davrida ushbu san’at turiga nisbatan e’tibor qay darajada bo‘lganligi haqida so‘z yuritiladi.
Kalit so‘zlar: O‘rta Osiyo, me’morchilik, tasviriy san’at, amaliy san’at, Movarounnahr, Oqsaroy, Amir Temur, Temuriylar, Samarqand.

Annotation: In this article, there are thoughts about the flourishing of the most beautiful types of art, architecture, fine art and practical art, which appeared on the scale of the centralized Timurid kingdom of Amir Temur, spread to the whole country and developed, and how much attention was paid to this type of art during the successors of the Timurid state.
Keywords: Central Asia, architecture, visual arts, applied arts, Movarounnahr, Oksaroy, Amir Temur, Temurilar, Samarkand.

Аннотация: В данной статье приводятся мысли о расцвете прекраснейших видов искусства, архитектуры, изобразительного искусства и практического искусства, возникших в масштабах централизованного Тимуридского царства Амира Темура, распространившихся на всю страну и развивавшихся, а также о том, сколько внимания уделялось этому виду искусства во времена преемников Тимуридского государства.
Ключевые слова: Средняя Азия, архитектура, изобразительное искусство, прикладное искусство, Моваруннахр, Оксарой, Амир Темур, Темурилар, Самарканд.

O'rta Osiyo zaminida temuriylar davri ilm-fan, adabiyot, san'at sohlarida kamolot bosqichiga ko'tarildi. Temuriylar davlatining qudrati ayniqsa me'morchilikda namoyon bo'ldi. Oqsaroy peshtoqida bitilgan “Qudratimizni ko‘rmoq istasang- binomizga boq!” degan yozuv Temur davlatining harakatini ham anglatar edi. Temur vaqtida Movarounnahr shaharlari qurilishida istehkomlar, shoh ko'chalar, me'moriy majmualar keng ko'lam kasb etadi. Ilk o'rta asrlardagi shaharning asosiy qismi bo'lgan "Shahriston"dan ko'lam va mazmuni bilan farq qiladigan "hisor" qurilish Samarqandni va Shahrisabzda qo'llab-quvvatlash mumkin. Temur davrida Kesh shahar qurilishi yakunlandi. "Hisor"ning janubi-g'arbida hukumat saroyi Oqsaroy va atrofida rabotlar, bog'-rog'lar qurildi.

Temur saltanat poytaxti Samarqandni bezatishga alohida e'tibor berdi. Shaharda "Hisori", qal'a, ulug'vor inshoatlar va tillakor saroylar bunyod qildi. Samarqandga kiraverishdagi Ko'hak tepaligida Cho'pon ota maqbarasi Ulug'bek vaziyatda bo'lib, bu inshootda mutanosiblik, umumiy shaklning nafisligi, bezaklarda ulug'vorlik uyg'unlashib ketgan. Temur davrida Samarqand Afrosiyobdan janubda mo'g'ullar yaqinida ichki va shahar o'rnida qurila boshlandi hamda bu maydon qal'a devori va xandok bilan o'ralib (1371 y) Hisor deb ataldi. Hisor 500 gektar bo'lib devor bilan o'ralgan. Shaharga oltita darvozadan kirilgan.

Shahar mahallalaridan iborat bo‘lib, guzarlarga birlashgan. Shaharda me'moriy majmualar tarixi Temur va temuriylar davrining eng katta yutug'i bo'ldi. Me'morchilik taraqqiyotining yangi bosqichiga ko'tarildi, uning birlashgan ko'lami bilan shakli ham kattalashdi. Bu jarayon menejerlar, me'morlar va naqqoshlar zimmasiga yangi mashinani qo'ydi. Temur keyin gumbazlar tuzilishida olig'i kengaydi. Ikki qavatli gumbazlar qurishda ichkaridan yoysimon qovurg'alarga tayangan tashkilot gumbazni ko'tarib turuvchi poy gumbazning joylashishi oshdi. Ulug'bek orqali gumbaz ostiga tuzilmalarning yangi xillari ishlab chiqildi. Aniq fanlardagi yutuqlar me'morchilik yodgorliklarida aniq ko'rinadi (Shohizinda, Ahmad Yassaviy, Go'ri Amir maqbaralari, Bibixonim masjidi, Ulug'bek madrasasi). Ularning old tomoni va ichki qiyofasi rejalarini tuzishda me'moriy shakllarning umumiy uyg'unligini belgilovchi geometrik tuzilmalarning aniq o'zaro nisbati bor. Bezak va sayqal ishlari ham bino qurilishi jarayonida baravar amalga oshirilgan.

Temuriylar davrigacha va undan keyin ham Movarounnahr va Xuroson me'morchiligida bezak va naqsh bu qadar yuksalmagan. Temur va Ulug'bek davri me'morchiligida bezakda ko'p ranglilik va naqshlar xilma-xilligi kuzatiladi. Epigrafik bitiklarni binoning maxsus kiyimlarga, xattotlik san'atini mukammal egallagan ustalar olti xil yozuvda ishlagan.

Koshin qatamlarida tasvir mavzui kam mavjud. Oqsaroy peshtoqlarida Sher bilan Quyoshning juft tasvirlari mavjudki, bu ramziy ma'noga ega. Temur va Ulug'bek keyingi bino ichining bezagi ham xilma-xil bo'lgan. Devor va shift, hatto gumbaz ham naqsh bilan ziynatilgan. Temur restoran binoda ko'k va zarhal rang ustun bo'lib, dabdabali naqshlar ustun bo'lib, Ulug'bek bozor chinnisiga o'xshash oq fondagi ko'k naqshlar ko'p bor.

Bu davrda diniy, hukmdor saroylari, aslzodalarning qarorgohlari ko'plab qurildi. Temur Hindiston yurishidan so‘ng (1399 y). Samarqandda jome masjidi qurdiradi. Uning ro'parasida Bibixonim madrasasi va maqbara bunyod ettirdi. Ulug'bek Buxoro Jome masjidini tuzatish, qayta qurish ishlarini jihozlash, biroq u XVI asrda qurib bittkazdi.

Temur vaqtida Saroy Mulk xonim Go'ri Amir majmuasida madrasalar darajasi. Ulug'bek Samarqand, Buxoro va G'ijduvonda madrasalar bunyod etardi. XV asrda madrasa me'morchiligi o'zining uzil-kesil qiyofasiga ega bo'ldi. Madrasa qurilishi yagona tizim bo'yicha boshqaruvilsa ham, asosiy tarkib, o'zaro nisbatlari va bezaklariga ko'ra har biri o'z qiyofasiga ega edi. Temuriylarning ikki san'at durdonasi-Samarqanddagi Ulug'bek va Hirotdagi Gavharshodbegim madrasalari yagona tizim bo'yicha rejaga qarab, bir-biridan farq qiladi.

Temuriylar qadamning qolgan maqbara, din arboblari va ruhoniylar qabrini o'z ichiga oluvchi to'siq-xazira, avliyolar jolari, dahma alohida guruhni tashkil qiladi. Samarqandda Temur vaqtida shayx Burxoniddin Sag'orjiy xilxonasi – Ruhobod maqbarasi va Temuriylar xilxonasi -Go'ri Amir. , Shohizinda majmuasida peshtoqli maqbaralar guruhi quriladi. Ulug'bek ijodiy izlanishlar dahmalarning me'moriy ko'rinishiga ham ta'sir o'tkazadi. Shohizinda majmuasida sakkiz qirrali maqbara va hozirgacha Qozida Rumiy maqbarasi deb kelinayotgan (“Sultonning onasi” uchun baho, asli noma’lum) maqbara quriladi. Ulug'bek Buxoro, G'ijduvon, Shahrisabz, Termiz, Toshkentda ham yo'q obidalar qurdirgan. Ammo qurilish miqyosi va bezaklar bo'yicha Samarqanddagi obidalar ustunlik qiladi. Toshkentda Zangi ota maqbarasi va Shayxontohur majmuasi, bo'lib, Qaldirg'ochbiy maqbarasi XV asrning birinchi yarmiga mansub.

Temur ulkan inshoot-Turkiston shahrida Ahmad Yassaviy maqbarasi barpo. Bu maqbara musulmon Sharqining me'moriy yodgorliklari orasida eng noloyidir.

Qadamjolar me'morchiligi ham o'ziga xos tuzilishga ega. Temur Buxoroda Chashmai Ayub (1380y.) yodgorligini qurdiradi. Shunigdek, Temur Shahrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun “hazira” - “Dor us-Siyozat” (1389-1400) xilxonasini qurdirgan.

O'g'li Jahongir vafot etgach Shahrisabzda maqbara (hazrati Imom) qurdirgan. Unda Xorazm me'morchiligi an'analarini ko'rish mumkin.

Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi me'moriy san'atning noyob yodgorligidir. Rasadxona diametri 48 metrli aylana shaklda bo'lib, uch qavatlidir.

Temuriylar qarab saroylar ikki xil bo'lgan. Birinchisi-ma'muriy-siyosiy maqsadda bo'lib, qal'a yoki shahar ichida. Ikkinchisi-shahar ustidagi bog'larda qarorgohlarda qabul marosimlari, majlislar o'ziga xos va xordiq ishonch. Shahrisabzdagi Oqsaroy gumbasining diametri 22 metr bo'lib, to'q va ravoqlari beqiyos bo'lgan. Temur va Ulug'bekning qarorgohi Samarqanddagi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deyiladi. Yaqin, shahar tashqarisida Temur o'n ikkita bog' va saroylar bunyod ettirgan.

Ulug'bek yilda Samarqandning Registon maydoni shakllandi, "Masjidi Muqatta'", 210 gumbazli Ko'kaldosh jom'e masjidi qad ko'tardi. Shohizinda ayrim maqbaralar, Shahrisabzda Ko'kgumbaz masjidi, "Chilustun" va "Chinnixona" saroylari undan keyin qurildi.

XV asrning yarmida Samarqandda Xo'ja Ahror madrasasi, Ishratxona, Oqsaroy maqbaralari bunyod bino.

Amir Temur va Ulug'bek tasviriy san'at turli yo'nalish bo'yicha yuksaldi. Islomda jon naqshli tasvir tasviriga sig'inmasliy san'atda ravnaqiga sabab bo'ldi. O'rta Osiyoda arablar bo'sqini tufayli to'xtab qolgan devoriy suratlar va umuman olganda Temurga nisbatan yangi shakl va mazmunda tiklandi. Xattotlik- qo'lyozma adabiyotning ajralmas bir qismi hisoblangan. Miniatyura-tasviriy san'atga ham avvalo naqsh sifatida qaralgan. Temuriylar tiklangan devoriy suratlar esa XVI asrda yana to'xtab qoldi. Samarqanddagi Temuriylarning saroy-qarorgohlarida qabul marosimlari, jang voqealari, ov manzaralari, xalq bayramlari tasviri tushirilgan devoriy suratlar bo'lgan. Temur, o'g'illari, nabiralari, ayollari va kanizaklari tasviri bu devoriy suratlarda aks ettirilgan Ulug'bek devorida ham devoriy suratlar teginish rang-barang bo'lib, uslubiy isitish miniatyura jonriga yaqin bo'lgan. Bu davrda tasvir qayta ko'chirilgan Abdurahmon as-So'fiyning (X asr) falaqiyotga oid asariga ishlangan bir suratda Andromeda yulduzlar turkumi Chochlik ayol qiyofasidalanadi. Samarqand rasadxonasida esa to'qqiz falak ko'rinishi, yetti gardish, yetti yulduz-yoritqich daraja, vaqt bo'limlari, Yer yuzining yetti iqlimi tasvirlangan.

Temur darvrida darajasi Shirinbeka opa, Bibixonim, Tuman opa obidalarida naqqoshlik va xattotlik bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjud. Shirinbeka opa maqbarasida tasvir ko'p rangda, qolgan ichki binosida oq va moviy rangdagi tabiat manzaralari tasvirlanadi.

Xattotlik san'ati taraqqiyotiga XV asrda an'anaviy nasxi, kufiy, devoriy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi suls va tezkor-nasta'liq noyob qo'lyozma asarlar ko'chiriladigan maxsus ustaxonalar kitobotchilikning ravnaqiga oshirish ta'sir ko'rsatadi.

Amir Temur davrida Samarqandda miniatyura rassomchilik maktabi tashkil topdi. Hozir Turkiya va Berlinda saqlanayotgan kutubxonadagi ko'chirma- homaki miniatyura nusxalari XIV-XV asrlarga oid bo'lib, ularda alohida qismlar, materiallar, gullar, kichik kompozitsiyalar, chiziqlar uyg'unligi, aniqligi aniq, qiyofalarning o'z o'rnida ishlangan.

Tarixiy shaxslarning qiyofalari ham miniatyuralarda aks etgan. Amir Temur qiyofasi tiriklik vaqtida aks etgan miniatyuralar hali topilmagan. Asl holatiga yaqin suratlar "Zafarnoma"ning dastlabki ko'chirilgan nusxalarida mavjud. Uning bir muncha tadqiqot qiyofasi Hirotda (146 y.) ko'chirilgan "Zafar"da keltiriladi. oldin Mirak Naqqosh va Behzod yakunlagan ushbu miniatyurada boy kompozitsiya va serjilo bo'yoqlarning uyg'unligi ajralib turadi.

Miniatyura rassomchiligining taraqqiyoti adabiyotning rivoji bilan bog'liq bo'lgan. Musavvirlar Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy, so'ngra Jomiy va Navoiy asarlariga rasmlar ishlagan. XIV asrda “Jome’ ut-tavorix”, “Tarixi Rashidiy” kabi tarixiy asarlarga ham miniatyuralar ishlagan. Bu an'ana Temuriylar keyin ham davom ettirilib, "Zafarnoma" va "Temurnoma" asarlarida jang lavhalari tasvirlanadi. Ayrim diniy asarlarga ham Makka va Madina tasviri tushirilgan. Badiiy asarlarning ba'zilarida Muhammad payg'ambarning (yuzi niqobda) odamlar orasida turgan holati va me'rojga chiqishlariga oid lavhalar chiqadi.

XV asr miniatyuralarining o'zida sharq she'riyatining qahramonlari-Layli va Majnun, Xusrav va Shirin, Rustam, jang lavhalari tasvirlanadi. Umuman miniatyura san'ati Iroq, Eron, Xuroson, Movarounnahr va Hindistongacha hududda bir davrga xos tasvir-estetik hodisa edi. Bu hodisa Temuriylar bilan bog'liq bo'lib, temuriylarning Bag'dod, Sheroz, Tabriz, Hirot, Samarqand, Dehli kabi markazlarida bir necha miniatyura maktablari vujudga keldi.

Samarqand miniatyura maktabi XIV-XV asrning birinchi yarmida qaror topgan bo'lib, turli turkumda bu miniatyuralarda Sharqiy Turkiston san'atiga xos bo'lgan Turkiy obrazlarda Xtoy rassomchiligi ta'siri sezilib turadi.

Samaqanddagi saroy musavvirlari Abul Xayya va uning shogirdlari Shayx Mahmud Taliliy, Pir Ahmad Bog'i Shamoliy, Muhammad bin Mahmudshoh, Darvesh Mansurlar ishlagan rasmlar nozik, bo'yoqlar ustalik bilan qo'llangan. tekshiruv miniatyuralari temuriylar davriga xos ov-shikor mavzuida muhokama. 1420 yildan keyin Boysunqur

Mirzo Hirotda xattotlik va naqqoshlik ustaxonasi tashkil etilgan bu rassomlarning ayrimlari hirotga ko'chib o'tadi. Abul hayya tarixiy asarlariga ishlagan miniatyuralarda Amir Temur va temuriylarning qiyofalari aks etsa, badiiy asarlarga ishlagan rasmlarida ham ular turli xil tasvirlanadi. Xalil Sulton tomonidan tayyorlangan ayrim miniatyuralar grafik tarzda, tikilgan o'ziga xos “siyohi qalam” uslubida ishlangan. Temur hayot tasvirida uning saroylanib yashashida shoh va shahzodalar bor bo'yida, haqiqiy portret janrini Kamoliddin Behzod shakllantirdi. Umuman, Temur va temuriylarning qiyofalari ko'plab miniatyuralar dunyoning turli kutubxonalarida tasvirlangan. Ularning tarkibida rasm chizilgan davr yoki rassom, joy, maktab ko'rsatilmagan. lekin, bu miniatyuralarda nur sochib turgan quyoshsimon sherning boshilangan tug'-Temurning gerbi-uning saroyi peshtoqida, Xalil Sulton va Ulug'bek zarb qilgan tangalarda mavjud. , ekologik tabiat tasvirida to'q yashil va ko'pligi, kiyimlar turkiy millatga xos bo'lganligidan bu miniatyuralar Samarqand miniatyurachilik maktabiga mansub deyish mumkin. Chunki, Hirot va Sheroz miniatyuralari qahramonlarining kiyimlari boshqacharoqdir.

Samarqand maktabi miniatyurachilari tomonidan yaratilgan kompozitsiya va manzaralar.

Ulug'bek mashhur bo'lgan xattot va musavvir asli Obivardlik Sulton Ali Boverdiy miniatyuralari chiziqlarning keskinligi, rangining rangi bilan o'ziga xosdir. Samarqand maktabiga xos bo'lgan 18 ta miniatyura Nizomiyning "hamsa" asariga va 49 ta miniatyura "Shohnoma" asariga tayyorlangan bo'lib hozir Turkiya kutubxonasida. Ulug'bek vaqtida as-So'fiyning "Siljimas yulduzlar ro'yhati" asariga ishlangan miniatyuralarda mavjud bo'lgan qizil va qora doiralar bilan katta va kichik yulduzlarning joy shakllari ko' rasm bo'lib, grafik shakl rang bermay, qora siyohda chizilgan. Yulduz turkumi oddiy xalq vakili qiyofasida tasvirlanadi. Sharq miniatyurachiligida oddiy xalq hayoti mavzui temuriylar paydo bo'lgan. Masalan, “Samarqand masjidini qurish”, “Iskandar devorini bunyod etish”, “Ko‘chmanchilar turmushi”, “Jamshidning oddiy xalqqa hunar o‘rgatish mavzuidagi miniatyuralar bunga misoldir.

Temuriylar madaniyatning yuksalishi badiiy hunarmandchilikning turli tarzda namoyon bo'ldi. Badiiy hunarmandchilik asosida me'morchilik bilan bog'liq bo'lmay, koshinkorlik kulolchiligi, yog'och va tosh o'ymakorligi bilan ham bog'liq edi. Qabr toshlariga qisman o'simliksimon, asosan geometrik nazmlarda xattotlik namunalari bilan so'zlar bitilgan. Bu yozuvlar chuqur, qusha o'yiqlarida bitilgan. Qabrtoshlar sag'ana yoki suna sifatida bo'lib, bo'z rangli marmardan, ba'zi bir o'ta nos toshlardan tantana buyumlar tayyorlangan. Yog'och o'ymakorligida Go'ri Amirda, Shohi Zinda,

Yassaviy maqbaralari, eshiklari, Xv asrga oid uy ustunlari naqshlar bilan yaratilgan. Temur va Ulug'bek davrlarida metall o'ymakorligi taraqqiy etadi. Buyum va oltinsimon bronza, latun, qizil misdan tayyorlangan. Naqshlar o'yib, bo'rtma usulda, toshlar qadalib sotib. Yassaviy maqbarasi ulkan-shamdonlar, ayniqsa ikki tonnalik sifatli bronze qo'yish san'atining eng yuksak namunasidir.

Amaliy san'atning kulolchilik turi uchun yashil, zangori tusdagi yorug'lik bilan oddiy o'simliknoma naqshlarni qora bo'yoqlar bilan tushur yoki uyurma gullar ishlanishi, bu davrda paydo bo'lgan oppoq yordamga sir ustidan kobalt shakl ishlab chiqarish yangilik edi. Sopoldagi buyumlar naqshlar mo'yqalamda chizilgan. Oldingi asrlarda sopol buyumlariga naqshlar kiyimigan, temuriylar mansub chikki davrisimon sopol buyumlarda kulol-rassom turli uslubda och havorangdan to lojuvardga qadar dizaynni qo'llaydi. Temur va temuriylar davrining amaliy san'at turlaridan to'qimachilik, gilamdo'zlik, kashtachilik yuksak san'at darajasiga ko'tarildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amir Temur ta’limoti. T., Cho‘lpon, 1992 yil.
2. Amir Temur va temuriylar davrida madaniyat va san’at (maqolalar to‘plami). T., 1996 yil.
3. Muxammedov, M. (2020). Temur saltanati va uning Moverannaning iqtisodiy rivojlanishidagi roli. Amerika ijtimoiy va gumanitar tadqiqotlar jurnali, 1(2), 46-70.
4. Ahmedov B .. Buyuk Temur. T., 1996 yil.
5. Mo’minov I. Amir Temurning O’rta Osiyo tarixidagi o’rni va roli. T., Fan, 1993 yil
6. Temur tuzuklari. (Fors tilidan parcha). T., 1991 yil

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

MAKTAB YOSHIDAGI QIZ BOLALARDA QALQONSIMON BEZ KASALLIKLARINI KECHISH XUSUSIYATLARI

Tavakalova Xayriniso Ismoil qizi
Farġona Jamoat Salomatligi tibbiyot Instituti

Annotatsiya. Maqolada maktab yoshidagi qiz bolalarda qalqonsimon bez kasalliklarining kechish xususiyatlari hamda amaliy tashxis yondashuvlari yoritiladi. Ushbu yosh davrida qalqonsimon bez funksiyasi o‘sish, suyak yetilishi, aqliy faoliyat, kayfiyat va reproduktiv tizimning shakllanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani uchun eng kichik disfunksiya ham o‘qish samaradorligi, charchoq, uyqu, vazn va hayz sikliga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Qizlarda pubertat davrida autoimmun jarayonlar faollashishi fonida surunkali autoimmun tireoidit va gipotiroid holatlar ko‘proq uchrashi, giperfunksiya holatlarida esa xulq-atvor va diqqat o‘zgarishlari bilan birga yurak urishining tezlashishi, issiqqa toqat qilmaslik va vazn kamayishi kabi belgilar ustun kelishi tahlil qilinadi. O‘zbekiston sharoitida yod ta’minoti va yodlangan tuz sifatining barqarorligi muhim profilaktik omil ekani qayd etilib, uy xo‘jaliklarida yetarli yodlangan tuz ulushi past bo‘lishi mumkinligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar amaliy tavsiyalar bilan bog‘lanadi.
Kalit so‘zlar: qalqonsimon bez, maktab yoshi, qiz bolalar, pubertat, gipotiroidizm, giperterioz, Graves kasalligi, autoimmun tireoidit.

KIRISH

Maktab yoshidagi qiz bolalarda qalqonsimon bez kasalliklari klinik amaliyotda tez uchraydigan, ammo ko‘pincha kech aniqlanadigan muammolardan biri. Sababi oddiy: ko‘plab belgilar charchoq, asabiylik, ishtaha va vazn o‘zgarishi, uyqu buzilishi, o‘qishdagi pasayish kabi umumiy shikoyatlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi va ularni faqat tarbiya, stress yoki o‘sish davri bilan izohlash oson. Aslida esa qalqonsimon bez gormonlari o‘sish sur’ati, miya faoliyati, termoregulyatsiya, yurak-qon tomir tizimi hamda reproduktiv tizimning yetilishi uchun asosiy boshqaruv omillaridan biri hisoblanadi. Shu bois maktab davrida paydo bo‘lgan gormonal nomutanosiblik faqat endokrin muammo bo‘lib qolmaydi, u ta’lim natijasi, ijtimoiy moslashuv va kelajakdagi reproduktiv salomatlikka ham bevosita ta’sir qiladi.

Qiz bolalarda pubertat davrida immun va gormonal qayta qurilishlar fonida autoimmun tireoid kasalliklari ehtimoli ortadi. Bolalar va o‘smirlar orasida surunkali autoimmun

tireoidit goiter va orttirilgan gipotiroidizmning yetakchi sabablaridan biri ekanligi klinik kuzatuvlar bilan tasdiqlangan [4]. Boshqa tomondan, giperfunksiya bilan kechuvchi Graves kasalligi bolalarda nisbatan kam uchrasa-da, uning klinik ko‘rinishi ko‘pincha xulq-atvor o‘zgarishlari va o‘qishdagi pasayish bilan boshlanishi mumkinligi amaliyot uchun muhim [5].

O‘zbekiston sharoitida yod ta’minoti ham alohida e’tiborga loyiq. Maktab yoshidagi bolalar populyatsiyasida yod yetishmovchiligini baholash uchun median siydikdagi yod ko‘rsatkichi asosiy indikatorlardan biri bo‘lib, u kamida 100 mikrogramm litr bo‘lishi kerakligi WHO tomonidan ko‘rsatilgan [1]. Ayni paytda O‘zbekistonda uy xo‘jaliklarida tuz yodlangan deb e’lon qilinsa ham, uning yetarli darajada yodlangan bo‘lishi har doim ham kafolatlanmasligi haqida ilmiy ma’lumotlar mavjud [2], UNICEFning milliy so‘rovida ham yetarli yodlangan tuz ulushi cheklangan bo‘lishi qayd etilgan [3]. Shuning uchun maktab yoshidagi qizlarda qalqonsimon bez patologiyasini ko‘rib chiqishda autoimmun omillar bilan bir qatorda yodga bog‘liq omillarni ham unutmang, qalqonsimon bez o‘zini hurmat qilsa ham, yodni hurmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Maktab yoshidagi qiz bolalarda qalqonsimon bez kasalliklarini shartli ravishda uch katta yo‘nalishda ko‘rish mumkin: yodga bog‘liq funksional va struktur o‘zgarishlar, autoimmun kasalliklar hamda giperfunksiya bilan kechuvchi holatlar. Ularning har biri klinik jihatdan o‘xshash belgilar berishi mumkin, ammo kechish dinamikasi, o‘sishga ta’siri va laborator profilida muhim farqlar bor.

Yodga bog‘liq o‘zgarishlar ko‘proq endemik fon bilan bog‘liq bo‘lib, qalqonsimon bez to‘qimasining kompensator kattalashuvi goiter ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin. Maktab yoshi davrida goiterni ko‘zdan kechirishda bo‘yin old qismida simmetrik kattalashish, yutinishda bezning harakati, ovoz bo‘g‘ilishi yoki yutinishdagi noqulaylik kabi belgilar e’tiborga olinadi. Biroq yod yetishmovchiligining eng muhim oqibati faqat bez kattalashuvi emas, balki kognitiv rivojlanish va o‘qishdagi samaradorlikka ta’sir qilish ehtimolidir. Populyatsion baholashda WHO median siydikdagi yod ko‘rsatkichi 100 mikrogramm litr va undan yuqori bo‘lishini me’yor sifatida ko‘rsatadi [1]. Uy sharoitida esa profilaktikaning markazida doimiy ravishda yetarli yodlangan tuzdan foydalanish turadi. O‘zbekistonda yodlangan tuz dasturlari va nazorat masalalari bo‘yicha tadqiqotlar uy xo‘jaliklarida yetarli yodlangan tuz ulushi barqaror emasligini ko‘rsatgan [2], UNICEFning milliy hisobotida ham aholi yodlangan tuz

iste'moli yuqori bo'lsa-da, yetarli yodlangan tuz ulushi ancha past ekani qayd etilgan [3]. Shu fon qizlarda pubertat davridagi gormonal talab oshishi bilan birga kelganda, subklinik funksional siljishlar ham klinik belgilar berishi mumkin.

NATIJALAR

Autoimmun tireoidit maktab yoshidagi qizlarda eng amaliy ahamiyatga ega yo'nalishlardan biri. U ko'pincha sekin boshlanadi va dastlab klinik jihatdan sezilmasligi mumkin, ayniqsa gormonlar bir muddat me'yor atrofida turgan fazada. Shunga qaramay, qizlarda o'sish sur'ati pasayishi, tana vaznining ortishi yoki vazn nazoratining qiyinlashuvi, sovuqqa toqat qilmaslik, teri qurishi, qabziyat, uyquchanlik, diqqat susayishi, kayfiyat tushishi kabi belgilar asta-sekin qo'shilib boradi. Maktab yoshi va o'smirlikda yana bir nozik nuqta bor: hayz sikli endi shakllanayotgan bo'lgani uchun hayzning kechikishi, ko'p kelishi yoki og'riqli bo'lishi ko'pincha normal pubertat tebranishi deb baholanadi, ammo gipotiroid fonida bu holatlar kuchayishi mumkin. Shuning uchun qizlarda o'sish dinamikasi, tana vazni, o'qishdagi o'zgarish va hayz tarixi bir paket sifatida ko'rilsa, tashxisga boradigan yo'l ancha qisqaradi. Autoimmun tireoidit bolalar va o'smirlarda goiter va orttirilgan gipotiroidizmning eng ko'p uchraydigan sabablaridan biri sifatida ta'riflangan [4].

Giperfunksiya bilan kechuvchi holatlar ichida Graves kasalligi muhim. U bolalarda kamroq uchrasa-da, qizlarda o'smirlik davrida uchrashi ehtimoli ortadi va klinik manzarasi ko'pincha yurak urishining tezlashishi, qo'l titrashi, issiqqa toqat qilmaslik, terlash, vazn kamayishi, ishtaha ortishi, bezovtalik, jahldorlik, uyqusizlik kabi belgilar bilan kechadi. Maktab muhitida bu holat ko'pincha intizomsizlik yoki psixoemotsional muammo sifatida ko'rinib qoladi. Amaliy jihatdan esa giperteriozda xulq-atvor o'zgarishlari va akademik ko'rsatkichning tushishi uchrashi mumkinligi pediatrik Graves bo'yicha ETA tavsiyalarida ham eslatilgan [5]. Qizlarda yurak urishining tezlashishi va hushyorlikning ortishi fonda charchoq ham kuchayadi, ya'ni bemor tinmay yurgandek ko'rinadi, lekin ichidan toliqib boradi.

Maktab yoshidagi qizlarda qalqonsimon bez kasalliklari kechishining yana bir xususiyati shundaki, klinik belgilar ko'pincha bir necha tizimga tarqaladi va bemor avval kardiolog, nevropatolog yoki gastroenterologga murojaat qilishi mumkin. Shu sababli birlamchi bo'g'inda shubha uyg'otadigan klinik belgilarni bilish muhim. Gipotiroid holatiga shubha tug'diradigan belgilar sifatida bo'y o'sishining sekinlashuvi, vazn ortishi, umumiy sustlik, o'qish samaradorligining pasayishi, teri va sochdagi o'zgarishlar, qabziyat, bradikardiya, hayz sikli buzilishlari ajralib turadi.

Giperteriozda esa taxikardiya, vazn kamayishi, terlash, issiqqa toqat qilmaslik, titroq, bezovtalik, uyqusizlik, ba’zan ko‘z atrofida o‘zgarishlar va bo‘yinda bez kattalashuvi ko‘riladi.

Tashxis qo‘yish mezonlari amaliyotda uch tayanch ustun atrofida quriladi: klinik baho, laborator tasdiq, struktur baho. Klinik bahoda bo‘yin ko‘rigi va palpatsiya, yurak urish tezligi, arterial bosim, tana vazni va bo‘y o‘sishi dinamikasi, teri va soch holati, reflekslar, o‘smir qizlarda hayz tarixi va psixoemotsional holat baholanadi. Laborator tekshiruvda birinchi navbatda TSH va erkin T4 aniqlanadi. Gipotiroidizmda odatda TSH ko‘tariladi, erkin T4 pasayadi yoki me’yorning past chegarasiga yaqinlashadi, subklinik holatda esa erkin T4 me’yorida bo‘lib, TSH ko‘tarilgan bo‘ladi. Autoimmun jarayonni tasdiqlash uchun anti TPO va anti TG antitanalar tekshiriladi, klinik kontekstga qarab bu tahlillar tashxisni aniqlashtiradi. Giperteriozda TSH ko‘pincha susayadi, erkin T4 va ba’zan erkin T3 ko‘tariladi, Graves gumonida TSH retseptor antitanalari foydali hisoblanadi, bu yondashuv pediatrik Graves bo‘yicha ETA tavsiyalarida ham alohida ta’kidlangan [5].

Struktur baholashda ultratovush tekshiruvining o‘rni katta. Autoimmun tireoiditda bez to‘qimasining diffuz o‘zgarishi va geterogenligi, bez kattalashuvi, ba’zan tugunli elementlar ko‘rinishi mumkin. Yod yetishmovchiligida esa ko‘proq diffuz goiter ustun bo‘ladi. Tugun aniqlansa, bolalarda baholash juda ehtiyotkor olib boriladi, chunki pediatrik yoshda tugunlar bo‘yicha yondashuv kattalarnikidan farq qiladi va ATA pediatrik yo‘riqnomalarida tekshiruv algoritmlari batafsil berilgan, lekin maktab sharoitidagi mavzuda asosiy e’tibor funksional va autoimmun holatlarga qaratiladi.

Amaliy tashxis algoritmini qisqa, lekin aniq ifodalash mumkin. Birinchi bosqichda klinik shubhani to‘g‘ri qo‘yish zarur: o‘sish dinamikasi buzilishi, vaznning izohlanmagan o‘zgarishi, bo‘yin sohasida kattalashish, yurak urish tezligi me’yordan chiqishi, o‘qishdagi keskin pasayish, uyqu buzilishi va hayz sikli bilan bog‘liq muammolar birgalikda ko‘rilsa, TSH va erkin T4 tekshiruvini kechiktirmaslik kerak. Ikkinchi bosqichda laborator natijalarga qarab yo‘nalish belgilanadi: gipotiroid profil bo‘lsa autoimmun markerlar va yodga oid xavf omillari tahlil qilinadi, giperterioz profil bo‘lsa Graves ehtimoli baholanadi va zarur antitana tekshiruvlari ko‘riladi. Uchinchi bosqichda ultratovush tekshiruvini klinik va laborator manzara bilan bog‘lab talqin qilish kerak. To‘rtinchi bosqichda esa etiologik omillar aniqlanadi: oilaviy anamnez, autoimmun kasalliklar tarixi, yodlangan tuzdan foydalanish odati, uzoq muddatli parhez cheklovlari, surunkali kasalliklar va dori qabul qilish tarixi.

O‘zbekiston bo‘yicha yodlangan tuz sifati doim ham barqaror bo‘lmasligi mumkinligi qayd etilganligi sababli [2], bemor va oila bilan profilaktika bo‘yicha suhbat tashxisdan keyin ham davolash samaradorligiga xizmat qiladi.

XULOSA VA MUNOZARA

Maktab yoshidagi qiz bolalarda qalqonsimon bez kasalliklari ko‘p qirrali klinik belgilar bilan namoyon bo‘lib, ularning asosiy xususiyati o‘sish, ta’lim jarayoni va pubertat bilan uzviy bog‘liqligidir. Qizlarda pubertat davrida autoimmun tireoidit va gipotiroid holatlar ko‘proq klinik ahamiyat kasb etadi, chunki ular sekin rivojlanib, charchoq, diqqat susayishi, vazn ortishi, sovuqqa toqat qilmaslik, hayz sikli buzilishi kabi belgilar orqali yashirin kechishi mumkin. Bolalar va o‘smirlarda autoimmun tireoidit goiter va orttirilgan gipotiroidizmning yetakchi sabablaridan biri ekani ko‘rsatilgan [4].

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. World Health Organization. Iodine deficiency. Nutrition Landscape Information System. Geneva, 2023.
2. Rohner F, Zimmermann M, Jooste P, et al. Household Coverage with Adequately Iodized Salt and Iodine Status of Women in Uzbekistan. Thyroid. 2020. Vol. 30. No. 6. P. 883–893.
3. UNICEF. Uzbekistan Nutrition Survey Executive Summary. Tashkent, 2017.
4. Demirbilek H, Kandemir N, Gonc N, Ozon A, Alikasifoglu A. Hashimoto thyroiditis in children and adolescents clinical and laboratory characteristics. Journal of Pediatric Endocrinology and Metabolism. 2007. Vol. 20. No. 11. P. 1199–1205.
5. Mooij C F, et al. 2022 European Thyroid Association Guideline for the management of pediatric Graves disease. European Thyroid Journal. 2022. Vol. 11. No. 1. Article e210073.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

O’ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI MAQOLLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Yangibayeva Aziza Adilbek qizi
Urganch RANCH Texnologiyalari Universiteti, magistratura talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi maqollarning leksik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqollarning mazmuni va tuzilishi, milliy mentalitet va madaniyat bilan bog‘liqligi misollar yordamida o‘rganiladi. Obrazlilik, metafora va ramziy ma’nolar tahlil qilinadi.
Kalit so‘zlar: maqol, leksik-semantik xususiyatlar, madaniyat, frazeologiya, mikrokognitsiya.

Аннотация

В статье анализируются лексические и семантические особенности пословиц в узбекском и английском языках. Рассматриваются смысловая структура, связь с национальной культурой и менталитетом. Образность, метафоры и символические значения подробно описаны.
Ключевые слова: пословица, лексика, семантика, культура, фразеология, микропознание.

Abstract

This article analyzes the lexical and semantic features of Uzbek and English proverbs. The study examines the meaning, structure, and their connection with national culture and mentality. Imagery, metaphors, and symbolic meanings are explained.
Keywords: proverb, lexicon, semantics, culture, phraseology, microcognition.

Kirish

Maqollar xalq og‘zaki ijodining qadimiy qatlamlaridan biri bo’lib, xalqning qadimiy tajribasi va dunyoqarashini mujassam etgan **barqaror frazeologik birliklar**ni ifodalaydi va ularda mazmun qisqa, lo‘nda va obrazli bo’ladi. Har bir xalqning maqollari ularning milliy madaniyati, tarixiy tajribasi va ijtimoiy me’yorlari bilan bog‘liq. Maqollarni o‘rganish orqali til, madaniyat va mentalitet o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanadi. Ularning leksik-semantik tizimi bir necha asosiy belgilar bilan ajralib turadi.

Asosiy qism

O‘zbek va ingliz maqollarini o‘rganishda ko‘plab tadqiqotchilar lingvokulturologik yondashuvni qo‘llagan. Maqollar metaforik, obrazli va ramziy ma’nolarga ega bo‘lib, ularni qiyosiy tahlil qilish orqali xalqning mentaliteti ko‘rinadi. Shuningdek, maqollar tili orqali axloqiy qadriyatlar va hayotiy tajriba o‘rganiladi. Ingliz va o’zbek tillaridagi maqollarning semantik xususiyatlari ma’no ko’chishi va obrazlilik orqali yaqqol namoyon bo’ladi. Jumlada, “Time is money” maqolida metaforani ko’rish mumkin. Shuningdek**,** xalqlarning **milliy mentalitetini, turmush tarzini va qadriyatlarini aks ettiruvchi** maqollar ham ko’pchilikni tashkil etadi. Xususan, o‘zbek tilidagi *“*Dehqon ekkanini yeydi, Cho'pon — boqqanini*”* maqolida xalqning kundalik turmushi, hayot tarzi, kunlik yumushlari va kasblarini ko’rsatib bergan “dehqonchilik va chorvachilik” ning tarkib topganini kuzatish mumkin [1,135]. Yana bir o’ziga xoslikni ifodalagan ingliz tilidagi *“Every man is the architect of his own fortune” maqolida esa “*individualizm”ning kuchli aksini payqash mumkin[2,97].

Demakki, har bir millatning o’z maqoli insonlarni idrok va tafakkur qilishga undaydi. Buning natijasida esa olimlar mikrokognitsiya atamasini kashf etishgan. Mikrokognitsiya – bu **shaxsning idrok jarayonlari va tafakkuridagi kichik kognitiv birliklar**ni anglatadi. Maqol mikrokognitsiyasi esa maqolning **inson miyasi va ongida ishlov berilishi**, m**a’no olish va kontekstual tushunish** jarayoni, maqolni **tarbiyaviy, ma’naviy, madaniy ma’no doirasida idrok etish** bilan bog‘liq. Maqol mikrokognitsiyasi mavzusi **kognitiv lingvistika va paremiologiya** sohalarida o‘rganilgan. Masalan, *“Once burned, twice shy” [3,*IV*] yoki* “Look before you leap” [4,499] *maqollari ishonch va munosabatlarda ehtiyotkorlikka* tatbiq qiladi. Oddiy qilib aytganda, **maqolni o‘qib, anglash va tafakkurga tatbiq etish jarayoni mikrokognitsiya hisoblanadi.** Tadqiqotda qiyosiy tahlil, semantik guruhlash, kontekstual tahlil va taqqoslash usullari qo‘llanildi. Har bir maqol mazmuni va leksik tarkibi tahlil qilinib, ular o‘zaro qiyoslandi.

Natijalar va tahlil

O‘zbek maqoli	**Ingliz maqoli**	**Semantik tahlil**
Birlikda baraka	Every man for himself	'Birlikda baraka' va 'Every man for himself' maqollari milliy mentalitet va hayotiy tajribani ifodalaydi.

Mehnat qilgan – to‘yadi	No pain, no gain	'Mehnat qilgan – to‘yadi' va 'No pain, no gain' maqollari milliy mentalitet va hayotiy tajribani ifodalaydi.

Inglizcha maqol	**O‘zbekcha maqol**	**Leksik tahlil / izoh**
Time is money.	Vaqt – pul.	*Time / vaqt*, *money / pul* – asosiy leksik birliklar, qisqa va esda qoladigan ifoda.
Actions speak louder than words.	Ish qilgan odam so‘zdan kuchli.	*Actions / ish qilgan*, *words / so‘z* – amaliy faoliyat va so‘z kontrasti.
Don’t count your chickens before they hatch.	Tandirga tushmagan tuxumlarni sanama.	*Chickens / tuxum*, *hatch / tushish* – ehtiyotkorlik, kelajakni oldindan baholamaslik.

Xulosa

O‘zbek va ingliz maqollari xalqning tafakkur tarzi, qadriyatlari va hayotiy tajribasini aks ettiradi. Ular o‘zaro umumiyliklarga ega bo‘lsa-da, milliy mentalitet ularning mazmuni va obrazida namoyon bo‘ladi. Jadvaldagi misollar qiyosiy tahlilning asosiy natijalarini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati:

1. O’ZBEK XALQ MAQOLLARI Tuzuvchilar: filologiya fanlari doktori, professor To'ra MIRZAYEV, filologiya fanlari doktori, professor Asqar MUSOQULOV, filologiya fanlari doktori, professor Bahodir SARIMSOQOV Mas'ul muharrir filologiya fanlari nomzodi Sh. TURDIMOV «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik korapaniyasi Bosh tahririyati, 2005, 235 bet.
2. The Oxford Dictionary of Proverbs. Oksford universiteti matbuoti, Amen uyi, E.C.4, 1-nash 1935, qayta nashr 1936, Buyuk Britaniyada Jon Jonson tomonidan Oksford universitet matbuotida chop etilgan, 97 bet.

3. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom Muallif: Richard P. Honeck Nashriyot: Lawrence Erlbaum Associates Nashr joyi: Mahwah, NJ Nashr yili: 1997, bet IV.
4. Manser Martin H. Maqollar lug'ati haqidagi faktlar. – 2007, 499 bet.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

QIZILQUM HUDUDIDA MEZOKAYNOZOY CHO‘KINDILARINING ORGANIK MODDA EVOLYUTSIYASINI BAHOLASH VA UGLEVODOROD HOSIL BO‘LISH POTENTSIALINI ANIQLASH

ILMIY IZLANUVCHI
MURATOV JAXONGIR FAXRITDIN O`G`LI

Annatatsiya

Ushbu maqolada Qizilqum hududida tarqalgan mezokaynozoy cho‘kindilarining organik modda (OM) tarkibi, genezisi va evolyutsiyasi hamda ularning uglevodorod hosil qilish potentsiali kompleks ravishda tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida cho‘kindi jinslarning litologik-stratigrafik xususiyatlari, organik moddaning turi va termal yetilish darajasi baholandi. Geokimyoviy ko‘rsatkichlar asosida kerogen turlari aniqlanib, neft va gaz hosil bo‘lish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Olingan natijalar Qizilqum hududining mezokaynozoy cho‘kindilari neft-gaz istiqbollari nuqtayi nazaridan ma’lum darajada salohiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Qizilqum, mezokaynozoy cho‘kindilari, organik modda, kerogen, uglevodorodlar, neft-gaz potentsiali.

Abstract

This article presents a comprehensive assessment of the organic matter evolution and hydrocarbon generation potential of Meso-Cenozoic sediments in the Kyzylkum region. The lithological and stratigraphic characteristics of sedimentary rocks, the origin and thermal maturity of organic matter were analyzed. Based on geochemical indicators, kerogen types were identified and the prospects for oil and gas generation were evaluated. The results indicate that the Meso-Cenozoic sediments of the Kyzylkum region possess a certain hydrocarbon generation potential and are of interest for further petroleum exploration.

Keywords: Kyzylkum, Meso-Cenozoic sediments, organic matter, kerogen, hydrocarbons, petroleum potential.

KIRISH

So‘nggi yillarda Markaziy Osiyo hududida, jumladan Qizilqum mintaqasida neft-gaz resurslarini izlash va baholash masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ushbu hudud geologik rivojlanish tarixining murakkabligi, mezokaynozoy davrida shakllangan cho‘kindi komplekslarning keng tarqalganligi bilan ajralib turadi. Aynan shu

cho‘kindilar uglevodorodlarning manbai va kollektor jinslari sifatida muhim ahamiyatga ega.

Organik moddaning cho‘kindi havzalarda to‘planishi, saqlanishi va termal evolyutsiyasi uglevodorodlar hosil bo‘lish jarayonining asosiy omillaridan hisoblanadi. Shu sababli Qizilqum hududidagi mezokaynozoy cho‘kindilarining organik modda evolyutsiyasini o‘rganish va ularning neft-gaz hosil qilish potentsialini aniqlash dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Qizilqum hududida tarqalgan mezokaynozoy cho‘kindilarining organik modda xususiyatlarini baholash va ularning uglevodorod hosil bo‘lish istiqbollarini aniqlashdan iborat.

QIZILQUM HUDUDINING GEOLOGIK TAVSIFI

Qizilqum hududi Markaziy Osiyoning yirik tektonik elementlaridan biri bo‘lib, murakkab geologik tuzilishga ega. Hududda paleozoy poydevori ustida mezokaynozoy yoshidagi qalin cho‘kindi qatlamlar rivojlangan. Ushbu cho‘kindilar asosan dengiz va kontinental sharoitlarda hosil bo‘lgan qumtosh, gil, ohaktosh va mergel jinslaridan tashkil topgan.

Mezozoy davrida hududda keng transgressiya-regressiya jarayonlari sodir bo‘lib, organik modda bilan boyitilgan cho‘kindi muhitlar shakllangan. Kaynozoy davrida esa kontinental cho‘kindi muhitlar ustunlik qilgan bo‘lib, bu jarayon organik moddaning keyingi transformatsiyasiga ta’sir ko‘rsatgan.

MEZOKAYNOZOY CHO‘KINDILARIDA ORGANIK MODDANING GENEZISI VA EVOLYUTSIYASI

Mezokaynozoy cho‘kindilaridagi organik modda asosan plankton, suv o‘tlari va qisman yuqori o‘simlik qoldiqlaridan tashkil topgan. Organik moddaning genezisi cho‘kindi muhit sharoitlariga bevosita bog‘liq bo‘lib, kislorod yetishmovchiligi hukmron bo‘lgan muhitlarda uning saqlanish darajasi yuqori bo‘lgan.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Qizilqum hududida asosan II va III turdagi kerogenlar uchraydi. II tur kerogenlar ko‘proq neft hosil qilishga moyil bo‘lsa, III tur kerogenlar gaz hosil bo‘lishi uchun qulay hisoblanadi. Organik moddaning termal yetilishi chuqurlik va geotermik gradientga bog‘liq holda turlicha darajada rivojlangan.

UGLEVODOROD HOSIL BO‘LISH POTENTSIALINI BAHOLASH

Uglevodorod hosil bo‘lish potentsialini baholashda umumiy organik uglerod (TOC), Rock-Eval piroliz ko‘rsatkichlari va vitrinite reflectance (Ro) kabi geokimyoviy

parametrlar muhim ahamiyatga ega.

Qizilqum hududidagi mezokaynozoy cho‘kindilarida TOC miqdori o‘rtacha va ayrim joylarda yuqori qiymatlarni tashkil etadi. Bu esa mazkur cho‘kindilarning uglevodorod manbai bo‘lish imkoniyatini ko‘rsatadi. Termal yetilish darajasi esa neft oynasi va gaz oynasi chegaralarida joylashgan bo‘lib, uglevodorodlar hosil bo‘lishi uchun qulay sharoit mavjudligini bildiradi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar Qizilqum hududining mezokaynozoy cho‘kindilari mintaqaviy miqyosda neft-gaz istiqbollari mavjudligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, dengiz genezisiga ega bo‘lgan qatlamlar neft hosil bo‘lishi uchun qulay bo‘lsa, kontinental cho‘kindilar gaz hosil bo‘lishi nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir.

XULOSA

1. Qizilqum hududida mezokaynozoy cho‘kindilari keng tarqalgan va organik modda bilan boyigan.
2. Organik moddaning asosiy qismi II va III tur kerogenlarga mansub.
3. Termal yetilish darajasi uglevodorod hosil bo‘lishi uchun qulay sharoitlarni ko‘rsatadi.
4. Hudud neft-gaz qidiruv ishlari uchun istiqbolli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tissot B., Welte D. *Petroleum Formation and Occurrence*. Springer, 1984.
2. Peters K.E., Cassa M.R. Applied Source Rock Geochemistry. AAPG Memoir, 1994.
3. Hunt J.M. *Petroleum Geochemistry and Geology*. Freeman, 1996.
4. Bogdanov A.A. Neft va gaz geologiyasi asoslari. Moskva, 1982.
5. Abdullayev R.N. O‘zbekiston neft-gaz havzalari geologiyasi. Toshkent, 2005.
6. Qodirov A.Q. Markaziy Osiyo cho‘kindi havzalari. Toshkent, 2010.
7. Espitalie J. et al. Rock-Eval pyrolysis. Rev. Inst. Fr. Pet., 1977.
8. Bordenave M.L. Applied Petroleum Geochemistry. Editions Technip, 1993.
9. Allen P.A., Allen J.R. Basin Analysis. Wiley-Blackwell, 2013.
10. Ulmishek G.F. Petroleum Geology of Central Asia. USGS, 2004.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

BEZOVTA OYOQLAR SINDROMI KLINIK BELGILARI VA TASHXIS QO‘YISH MEZONLARI

Abduqkadirov U. T.
t. f. n. Dotsent.
ORCID ID: 0009-0003-4470-4085
Solijonov M. I
Magistratura talabasi
ORCID ID:
0009-0001-7675-8040
ANDIJON DAVLAT TIBBIYOT INSTITUTI Nevrologiya kafedrasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bezovta oyoqlar sindromining klinik ko‘rinishlari va tashxis qo‘yish mezonlari nevrologiya amaliyoti nuqtayi nazaridan yoritiladi. Sindromning markaziy belgisi sifatida oyoqlarni qimirlatishga bo‘lgan kuchli ehtiyoj, tinch holatda alomatlarning kuchayishi, harakat bilan vaqtincha yengillashishi hamda kechqurun va tun payti ustun bo‘lishi izohlanadi. Xalqaro Bezovta Oyoqlar Sindromi Tadqiqot Guruhi tomonidan yangilangan mezonlarda klinik shikoyatlar boshqa holat bilan to‘liq tushuntirib bo‘lmasligi talabi tashxisning aniqligini oshirishi ko‘rsatiladi.
Kalit so‘zlar: bezovta oyoqlar sindromi, Uillis Ekbom kasalligi, klinik mezon, IRLSSG, diferensial tashxis, uyqu buzilishi.

KIRISH

Bezovta oyoqlar sindromi nevrologik amaliyotda tez-tez uchraydigan, biroq ko‘pincha e’tibordan chetda qoladigan sensor motor buzilishdir. Bemor odatda oyoqlarda noxush sezgilar, qimirlatishga chidab bo‘lmas ehtiyoj, yotganda yoki uzoq o‘tirganda alomatlarning kuchayishi, yurib ketganda vaqtincha yengillashishi va kechqurun hamda tunda bezovtalikning ortishi haqida shikoyat qiladi. Ushbu klinik naqsh bir qarashda oddiy ko‘ringani bilan, amaliyotda sindrom ko‘p holatlarda mushak tortishishi, venoz yetishmovchilik, radikulopatiya, periferik neyropatiya yoki bezovtalik bilan kechuvchi boshqa holatlar bilan adashtiriladi. Natijada bemorlar uzoq vaqt simptomatik, lekin maqsadsiz davolanish olishi, uyquning buzilishi va kunduzgi charchoq sabab ish faoliyati pasayishi, ruhiy zo‘riqish kuchayishi mumkin.

Bezovta oyoqlar sindromi asosan klinik tashxis hisoblanadi, ya’ni to‘g‘ri tashxis qo‘yishning poydevori shikoyatlarni to‘g‘ri yig‘ish, alomatlarning tipik dinamikasini aniqlash va diferensial tashxisni puxta olib borishdir. Xalqaro Bezovta Oyoqlar

Sindromi Tadqiqot Guruhi yangilagan konsensus mezonlari klinik amaliyotda aynan shu maqsadga xizmat qiladi va tashxisni bir xil standartda qo‘yishga yordam beradi. Mazkur maqolaning maqsadi bezovta oyoqlar sindromining klinik belgilari va tashxis mezonlarini tizimli ko‘rsatish, shuningdek, nevrolog uchun amaliy tekshiruv yo‘nalishlarini aniq bayon etishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Bezovta oyoqlar sindromining klinik ko‘rinishi bir qarashda subyektiv shikoyatlarga tayangandek tuyuladi, ammo shikoyatlarning vaqtga va holatga bog‘liq qonuniyati tashxis uchun juda informativdir. Bemor ko‘pincha oyoqlarda achishish, uvishish, ichkaridan g‘ijimlayotgandek sezgi, qitiqlanish, issiq yoki sovuq bosgandek noqulaylikni ta’riflaydi. Muhim jihati shundaki, noxush sezgi albatta og‘riq ko‘rinishida bo‘lmasligi mumkin, ammo u oyoqlarni qimirlatishga majburlovchi ichki turtki bilan birga keladi. Harakat qilish, yurgan holda xonada aylanib chiqish, oyoqlarni cho‘zish, massaj, ba’zan sovuq yoki iliq muolajalar vaqtincha yengillik beradi. Shu sababli bemor kechqurun yotishga urinayotganda qayta-qayta o‘rnidan turib yurib ketishga majbur bo‘lishi, safarda yoki majlisda uzoq o‘tirib turolmasligi mumkin.

Alomatlarning sutkalik ritmi diagnostik jihatdan juda muhim. Bezovtalik odatda kechga borib kuchayadi va tun payti maksimal bo‘ladi. Ba’zi bemorlarda kunduzgi payt, ayniqsa uyqu yetishmaganda yoki majburiy tinch holatda, simptomlar ham paydo bo‘lishi mumkin, biroq klassik holatda kechki ustunlik saqlanadi. Shu ritm sindromni ko‘plab nevrologik va ortopedik og‘riq sindromlaridan farqlashga yordam beradi [1].

Xalqaro konsensus bo‘yicha bezovta oyoqlar sindromi tashxisi qo‘yilishi uchun bir qator asosiy mezonlar bajarilishi lozim. 2014 yildagi yangilangan mezonlarda beshta majburiy shart aniq ko‘rsatilgan.

Birinchi mezon: oyoqlarni qimirlatishga kuchli ehtiyoj bo‘lishi va bu ehtiyoj ko‘pincha oyoqlardagi noxush sezgilar bilan kechishi. Noxush sezgi bo‘lmasligi ham mumkin, ammo qimirlatishga bo‘lgan ehtiyoj asosiy simptom sifatida saqlanadi.

Ikkinchi mezon: simptomlarning tinch holatda kuchayishi. Tinch holat deganda yotish, o‘tirish, uzoq muddat bir holatda qolish nazarda tutiladi.

Uchinchi mezon: harakat bilan yengillashish. Yengillashish to‘liq bo‘lmasligi mumkin, lekin odatda harakat qilinishi bilan simptomlar vaqtincha kamayadi va bemor buni aniq sezadi.

To‘rtinchi mezon: kechqurun va tunda ustunlik. Simptomlar kunning ikkinchi yarmida kuchayishi yoki kechasi paydo bo‘lishi, ertalab esa yengillashishi sindrom uchun xos.

Beshinchi mezon: yuqoridagi belgilar boshqa bir holat bilan to‘liq izohlanmasligi. Aynan shu qoida amaliyotda eng ko‘p xatoni kamaytiradi, chunki oyoq kramplari, artrit, venoz dimlanish, pozitsion noqulaylik, miyalgiya, akatiziya kabi holatlar tashxisni soxtalashtirishi mumkin [2].

Nevrolog uchun amaliy qoida shundan iboratki, bemorning shikoyati to‘rtta klassik naqshga mos kelsa ham, albatta differensial tashxis o‘tkaziladi va simptomlarni tushuntirishi mumkin bo‘lgan holatlar ketma-ket rad etiladi.

NATIJALAR

Tashxis klinik mezonlarga tayanadi, biroq ayrim qo‘shimcha belgilar tashxis ehtimolini kuchaytiradi. Ular ichida uyqu paytida periodik oyoq harakatlari, oilaviy anamnez, dopaminergik dori vositalariga sezgir javob, simptomlarning turmush tarzi bilan bog‘liq kuchayishi kabi holatlar tilga olinadi. Uyqu laborator tekshiruvlari tashxis uchun majburiy emas, ammo klinik manzara noaniq bo‘lsa yoki uyqu buzilishi yetakchi shikoyatga aylansa, qo‘shimcha baholash foyda berishi mumkin [3].

Bemorning holatini standard baholash uchun IRLSSG og‘irlik shkalasi amaliyotda keng qo‘llanadi. U davolash samaradorligini kuzatishda qulay, chunki simptomlar chastotasi, kuchi va hayot sifatiga ta’sir darajasini raqamli ifoda qiladi.

Tashxis qo‘yilgach, keyingi muhim qadam sindromning birlamchi yoki ikkilamchi ekanini aniqlashdir. Birlamchi shakl ko‘pincha oilaviy moyillik bilan kechadi va uzoq yillar davomida qaytalanuvchi ritmda namoyon bo‘ladi. Ikkilamchi shakl esa boshqa holatlar fonida paydo bo‘ladi va ko‘pincha to‘g‘ri sabab topilsa, simptomlar sezilarli kamayadi.

Ikkilamchi sindrom bilan bog‘liq eng muhim yo‘nalishlardan biri temir almashinuvidir. Temir tanqisligi nafaqat gemoglobin pasayishi, balki ferritin va transferrin to‘yinishi ko‘rsatkichlari orqali ham baholanadi. IRLSSGning temir bo‘yicha konsensus tavsiyalarida RLSda temir ko‘rsatkichlarini muntazam tekshirish zarurligi, mos ko‘rsatkichlarda og‘iz orqali yoki vena ichiga temir preparatlari ko‘rib chiqilishi ta’kidlangan.

Shuningdek, surunkali buyrak yetishmovchiligi, homiladorlik, periferik neyropatiyalar, qandli diabet bilan bog‘liq asoratlar, ayrim dori vositalari ta’siri ham ikkilamchi sindrom ehtimolini oshirishi mumkin. Shu sababli nevrologik ko‘rik bilan birga laborator va klinik skrining ham muhimdir.

Bezovta oyoqlar sindromini to‘g‘ri ajratish uchun eng ko‘p adashtiriladigan holatlarni bilish zarur [4].

Oyoq kramplari odatda to‘satdan paydo bo‘ladigan, aniq mushak tortishuvi bilan kechadigan va ko‘pincha og‘riqli bo‘ladi. Harakat bilan yengillashishi mumkin, ammo bu yengillashish odatda mushakni cho‘zish orqali sodir bo‘ladi va kramplar sutkalik ritmga qat’iy bo‘ysunmasligi mumkin.

Periferik neyropatiya ko‘pincha doimiy uvishish, karaxtlik, kuydiruvchi og‘riq bilan kechadi va harakat qilganda albatta yengillashmaydi. Kechki ustunlik bo‘lishi mumkin, ammo asosiy naqsh tinch holatda kuchayish va harakat bilan tez yengillashish darajasida tipik emas.

Akatiziya ko‘proq psixotrop dori vositalari fonida uchraydigan ichki bezovtalik bo‘lib, faqat oyoqlarga xos bo‘lmasligi, umumiy harakatga majburlovchi holat bilan kechishi mumkin.

Venoz dimlanish, shish, varikoz holatlarida noqulaylik kechga borib kuchayadi, lekin harakat bilan yengillashish va qimirlatishga chidab bo‘lmas ehtiyoj doim ham yetakchi bo‘lmaydi.

Pozitsion noqulaylikda bemor bir holatda o‘tirib qolganidan oyoqlar uvishadi, ammo bu holat odatda oddiy pozitsiyani o‘zgartirish bilan bartaraf bo‘ladi, kechki ustunlik va davomli ritm bo‘lmasligi mumkin.

Mazkur holatlar ro‘yxati klinik amaliyotda diagnostik xatolar manbai bo‘lib, IRLSSGning beshinchi mezoni aynan shunday soxta mosliklarni cheklashga qaratilgan [5].

Nevrologiya amaliyoti uchun tashxisni ketma-ket olib borish quyidagicha qulay. Avvalo bemordan to‘rtta klassik belgini aniq so‘rab chiqish zarur: qimirlatishga ehtiyoj, tinch holatda kuchayish, harakat bilan yengillashish, kechki ustunlik. So‘ng simptomlar boshqa holat bilan izohlanishini tekshirish kerak. Keyingi bosqichda sindrom og‘irligini va hayot sifatiga ta’sirini baholash maqsadga muvofiq.

XULOSA VA MUNOZARA

Bezovta oyoqlar sindromi asosan klinik tashxis bo‘lib, to‘g‘ri tashxis qo‘yish bemor shikoyatini maqsadli yig‘ish va mezonlarni qat’iy qo‘llashga bog‘liq. IRLSSG yangilangan mezonlarida oyoqlarni qimirlatishga ehtiyoj, tinch holatda kuchayish, harakat bilan yengillashish, kechki ustunlik hamda simptomlarning boshqa holat bilan to‘liq izohlanmasligi asosiy tayanch nuqtalar sifatida belgilangan. Diferensial tashxisda oyoq kramplari, periferik neyropatiya, akatiziya, venoz dimlanish va pozitsion noqulaylik kabi holatlar eng ko‘p adashiladigan yo‘nalishlar bo‘lib, ularni rad etish tashxis aniqligini oshiradi.

Nevrologik amaliyotda tashxisdan keyingi muhim bosqich ikkilamchi sabablarni izlashdir. Temir almashinuvi ko‘rsatkichlarini baholash, buyrak va metabolik holatni tekshirish, dori vositalari ta’sirini ko‘rib chiqish bemorga individual yondashuvni ta’minlaydi. Temir bo‘yicha konsensus tavsiyalar RLSda ferritin va boshqa temir ko‘rsatkichlarini tekshirishni muhim deb ko‘rsatadi. Umuman olganda, bezovta oyoqlar sindromini o‘z vaqtida aniqlash uyqu sifatini yaxshilash, kunduzgi charchoqni kamaytirish va hayot sifatini oshirishga xizmat qiladi, shu sababli u nevrologiya amaliyotida doimiy e’tibor markazida bo‘lishi zarur.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Allen R P, Picchietti D L, Garcia Borreguero D, et al. Restless legs syndrome Willis Ekbom disease diagnostic criteria Updated International Restless Legs Syndrome Study Group consensus criteria history rationale description and significance // Sleep Medicine. 2014. Vol. 15. No. 8. P. 860–873.
2. Allen R P, Picchietti D L, Auerbach M, et al. Evidence based and consensus clinical practice guidelines for the iron treatment of restless legs syndrome Willis Ekbom disease in adults and children An IRLSSG task force report // Sleep Medicine. 2018. Vol. 41. P. 27–44.
3. Winkelman J W, Armstrong M J, Allen R P, et al. Practice guideline summary Treatment of restless legs syndrome in adults Report of the guideline development dissemination and implementation subcommittee of the American Academy of Neurology // Neurology. 2016. Vol. 87. No. 24. P. 2585–2593.
4. Garcia Borreguero D, Ferini Strambi L, Kohnen R, et al. European guidelines on management of restless legs syndrome Report of a joint task force by the European Federation of Neurological Societies the European Neurological Society and the European Sleep Research Society // European Journal of Neurology. 2012. Vol. 19. No. 11. P. 1385–1396.
5. Winkelman J W, Trotti L M, Chaudhary B A, et al. Treatment of restless legs syndrome and periodic limb movement disorder in adults and pediatric patients An American Academy of Sleep Medicine clinical practice guideline // Journal of Clinical Sleep Medicine. 2025. Vol. 21. No. 2. P. 1–24.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

DALA SHPATLARI ASOSIDA SEOLITLAR OLISH

[1]Isakulova Muqaddas Shukurovna
[1]Olmaliq davlat texnika instituti dotsenti,
[2]Nurmatova Feruza Nazir qizi
[2]Olmaliq davlat texnika instituti magistranti.

Annotatsiya. Mazkur ilmiy ishda mahalliy mineral xomashyo hisoblangan dala shpatlari asosida sintetik NaX tipidagi seolitlar olish texnologiyasini ishlab chiqish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqotda dala shpatelining kimyoviy tarkibi, uni faollashtirish usullari, gidrotermal sintez sharoitlari hamda hosil bo‘lgan seolitlarning fazaviy va strukturaviy xossalari o‘rganildi. Olingan natijalar dala shpatelining past xarajatli va istiqbolli manba sifatida sun’iy seolitlar olishda samarali ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqotda dala shpatlarining kimyoviy va mineralogik tarkibi tahlil qilinib, ularni ishqoriy faollashtirish va gidrotermal sintez usullari orqali seolitlar hosil qilishning optimal shartlari aniqlandi. Olingan seolit namunalarining fazaviy tarkibi, ion almashinuv va adsorbsion xususiyatlari baholandi. Natijalar dala shpatlaridan arzon va samarali xomashyo sifatida sanoatbop seolitlar ishlab chiqarish mumkinligini ko‘rsatdi.
Kalitso'zlar: Mahalliy mineral, NaX tipida, dala shpatlari, seolit, gidrotermal sintez, sun’iy seolit, ishqoriy, optimal, fazaviy, adsorbsion.

Hozirgi kunda seolitlar kimyo sanoati, neft-gazni qayta ishlash, ekologiya, adsorbsiya va kataliz sohalarida keng qo‘llanilmoqda. Ayniqsa NaX tipidagi sun’iy seolitlar yuqori ion-almashinish qobiliyati, rivojlangan g‘ovak tuzilmasi va termik barqarorligi bilan ajralib turadi.

Seolitlar murakkab tarkibli bo‘lishi bilan bir qatorda xususiyatlarining o‘ziga xosligi, modifikatsiyalash orqali adsorbsion, katalitik hamda ion almashinish xususiyatlarini keskin o‘zgartirish mumkinligi, nisbatan arzon xomashyolar asosida sodda texnologik jarayonlar orqali ishlab chiqarish mumkinligi singari qator afzalliklari tufayli ularni keng tadqiq etish masalasi o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. An’anaviy texnologiyalarda seolitlar yuqori tozalikka ega kimyoviy reaktivlar asosida olinadi, bu esa mahsulot tannarxining oshishiga olib keladi. Shu sababli, tabiiy alumosilikat xomashyolar, jumladan dala shpatelidan foydalanish dolzarb masalalardan biridir. Dala shpateli keng tarqalgan, arzon va tarkibida kremniy hamda alyuminiy oksidlarining optimal nisbatiga ega bo‘lib, seolit sintezi uchun qulay manba hisoblanadi.

Tabiiy seolitlar keng tarqalgan minerallar bo‘lishi bilan birga, ular orasida zarur darajada adsorbsion xossalarga ega bo‘lganlari nisbatan kam bo‘lib, buning ustiga turli metallar birikmalari bilan qo‘shilgan holda uchrashi ularning xossalarini yanada o‘zgartiradi [1]. Seolitlar atrof-muhitni tiklash, katalitik faollik, biotexnologik qo'llanilish, gazni aniqlash va tibbiy qo'llanilish kabi ko'p qirrali qo'llanilishga ega. Tabiiy zeolitlar osongina mavjud bo'lsa-da, hozirgi kunda zeolitlarning sof shaklda oson sintezlanishi, yaxshiroq ion almashinuv qobiliyati va bir xil o'lchamlari tufayli sinteziga ko'proq e'tibor qaratilmoqda [2]. Sintetik zeolitlar - bu Si, Al va O dan yuqori nisbatda tashkil topgan, yaxshi tashkil etilgan uch o'lchovli tuzilmalarga ega qattiq minerallar. Ular selektiv molekulyar elak vazifasini bajaradi [3]. Seolitlarning katalitik xususiyatlaridan tashqari karkas zaryadini kompensatsiya qiladigan kationlarning sezilarli harakatchanligi tufayli mavjud bo‘ladigan, ion almashinish xususiyatlar keng o‘rganilmoqda [4].

Mazkur tadqiqot respublikamizda mavjud bo‘lgan mahalliy xomashyolar asosida, xususan dala shpati tarkibli alyumosilikatlardan turli modulli sintetik seolitlar olish imkoniyatlarini o‘rganishga qaratilgan. Shuningdek, ularning ishlab chiqarish texnologiyasini yanada takomillashtirish hamda sanoat miqyosida qo‘llash istiqbollarini aniqlash asosiy maqsad qilib belgilangan.

Tadqiqot davomida seolitlar sintezi uchun bir qator samarali usullardan foydalanildi. Jumladan, yuqori harorat va bosim sharoitida kristall tuzilmani shakllantirish uchun gidrotermal usul, gomogen aralashmalardan nozik zarrachali alyumosilikat tizimlarini hosil qilish maqsadida esa zol-gel sintezi qo‘llanildi.

Xomashyo sifatida Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani hududida mavjud dala shpati hamda Sho‘rtan gaz-kimyo majmuasining ikkilamchi mahsuloti hisoblangan alyuminiy oksidi tanlab olindi. Ularning kimyoviy element tarkibi rentgenofluorosent tahlil usulida, minerologik tarkibi esa rentgen faza tahlili yordamida o‘rganildi va natijada turli moduldagi sintetik seolitlar olish imkoniyatlari aniqlandi.

Kimyoviy va minerologik tarkibni chuqur tahlil qilish maqsadida zamonaviy instrumental tahlil usullaridan keng foydalanildi. Xususan, fazaviy va element tarkibini baholash uchun rentgen difraktometriya (XRD) hamda energodispersiv tahlil (EDX) usullari qo‘llanildi.

Ushbu kompleks yondashuv asosida dala shpati negizida sintez qilingan seolitlarning strukturaviy xususiyatlari, issiqlikka chidamliligi va adsorbsion faolligi aniqlanib, ularning sanoat miqyosida qo‘llash imkoniyatlari baholandi.

Adabiyotlar.

1. Anthony J.L., Davis M.E. Assembly of Zeolites and Crystalline Molecular Sieves // In M Adachi and DJ Lockwood (Eds) Self-Organized Nanoscale Materials. – New York: SpringerScience – 2006. – P. 159–185.
2. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666765720300193#sec0010
3. https://www.mdpi.com/2071-1050/16/14/5910
4. Ahmad M.B. Synthesis and antibacterial activity of silver/montmorillonite nanocomposites /M.B. Ahmad, K.Shameli, W.M.Z.W. Yunus // Res J Biol Sci. 2009.- V.4(9).-P. 1032-1036.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

BOLALARDA SBKDA OG‘IZ BO‘SHLIG‘I SHIKASTLANISHI RIVOJLANISHINING ASOSIY XAVF OMILLARI

Toshkent davlat tibbiyot universiteti *Ass.*
Xatamova O’.X.

ANNOTASIYA

Surunkali buyrak kasalligi chuqur ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga ega bo‘lgan umumtibbiy muammo bo‘lib, uning aholi orasida keng tarqalishi (aholining 10-15 foizi), terminal buyrak yetishmovchiligi va yurak-qon tomir asoratlari rivojlanishi natijasida mehnat qobiliyatini yo‘qotish va o‘lim bilan bog‘liq bo‘lib, buyrak faoliyati buzilgan bemorlarda xavf o‘nlab barobar ortadi. Shunga qaramay, bolalarda SBK tarqalishi hech qachon tizimli ravishda baholanmagan va bu masala bo‘yicha izchil ma’lumotlar mavjud emas. Turli xil tibbiy holatlar bemorlarning og‘iz bo‘shlig‘i salomatligiga ta’sir qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: *surunkali buyrak kasalligi, qon tomir, milk, parodont, karies.*

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ РИСКА РАЗВИТИЯ ПОРОЖЕНИЙ ПОЛОСТИ РТА ПРИ ХРОНИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНИ ПОЧЕК У ДЕТЕЙ

Ташкентский государственный медицинский университет

Асс.Хатамова У.Х.

АННОТАЦИЯ

Хроническая болезнь почек – общемедицинская проблема, имеющая глубокие социально-экономические последствия, связанные с ее широкой распространенностью в популяции (10–15% населения), утратой трудоспособности и смертностью вследствие развития терминальной почечной недостаточности и сердечно-сосудистых осложнений, риск которых у пациентов с нарушенной функцией почек возрастает в десятки раз. Тем не менее, распространенность ХБП у детей никогда не подвергалась систематической оценке, и последовательной информации по этому вопросу не хватает.

Различные медицинские состояния могут повлиять на здоровье полости рта пациентов.

Ключевые слова: *хроническая болезнь почек, кровеносные сосуды, десна, пародонт, кариес.*

MAJOR RISK FACTORS FOR THE DEVELOPMENT OF ORAL IESIONS IN CHILDREN WITH CHRONIC KIDNEY DISEASE

ANNOTATION

Chronic kidney disease is a general medical problem with deep socio-economic consequences associated with its widespread prevalence in the population (10-15% of the population), loss of working capacity, and mortality due to the development of terminal renal failure and cardiovascular complications, the risk of which increases tenfold in patients with impaired renal function. Nevertheless, the prevalence of CKD in children has never been systematically assessed, and consistent information on this issue is insufficient. Various medical conditions can affect the health of patients' oral cavity.

Keywords: *chronic kidney disease, blood vessels, gum, periodontium, caries.*

Surunkali buyrak kasalligi asosiy kasallikning ta’siri tufayli ham, qo‘llaniladigan patogenetik terapiya tufayli ham immunitet funksiyasining buzilishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu bolalarni infeksiyalarga, shu jumladan og‘iz bo‘shlig‘i infeksiyalariga ko‘proq moyil qiladi.

Nefronlarning progressiv va qaytarilmas yomonlashuvi glomerulyar filtratsiya tezligining pasayishiga olib keladi va qattiq hamda yumshoq to‘qimalarda keng ko‘lamli og‘iz bo‘shlig‘i o‘zgarishlariga sabab bo‘lishi mumkin. Bu o‘zgarishlarga ammiak hidi, metall ta’mi, milklarning kattalashishi kiradi, keyinchalik esa emal gipoplaziyasi, tish toshi, og‘iz qurishi, uremik stomatit va glossit, shuningdek milklarning yallig‘lanishi rivojlanadi. [1,2]

SBK bilan og‘rigan bemorlarda yallig‘lanish, shuningdek, milk va atrofdagi to‘qimalarning infeksiyalanishi parodont kasalliklariga olib keladi, bu esa o‘z navbatida tizimli yallig‘lanishni kuchaytirishi va buyraklar holatini yomonlashtirishi mumkin. So‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, buyrak yetishmovchiligi bo‘lgan bolalarda tish karashining hosil bo‘lishi va milk yallig‘lanishining rivojlanishi, shuningdek, tish toshlari to‘planishining tezligi sog‘lom bolalarga nisbatan yuqori bo‘lgan [9,21,22,27-29]. Tish toshlari miqdorining bunday ko‘payishining sababi so‘lakdagi mochevina va uning pH darajasining yuqoriligi, shuningdek, karashning

substrati bo‘lib xizmat qiluvchi kalsiy fosfat va kalsiy oksalatning cho‘kishiga olib keladigan fosforning yuqori darajasidir [9,17,32].

Og‘iz bo‘shlig‘ida qonda mochevina miqdori oshganda ko‘plab ko‘rinishlar kuzatilishi mumkin, bu birinchi navbatda bemordan ammiak hidining paydo bo‘lishiga olib keladi [14]. Og‘iz qurishi og‘izda yaralar paydo bo‘lishiga, Candida infeksiyasining ko‘payishiga va ta’m sezishning yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Metall ta’mini his qilish va uremik nafas olish so‘lakdagi ko‘p miqdordagi mochevina tufayli yuzaga keladi, so‘ngra u ammiak-46 ga aylanadi, shuningdek, so‘lakda oqsil va fosfat miqdorining ko‘payishi va Ph o‘zgarishi natijasida yuzaga keladi [3].

Bundan tashqari, diuretiklar, beta-blokatorlar va boshqa dorilar bilan kombinatsiyalangan davolash natijasida lixenoid kasalligi yoki tilning tukli bo‘lishi mumkin [4, 19].

SBK bilan og‘rigan bolalarda kuzatiladigan emal gipoplaziyasi tishlarning oq yoki jigarrang tusga kirishi bilan namoyon bo‘ladi [8,13]. Bu SBKda tishlar mineralizatsiyasi paytida kalsiy yetishmovchiligi, qon zardobida 1,25-digidroksixolekalsiferol darajasining pasayishi va qon zardobida fosfatlar, qalqonsimon oldi bezlari va ftor darajasining oshishi tufayli yuzaga kelishi mumkin [6]. Oila tarixi, irqi, ota-onasining etnik kelib chiqishi, ovqatlanish holati, ijtimoiy-iqtisodiy holati va tekshiruv turi yoki toifalash tizimiga qarab, emal gipoplaziyasining uchrashi 31% dan 83% gacha qayd etilgan [7,13]. Emal rivojlanish nuqsonlari (EDN) emal a’zosining buzilishi va/yoki shikastlanishi natijasida tish emalining sifati va miqdoridagi o‘zgarishlar sifatida aniqlanadi [2,5].

Emalning sifatiga mineralizatsiya bosqichida kalsiy va fosfat ionlarining biosinguvchanligi ta’sir qiladi. SBK bilan og‘rigan bolalarda odatda DRE mavjud bo‘lib, u faqat emalning rivojlanishi va minerallashuvi davrida ishlab chiqariladi [15]. DREning paydo bo‘lish chastotasi bemorning yoshiga ham, metabolik buzilishlar va tishlarning dekalsifikatsiyasini minimallashtiradigan buyrak kasalligini erta davolashga ham bog‘liq. Stomatologik holat patologiyasini aniqlashning mumkin bo‘lgan izohi sog‘lom bolalarga nisbatan SBK bilan og‘rigan bemorlarda induksiyalangan so‘lak ishlab chiqarishning pasayishi hisoblanadi. SBK bilan og‘rigan ko‘plab bolalarda og‘iz qurishi bir nechta omillar natijasida yuzaga keladi, jumladan, buyraklarning ajratish funksiyasini pasaytirish uchun zarur bo‘lgan suyuqlik iste’molini cheklash, elektrolitlar muvozanatining buzilishi va diuretiklar kabi dori-darmonlarni qabul qilish [1,6,19]. Antixolinergik, sitotoksik, simpatomimetik preparatlar, shuningdek, atsinar hujayralarda ionlarni tashish yo‘llarining buzilishi so‘lak bezlari disfunksiyasini keltirib chiqarishi mumkin, ammo bu preparatlarning

aniq ta’sir mexanizmi hali noma’lum [26]. Og‘iz qurishi belgisi bo‘lgan so‘lak ajralishining kamayishi og‘iz bo‘shlig‘ida tish kariyesi, milk kasalliklari va og‘iz bo‘shlig‘ida zamburug‘li infeksiya rivojlanishiga sharoit yaratadi. So‘lak kislotalarni neytrallash, og‘iz bo‘shlig‘ini tozalash va tish emalini himoya qilishda muhim rol o‘ynaydi va uning yetishmasligi og‘iz bo‘shlig‘i salomatligida ushbu muammolarning paydo bo‘lish xavfini oshiradi [25].

Sog‘lom odamlarda ham tez-tez uchraydigan tish kariyesi kavitatsiya yoki tish yuzasining g‘adir-budurligi, shuningdek, tish karashini olib tashlashga to‘sqinlik qiladigan bakteriyalar to‘planishining ko‘payishi natijasida kelib chiqishi mumkin, bu esa karioz shikastlanishlar paydo bo‘lishi uchun zamin yaratadi [17].

SBK bilan og‘rigan bolalarda azot chiqindilari miqdorini kamaytirishga qaratilgan oqsilli parhezning o‘rnini bosuvchi yuqori uglevodli parhezni talab qilishiga qaramay, tish kariyesi bilan kasallanishning sezilarli darajada past darajasi qayd etilgan [16]. Bundan tashqari, SBK bilan og‘rigan bolalar sog‘lom odamlarga qaraganda kamroq yemirilgan va yo‘qolgan tishlarga qo‘shimcha ravishda kariyes bilan kamroq kasallangan [9, 11,13]. Buning sababi SBK bilan og‘rigan bemorlarda so‘lak bezlarining yuqori buferlik qobiliyati va so‘lakdagi mochevina konsentratsiyasining oshishi bo‘lishi mumkin [12, 17]. Bundan tashqari, SBK bilan og‘rigan bolalarda kariyesning kamroq tarqalishi so‘lakdagi mochevinaning ammiak va karbonat angidridga parchalanishi, tish emalini demineralizatsiya qilish uchun pH ning kritik darajadan oshishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [17,22]. Bundan tashqari, buyrak yetishmovchiligi bo‘lgan bemorlarda kariyes rivojlanish xavfining pasayishi mochevinaning antibakterial ta’siri bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin [21].

Eritropoetinning kamayishi anemiyani keltirib chiqaradi, natijada og‘iz bo‘shlig‘i shilliq qavati oqaradi [10,15]. Bundan tashqari, gemodializda antikoagulyantlarni qo‘llash trombotsitlar agregatsiyasining o‘zgarishiga olib keladi, bu esa o‘z navbatida og‘iz bo‘shlig‘ida qon ketishi, petexiya va ekximozlarni keltirib chiqaradi [1,8]. Bundan tashqari, buyrak kasalliklari bakterial va kandidoz infeksiyalari bilan bog‘liq bo‘lib, glossit, mukozit, stomatit, ta’m bilishning o‘zgarishi, disgevziya, og‘riq, og‘iz bo‘shlig‘i va til shilliq qavatining yallig‘lanishiga olib keladi [11].

Tish chiqishining kechikishi, ko‘plab tadqiqotlarga ko‘ra, noaniq etiologiyaga ega. Biroq, u somatik o‘sishning umumiy pasayishi tufayli yuzaga kelishi mumkin [25]. Bundan tashqari, SBKning tipik tizimli belgisi bo‘lgan kamqonlik og‘iz orqali qabul qilinadigan temir preparatlari bilan davolanadi, bu esa buyrak kasalliklari bilan og‘rigan bemorlarda tishlarning chiqishi kechikishiga va tish rangining o‘zgarishiga olib keladi. Tish chiqishining kechikishi, odatda, og‘iz bo‘shlig‘i salomatligiga salbiy

ta’sir ko‘rsatmasa-da, stomatolog tomonidan vaqti-vaqti bilan klinik va rentgenologik kuzatuv tavsiya etiladi [20,26].

Bundan tashqari, SBK bilan og‘rigan bolalarda tana va yuz o‘sishining buzilishi aniqlangan, bu oqsil yetishmovchiligi, o‘sish gormoni yetishmovchiligi, buyrak osteodistrofiyasi, anemiya, metabolik atsidoz, shuningdek, yuqoridagilarning kombinatsiyasi tufayli yuzaga kelishi mumkin [18]. Autosom-dominant polikistoz buyrak kasalligi bilan og‘rigan bemorlarning yuzlarining uch o‘lchovli fotosuratlari tahlil qilindi, ularda yuzning vertikal cho‘zilishi, yuz o‘rta qismining yengil gipoplaziyasi va burunning o‘rtacha cho‘zilishi ko‘rinadi [19]. Bu o‘zgarishlar bosh-yuz xususiyatlarining standart qiymatlarga nisbatan keng tarqalgan variantlari hisoblanadi [4,14].

Shunday qilib, SBK bilan og‘rigan bemorlar orasida milk va parodont kasalliklarining ko‘proq tarqalishi infeksiyaga qarshilikning zaiflashishi, yaralarning sekin bitishi, buyrak osteodistrofiyasi tufayli alveolyar suyakning shikastlanishi, qandli diabet, qon ketadigan diatez, to‘yib ovqatlanmaslik va og‘iz bo‘shlig‘i gigiyenasini buzadigan umumiy holat bilan izohlanishi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Andaloro C, Sessa C, Bua N, Mantia I. Chronic kidney disease in children: Assessment of oral health status. Dent Med Probl. 2018;55(1):23-28. DOI: 10.17219/dmp/81747
2. Baiko S. Chronic kidney disease in children: defi nition, classifi cation and diagnostics. Nephrology and dialysis. 2020;22(1):53–70. doi: 10.28996/2618-9801-2020-1-53-70. (in Russian)
3. Chan JC, Williams DM, Roth KS. Kidney failure in infants and children. Pediatr Rev. 2002;23:47-60.
4. Dembowska, E.; Jaro ´n, A.; Gabrysz-Trybek, E.; Bladowska, J.; Trybek, G. Oral Mucosa Status in Patients with End-Stage Chronic Kidney Disease Undergoing Hemodialysis. Int. J. Environ. Res. Public Health 2023, 20, 835. https:// doi.org/10.3390/ijerph20010835
5. Dinikulov J.A., Abduazimova L.A., Abbasova D.B., Kuchkarova M.K. Innovation Approach to Caries Treatment Among the Children Based on Algorithmic Diagnostics// International Journal of Psychosocial Rehablitation, Vol24, Issue 09, 2020 ISSN: 1475-7192

6. Evenepoel P, Jørgensen HS, Bover J, et al. Recommended calcium intake in adults and children with chronic kidney disease-a European consensus statement. Nephrol Dial Transplant. 2024;39:341-366. 86.
7. Evenepoel P, Jørgensen HS, Bover J, et al. Recommended calcium intake in adults and children with chronic kidney disease-a European consensus statement. Nephrol Dial Transplant. 2024;39:341-366.
8. GBD Chronic Kidney Disease Collaboration. Global, regional, and national burden of chronic kidney disease, 1990–2017: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2017. Lancet. 2020;395(10225):709–733. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30045-3
9. Ghada A Elhusseiny, Wafaa Saleh. Oral Health in Children with Chronic Kidney Disease, Hemodialysis, and Renal Transplantation: A Comprehensive Narrative Review of the Oral Manifestations and Dental Implications. Clinical Medicine Insights: Pediatrics. 2024. Volume 18: 1–13.
10. Khonsari RH, Ohazama A, Raouf R, et al. Multiple postnatal craniofacial anomalies are characterized by conditional loss of polycystic kidney disease 2 (Pkd2). Hum Mol Genet. 2013;22:1873-1885.
11. Limeira FIR, Yamauti M, Moreira AN, et al. Dental caries and developmental defects of enamel in individuals with chronic kidney disease: systematic review and meta-analysis. Oral Dis. 2019;25:1446-1464.
12. Mak RH, Iyengar A, Wang AY. Nutrition management for chronic kidney disease: differences and special needs for children and adults. Semin Nephrol. 2023;43:15144.
13. Moorthi RN, Moe SM. Recent advances in the noninvasive diagnosis of renal osteodystrophy. Kidney Int. 2013; 84 (5): 886-894.
14. Nakhjavani YB, Bayramy A. The dental and oral status of children with chronic renal failure. J Indian Soc Pedod Prev Dent. 2007;25:7-9.
15. Nrmala SVSG. Oral health and dental care of children with renal diseases – a narrative review. J Dent Health Oral Disord Ther. 2019;10(2):132-138. DOI: 10.15406/jdhodt.2019.10.00474
16. Padubidri M, Pawar N, Padmawar N, Nara A, Joshi S, Mopagar V. Dental Management of Patients with Nephrotic Syndrome-A Report of 2 cases. In Pravara Med Rev. 2018;10(1):33-38.
17. Proctor R, Kumar N, Stein A, Moles D, Porter S. Oral and dental aspects of chronic renal failure. J Dent Res. 2005;84:199-208.

18. Schmalz G, Patschan S, Patschan D, Ziebolz D. Oral health-related quality of life in adult patients with end-stage kidney diseases undergoing renal replacement therapy - a systematic review. BMC Nephrol. 2020;21:154.
19. Sezer B, Kaya R, Kodaman Dokumacıgil N, et al. Assessment of the oral health status of children with chronic kidney disease. Pediatr Nephrol. 2023;38:269-277.
20. Silva TMC, Alves LAC, Garrido D, et al. Health and oral health-related quality of life of children and adolescents with chronic kidney disease: a cross-sectional study. Qual Life Res. 2019;28:2481-2489.
21. Skorecki K, Green J, Brenner BM. Chronic renal failure. In: Kasper DL, Braunwald E, Fauci AS, et al, eds. Harrisons Principles of Internal Medicine. McGraw-Hill; 2005:1653.
22. Seraj B, Ahmadi R, Ramezani N, Mashayekhi A, Ahmadi M. Oro-dental health status | salivary characteristics in children with chronic renal failure. Dent J. 2011;8:146-151.
23. Thomas C. The roles of inflammation and oral care in the overall wellness of patients living with chronic kidney disease. Dent Econ. 2008;98:111-120.
24. Velan E, Sheller B. Oral health in children with chronic kidney disease. Pediatr Nephrol. 2021;36:3067-3075.
25. Клинические практические рекомендации KDIGO 2012 по диагностике и лечению хронической болезни почек. Нефрология и диализ. 2017; 19 (1): 22-26.
26. Морозова Н.С., Чугаева У.Ю., Козлитина Ю.А., Строгонова А.Г., Мазурина Л.А., Иванникова К.О. Оптимизация подходов к лечению стоматологических заболеваний у детей с хроническим поражением почек, находящихся на гемодиализе. Вопр. практики. педиатр. (Клиническая практика в педиатрии). 2020; 15(2): 63–67. DOI: 10.20953/1817-7646-2020-2-63-67.
27. Хусанбоева Ф.А., Ризаев Ж. А., Кубаев А. С. Проявления хронической болезни почек в полости рта// Доктор ахборотномаси, 2021. № 4 (101) С. 153-159.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Organizational and Managerial Mechanisms for Monitoring the Quality of Education in the Education System of Uzbekistan

Toshmatova Kumush Aliboy qizi
Abdulla Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti magistranti
Email: Kumushtoshmatova2@gmail.com

Abstract

This section examines the organizational and managerial mechanisms for monitoring the quality of education within the education system of the Republic of Uzbekistan. In the context of ongoing educational reforms, quality monitoring has become a key instrument for improving governance efficiency, ensuring compliance with state educational standards, and enhancing learning outcomes. The study analyzes the institutional framework, regulatory and legal foundations, and management practices that support education quality monitoring at national and institutional levels. Particular attention is paid to the role of state authorities, internal quality assurance units, and data-driven management tools. The interaction between internal and external quality assurance mechanisms is also explored. The findings indicate that effective organizational structures and feedback-based management processes contribute significantly to continuous quality improvement in Uzbekistan's education system. At the same time, existing challenges related to institutional capacity and analytical competencies highlight the need for further development of monitoring mechanisms.

Keywords

education quality monitoring; organizational mechanisms; managerial mechanisms; quality assurance; education management; Uzbekistan education system

Introduction

In recent years, ensuring the quality of education has become one of the priority directions of state policy in the Republic of Uzbekistan. Large-scale reforms aimed at modernizing the education system, improving management efficiency, and aligning educational outcomes with international standards have significantly increased the importance of education quality monitoring. Within this context, the development and implementation of effective organizational and managerial mechanisms for monitoring education quality play a crucial role.

Education quality monitoring in Uzbekistan is not only a tool for evaluating learning outcomes but also an essential element of the public administration system in

education. It serves as a mechanism for identifying systemic problems, ensuring transparency, and supporting evidence-based decision-making. This section analyzes the existing organizational and managerial mechanisms of education quality monitoring in Uzbekistan, focusing on institutional structures, governance models, regulatory frameworks, and management practices.

Institutional Framework of Education Quality Monitoring in Uzbekistan

The organizational basis of education quality monitoring in Uzbekistan is formed by a multi-level system of state and institutional bodies responsible for quality assurance. At the national level, the Ministry of Preschool and School Education and the Ministry of Higher Education, Science and Innovation play a central role in coordinating monitoring activities within their respective sectors.

A key institution in this system is the State Inspectorate for Supervision of Quality in Education under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. This body is responsible for external evaluation, accreditation, and inspection of educational institutions. Its activities are aimed at ensuring compliance with state educational standards and assessing the effectiveness of educational processes.

At the institutional level, educational organizations establish internal quality assurance units or assign quality monitoring functions to specific departments. These structures are responsible for conducting self-assessments, analyzing academic performance, monitoring teaching quality, and preparing reports for external evaluation bodies. The presence of internal monitoring units enhances institutional accountability and supports continuous quality improvement.

Regulatory and Legal Basis for Education Quality Monitoring

The organizational mechanisms of education quality monitoring in Uzbekistan are supported by a comprehensive legal and regulatory framework. Key legislative documents include the Law of the Republic of Uzbekistan “On Education” and state educational standards, which define quality requirements, learning outcomes, and assessment criteria.

Government resolutions and ministerial regulations further specify procedures for monitoring, accreditation, and evaluation. These normative documents establish clear responsibilities for state bodies and educational institutions, ensuring consistency and standardization in monitoring practices.

At the same time, recent reforms emphasize decentralization and institutional autonomy, allowing educational institutions greater flexibility in designing internal quality assurance systems. This balance between centralized regulation and institutional independence is a distinctive feature of Uzbekistan’s education quality

monitoring system.

Managerial Mechanisms of Education Quality Monitoring

Strategic Planning and Quality Management

Managerial mechanisms of education quality monitoring in Uzbekistan are closely linked to strategic planning processes at both national and institutional levels. National education development strategies define priority areas, performance indicators, and expected outcomes, which serve as benchmarks for monitoring activities.

Educational institutions incorporate quality indicators into their development plans, aligning monitoring objectives with institutional missions. Quality management approaches based on continuous improvement principles are gradually being introduced, particularly in higher education institutions.

Leadership commitment is a critical factor in the effectiveness of these mechanisms. University administrations and school management teams play a key role in promoting a quality-oriented culture and ensuring the practical use of monitoring results.

Data Collection and Analytical Tools

Data-driven management has become an increasingly important component of education quality monitoring in Uzbekistan. Managerial mechanisms include systematic data collection on student achievement, teacher performance, curriculum implementation, and infrastructure conditions.

Modern information systems and digital platforms are used to collect and process educational data, enabling timely analysis and reporting. Quantitative indicators are complemented by qualitative methods such as surveys, interviews, and peer evaluations, which provide deeper insights into educational quality.

However, challenges remain in ensuring data reliability, analytical capacity, and effective interpretation of results at the institutional level.

Feedback and Decision-Making

One of the most important managerial mechanisms is the feedback loop between monitoring outcomes and management decisions. In Uzbekistan, monitoring results are increasingly used to inform policy adjustments, curriculum reforms, and professional development programs for teachers.

At the institutional level, internal monitoring findings support decisions related to resource allocation, teaching methods, and student support services. Effective feedback mechanisms contribute to continuous improvement and help prevent monitoring from becoming a purely formal procedure.

Internal and External Quality Assurance Mechanisms

Education quality monitoring in Uzbekistan operates through a combination of internal and external quality assurance mechanisms. Internal mechanisms focus on self-evaluation and institutional responsibility for quality outcomes. These processes promote reflective practices and encourage staff involvement in quality enhancement.

External quality assurance mechanisms, implemented by state inspection and accreditation bodies, ensure objectivity, comparability, and public accountability. They provide an independent assessment of institutional performance and compliance with national standards.

The interaction between internal and external mechanisms is essential for creating a balanced and effective monitoring system. Recent reforms aim to strengthen internal quality assurance while maintaining effective external oversight.

Challenges in the Current Monitoring System

Despite significant progress, the organizational and managerial mechanisms of education quality monitoring in Uzbekistan face several challenges. These include limited human resource capacity in quality assurance units, insufficient analytical skills, and resistance to evaluation among some educators.

Another challenge is the rapid expansion of educational institutions, particularly in higher education, which increases the complexity of monitoring processes. Additionally, the integration of international quality assurance practices requires adaptation to national contexts and institutional realities.

Prospects for Improving Education Quality Monitoring

To enhance the effectiveness of education quality monitoring in Uzbekistan, it is necessary to further develop institutional capacities, improve data analysis skills, and promote a culture of continuous quality improvement. Strengthening professional training for education managers and quality assurance specialists is particularly important.

Greater involvement of stakeholders, including students, parents, and employers, can also contribute to more relevant and comprehensive monitoring processes. The use of monitoring results for developmental purposes rather than solely for control should remain a strategic priority.

Conclusion

The organizational and managerial mechanisms of education quality monitoring in Uzbekistan play a crucial role in ensuring the effectiveness and sustainability of educational reforms. Through well-structured institutional frameworks, clear regulatory support, and data-driven management practices, the education system is gradually moving toward higher quality standards.

Further improvement of these mechanisms will contribute to the development of a transparent, accountable, and student-centered education system capable of meeting national and global challenges.

References

1. Republic of Uzbekistan. (2020). Law of the Republic of Uzbekistan "On Education" (No. ZRU–637). Tashkent.
2. President of the Republic of Uzbekistan. (2019). Decree on the approval of the Concept for the Development of the Higher Education System of the Republic of Uzbekistan until 2030 (Decree No. PF–5847). Tashkent.
3. Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. (2017). Resolution on the establishment of the State Inspectorate for Supervision of Quality in Education. Tashkent.
4. Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan. (2022). Quality assurance in higher education: Policy framework. Tashkent.
5. Ministry of Preschool and School Education of the Republic of Uzbekistan. (2021). National standards for monitoring the quality of general education. Tashkent.
6. Harvey, L., & Green, D. (1993). Defining quality. **Assessment & Evaluation in Higher Education**, 18(1), 9–34.
7. OECD. (2015). Education policy outlook: Making reforms happen. Paris: OECD Publishing.
8. OECD. (2017). Education at a glance: OECD indicators. Paris: OECD Publishing.
9. UNESCO. (2016). Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action. Paris: UNESCO.
10. UNESCO. (2018). Quality assurance and accreditation in higher education. Paris: UNESCO.
11. European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA). (2015).

Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels.
12. Sallis, E. (2014). Total quality management in education (3rd ed.). London: Routledge.
13. Deming, W. E. (1986). Out of the crisis. Cambridge, MA: MIT Press.
14. Schindler, L. A., Puls-Elvidge, S., Welzant, H., & Crawford, L. (2015). Definitions of quality in higher education: A synthesis of the literature. **Higher Learning Research Communications**, 5(3), 3–13.
15. Martin, M., & Stella, A. (2007). External quality assurance in higher education: Making choices. Paris: UNESCO–IIEP.
16. Vroeijenstijn, A. I. (1995). Improvement and accountability: Navigating between Scylla and Charybdis. London: Jessica Kingsley Publishers.
17. Republic of Uzbekistan. (2022). Collection of regulatory documents on the evaluation of higher education institutions. Tashkent.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA OKTANT VA EPYUR TUSHUNCHALARINI O‘QITISH SAMARADORLIGI

Ergashev Temurmalik Abdiolim o’g’li,
Qarshi davlat texnika universiteti assistenti,
temurergashev23@bk.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada chizmachilik fanida o‘quvchilar uchun murakkab hisoblangan “oktant” va “epyur” tushunchalarini o‘rgatishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida 3D modellashtirish dasturlari, animatsiyalar va interaktiv vizual materiallardan foydalanish orqali o‘quvchilarning fazoviy tasavvuri va o‘quv materialini o‘zlashtirish darajasi oshgani aniqlandi. Tadqiqot natijalari axborot texnologiyalarining chizmachilik fanida muhim pedagogik vosita ekanligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: chizmachilik, oktant, epyur, fazoviy tasavvur, axborot texnologiyalari, 3D modellashtirish.

THE EFFECTIVENESS OF TEACHING THE CONCEPTS OF OCTANT AND EPURE BASED ON INFORMATION TECHNOLOGIES

Ergashev Temurmalik Abdiolim o‘g‘li,
Assistant, Karshi State Technical University,
temurergashev23@bk.ru

Abstract. This article analyzes the effectiveness of using information technologies in teaching the concepts of “octant” and “epure,” which are considered complex for students in the subject of engineering drawing. During the study, it was found that the use of 3D modeling software, animations, and interactive visual materials increased students’ spatial imagination and the level of mastery of the learning material. The research results demonstrate that information technologies are an important pedagogical tool in the teaching of engineering drawing.
Keywords: engineering drawing, octant, epure, spatial imagination, information technologies, 3D modeling.

Chizmachilik fani texnik va muhandislik yo‘nalishlari uchun asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Ushbu fan orqali o‘quvchilarda fazoviy tafakkur, grafik savodxonlik va

texnik tasavvur shakllanadi. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilar uchun oktant va epyur kabi mavzularni tushunish ancha murakkab bo‘lib, ayniqsa fazoviy jismlarni tekislikda tasvirlash jarayonida qiyinchiliklar yuzaga keladi.

An’anaviy dars jarayonida doskada chizilgan ikki o‘lchamli tasvirlar o‘quvchilarning uch o‘lchamli fazoni to‘liq tasavvur qilishiga yetarli bo‘lmaydi. Natijada o‘quvchilarda mavzuga nisbatan qiziqish pasayadi va o‘zlashtirish darajasi yetarli bo‘lmay qoladi. Shu sababli zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali oktant va epyur tushunchalarini yanada tushunarli va vizual tarzda o‘rgatish dolzarb masala hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot chizmachilik fanida o‘quvchilarning oktant va epyur haqidagi fazoviy tasavvurlarini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, unda axborot texnologiyalariga asoslangan o‘qitish usullari qo‘llanildi. Tadqiqot jarayoni umumta’lim maktabining yuqori sinf o‘quvchilari ishtirokida olib borildi.

Tadqiqot davomida o‘quv jarayonini tashkil etishda 3D modellashtirish, animatsiya va interaktiv vizual vositalardan tizimli ravishda foydalanildi. Jumladan, AutoCAD dasturi yordamida uch o‘lchamli koordinata tizimi (X, Y, Z o‘qlari) modellashtirildi hamda ushbu model orqali koordinata o’qlari va proyeksiya tekisliklarining fazodagi o‘zaro joylashuvi turli rakurslardan ko‘rsatib berildi. Oktantlarni aniq farqlash maqsadida har bir oktant alohida ranglarda belgilandi, bu esa o‘quvchilarning fazoviy tasavvurini mustahkamlashga xizmat qildi.

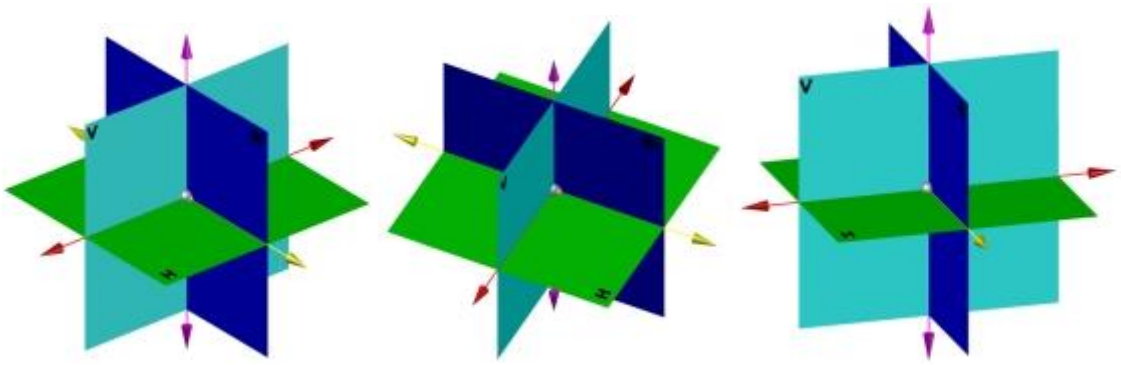

O‘qitish jarayonida koordinata tekisliklarini navbatma-navbat faollashtirish va o‘chirish orqali oktantlarning hosil bo‘lish mexanizmi tushuntirildi. Ushbu usul yordamida o‘quvchilarga fazoda nechta oktant mavjudligi va ularning qanday sharoitda shakllanishi vizual tarzda namoyish etildi.

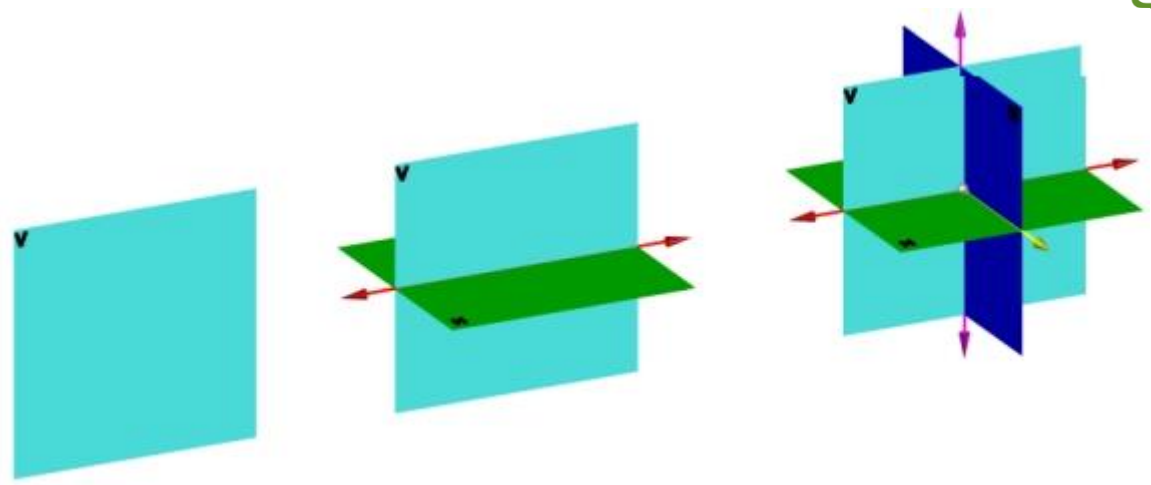

Shuningdek, fazoda berilgan nuqtaning koordinatalari asosida uning qaysi oktantga tegishliligi aniqlatildi hamda ushbu nuqtaning gorizontal va frontal proyeksiyalari animatsiya orqali epyur ko‘rinishida hosil qilindi. Bu jarayon o‘quvchilarga fazodagi obyektni tekislikdagi tasvir bilan bog‘lash imkonini berdi.

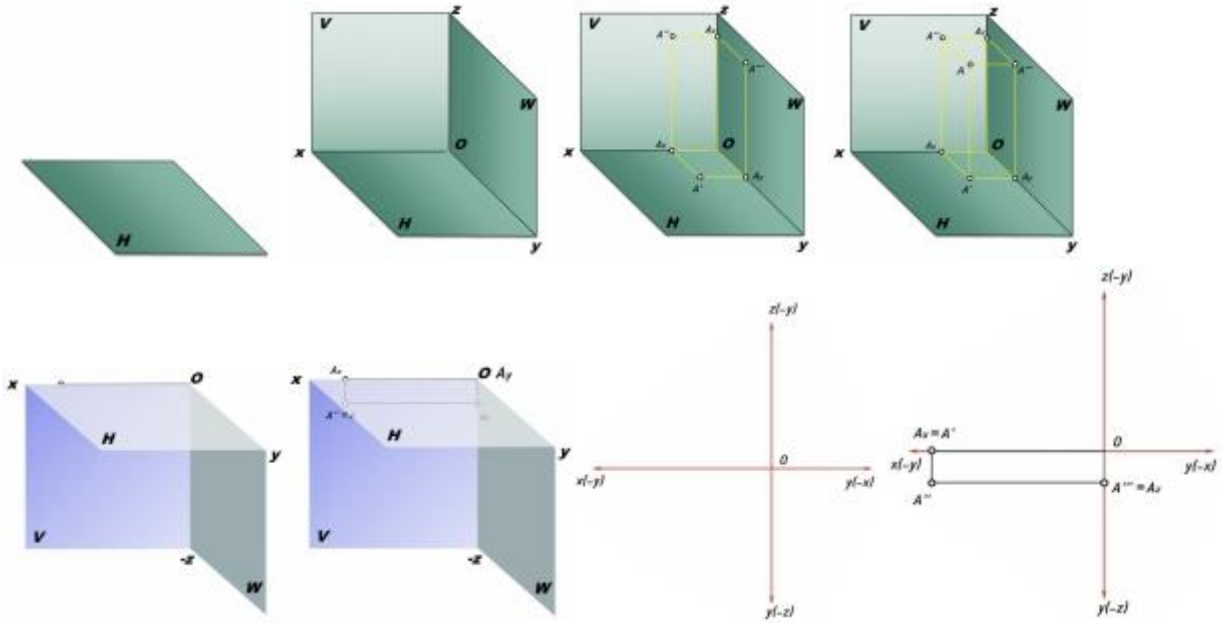

Bundan tashqari ham o’quvchilarning epyur va octant, undagi proyeksiyalar xususiyatlarini o’rganish, fazoviy tasavvurlarini oshirish maqsadida bir qancha ishlar olib borildi. Jumladan:

AutoCAD dasturi vositasida koordinata o‘qlarini alohida yaratib, jonli aylantirib yuqoridan, yonidan, oldidan ko‘rsatiladi. Natijada o‘quvchi oktantlar tekislikda emas, fazoda joylashganini tushundi.

- 3D muhitda ixtiyoriy A(x,y,z) nuqta fazoda joylashtirib, O‘quvchidan: “Bu nuqta qaysi oktantda?” deb so‘rash orqali koordinata ishoralarini ongli o‘rgatildi.
- Epyur tushunchasini yanada chuqurroq anglash maqsadida proyeksiya tekisliklari bosqichma-bosqich buklanishi (ochilishi) asosida modellar qo‘llanildi. Ushbu yondashuv epyurning paydo bo‘lish jarayonini aniq va tushunarli tarzda ifodalashga yordam berdi.
- Oktant va epyur mavzusida 2–3 daqiqalik animatsion videolar taqdim etildi. Video pauza qilinib izoh beriladi. Bu esa sekin o‘zlashtiradigan o‘quvchi ham tushunib olishiga kerakli vaqtni berib, o’zlashtirish ko’rsatkichini oshishiga yordam berdi.
- O’qituvchi emas, o’quvchining o’ziga sichqoncha yordamida modelni aylantirib ko’rishi. O’qituvchi tomonidan ham “Shu holatda oktantni ko‘rsat” mazmunida topshiriq berish orqali passiv emas faol o’rgatish amalga oshirildi.
- Kompyuterda hosil qilingan modellar an’anaviy doska bilan integratsiya qilinadi, avval 3D modeli ko’rsatildi, keyin doskada epyur qo’lda chizildi. Bu orqali chizmachilik fanini o’qitishda axborot texnologiyalari bilan an’anaviy darslar uyg’unlashtirildi.
- Har bir o’quvchi o’rgangan, ko’rgan ma’lumotlari asosida oktantni, epyurni chizish orqali esa unda faqat nazariya emas, amaliy ko’nikmalar ham shakllandi.
- Kompyuter yordamida interaktiv testlar, yoki og’zaki tarzda blits so’rovlar orqali o’rgangan bilimlari mustahkamlanib olindi.
- Eng muhimlaridan biri esa, uyga vazifa sifatida nuqtaning epyurini chizib kelish berilganda, o’qituvchi tomonidan tayyorlangan animatsiyalar yordamida uyda ham qayta tamosha qilib, kerakli joylarini qayta qayta ko’rish orqali o’zlashtirishi osonlashdi, mustaqil fazoviy fikrlash rivojlandi hamda fanga bo’lgan qiziqishi ortishiga sabab bo’ldi.

Tadqiqot jarayonida interaktiv topshiriqlar va testlar qo‘llanilib, o‘quvchilarning bilim darajasi real vaqt rejimida baholandi. Test savollari asosan nuqtaning oktantini aniqlash, epyurdagi proyeksiyalarni tanlash va fazoviy tasvirlarni tahlil qilishga yo‘naltirildi.

Bundan tashqari, o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantirish maqsadida ularga 3D modellar bilan ishlashga asoslangan amaliy topshiriqlar berildi. Ushbu topshiriqlar orqali o‘quvchilar nuqtalarni fazoda joylashtirish, ularning oktantini aniqlash va epyurini chizish ko‘nikmalarini egalladilar.

Mazkur metodik yondashuv an’anaviy doskada chizish usullari bilan

integratsiyalashgan holda olib borildi. Dastlab 3D vizual materiallar orqali tushuncha shakllantirildi, so‘ngra o‘quvchilar tomonidan epyur qo‘lda bajarildi. Bu esa nazariya va amaliyotni uzviy bog‘lashga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, axborot texnologiyalaridan foydalanilgan tajriba guruhida o‘quvchilarning oktant va epyur mavzularini o‘zlashtirish darajasi sezilarli darajada oshgan.

3D modellar yordamida o‘quvchilar koordinata tekisliklarining o‘zaro joylashuvini, oktantlarning fazodagi holatini va buyumning epyurdagi proyeksiyalarini aniq tasavvur qila boshladilar. Test natijalariga ko‘ra, tajriba guruhidagi o‘quvchilarning o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo‘ldi.

Shuningdek, dars jarayonida o‘quvchilarning faolligi va mavzuga bo‘lgan qiziqishi ortgani kuzatildi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, axborot texnologiyalari chizmachilik fanida murakkab mavzularni o‘rgatishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, oktant va epyur kabi fazoviy tasavvurga asoslangan tushunchalarni o‘rganishda 3D vizualizatsiya muhim ahamiyatga ega.

An’anaviy usullar bilan solishtirganda, axborot texnologiyalariga asoslangan yondashuv o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi va ularni dars jarayoniga faol jalb etadi. Shu bilan birga, bu usul o‘qituvchidan zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko‘nikmalarini talab etadi.

Xulosa qilib aytganda axborot texnologiyalaridan foydalanib o‘quvchilarning oktant va epyur haqidagi tasavvurlarini kengaytirish chizmachilik fanini o‘qitishda yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari asosida aytish mumkinki, 3D modellashtirish va interaktiv vizual vositalar o‘quvchilarning fazoviy tafakkurini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu yondashuvni chizmachilik fanining boshqa mavzularida ham qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Axmedov A., Qodirov B. *Chizmachilik asoslari.* – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. -B: 45-52
2. Jo’rayeva B.M., Ergashev T.A. Chizmachilik fanini multimedia vositalari yordamida o‘qitishning ahamiyati. Jamiyat va innovatsiyalar. –Toshkent, 2022.
3. Gromov V. P. Начертательная геометрия. – Москва: Высшая школа, 2016. -B: 88-96

4. Saidov U. R. *Muhandislik grafikasi*. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. -B: 112-118
5. Brusov V. A., Ivanov A. S. *Компьютерная графика в инженерном образовании*. – Санкт-Петербург: Питер, 2019. -B: 203-210
6. Ergashev T.A. Chizmachilik fanini o'qitishdagi muammolar va ularni bartaraf etish. American journal of innovation in science, research and developmend. Volume:01 Issue:3|2024
7. YUNESKO. *Ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari*. - Parij, 2015. 61-68

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Boshlang’ich sinf o’qish savodxonligi darslarida Anvar Obidjon asarlarini o’qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish

Alfraganus Universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti Pedagogika yo’nalishi 1-kurs magistri
Ismayilova Nozima Maxmudovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang’ich sinf o’quvchilarining badiiy tafakkurini shakllantirishda Anvar Obidjon ijodining o’rni hamda uning asarlarini o’qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalarni qo’llash usullari yoritilgan. Maqolada o’quvchilarning mutolaa madaniyatini oshirishda interfaol metodlar va AKT imkoniyatlaridan foydalanish bo’yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so’zlar: Anvar Obidjon, bolalar adabiyoti, innovatsion texnologiya, interfaol metodlar, o’qish savodxonligi, multimedia, “Meshpolvon”, badiiy tafakkur.

KIRISH

O’zbek bolalar adabiyotini Anvar Obidjon ijodisiz tasavvur etib bo’lmaydi. U o’zining betakror uslubi, bolalar ruhiyatini teran anglashi va o’ziga xos yumori bilan nafaqat O’zbekistonda, balki xalqaro miqyosda ham e’tirof etilgan ijodkordir. Anvar Obidjon adabiyotimizga “bola bo’lib kirib kelgan” va umrining oxirigacha bolalikning beg’ubor olamini kuylagan shoir va yozuvchidir. Uning asarlari bugungi kunda ham boshlang’ich ta’lim tizimida asosiy o’quv manbalaridan biri bo’lib xizmat qilmoqda. Anvar Obidjon — o’zbek bolalar adabiyotining eng yorqin va betakror namoyandalaridan biri. Uning asarlari hazil-mutoyibaga boyligi, tili soddaligi va bolalar ruhiyatiga yaqinligi bilan ajralib turadi. Zamonaviy ta’lim tizimining bosh maqsadi o’quvchini mustaqil fikrlashga va ijodiy yondashishga o’rgatishdir. O’zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon asarlari boshlang’ich sinf o’quvchilarida xalqchil ruh, topqirlik va hazil-mutoyiba tuyg’usini shakllantirishda poydevor vazifasini o’taydi. Uning “Oltin yurakli Avtobola”, “Meshpolvonning jangnomasi”, “Ajinasi bor yo’llar” kabi asarlari o’quvchilarni ertaknamo dunyodan real hayot darslariga olib o’tuvchi ko’prikdir. Biroq, bugungi AKT rivojlangan davrda ushbu asarlarni an’anaviy usulda emas, balki innovatsion texnologiyalar yordamida o’rgatish dars samaradorligini kafolatlaydi.

Anvar Obidjon ijodining bosh xususiyati — an’anaviy pand-nasihatdan qochib, bolalar bilan do’stona, hazil-mutoyiba tilida muloqot qilishidir. U o’quvchini zeriktirmaydi, balki qahramonlari orqali hayot haqiqatlarini tushuntiradi. Shoirning “Oltin yurakli Avtobola”, “Alamazon va uning piyodalari”, “Meshpolvonning

jangnomasi” kabi asarlari o’zbek bolalar adabiyotida yangi sarguzasht-fantastika janrini shakllantirdi.

Anvar Obidjon yaratgan obrazlar — Meshpolvon, Avtobola, Eyvax kabi qahramonlar bolalarning eng sevimli do’stlariga aylangan. Masalan, Meshpolvon obrazi orqali shoir o’zbek ertaklaridagi polvon obrazini yangicha rakursda — zamonaviy, biroz sodda, lekin juda samimiy va adolatparvar qiyofada tasvirlaydi. Avtobola esa texnika asrining mo’jizasi bo’lib, u bolalarni mehribonlikka va do’stlikka chorlaydi. Bu qahramonlar o’quvchida mantiqiy fikrlashni va ijodiy tasavvurni rivojlantiradi. Shoirning she’riy to’plamlari ("Bezirgan", "Ketmagin, qushcham", "Ona yer") bolalar tilining naqadar boy va rang-barangligini ko’rsatadi. Uning she’rlarida kinoya, piching va quvnoq kulgi uyg’unlashgan. Anvar Obidjon bolalar tabiatidagi erkalik, qaysarlik va topqirlikni juda ustalik bilan she’rga solgan. Uning she’rlari sodda, ravon va yod olish uchun juda qulaydir.

Anvar Obidjon asarlarining darsliklarga kiritilishi o’quvchilarning lug’at boyligini oshirish bilan birga, ularda milliy iftixor tuyg’usini ham shakllantiradi. U o’z asarlarida ona tabiatni asrash, kattalarga hurmat va mehnatsevarlik kabi g’oyalarni “shirin” shaklda yetkazib beradi. Innovatsion texnologiyalar asosida shoir asarlarini o’qitish o’quvchilarning adabiy-estetik didini o’stirishda muhim omil bo’lmoqda. Anvar Obidjon o’zbek bolalar adabiyotini yangi bosqichga ko’tardi. Uning betakror namunadagi asarlari kelajak avlodni tarbiyalashda o’zining dolzarbligini yo’qotmaydi. Shoir aytganidek, adabiyot bolalarni faqat kuldirish emas, balki kulgi orqali o’ylashga ham o’rgatishi kerak. Anvar Obidjon aynan mana shu vazifani sharaf bilan bajargan betakror siymodir.

Boshlang’ich sinflarda Anvar Obidjon asarlarini o’qitish uchun quyidagi 3ta metodlarni keng tavsiya etiladi. Ushu metodlar o’quvchilarda tanqidiy va tahliliy fikrlash malakalarini rivojlantirishda yaqindan yordamchi bo’la oladi.

1. "Digital Storytelling" (Raqamli hikoya) texnologiyasi.

Anvar Obidjon asarlari sarguzashtlarga boy. Masalan, “Oltin yurakli Avtobola” asarini o’qitishda o’quvchilarga asar qahramonlarining harakatlarini multimedia vositalari orqali kichik animatsiya yoki slayd-shou ko’rinishida taqdim etish mumkin. Bunda: O’quvchilar o’zlari yoqtirgan personajlar (masalan, Avtobola yoki Meshpolvon) ishtirokida komikslar yaratishadi yoki asar syujetini rasmga asoslangan “Kadrlar ketma-ketligi” orqali so’zlab berishadi. Bu texnologiya orqali o’quvchilarning og’zaki nutqi rivojlanadi, esda saqlab qolish xususiyati mustahkamlanadi.

2. “Venn diagrammasi” va qahramonlar tahlili.

Anvar Obidjon qahramonlari juda hayotiy va xarakterli. O’quvchilarga Meshpolvon va an’anaviy ertak polvonlarini (masalan, Rustam yoki Alpomish) qiyoslash topshiriladi. “Venn diagrammasi” orqali ularning o’xshash (botirlik, kuch) va farqli (hazilkashlik, soddalik, sarguzashtsevarlik) jihatlari aniqlanadi. Bu bolalarda qiyosiy tahlil ko’nikmasini oshiradi.

3. “Sinfdagi teatr” va Gamifikatsiya (O’yinlashtirish).

Anvar Obidjon asarlaridagi dialoglar (suhbatlar) juda jonli. Tavsiya qilingan metod juda ham mos va darsni qiziqarli o’tishiini ta’minlaydi. “QR-kodli topshiriqlar”. Yozuv taxtasiga QR-kodlar osiladi. Har bir kod ostida Anvar Obidjon she’ri yoki hikoyasidan parcha va o’sha parchani sahnalashtirish topshirig’i yashiringan. O’quvchilar guruhlarga bo’linib, “jonli sahna” yaratadilar.

Anvar Obidjon asarlarini o’qitishda AKT va interfaol metodlar (masalan, Wordwall yoki LearningApps platformalarida yaratilgan krossvordlar) qo’llanilganda, o’quvchilarning asarni o’qishga bo’lgan motivatsiyasi 40-50% ga ortishi kuzatildi. Bolalar faqatgina matnni o’qib qolmay, undagi yashirin kinoya va tarbiyaviy ma’noni o’yinlar orqali tezroq anglab yetdilar.

XULOSA

Boshlang’ich sinflarda Anvar Obidjon asarlarini innovatsion yondashuvlar asosida o’qitish o’quvchining lug’at boyligini oshirish bilan birga, unda ijodiy va tanqidiy fikrlashni shakllantiradi. Bu esa kelajakda komil inson bo’lib yetishishida muhim ahamiyat kasb etadi.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Tadbirkorlik faoliyatini yangi bosqichga olib chiqish va takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning iqtisodiyotimizni yangi bosqishcha ko‘tarilishidagi o‘rni

Islomov Alisher Baxtiyor o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti xodimi, Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
paa0077uzsher996@gmail.com **tel. 90 901 91 21**

Muydinov Jamolidin Saloxiddin o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Moliya-iqtisod boshqarmasi xodimi

Annotatsiya: mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotini jadal rivojlantirishni ta’minlash maqsadida biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining o‘rni, infratuzilmasini xalqaro standartlarga moslashtirish, boshqarish tizimini to‘liq raqamlashtirish, tadbirkorlarning faoliyatidagi xarajatlar ustidan me’yoriy va budjet nazoratini o‘rnatish usullari va ishlab chiqarish xarajati va tannarxini kamaytirish, sarflanayotgan xarajatlarni nazorat qilish biznes-rejaning me’yorlashtirish, hisob va tahlil qilish ma’lumotlaridan keng ko‘lamda foydalanish asosida amalga oshiriladi.
Kalit so‘zlar: biznes, tadbirkorlik, raqamli iqtisodiyot, boshqaruv hisobi, qarorlar qabul qilish, segment hisoboti, tezkor hisob, biznes reja, me’yor, texnologiya, hisob va analitik ma’lumotlar, ishlab chiqarish, tannarx, trasfert baho, xarajat va javobgalik markazlari.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasidagi nutqida ta’kidlaganidek, bugungi kunda jamiyatimizda turli xil fikr va qarashlar bo‘lishi tabiiy. Bu – demokratiyaning birlamchi talabi. Ammo, millati, tili va dinidan qat’i nazar, butun el-yurtimizni birlashtiradigan ulug‘ bir g‘oya bor. U ham bo‘lsa, Vatan manfaati, xalqimiz manfaatidir. Mana shunday buyuk maqsadga erishishda mahalla tizimining o‘rni va ta’siri beqiyos. Chunki, mahalla tinch va ahil bo‘lsa, jamiyatimiz tinch va hamjihat bo‘ladi. Mahalla rivojlansa, butun mamlakatimiz yuksaladi hamda shularning barchasini hisobga olib, 2026-yilni yurtimizda “Mahallani rivojlantirish va jamiyatni yuksaltirish yili”, deb e’lon qilidi.
Biz Yangi O‘zbekistonni barpo etishda hal qiluvchi bosqichga qadam qo‘ymoqdamiz.

Bu yo‘ldagi ishlarimiz har bir soha va tarmoqda chuqur transformatsiyani talab qiladi. Maqsadimiz aniq: yaqin yillarda daromadi jon boshiga o‘rtadan yuqori bo‘lgan mamlakatlar qatoriga kirish.

Farg‘ona vodiysidan Orol bo‘yigacha, Zarafshon vohasidan Qashqadaryo va Surxondaryogacha, Toshkentdan tortib Jizzax va Sirdaryogacha – yurtimizning qaysi hududida yashamasin, har bir fuqaromiz islohotlar natijasini kundalik hayotida yanada ko‘proq his qilishi kerak. Shuning uchun, kirib kelayotgan 2026-yil davlat boshqaruvi, sud-huquq tizimi, iqtisodiyot tarmoqlari, ta’lim, ilm-fan, tibbiyot, madaniyat, sport, ekologiya tizimini – barcha-barcha sohalarni rivojlantirishda tub burilish yili bo‘ladi.

Tadbirkorlarimiz hal qiluvchi kuch sifatida eng oldingi safda turib, sanoat va servis obyektlarini tashkil qilib, doimiy ish o‘rni yaratishda, aholimiz, ayniqsa, yoshlar va xotin-qizlarni kasbga o‘rgatib, mahallalarning o‘zida ishli va daromadli qilishda alohida jonbozlik ko‘rsatmoqda. Shuning uchun tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha siyosatimizni davom ettirib, 2026-yilda asosiy soliq stavkalarini o‘zgarishsiz qoldiramiz; tadbirkorlik infratuzilmasi loyihalariga 10 trillion so‘mdan ziyod mablag‘ ajratiladi; kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish uchun 140 trillion so‘m resurs beriladi. Shundan 43 trillion so‘mi xotin-qizlar va yoshlar tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltiriladi.

Jahon miqyosida raqobat tobora kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda faqat yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqaradigan davlatlargina dunyo bozorida o‘z o‘rniga ega bo‘lmoqda. Shuning uchun iqtisodiyotning barcha sohalarida yuqori samaradorlikka erishish – kelgusida islohotlarimizning bosh mezoni bo‘lishi shart.

Jahon tajribalari barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta’minlashda, investitsion faollikni oshirishda, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishda xalqaro logistik markazlari, erkin iqtisodiy zonalar qatorida, biznesmen va tadbirkorlarning ham o‘rni va ahamiyati juda yuqori ekanligini ko‘rsatmoqda. Xususan, jahonda boshqaruv hisobini targ‘ib qilish masalalari “International Federation of Accountants, IFAC qoshidagi Moliyaviy va boshqaruv hisobi qo‘mitasi, Institute of Management Accountants – IMA va Chartered Institute of Management Accountants (CIMA), Institute of Management Accounting (CPA Australia)” [2] tomonidan ko‘rib chiqiladi. Xalqaro amaliyot tahliliga ko‘ra, dunyoning rivojlangan davlatlarida hisob yuritish funksiyasiga nafaqat hisob yuritish, balki segmentlar bo‘yicha daromad va xarajatlar smetasini tuzish, kalkulyatsiya qilish, kelajakni prognozlash vazifalarini tashkil etish va ulardan samarali foydalanishni taqozo etmoqda.

Biznes va xususiy tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishi, ularni oqilona

boshqarish va yaratilayotgan mahsulotlarning tannarxini to‘g‘ri shakllantirishda xarajatlar hisobini xalqaro standartlar hamda biznes va xususiy tadbirkorlarning xususiyatlarini inobatga olgan holda takomillashtirish zamonaviy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan bir sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shularni hisobga olganda, sanoatda yuqori texnologik va kam energiya iste’mol qiladigan tarmoqlarni rivojlantirganimiz hisobiga joriy yilda 1 dollar mahsulot uchun sarflanadigan yoqilg‘i-energiya miqdorini 13 foizga kamaytirishga erishdik. Birgina shuning o‘zi yana 1 milliard dollarlik qo‘shilgan qiymat yaratish imkonini berdi.

Bu misol shuni ko‘rsatadiki, qaerda yangi texnologiya va yuqori malakali kasb egalari bo‘lsa, o‘sha tarmoqda o‘sish, rivojlanish bo‘lmoqda.

Shu bois 2030-yilga qadar yalpi ichki mahsulot hajmini 240 milliard dollardan oshirish uchun eng to‘g‘ri yo‘l – barcha sohalarni texnologik va innovatsion o‘sish modeliga o‘tkazishdir.

Bu – kelgusi yillarda iqtisodiy taraqqiyot strategiyamizning asosiy yo‘nalishi bo‘ladi.

Yurtimizdagi qulay biznes muhiti, demografik o‘sish, inson kapitaliga berilayotgan e’tibor – O‘zbekistonni investorlar uchun eng jozibador mamlakatlardan biriga aylantirmoqda. Masalan, biz to‘qqiz yilda barcha iqtisodiyot tarmoqlariga 130 milliard dollarlik xorijiy investitsiya olib keldik. Joriy yilning o‘zida chet ellik hamkorlarimiz bilan yana 140 milliard dollarlik yangi investitsiyaviy kelishuvlarga erishdik. Shu bois Kelgusi yilda 50 milliard dollar xorijiy investitsiya jalb qilamiz.

Bundan buyon har bir dollar investitsiya, eng avvalo, ilg‘or texnologiyalar va ularning transferi; tashqi bozori aniq, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishga; energiya, suv, yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanishda samaradorlikni oshirishga; mahalliy ishchilarni yangi texnologiyalar bilan ishlashga o‘qitish va mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qilishi kerak.

Ya’ni, yuqori texnologiya va yangi kompetensiyalar olib kirgan, eksport uchun ishlagan investor eng ishonchli hamkorimizni ijrosini ta’minlashda biznes va xususiy tadbirkorlar boshqaruv hisobini tashkil qilish hamda takomillashtirish yo‘nalishlari rolini oshirish bo‘yicha xalqaro amaliyotning ijobiy tajribalaridan milliy iqtisodiyotda samarali foydalanish bugungi kunda ham dolzarbdir. Shuningdek, navbatdagi eng ustuvor vazifa-bu mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishdan iborat.

Shu bois sanoatda “Unumdorlik va samaradorlikni ikki karra oshirish” dasturini boshlaymiz. Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan mehnat unumdorligi va energiya samaradorligi bo‘yicha alohida loyiha amalga oshiriladi. Ushbu loyihaga

xalqaro moliya institutlaridan 200 million dollar kredit va grant jalb qilinib, sanoat korxonalari uchun xorijdan yuqori malakali texnolog va muhandislar olib kelinadi; biznes jarayonlari raqamlashtiriladi; energiya va boshqa xarajatlarni qisqartirish bo‘yicha auditlar o‘tkaziladi; ilg‘or texnologiyalar transfer qilishda iqtisodiyotini qo‘llab-quvvatlashda biznes va xususiy tadbirkorlarning ishlab chiqarish faoliyatiga innovatsion texnologiyalarni keng joriy etishda rahbarlar biznes qarorlarini qabul qilishda boshqaruv hisobining roli kattadir. Biznes va tadbirkorlarning ishlab chiqarish va tijorat faoliyatin boshqarishda boshqaruv hisobini o‘rganish jarayoni ushbu zaruriyatini tug‘diradi.

Ushbu boshqaruv vazifalardan kelib chiqqan holda xo‘jalik yurituvchi sub’ektning faoliyatini yoritadigan va samarali boshqaruv qarorlarni qabul qilishda zarur bo‘lgan axborotlar tizimini tashkil qilishga yangicha yondashishni talab qilmoqda.

CH.T. Xorngren, J.Fosterlarning fikricha, xarajatlar hisobi tashkilotlarning ishlab chiqarish hisobining asosi bo‘lib hisoblandi, boshqaruv hisobini ishlab chiqarish bilan taqqoslab, ishlab chiqarishning yakuniy xarajatlar hisobi deb aytadilar, ular “amalda bir-biridan farq qilib bo‘lmaydi” [3].

K.Drurining fikriga ko‘ra xarajatlar hisobi va boshqaruv hisobini ajratib ko‘rsatadiki, “Xarajat hisobi” tovar-moddiy zaxiralar tannarxini baholashda tannarx va xarajatlar hisobi bilan bog‘liq bo‘lib, tashqi tuzilmalar bo‘yicha hisobotga muvofiqligini ta’minlash va ichki bo‘limlar uchun foydani o‘lchash uchun amalga oshiriladi. Boshqaruv hisobi mo‘ljallangan Menejerlar qarorlar qabul qilishlari, rejalashtirishlari, faoliyatini nazorat qilishlari va baholashlari uchun zarur bo‘lgan tegishli ma’lumotlarni taqdim etish[4].

Boshqaruv hisobi amaliyotdagi axborot tizimining asosiy qismi bo‘lishi bilan birga hamma rahbar xodimlari uchun tegishli axborot ma’lumotlar bilan yetarlicha va o‘z vaqtida ta’minlab beradi. V.E. Kerimovining fikriga ko‘ra boshqaruv hisobining tashkilotning axborot tizimidagi o‘rnini tahlil qilib, uni operativ, statistik, soliq va buxgalteriya hisobi bilan bir qatorda buxgalteriya hisobi tizimida ajratib ko‘rsatadi[5].

B.A.Xasanovning fikricha, boshqaruv hisobi ichki xo‘jalik hisobining o‘tgan, hozirgi va kelgusi davr nuqtai-nazaridan korxona va uning tuzilmaviy bo‘linmalari xarajatlari va natijalari to‘g‘risidagi axborotning yaxlit holga keltirilgan taqdimidir[6].

Biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati yuzasidan rahbari tomonidan boshqaruv qarorlarini qabul qilishida biznes reja, me’yoriy, texnologiya, hisob va analitik ma’lumotlarga asoslanadi. Bugungi kunning asosi bo‘lgan hisob nazorat va tahlilni moslashtirish tartibga solish biznes-reja ma’lumotlari bilan tezkor hisob ma’lumotlarini taqqoslash natijasidagina amalga oshiriladi.

Biznes va xususiy tadbirkorlikdagi boshqaruv qarorlarining natijalarini baholash va ularning bajarilishining mas'ulligi faqatgina ichki hisobot ma'lumotlariga asosan amalga oshiriladi. A.A.Abduganievining fikriga ko‘ra, boshqaruv hisobi tizimida korxonaning samarali boshqarilishini ta'minlash imkoniyatiga ega bo‘lgan xo‘jalik faoliyati to‘g‘risidagi aniq ichki axborotlar shakllanadi [7]. Biznes va tadbirkorning istqbolini rejalashtirish va belgilashda boshqruv hisobining o‘ziga xos usullar yordamida analitik hisob-kitoblarga asoslanadi. Shuningdek, boshqaruv hisobning o‘ziga xos xususiyatlari va uslubiga, ishlab chiqarishni yuritish tamoyillariga ega bo‘lib, u buxgalteriya hisobining mustaqil bo‘g‘ini sifatida faoliyat ko‘rsatishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish, tovarlarni sotish va xizmat ko‘rsatish jarayonida foyda olishga yo‘naltirilgan va qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun biznes va tadbirkorlik faoliyatini boshqarish mexanizmi sifatida tushunchaga ega bo‘lish maqsadida, boshqaruv hisobining mohiyati va zaruriyatiga tayangan holda asoslab berish imkoniyatiga ega bo‘lishi zarur. Aniq bir biznes sharoitiga moslashtiriladigan boshqaruv hisobini boshqaruv maqsadi va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tanlanishi yoki ishlab chiqilishi lozim.

Demak, boshqaruv hisobining vazifalarini bajarishda dalillarga asosan isbotlash va ichki hisob yoki segment hisoboti va nazorat tizimini tuzishda uning tamoyillarini qo‘llash lozim. Ma'lumki boshqaruv hisobini o‘rganayotganda uning o‘ziga xos tamoyillariga asosiy e'tiborlarni qaratish lozim:

- ishlab chiqarishning biznes-rejasini tuzish va uni hisobga olishda o‘lchovning bir xil reja-hisob birligidan foydalanish;
- biznes va tadbirkorlik bo‘linmalarining faoliyatini baholash;
- iqtisodiy axborotlarning to‘liqligi va mukammalligi;
- biznes va tadbirkorlik faoliyatini yoritishda davriylik;
- sarflangan xarajatlar ustidan budjet (smeta) va me'yoriy nazoratni o‘rnatish;
- segment hisobotini tayyorlash va taqdim qilish.

Bu tamoyillar bo‘yicha ishlab chiqarilgan biznes-rejaga muvofiq biznesda va tadbirkorlikning aniq faoliyatini turlariga ta'lluqli bo‘lgan boshqarish quroli sifatida va ichki foydalanuvchilarning axborotlarga bo‘lgan talabi ta'minlaydi.

Shuningdek, biznes va xususiy tadbirkorning faoliyatini tashkil qilishda boshqaruv hisobining qo‘yidagi nazariy asoslarini o‘z ichiga oladi:

- biznes va tadbirkorlikning axborotlar tizimida boshqaruv hisobining ahamiyati va tutgan o‘rni yoritiladi;
- boshqaruv hisobini buxgateriya hisobining umumiy tizimidan chiqarishning

zaruriyati asoslanadi;
- boshqaruv hisobining mohiyati, obyekti, usullari, uslubi, tarkibiy qismi, bajaradigan vazifasi, tuzilish tamoyillari va uning tizimi yoritiladi;
- biznes va tadbirkorlik obyekti va boshqaruv hisobining obyektlari taqqoslanib tasnifi beriladi;
- boshqaruv hisobi va tahlil asosida yoritiladi.

Boshqaruv hisobi tizimi quyidagi asoslarga tayangan holda ma'lumotlar turkumlashtiriladi va guruhlarga ajratiladi:
- iqtisodiy ma'lumotlarni qamrashning kengligi bo'yicha;
- boshqaruv hisobining o'zaro bo'lim aloqalarning darajasi bo'yicha;
- tezkorlik, to'liqlik darajasi va mahsulotning tannarxi bo'yicha.

Biznes va xususiy tadbirkorning ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish maqsadida xarajatlarni turkumlashtirish, transfert bahoni belgilash usuli va uni o'rnaish hamda hisobga olish. Ishlab chiqarish mas'uliyat markazlari va rentabellik darajasi ayrim holda berilgan va unga ta'sir qiluvchi omillarni baholash va nazorat ko'rsatkichlari, xarajat markazlarining shakllanish shartlari, mas'ullik darajasi va rentabellik ko'rsatkichlari hisobga olib ask ettiriladi.

Boshqaruv hisobida mahsulot ishlab chiqarish tannarxini boshqarish, ularni baholash va investitsiya qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va ularni tahlil qilinadi. Ishlab chiqarishdagi iqtisodiy xarajatlari mazmunga qarab asosiy-o'zgaruvchan, doimiy xarajatlar bo'yicha me'yorlarni ishlab chiqib, smeta va budjetlarni tuzishdagi usullari asoslab beriladi. Bundan tashqari, mazkur xarajatlarini me'yorlashtirish va rejalashtirish, moddiy va mehnat sarflari bo'yicha smetalari ishlab chiqiladi.

Biznes va xususiy tadbirkorning faoliyatidagi xarajatlar ustidan me'yoriy va budjet nazoratini o'rnatish usullari va ishlab chiqarish xarajati va tannarxini kamaytirishning asosiy yo'nalishlari ochib beriladi. Sarflanayotgan xarajatlarni nazorat qilish va tartibga solishda biznes-rejaning, me'yorlashtirish, hisob va tahlil qilish ma'lumotlaridan keng kulamda foydalanish asosida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning tannarxini aniqlashda kalkulyatsiya qilish usuli orqali hisobga olinadi. Jahon amaliyotida keng qo'llanilayotgan kalkulyatsiya usullari hisoblangan standart-kost, direkt-kost usullari mavjud bo'lib, ya'ni ishlab chiqarishda va mahsulot tannarxini aniqlashda mazkur usullaridan belgilangan tartib bo'yicha foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shuningdek, boshqaruv hisobi ma'lumotlariga ko'ra kichik biznes va xususiy tadbirkor rahbari tomonidan boshqaruv qarorlarni qabul qilishda qo'yidagi asosiy maqsadlarini

ishlab chiqish uchun zarur bo‘lgan axborotlarni yig‘ish tartibi hamda ularning bosqichlari:

- ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotlarning tannarxini pasaytirish yo‘llari;
- tovar-moddiy zaxiralarga va ishlab chiqarilgan mahsulotlarga sarf-langan ortiqcha xarajatlarni kamaytirish;
- yangi texnika-texnologiya va nou-xau;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlarga trasfert bahosini aniqlab o‘rnatish;
- tayyor mahsulotlar hajmini va sotish hisobiga olinadigan foydaning hisasini aniqlash;
- tayyor mahsulotlar va hajmni boshqarish hamda sotish hajmini belgilash lozim;
- investitsiya bo‘yicha qarorlarini ishlab chiqish va boshqalar.

Bizning fikrimizcha yaqin besh yilda mavjud kasblarning 30 foizi to‘liq avtomatlashtiriladi, 50 foizi bo‘yicha esa yangi malakalar talab qilinadi;

Ushbu jarayonlar bizni ham chetlab o‘tayotgani yo‘q; Sanoatda – avtomatlashgan liniyalar, agrar sohada – aqlli texnologiyalar, transportda - intellektual boshqaruv, buxgalteriya hisobi va audit tizimida avtomatik hisob va hisobotlar tarmog‘i, avtomatik tekshiruv va chuqur o‘ylangan aniq prognozlarga tayangan natijali maslaxat kabi barcha tarmoq va sohalar tobora shakillanib kundalik hodisaga aylanib bormoqda.

Endi mamlakatimizning mehnat bozori mutlaqo yangi arxitektura asosida – kasb, malaka, texnologiya va ta’limni birlashtiradigan yagona mexanizm sifatida ishlashi zarur shu asosida avvalo, boshqaruv hisobiga ta’lluqli bo‘lgan bu masalalar, segmentar hisobotni tuzish, faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish va natijada baholash bilan birga biznesda va xususiy tadbirkorning bo‘lim va sexlari ma’lumotlardan o‘z vaqtida kompleks foydalanishning imkoniyati ortadi. Boshqaruv hisobidagi shakl va mazmuni bo‘yicha biznes va xususiy tadbirkorning ichki bo‘linmalarini boshqarishning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligini oshirishga qaratiladi. Shu bilan bir qatorda boshqaruv hisobi tizimini biznes va xususiy tadbirkorning rahbari hamda mas’ul ishchi xodimlariga tushuntirish va amaliyotda qo‘llanishi biznesda va xususiy tadbirkorga katta yordam beradi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi 26.12.2025
2. «Management Accountants Seeing Pay Raises». Accounting Today. 2 March 2018. Retrieved 10 August 2018.
3. Xorngren Ch. T. Buxgalterskiy uchet: upravlencheskiy aspekt: per. s angl. / Ch. T. Xorngren, Dj. Foster; Pod red. Ya. V. Sokolova. – M.: Finansы i statistika, 2000. – 416 s.

4. Druri K. Upravlencheskiy i proizvodstvennыy uchet. Vvodnыy kurs [Tekst].: uchebnik dlya studentov vuzov / K. Druri. – 5-ye izd., pererab. i dop. – Moskva.: YuNITI-DANA, 2015. – 735 s.
5. Kerimov V. E. Buxgalterskiy upravlencheskiy uchet [Tekst]: uchebnik dlya bakalavrov / V. E. Kerimov. – 10-ye izd., pererab. – Moskva: Izdatelsko- torgovaya korporasiya «Dashkov i Ko», 2016. – 400 s.
6. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi. Darslik. – T.: TDIU, 2021. – 248 b.
7. Abdug‘aniyev A.A. Boshqaruv hisobini tashkil etish hamda yuritishning nazariy va amaliy asoslari. Monografiya.-T.: 2004 y.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA O'QUV MOTIVATSIYASINI OSHIRISH VA TASHVISH DARAJASINI KAMAYTIRISH MAQSADIDA INGLIZ TILI DARSLARIDA O'YIN TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Majidova Komila Nuriddin qizi
SamDChTI Xorijiy til va adabiyoti: Ingliz tili yo'nalishi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarida til o'rganish imkoniyatlarini pedagogik va psixologik tomondan turli usullar orqali rivojlantirish, darajasini o'stirishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida pedagoglarning til o'rgatish davomida boshlang'ich sinf o'quvchilarida namoyon bo'lgan turli muammolariga atroflicha yechimlar beriladi va o'rganiladi. Turli pedagogik o'yinlar, texnik vositalar, psixologik metodlardan foydalangan holda til bilish jarayoni samarali rivojlantiriladi. Bundan tashqari, yosh kelajak avlodda uchraydigan, hozirda dolzarb muammoga aylangan dars jarayonida nofaolllik holatlari yuzasidan bir qator duch kelingan muammolarga atroflicha yechim beriladi.

Kalit so'zlar: psixologiya, motivatsiya, texnologiya, pedagogika, adaptatsiya, Ingliz tili, tilni o'zlashtirish, boshlang'ich sinf, metod, dars jarayoni, maktab.

USING GAMING TECHNOLOGIES IN ENGLISH LESSONS TO INCREASE LEARNING MOTIVATION AND REDUCE ANXIETY IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. This article is aimed at developing and enhancing the language learning abilities of primary school students through various pedagogical and psychological approaches. During the research process, different problems observed among primary school students in the course of language teaching are thoroughly analyzed, and effective solutions are proposed. By using various educational games, modern technical tools, and psychological methods, the effectiveness of the language learning process is improved. In addition, the article examines the issue of student passivity during lessons, which has become a pressing problem among the younger generation, and provides well-grounded recommendations to overcome these challenges.

Keywords: psychology, motivation, technology, pedagogy, adaptation, English language, language acquisition, primary school, method, lesson process, school.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ И СНИЖЕНИЯ УРОВНЯ ТРЕВОЖНОСТИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. Данная статья направлена на развитие и совершенствование языковых способностей учащихся начальных классов посредством применения различных педагогических и психологических подходов. В ходе исследования всесторонне анализируются проблемы, наблюдаемые у учащихся начальной школы в процессе обучения иностранному языку, а также предлагаются эффективные пути их решения. Использование различных образовательных игр, современных технических средств и психологических методов способствует повышению эффективности процесса изучения языка. Кроме того, в статье рассматривается проблема пассивности учащихся на уроках, которая в последние годы стала одной из актуальных проблем подрастающего поколения, и даются научно обоснованные рекомендации по её преодолению.

Ключевые слова: психология, мотивация, технологии, педагогика, адаптация, английский язык, усвоение языка, начальная школа, метод, учебный процесс, школа.

KIRISH

Hozirgi kunda sifatli ta’lim va fan texnologiyalardan foydalanish yuqori cho’qqiga ko’tarilib bormoqda. Bu borada yoshlarimiz ayniqsa ilg’or qadamlar bilan o’z mahoratlarini ko’rsatishyapti. Ta’lim sohasini tilga olganimiz zahoti pedagoglarimiz ko’z oldimizda namoyon bo’ladi. Ularni hozirda erishilib kelayotgan turli soha vakillarining yutuqlariga katta sabab bo’lgan shaxslardan biri deb baralla aytsak xató qilmagan bo’lamiz. Har bir sohaning o’z qiyinchiliklari bo’lganidek, ta’lim sohasida ishlaydiganlar ham turli muammolarga duch kelishadi. Bu borada maktab o’quvchilari ya’ni boshlang’ich ta’limda tahsil olayotgan o’quvchi yoshlarimizning dars jarayonidagi turli duch kelgan muammolarini har xil yo’llar bilan hal qilish haqida atroflicha ma’lumot bersak.

Inson umri davomida atrofini o’rganish orqali o’z qarashlarini o’stiradi. Bunga atrof -muhitda bo’layotgan hodisalar yetarlicha ta’sir o’tqazadi. Ayniqsa, bu holat yosh bolalarda tez ko’rinadi. Ular atrofdagi bo’layotgan voqealarga juda ham tez ta’sir ko’rsatadi. Bolalar ongi hali nima yaxshi, nima yomon ekanini bilmay turib o’z qarashlari va fikrlari orqali o’sib, o’zgarib boraveradi. Ularning ongi ijobiy tomonlama o’sishida ota-onalarimizning o’rni juda katta. Chunki ular o’z farzandlarini yaxshi tarbiya qilishga majbur va bu davlatimiz konstitutsiyasining oila haqidagi qonunlarida

belgilab qo’yilgan. Ulg’aytirgan farzandini yetarlicha bilimli va aqlli bo’lishini barcha ota onalar ham xohlaydi. Bu borada ularning ta’lim olishi uchun shart sharoitlar yaratib beradi. Ilm dargohi bo’lmish maktabga borar ekan yosh qalbning ko’nglida turlicha fikr va o’y bo’ladi. O’qituvchilar ularning ong va idroklarini o’z taffakkurlari bilan o’stiradi.

Ta’lim olish sifati yaxshilangani sayin unga bo’lgan talablar miqdori ham o’sib bormoqda. Jumladan, hozirgi kunda ko’pchilik yoshlar til bilish qobiliyatini oshirishga harakat qilishmoqda. Mamlakatimizda yoshlarimizning deyarli barchasi bir yoki ikkita chet tilida bemalol suhbatlasha oladi. Bundan ko’rinib tuirbdiki, til bilishga bo’lgan talab yuqori. Ammo, ba’zi yoshlarimizda til bilishda turli muammolar paydo bo’lmoqda.

Bu muammolar ko’proq 1- 4- sinf o’quvchilarida ko’p uchraydi. Pedagog sifatida ko’p duch keladigan holatlarimdan biri bu dars jarayoniga faqat faol va harakatchan bolalarning ishtirok etishi lekin passiv va uyalchang bolalarning darsda beetibor, jim o’tirishi. Bunday holatlar juda ko’p va har bir sinfda uchraydi. Bu borada ustozlar juda ko’p yechimlar va yo’llar izlashmoqda. Tabiatan tortinchoq bo’lgan bolalar darsda ham shu holatda bo’ladi, ya’ni ular o’z fikrini va qiziqishlarini erkin va ravon bildira olmaydi. Bunga bir qancha sabablar bo’lishi mumkin.

Ulardan biri uyida o’z ota onalari tomonidan qattiq tanqid ostiga olinishi, chegara va cheklovlar qo’yilishidir. Bunday holatlar ularni erkin fikrlashini susaytirib, passiv holatga keltiradi. Darsda ishtiroki salbiy darajaga keladi. Shuningdek, oilaviy janjallar, kelishmovchiliklar bolani tortinchoq va qo’rqoq qilib qo’yadi. Ba’zida bunday holatlarda ota onalar o’zini ayblamaydi aksincha, atrofidan biror bir sabab izlaydi. O’qituvchilar bu turdagi o’quvchilar bilan ishlashda psixologik tomondan chuqur bilimga ega bo’lishi va yetarlicha yechimlarni topa olishi kerak. Bola bilan darsdan keyin alohida shug’ullanib, u bilan do’stona muloqot qilishi, unga turli motivatsiyalar berishi asosiy yechimlardan biridir. Bir bolaga yetti mahalla ota ona deganidek, faqatgina o’qituvchi emas bolaning ota onasi, aka uka, opa singlisi ham ta’sir ko’rsatishi kerak albatta.

O‘yin texnologiyalarining pedagogik mohiyati

O‘yin texnologiyalari — bu ta’lim jarayonini o‘yin faoliyati orqali tashkil etish usullarining majmuasidir. Ular o‘quvchilarning faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashga undaydi va bilimlarni tabiiy muhitda egallash imkonini beradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun o‘yin yetakchi faoliyat turi bo‘lgani sababli, o‘yin orqali o‘qitish eng samarali yondashuvlardan biri hisoblanadi.

Dars jarayonida o’qituvchi o’z bilim va ko’nikmalaridan kelib chiqqan holatda turli

qiziqarli o’yinlardan foydalanib, bolani miyasiga ta’sir ko’rsatadi ya’ni bolada faniga bo’lgan qiziqishini o’stiradi. Keyin bola o’yin orqali fanga bo’lgan e’tiborini ijobiy tomonga o’zgartiradi. Qiziqarli o’yinlardan foydalanish bolalarda turli ijobiy hislatlarni nomoyon qiladi. Jamoada o’zini ko’rsatish, fikrni ravon bildirish, qarshi fikrlar berish kabilar bolada o’z aksini topadi. O’yin davomida bolani xato qilishdan qo’rqmasligi, hamma xato qilishini anglashi, faollik insonni ko’p natijalarga erishishiga yo’l ochib berishi kabilar singdiriladi. Faol ishtirok etgan bolani rag’batlantirish ularda o’ziga bo’lgan ishonchni oshiradi. Har safar o’yinlarda ko’p ishtirok etishga harakat qiladi va turli muzokara, bahslarda o’z fikrini bildira oladi. Takroriy jarayon insonni adaptatsiyaga uchratadi ya’ni holatga moslashish sodir bo’ladi, shuningdek bunday o’yinlar ham bolada ijobiy tomonlama adaptatsiyaga olib keladi. Bola endi o’yinlarsiz ham faollikni kamaytirmaydi.

Ingliz tili ta’limida o‘yin texnologiyalari tushunchasi

O‘yin texnologiyalari — bu ta’lim jarayonida o‘yin elementlari orqali bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan metod va vositalardir. Ingliz tili darslarida quyidagi o‘yin texnologiyalaridan foydalaniladi:

raqamli o‘yinlar va mobil ilovalar;

interaktiv platformalar (Kahoot, Quizizz, Wordwall);

rolli va syujetli o‘yinlar;

jamoaviy va juftlikdagi o‘yinlar;

musobaqa va viktorinalar.

Ingliz tili darslarida o‘yin texnologiyalaridan foydalanish

Ingliz tili darslarida quyidagi o‘yin texnologiyalaridan keng foydalanish mumkin:

Rol o‘yinlari (Role-play) – o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantiradi;

Didaktik o‘yinlar – yangi so‘z va grammatikani mustahkamlashga xizmat qiladi;

Raqamli o‘yinlar va ilovalar – multimedia vositalari orqali qiziqarli muhit yaratadi;

Jamoaviy musobaqalar – hamkorlik va sog‘lom raqobatni rivojlantiradi.

Ushbu o‘yinlar orqali o‘quvchilar tilni majburiyat sifatida emas, balki qiziqarli faoliyat sifatida qabul qila boshlaydilar.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari aqliy va jismoniy faoliyatini tashkil qilish va rivojlantirish mazmunida didaktik o‘yinlar alohida ahamiyat kashf etadi. Didaktik o‘yinlar o‘quvchilarning ma`naviy va axloqiy kamolotida, ularning barkamol inson bo‘lib kamol topishida ulkan tarbiyaviy ta`sir qudratiga egadir.

Didaktik o‘yinlar davomida bolalar jamoa bo‘lib ishlashga, birgalikda ijod qilishga, hamkorlikda ishlashga va mustaqil ishlashga o‘rganadilar. Bu jarayonda o‘quvchilarda intizomlilik, inoqlik va o‘z navbatida erkin fikr yurita olishlari kuzatiladi. Ma’lumki 1-

sinfga qabul qilinib, maktab ostonasida ilk qadam qo'ygan bolaning faoliyatida o'yin asosiy o'rinni egallaydi. O'yin ularning eng sevimli mashg'uloti bo'lib, ular har qanday mashg'ulotni o'yin bilan uyg'unlashtirishga harakat qiladilar. Shunday ekan o'qituvchi o'quvchi faoliyatidan ularning sevimli mashg'uloti – o'yinni siqib chiqarmasdan, undan maqsadga muofiq foydalanish bilan ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga imkon beradi.

O‘quv motivatsiyasini oshirishdagi roli va tashvish darajasini kamaytirishdagi ahamiyati

O‘yin texnologiyalari o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Dars jarayonida o‘yin elementlarining mavjudligi bolalarda muvaffaqiyatga erishish istagini kuchaytiradi, faol ishtirok etishga undaydi. Natijada o‘quvchilar darsga ijobiy munosabatda bo‘lib, bilimlarni tezroq va samaraliroq o‘zlashtiradilar.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ingliz tilida gapirishda qo‘rquv, xato qilishdan xavotirlanish holatlari tez-tez uchraydi. O‘yin texnologiyalari norasmiy va qulay muhit yaratib, ushbu psixologik to‘siqlarni kamaytiradi. O‘yin jarayonida xato qilish tabiiy hol sifatida qabul qilinadi, bu esa o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Dars jarayonida olgan nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq qilishga undaydigan o'yinlar xilma xildir. Masalan, chet tili darsida so'z topish o'yini juda samarali o'yin turi hisoblanadi. Bunda bola izlanishga va fikrlashga, ko'p so'z o'rganib uni o'z nutqida ishlatishga harakat qiladi. Bu esa so'z bilish qobiliyatini oshiradi. Internetda turli videolar aynan so'z boyligini oshirishga qaratilgan. Bolalar hozirgi kunda ularni maroq bilan tomosha qilib o'zlarini bilimlarini oshirishyapti. O'yinlar boshlang'ich o'quvchilari uchun juda ham muhim hisoblanadi. Shuning uchun o'qituvchilar darsini o'yinlar orqali o'tishga harakat qilishi kerak.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ingliz tilini o‘qitish jarayonida o‘yin texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta’limning muhim va samarali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘yinli faoliyat o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos kelib, ta’lim jarayonini tabiiy, qiziqarli hamda samarali tashkil etish imkonini beradi. Ayniqsa, boshlang‘ich bosqichda ingliz tilini o‘rganishda uchraydigan qo‘rquv, ishonchsizlik va tashvish holatlarini kamaytirishda o‘yin texnologiyalarining ahamiyati beqiyosdir.

O‘yin texnologiyalarining ingliz tili darslariga integratsiya qilinishi o‘quvchilarning darsga bo‘lgan ichki motivatsiyasini oshiradi, ularni faol ishtirok etishga undaydi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘yin jarayonida o‘quvchilar til

birliklarini majburiy yodlash orqali emas, balki muloqot va amaliy faoliyat orqali o‘zlashtiradilar. Bu esa bilimlarning mustahkam va uzoq muddatli bo‘lishini ta’minlaydi.

Shuningdek, o‘yin texnologiyalari dars jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratib, o‘quvchilar o‘rtasida hamkorlik, o‘zaro hurmat va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. O‘quvchilar xato qilishdan qo‘rqmay, o‘z fikrlarini erkin ifodalashga harakat qiladilar, bu esa ularning nutqiy faolligini oshiradi. Natijada ingliz tilida gapirishga bo‘lgan ishonch kuchayib, kommunikativ kompetensiya bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Bundan tashqari, raqamli va interaktiv o‘yin texnologiyalaridan foydalanish axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta’lim jarayoniga samarali tatbiq etishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy ta’lim talablariga mos, raqobatbardosh va ijodkor shaxsni shakllantirishga zamin yaratadi. O‘yin asosidagi ta’lim nafaqat akademik natijalarni yaxshilaydi, balki o‘quvchilarning shaxsiy rivoji, emotsional holati va ijtimoiy moslashuviga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu sababli, ingliz tili o‘qituvchilari dars jarayonini rejalashtirishda o‘yin texnologiyalaridan maqsadli, tizimli va metodik jihatdan asoslangan holda foydalanishlari zarur. O‘yinli ta’lim elementlarini to‘g‘ri tanlash va qo‘llash orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ingliz tilini o‘rganishga nisbatan barqaror qiziqish, yuqori motivatsiya va past tashvish darajasiga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Jalolov J. J. Chet tillarni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 368 b.
2. Qosimova K., Matchonov S. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2018. – 240 b.
3. Karimova G. K. Ta’lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 156 b.
4. Wright A., Betteridge D., Buckby M. Games for Language Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 221 p.
5. Harmer J. How to Teach English. – London: Longman, 2014. – 288 p.
6. Krashen S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – Oxford: Pergamon Press, 1982. – 202 p.
7. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
8. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.

INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №1 (2026). January
innovativepublication.uz

Iogan Sebastiyax Bax Tokkata va fuga re minor Organ uchun

Abdullayev N.A
2-bosqich magisratura talabasi

Annotatsiya

Tadqiqot obyekti – I.S. Baxning Toccata (fuga bilan) re minor BWV 565 asari. Maqolada uning yaratilish tarixi bayon qilinadi; asarning haqiqiyligi masalasi ko‘tarilgan. Shuningdek, Bax ushbu Toccata (fuga bilan) re minor asarini yaratishi mumkin bo‘lgan tarixiy organlar va barokko davriga oid organ musiqasi uslubiy an’analari ko‘rib chiqilgan.Shuningdek, maqolada Georg Muffatning «Apparatus musico-organisticus» to‘plamidagi Toccata prima re minor asari tahlil qilingan, u Bax uchun Toccata (fuga bilan) re minor BWV 565 asarini yaratishda ijodiy ilhom manbai bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: I.S. Bax, organ tokkata (fuga bilan) re minor BWV 565, tokkata (fuga bilan) re minor haqiqiyligi, tarixiy organlar, Georg Muffat, «Apparatus musico-organisticus», toccata prima re minor.

Abstract

Object of research is the organ Toccata (with the Fugue) d-moll BWV 565. In article described is the history of its creation; raised is the question its authenticity. Considered are the historical organs for one of which Bach could create the Toccata (with the Fugue) d-moll and some style traditions of baroque concerning organ music. Analyzed is Toccata prima d-moll of Georg Muffat from the collection «Apparatus musico-organisticus» which could serve for Bach as a creative impulse to creation of the Toccata (with the Fugue) d-moll BWV 565.

Keywords: J.S. Bach, organ Toccata (with the Fugue) d-moll BWV 565, authenticity of the Toccata (with the Fugue) d-moll, historical organs, Georg Muffat: collection «Apparatus musico-organisticus», Toccata prima d-moll.

Toccata (fuga bilan) re minor BWV 565 musiqiy tilining yorqinligi va badiiy g‘oya originali jihatidan Baxning boshqa organ asarlari qatorida alohida o‘rin egallaydi. Mashhur polyak pianisti Karl Tauzigning fortepiano uchun transkripsiyasi va Leopol’d Stokovskiy tomonidan orkestrga aranjirovka qilingan grammo yozuvlar tufayli, bu asar deyarli uning eng mashhur asarlaridan biriga aylangan.

Mashhur nemis organisti va tadqiqotchisi German Keller fikricha, asl ko‘rinishida bu tokkata organ dasturlarida kam uchramaydi (ayniqsa Germaniyaning tashqarisida) va

shu sababli, «dorik tokkata»ga qarama-qarshi, unga «epidemik» nomi berilgan. U shuningdek, «omma tinglovchilarining deyarli tiranlik darajasidagi sevgisini eng katta ahamiyatga ega bo‘lmagan asarlar ham oladi» deb ta’kidlaydi. Keller yozadi:

«D-moll tokkata o‘ziga xos xususiyatlari tufayli alohida o‘rin egallaydi, bu to‘liq Bax asarlari to‘plamida unga mos emas. Albatta, yanada chuqur mavzulardagi muhim fugalari mavjud. Ammo uning boshlanishi kabi ikkinchi misol yo‘q: yulduzday porlovchi unison bilan boshlanadigan tokkata, to‘liq organ akkordlarining momaqaldiroqqa o‘xshash gurillashlari, uchliklar bilan o‘ralgan burilishlar. Shu tokkatada bu janrning improvisatsion elementlarining eshitilmagan ekspressiyasi va konsentratsiyasi mavjud» Keller keyin yosh Baxning ijodiy izlanishlari va uning individual uslubini shakllantirish davri haqida fikr bildiradi. Shu bilan birga, bu masalada biz uchun muhim bo‘lgan yana bir ekspert – Albert Shveytser fikri:«Baxning musiqiy tilining sekin yetilishini kutish bekor bo‘lardi. Dastlabki tajribalardan so‘ng, u birdan biz oldimizda butunlay rivojlangan, yetuk holda namoyon bo‘ladi» [Toccata (fuga bilan) re minor BWV 565 Iogann Sebastyan Baxning yoshlik davridagi ustalik namunasi sifatida tan olingan bo‘lib, bu asar usta ijodining yetuklik muhrini olgan. Uning yaratilish vaqti taxminan 1703–1707 yillar, joyi esa Arnshtadt shahri sifatida ko‘rsatiladi. Bu tokkata Bax tomonidan atigi o‘nin to‘qqiz yoshida yaratilgan! Ko‘plab uning organ asarlari hali oldinda edi. Ammo shu yerda allaqachon mashhur ustaning uslubiy eng muhim elementlari mavjud bo‘lib, ular boshqa organ tokkata tsikllarida ham, boshqa asarlarda ham namoyon bo‘ladi.

Baxning ijodiy geniyasining kuchi ushbu asarda shunchalik yorqin namoyon bo‘ladiki, u har qanday qo‘shimcha izoh yoki sharhga muhtoj emas, tinglovchiga ta’siri juda kuchli. Toccataning avtografi – Baxning boshqa organ asarlari kabi – saqlanib qolmagan. U faqat Yohannes Ringk (Johann Peter Kellnerning shogirdi) tomonidan 1750 yildan keyin tayyorlangan qo‘l nusxasi tufayli mashhur bo‘lgan. Ringk qo‘l nusxasida yozilgan «Toccata (fuga bilan)» nomi Baxga tegishli bo‘lmasligi va keyingi davrga oid bo‘lishi mumkinligi ehtimoli mavjud.Toccata (fuga bilan) re minor BWV 565 asarining muallifligi 1980-yillardan boshlab Baxshunoslar tomonidan bahsga solinadi. Shunday shubhalar Peter Uilyams tomonidan «Toccata re minor BWV 565 organ asari Baxga tegishlimi?» 1991nmaqolasida bildirildi. Shuningdek, Rolf-Ditrikh Klaus «Toccata haqiqiyligi 1998 masalasiga oid» kitobida mualliflik mavzusini ko‘taradi.Ushbu tadqiqotchilar tomonidan argument sifatida Bax asarlarida kam uchraydigan uslubiy elementlar keltiriladi. Ularning e’tiborini ayniqsa tokkata boshidagi parallel oktavlar, fugadagi subdominant javobi, fuganing o‘rtasidagi pedal orqali bajarilgan tema jalb qilgan. Boshqacha aytganda, bu uslubiy elementlar va

texnikalar Bax boshqa asarlarida deyarli ishlatilmaydi.Shunga qaramay, zamonaviy xorijiy Bax tadqiqotchilaridan biri, Kristof Volf, Toccata (fuga bilan) re minor asarini uning erta ijodiy davrida yaratilgan to‘liq autentik asari deb hisoblaydi [17]. Ringk nusxasining Johann Peter Kellner atrofida paydo bo‘lganligi Bax muallifligiga qarshi emas, aksincha, uni tasdiqlovchi dalil sifatida qaraladi, chunki ko‘plab Baxning dastlabki asarlari aynan shunday nusxalar orqali bizga yetib kelgan.

Volf yozishicha, tokkata boshidagi oktavlarni yozishda Bax Arnshtadt organida mavjud bo‘lmagan 16-fut registrni qoplashni maqsad qilgan bo‘lishi mumkin. German Keller ham tarixiy hujjatlar asosida Toccata (fuga bilan) re minor asarini Baxning haqiqiy asari deb hisoblaydi, ammo avtograf saqlanmagan, faqat sifatli eski nusxasi tufayli bizgacha yetgan.U yozishicha, aslida Bax dastlabki organ preludiyalari va fugalarda parallel oktavlardan foydalangan. Bax davrida kompozitsiya o‘rgatish metodlari eng mashhur organ ustalarining uslubini taqlid qilishga asoslangan. Shu bilan izohlanadi, nima uchun Baxning dastlabki asarlarida keyingi organ uslubiga xos bo‘lmagan texnikalar uchraydi.

Yosh Iogann Sebastyan asarlarini o‘rganib, Keller ularning barokko davrining ko‘plab organ uslublari bilan o‘zaro ta’siri sababli o‘ziga xos uslubiy vositalar mavjudligini ta’kidlaydi. Bunday Bax uchun kam uchraydigan uslubiy vositalar qatoriga quyidagilar kiradi:Bukstehudening uslubiga xos tarqatilgan akkordlar;Shimoliy nemis uslubida kadensiyaga yetishdan oldin dominant notada uzoq qolish;Ikkala qo‘l bilan parallel seksta yoki detsimalar bo‘ylab pasajlar (Paxelbelga o‘xshash);Tunder va Bruns uslubidagi qo‘sh pedal;Fugadagi mavzularni takrorlovchi tovushlar, ayniqsa Lyubek uslubiga xos

Ta’kidlash joizki, Toccata (fuga bilan) re minor BWV 565 Baxning haqiqiy asari sifatida BWV katalogining Dürer-Kobayashi nashrida barcha nashrlarga kiritilgan (mualliflik masalasi bo‘yicha zarur izohlar bilan) Bax va organlarning ta’siriBaxning birinchi tarjimai holi – Nekrologdan ma’lum bo‘lishicha, u doimiy foydalanishda yetarlicha katta va sifatli organga ega bo‘lmagani haqida shikoyat qilgan. Uning musiqasini o‘rganuvchi va hurmat qiluvchi tadqiqotchilardan biri shunday yozadi: ehtimol, boy dispozitsiyaga ega va kuchli tovushli organ yosh Baxni yanada jasur asarlar yaratishga ilhomlantirgan bo‘lar edi. Shu bilan birga, tadqiqotchilar yozishicha, Bax o‘ynashga majbur bo‘lgan organlar ko‘pincha yetarlicha yaxshi bo‘lmagan

German Keller Arnshtadt shahridagi Bonifatiuskirche uchun I.F. Vender tomonidan qurilgan organning dispozitsiyasi haqidagi qiziqarli va noyob ma’lumotlarni keltiradi. Shu organda yosh Bax ko‘plab asarlarini yaratgan, jumladan, ehtimol Toccata (fuga bilan) re minor asarini ham [15, s. 8–10]. Ushbu organning olti registri hozirgacha

saqlanib qolgan. Baxning o‘yin stoli (Terry tasvirida) Arnshtadt muzeyida saqlanadi [1, s. 24].

Keller yozishicha, Oberkirche’dagi katta organ Baxning musiqiy fantaziyasini qo‘zg‘atganini o‘ylamaydi. Shuning uchun yosh Baxni Lyubekka safarga undagan sabab nafaqat mashhur organist Dietrix Bukstehudening shon-shuhrati, balki Marienkirche’dagi ikkala organning shuhrati bo‘lgan].Keller shuningdek, Lyubekdagi katta organning uchta manual va pedalida 54 registr va keng tesselatura mavjudligini, bu organ Bartold Hering tomonidan 1516–1518 yillarda qurilganini va Bax shaharni ziyorat qilgan paytida yomon holatda bo‘lganini qayd etadi. Totentanzkapelle (O‘lim raqsi kapellasi)dagi kichik organ esa uchta manual va pedal bilan 37 registrga ega edi. Afsuski, Keller yozishicha, bu mashhur organlarning Baxga qilgan ta’siri haqida hech narsa ma’lum emas.Shunday turli organlarda yosh Bax musiqiy ijod qilish imkoniyatiga ega bo‘lganida, albatta, uning dastlabki organ asarlari, jumladan Toccata (fuga bilan) re minor asarining tarixiy va to‘g‘ri registr interpretatsiyasi bilan bog‘liq savollar paydo bo‘ladi. Ma’lumki, Bax registr ishlatishda cheksiz fantaziyasini namoyon qilgan. Ushbu masalaga oid qiziqarli ma’lumotlar uning birinchi biograflaridan biri – Johann Nikolaus Forkel orqali saqlangan. Forkel yozishicha:«Uning registr ishlatish uslubi shunchalik noodatiy edi, ba’zi organistlar va organ ustalari uni ko‘rib hayratda qolishardi. Ular bunday ovoz kombinatsiyasi bir-biri bilan uyg‘unlashmaydi deb hisoblashardi, ammo keyin, organ shunday tovush chiqarganini ko‘rishganda, bu juda yaxshi, biroz noodatiy ekanini payqashardi. Ular o‘z uslubida bunday natijaga erisha olishmagan» Shuningdek, eski organ musiqasini, jumladan Baxning asarlarini tarixiy kontekstda ijro etish juda murakkab, chunki bu uchun bir necha asr masofasini yengib, obyektiv shart-sharoitlarni tiklash talab etiladi.

Georg Muffatning organ merosidan, ayniqsa, uning «Apparatus musico-organisticus» to‘plami katta mashhurlik kasb etdi. Ushbu to‘plamga 12 ta organ tokkata va boshqa bir qancha asarlar kiritilgan. Bizning e’tiborimizni aynan ushbu to‘plamdagi toccata prima re minor asari tortdi (Misol 1).

Ushbu tokkata Grave templi akkordlar bo‘limi bilan boshlanadi, keyin Allegro bo‘limiga o‘tadi. Allegro bo‘limi esa o‘z navbatida ikki kichik bo‘limga bo‘linadi (d-A va A-F tonallik rivojlanishi bilan). Keyin tokkatada yana Grave templi qaytadi va asar tugaguncha shu templi saqlanadi. Grave bo‘limi eng rivojlangan qism hisoblanadi.Tokkata tinglanganda, harakat tezligi tez-tez o‘zgarayotgandek taassurot uyg‘otadi. Aslida esa bu notalarning davomiyligi – yarim va chorak notalardan o'ttiz

ikkinchi notalargacha o‘zgarishi va akkord fakturasining passaj-fugurali fakturaga o‘tishi orqali amalga oshadi.Toccata prima re minor asaridagi templi ko‘rsatmalar «Apparatus musico-organisticus» to‘plamining 1888 yilda Leyptsigda niderland organisti Samuel de Lange tomonidan nashr qilingan ikkinchi nashriga asoslanadi. Ehtimol, barcha templi ko‘rsatmalar aynan Georg Muffatga tegishli.

Misol 1

Georg Muffat, «Apparatus musico-organisticus», toccata prima re minor
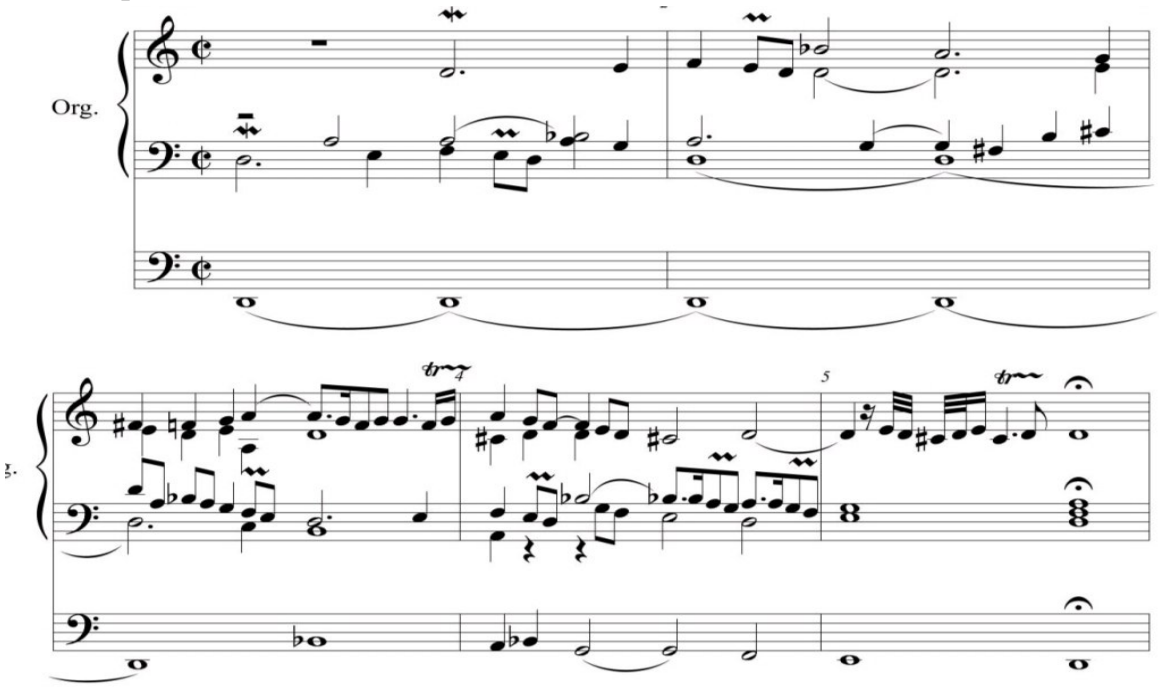
Endi Baxning Toccata (fuga bilan) re minor asariga (Misol 2) murojaat qilaylik. U Adagio templi bilan boshlanadi, lekin to‘rtinchi taktida templi Prestissimoga o‘zgaradi. Keyin esa qisqa muddatli sekinlashish sodir bo‘ladi.Shuni ta’kidlash kerakki, birinchi bo‘limdagi Adagio va Prestissimo templi ko‘rsatmalar, shuningdek, tokkataning yakuniy bo‘limidagi barcha templi ko‘rsatmalar, Johannes Ringk nusxasidan olingan Peters nashrida mavjud bo‘lib, ehtimol, ularning muallifi o‘zi Bax bo‘lishi mumkin.Boshqa barcha templi ko‘rsatmalar (Peters nashrida qavs ichida berilgan) ehtimol turli tahrirlar yoki nusxani yozgan ko‘chirishchilar tomonidan kiritilgan.Ushbu tokkataning faktura to‘rti esa birinchi taktlaridan boshlab ornamental figuralar va tiratlar bilan to‘ladi.\

Misol

2

И.С. Бах. Токката (с фугой)

d-moll BWV 565
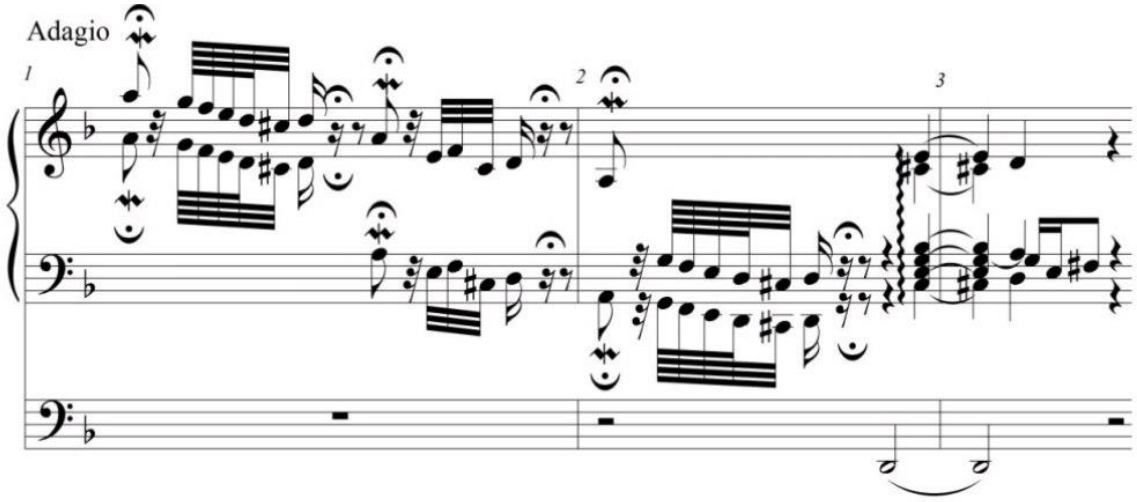
Ko‘rib turganimizdek, Muffatning toccata prima re minor asarida ham turli xil melizmlar, ornamental figuralar va pasajlar mavjud bo‘lib, bu Fransuz klavesin musiqasi an’analariga mos keladi. U chizilgan mordent bilan boshlanadi, bu past qo‘l (manual) ovozidagi tonik notaga to‘g‘ri keladi va keyin yuqori qo‘l ovozida takrorlanadi.Baxning Toccata (fuga bilan) re minor asari ham chizilgan mordent bilan boshlanadi, lekin u kvint notada, ikki qo‘l ovozida bir vaqtda bo‘ladi va keyin asta-sekin past registrda uch marta takrorlanadi.Muffatning tokkatasidagi Grave bo‘limida yuqori ovozda melodik aylanish mavjud bo‘lib, u asta-sekin re minor tonidan ko‘tarilgan yettinchi notaga tushadi va so‘ngra tonikaga yechiladi (a-g-f-e-d-cis-d) (qarang t. 4).

Baxning tokkatasida esa bu melodik aylanish asosiy ahamiyatga ega bo‘ladi. U asarning turli bo‘limlarida asosiy ko‘rinishda va inversiyada eshitiladi. Shu melodik aylanish asosida tokkataning birinchi taktlaridagi tez pasajlar, fuganing temasi va yakuniy taktlaridagi pedal melodik aylanishlar yaratiladi Keling, Baxning Toccata (fuga bilan) re minor asari (Misollar 3 va 4) va Muffatning toccata prima re minor asari (Misollar 5 va 6)dan bir necha fraqmentlarni solishtiramiz. Ularning aniq o‘xshashligi shuni ko‘rsatadiki, Bax o‘zining re minor organ tokkatasini yaratgan vaqtida, Georg Muffatning ushbu asari bilan yaxshi tanish bo‘lgan.

Misol 3

И.С. Бах.

Токката (с фугой) d-moll
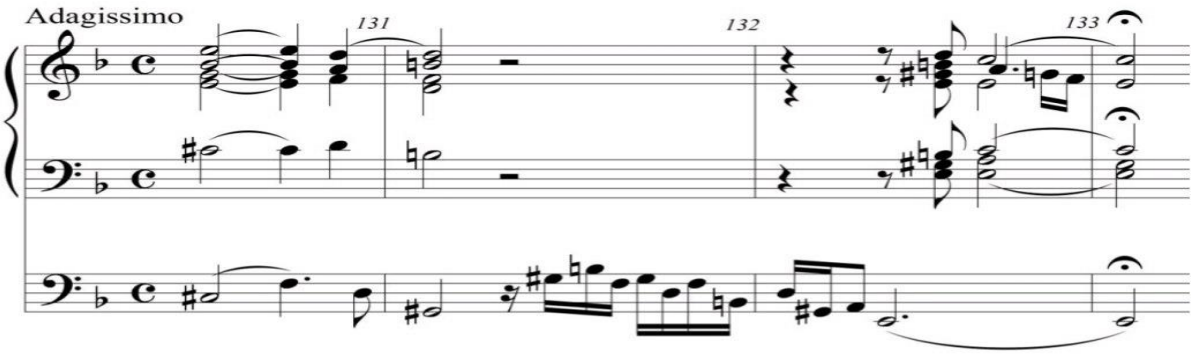
Пример 4
И.С. Бах. Токката (с фугой) d-moll,
(из рукописной копии Ринка)
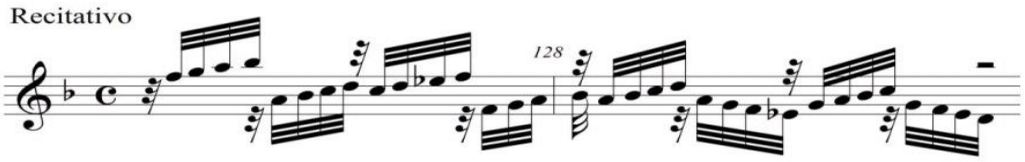
Пример 5
Г. Муффат «Apparatus musico-organisticus»,
toccata prima d-moll
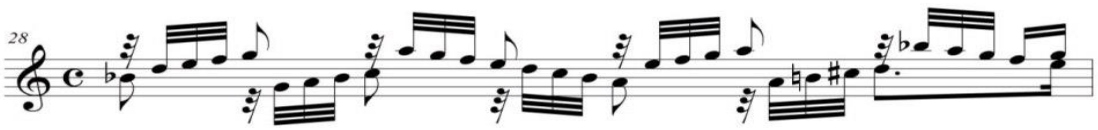
Пример 6
Г. Муффат «Apparatus musico-organisticus»,
toccata prima d-moll
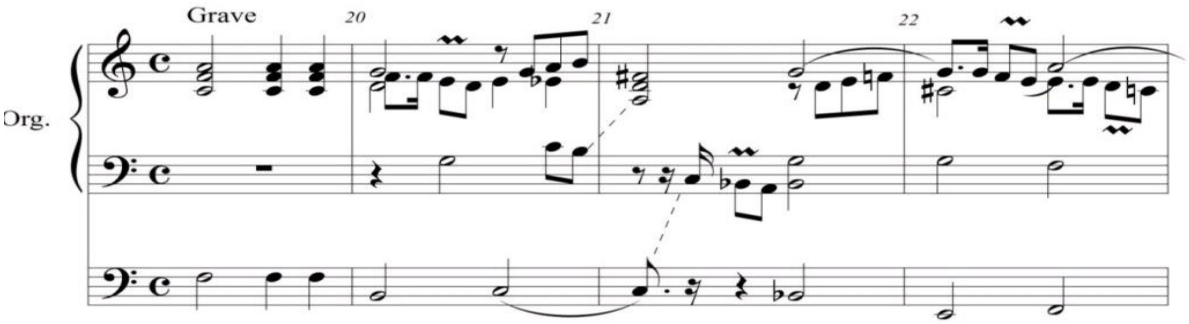
Diqqatni barokko kontrastli-kompozitsion shakllarida alohida e’tiborga loyiq bo‘lgan muhim tarkibiy qismga qaratish lozim – bu bo‘limlarning tezlik (tempo) jihatidagi farqi, u musiqiy matndagi ifoda etilgan fikr va his-tuyg‘ularni jonliroq yetkazishga xizmat qiladi. Hatto Jerolamo Freskobaldi (1583–1643), italyan organ maktabining asoschisi sifatida tarixga kirgan shaxs, tokatalarni ijro etishda asbobiy mahoratning ajoyibligi bilan emas, balki ularning emosional mazmuniga ko‘proq e’tibor qaratishga intilgan. U paytda butunlay yangi bo‘lgan musiqiy ifodaning bir qator vositalari ichida Freskobaldi uchun ijro tezligi va metrik o‘zgaruvchanlik alohida

ahamiyat kasb etgan. O‘z tokatalari to‘plamiga yozgan “Old so‘z”ida u shunday maslahat beradi: “Ularni qat’iy takt qoidalariga bo‘ysundirmay, madrigalga xos erkinlik bilan ijro eting, matnning ma’nosi va ifodaviy xususiyatiga muvofiq improvisatsiya qiling”. Tadqiqotchilar Freskobaldi ijrosida keyinchalik tempo rubato bilan bog‘lanadigan uslubning ildizlarini ko‘radilar.

Mashhur mahalliy organ ijrochisi L. Royzman ham barokko tokatalari ijrosida tempo o‘zgaruvchanligiga alohida e’tibor qaratgan. U qadimgi organ (klavir) tokatalarini ijro etish usuli haqida shunday yozadi: “Tokkatalarni erkinroq ijro etish kerak (qat’iy polifonik epizodlar bundan mustasno), xuddi improvisatsiya qilayotgandek, xarakter va tempo o‘zgarishlariga sezgir javob berish lozim; ba’zida bu o‘zgarishlarni muallif qo‘lyozmalarida Adagio yoki Presto so‘zlari bilan belgilagan, ba’zida esa tahrirchi tavsiyasi bilan ko‘rsatgan. Reseptativ bo‘limlar (shuningdek ariozo) esa ayniqsa boy intonatsion va dinamik ohanglarga ega”. Prebax davri va Bax davrining ijrochilik uslubining muhim elementi sifatida Royzman musiqiy asarda ifodalangan fikr va his-tuyg‘ularning intensivligini ajratib ko‘rsatadi; tezkor, ba’zida oddiygina tez fugalarning ijrosida ham bu jihat katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro‘yxati

Keller G. Baxning organ asarlari: Tarixiy shakl, uning talqini va ijrosi bo‘yicha tadqiqot / Nemis tilidan tarj. I. Temirova. Qozon, 2008.

Prodyoma T. Yohann Sebastian Bax. Organ uchun d-moll tokkata (fuga bilan) BWV 565 “Yohannning xislati”. Tadqiqot. Moskva, 2018.

Royzman L. Adabiy meros. 3 jildda / Tahrir va tuzuvchi N. Malina. Qozon, 2014. Jild 3. 1973–2003 yillarda nashr etilganlar. Nashr qilinmagan materiallardan.

Saponov M. Yohannning xislati. Bir mo‘’jiza tarixidan. Moskva, 2008.

Forkel I. Yohann Sebastian Baxning hayoti, san’ati va asarlari haqida. Moskva, 2008.

Freskobaldi J. Tanlangan klavishli asarlar / Kirish so‘zi N. Kopchevskiy. Moskva, 1983.

Shabalina T. I.S. Baxning hayoti va ijodi xronografiyasi // A. Shveytsyer. Yohann Sebastian Bax. Moskva, 2002.

Shveytsyer A. Yohann Sebastian Bax. Moskva, 2002.

Bach-Werke-Verzeichnis / Kleine Ausgabe (BWV–2a) v. W. Schmieder tomonidan taqdim etilgan.

INNOVATIVE PUBLICATION

Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation

Vol.4 №1 (2026).JANUARY

innovativepublication.uz

MUNDARIJA / TABLE OF CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

1	INDICATORS AND METHODS FOR ASSESSING INTERBANK COMPETITION ENVIRONMENT: THE CASE OF UZBEKISTAN BANKING SECTOR Madina Ataboyevna Ataboyeva	3–9
2	EFFECTIVE MODELS OF HEALTHCARE FINANCING Xo'janiyazov Axmedjon Rahimberganovich	10–15
3	Fuqarolarda huquqiy madaniyatni rivojlantirishda milliy g‘oya tamoyillarining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari Ramazonova Shaxnozabonu Obidovna, Pardayeva Umida Muhtar qizi	16–21
4	WAYS TO DIVERSIFY LOCAL BUDGET REVENUES Matqurbonova Dilrabo Jumanazarovna	22–27
5	MOSLASHUVCHAN TA’LIM VA AI-GA ASOSLANGAN TAVSIYA TIZIMLARINING TA’LIM JARAYONIDA QO‘LLANILISHI Hamrayeva Gulnoz Rustamovna	28–33
6	RUHIY MUSTAHKAMLIKNING HUQUQIY ARXITEKTURASI:MILLIY G’OYA ASOSIDA SHAXSNI MODELLASHTIRISH Xayitova Zilola Mahmudjanovna, Abduraxmonov Akbarjon Akromjon o’g’li	34–36
7	MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI MAVZUSI: "METABOLIK ASSOTSIRLANGAN YOG'LI JIGAR KASALLIGIDA INSULINGA REZISTENTLIKNI BOG'LIQLIK XUSUSIYLARI" Isroilov Muhammadali Azizbek o‘g‘li, Saliev Alisher Qodirovich	37–52
8	XX ASR OXIRI - XXI ASR BOSHIDAGI RUS SHE’RIYATIDA LIRIK EMOTSIYANI YARATISH VOSITASI SIFATIDA TO‘LIQSIZ GAPLAR G’aipova Hilola Hamrobek qizi	53–59
9	IJTIMOY BARQAROR RIVOJLANISHDA TARIX VA FALSAFA FANLARINING O`RNI HAMDA AHAMIYATI Safarova Nargiza Bobomurodovna	60–62
10	METABOLIK ASSOTSIRLANGAN STEATOGEPATITLI BEMORLARNING DIAGNOSTIKASINI OPTIMALLASHTIRISH BO`YICHA ADABIYOTLAR SHARHI Mamajonov Islombek Sardorbek o'g'li	63–67
11	IMKONIYATI CHEKLANGAN O'SMIRLARNING IJTIMOIY- PSIXOLOGIK ADAPTATSIYASINING KOGNITIV RIVOJLANISHGA TA'SIRI. Ahmadjonova Feruza Ulug'bekovna	68–80
12	YARALI KOLIT CHASTOTASI VA XAVF OMILLARINI O’RGANISH BO’YICHA ADABIYOTLAR SHARHI Qodirxonov Muhammadaminxon Mansurxon o‘g‘li, Saliev Dilmurod Qodirovich	81–85

INNOVATIVE PUBLICATION

Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation

Vol.4 №1 (2026).JANUARY

innovativepublication.uz

13	External and Internal Factors Affecting Competitiveness in the Hotel Business Sayidova Gulasal Samad kizi	86–89
14	Classification and Functional Capabilities of Smart Technologies in the Hotel Industry Aminova Zarnigor Sodiqovna	90–92
15	O‘QUV MATNLARI SEMANTIK TUZILISHINI VIZUAL MODELLASHTIRISHNING KOGNITIV SAMARADORLIGI Abduvaliyeva Madinabonu Nodirbek qizi	93–97
16	OILAVIY AJRIMLARNI OLDINI OLISHDA TARBIYANING AHAMIYATI Xaqnazarova Firuza Nasim qizi	98–102
17	Bo’lajak o’qituvchilarda ma’suliyatlilik va tashabbuskorlik fazilatlarini rivojlantirish Hamidova Umida Tilovovna	103–110
18	ФИЛОСОФИЯ КАК ФОРМА МИРОВОЗЗРЕНИЯ И ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ МЕДИЦИНЫ Умирзакова Наргиза Акмаловна, Дадабаева Амина	111–114
19	EFFECTIVE METHODS OF USING COLLABORATIVE PEDAGOGY IN EDUCATION BOBOEYEVA SABINAKHAN LAZIZ KIZI	115–119
20	Qo‘chqor Norqobilning “Guldurak momo” hikoyasi badiiyati Abdurasulova Gavhar Sherali qizi	120–123
21	Budjet tizimi budjet g‘azna ijrosining meyoriy - huquqiy asoslari Djuraeva Marjona Durdimurodovna	124–127
22	ОСОБЕННОСТИ РЕПРОДУКТИВНОЙ СИСТЕМЫ У ДЕВОЧЕК С ИЗБЫТОЧНЫМ ВЕСОМ В УСЛОВИЯХ ЙОДНОГО ДЕФИЦИТА Каримова Мукима Мухаммадсодиковна, Хабибуллаева Ноила Хайрулло кизи	128–132
23	«Совершенствование хирургического метода лечения заболеваний парадонта с помощью остеорегенерирующего материала.» Зокирова Ш.Ё., Курбонов Ш.Ш.	133–134
24	SUD PSIXOLOGIK EKSPERTIZASINING ZAMONAVIY HUQUQIY TIZIMDAGI O‘RNI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI Absoatov Hasan Eshmo‘min o‘g‘li	135–139
25	INKLYUZIV TA’LIM TUSHUNCHASI VA UNING MAZMUNI-MOHIYATI Adhamova Marjona Navro‘z qizi	140–144
26	Uchburchak va to‘rtburchaklar kombinatsiyalariga oid masalalar Qurbonaliyeva Shoira Maxmanazarovna	145–148
27	AYOLLARDA YARALI KOLIT CHASTOTASI VA XAVF OMILLARINI ANDIJON SHAROITIDA O’RGANISH BO`YICHA ADABIYOTLAR SHARHI A’zamov Saidakbar Muxamadali o’g’li, Saliev D.Q.	149–151
28	INGLIZ TILINING XXI ASRDAGI ROLI VA ISTIQBOLLARI. Maxmudova Sabina Avazjonovna, Kamolova Fariza Jamshidovna	152–156

INNOVATIVE PUBLICATION

Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation

Vol.4 №1 (2026).JANUARY

innovativepublication.uz

29	SUT BEZI SARATONIDA MOLEKULYAR SUBTIPLAR VA ZAMONAVIY DAVOLASH STRATEGIYALARI Avazova Gulshoda, Ziyodullayeva Marvarid	157–159
30	Automatic content classification of texts in the karakalpak language: addressing the low-resource challenge through cross-lingual transfer learning and data augmentation techniques Oteniyazov Rashid Idrisovich, Qonarbaev David Xalbaevich	160–170
31	O‘zbekiston tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy va kredit resurslari orqali qo‘llab quvvatlash holati tahlili Malikov Elbek Abdurayim o‘g‘li	171–181
32	Роль внутреннего аудита в эффективном использовании финансовых ресурсов Саматов Далерхон Носиржонович	182–188
33	Raqamli texnologiyalar asosida moliyaviy savodxonlikni oshirish imkoniyatlari. Xamrayev Oybek	189–195
34	Прагматические стратегии убеждения в англоязычном рекламном дискурсе Choponov Atanazar, Yusupi Go’zalxon	196–200
35	Unique lexical units in English and Uzbek Advertising texts. Kilicheva Mekhriniso Radjabovna, Utkirova Shakhnoza Abbos kizi	201–205
36	KADASTR VA KO‘CHMAS MULKLARNI RO‘YXATDAN O‘TKAZISH INTEGRATSION AXBOROT TIZIMI UZKAD Xakberdiyev Muzaffar; Tuychiyeva Ixtibar Abdurasulovna; Gaybullayeva Odina Nabijon qizi	206–211
37	АДМИНИСТРАТИВНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ И ПРОФИЛАКТИКА НАРКОМАНИИ СРЕДИ МОЛОДЁЖИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАНА Ж.А. Мажидов, Исломов Исохон Исмаилович	212–218
38	Перспективы внедрения инновационных механизмов финансовой поддержки малого бизнеса: опыт Узбекистана Зайналов Жаҳонгир Расулович, Саидмурадов Фаридун Джахонгирович	219–227
39	TO‘PLAMLARGA OID MASALALARNI YECHISH Qurbonaliyeva Shoira Maxmanazarovna	228–230
40	Davlat byudjetining daromad bazasini kengaytirish bo‘yicha xalqaro tajribalar va O‘zbekiston uchun xulosalar Zaynalov Jahongir Rasulovich, Abdunazarov Davlat	231–238
41	BOSHLANG’ICH SINF O’QUVCHILARNI MA’NAVIYATINI SHAKLLANTIRISHDA HADISLAR ASOSIDA YARATILGAN HIKOYA VA RIVOYATLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI Xoshimova Hamida Bositovna, Qambarova Risola Xusniddin qizi	239–243
42	ZAMONAVIY OILALARDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING O‘RNI VA RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI MASHARIPOVA SAIDA RAHIMOVNA	244–250

INNOVATIVE PUBLICATION

Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation

Vol.4 №1 (2026).JANUARY

innovativepublication.uz

43	Oziq-ovqat mahsulotlarida pestitsid qoldiqlarini aniqlash va kamaytirishda an’anaviy hamda raqamli yondashuvlarning integratsiyalashgan tahlili. Tursunpo’latova Sabina, Raximov Yorqin Erkinovich	251–257
44	Mehmonxonalarda barqaror raqobatbardoshlik tushunchasi Axmatova Mohigul Ergash qizi, O‘ljayev Temurbek Azamat o‘g‘li	258–263
45	“Gastroezofageal reflyuks kasalligining o`rganilish holati” mavzusiga adabiyotlar sharhi Muxammadjonova Nazokatxon Ulug`bek qizi, Saliev Dilmurod Qodirovich, Qodirov Dilshodbek Abduqaxxorovich	264–270
46	Zamonaviy PR strategiya: ta’rifi, asosiy xususiyatlari va tipologiyasi Uzaqbergenova Dilnaz Qalbay qızı	271–277
47	INKLYUZIV TA’LIM JARAYONIDA OTA-ONA VA JAMOATCHILIKNING O‘RNI Axunova Odinaxon Abduvohidovna, Axunova Odinaxon Abduvohidovna	278–281
48	KLIMAKTERIK DAVRDAGI ARTERIAL GIPERTONIYA BILAN KASALLANGAN AYOLLARDA ARITMIYANI BAHOLASH: ADABIYOTLAR SHARHI Otaqo’ziyeva Xamroxon Botirjon qizi, Saliev Dilmurod Qodirovich, Maxsumova Donoxon Kamolovna	282–288
49	Совершенствование показателей оценки эффективности использования финансовых ресурсов в банках Саматов Далерхон Носиржонович, Алиева Суссана Сейрановна	289–299
50	LINGUOPOETIC FEATURES OF AMERICAN AND BRITISH REALISM: A COMPARATIVE STUDY OF CHARLES DICKENS AND MARK TWAIN Erkinova Aziza	300–308
51	Raqamli bank xizmatlari va banklar moliyaviy natijalariga ta’siri Egamov Bekzod, Aliyeva Sussana Seyranovna	309–314
52	O‘zbekiston byudjet tizimida byudjet xarajatlari samaradorligini baholashning zamonaviy yondashuvlari Egamov Bekzod, Najmiddinov Firdavs Nuriddinovich	315–321
53	Raqamli to‘lov tizimlarining iqtisodiy faoliyatga ta’siri : empirik tahlil Egamov Bekzod, Najmiddinov Firdavs Nuriddinovich	322–326
54	Yashil moliya vositalarining barqaror iqtisodiy rivojlanishdagi roli. Egamov Bekzod, Najmiddinov Firdavs Nuriddinovich	327–332
55	Rivojlanayotgan bozorlar moliyaviy integratsiyasining moliyaviy barqarorlikka ta’siri: Markaziy Osiyo misolida Egamov Bekzod, Aliyeva Sussana Seyranovna	333–341
56	Fond bozori, valyuta bozori va obligatsiya bozori o‘rtasidagi tebranishlar: ko‘p o‘zgaruvchili GARCH yondashuvi Egamov Bekzod, Aliyeva Sussana Seyranovna	342–346
57	O‘ZBEK XALQ MAQOLLARI TARKIBIDAGI “OT” VA “IT”	347–351

	KONSEPTLARINING SEMANTIK XUSUSIYATI Xamidov Mansur Abdumannobovich	
58	O'ZBEK TILI JARQO'RG'ON SHEVASI LEKSIKASIDA JOY NOMLARINING TADQIQI Mansur Abdumannobovich Xamidov	352–360
59	ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA ULUG'BEK ASTRONOMIK ISHLARINI O'RGANISH USULLARI Kadirova Zaynura Zaynidinovna	361–366
60	MAXTUMQULI IJODINING O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TADQIQI Kadirova Zaynura Zaynidinovna	367–370
61	O'ZBEKISTON TARIXI VA ULUG'BEKNING ILMIY FAOLIYATI Kadirova Zaynura Zaynidinovna	371–376
62	MAXTUMQULI IJODIDA KO'CHIMLAR TAHLILI Kadirova Zaynura Zaynidinovna	377–379
63	MAXTUMQULI SHE'RLARIDAGI JUFT SO'ZLAR TAHLILI Kadirova Zaynura Zaynidinovna	380–382
64	USTYURTDAGI UNUTILGAN BEKAT Nurbayev Oraz Auelbay o'g'li	383–388
65	Pericardial effusion: causes, clinical significance, and treatment methods Matmusaev Javokhir Husanboy ogli, Zikiryaeva Dilafruz Abdumanapovna	389–395
66	PROFESSIONAL VA HAVASKOR PSIXOLOG Maxkamova Zarina Ulug'bek qizi	396–403
67	ELEKTRODVIGATELLI TRANSPORT VOSITALARINING KONSTRUKTIV XUSUSIYATLARI VA ZAMONAVIY KOMPONOVKA TIZIMLARI. S.A. Lolayev, B.I. Xudoyarov, J.A. Ramozonov	404–407
68	Религиозная политика Османской империи в эпоху Танзимата: равенство подданных и проблемы реализации реформ Софья Ивановна Габриелян, Тохиров Фалиддин Абдусамад ўғли	408–412
69	BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI TABIAT BILAN TANISHTIRISH, DASTLABKI TABIATSHUNOSLIK BILIMLARINI BERISHNING PEDAGOGIK USULLARI. Ummatqulova Adashoy Baxtiyor qizi, Xursanova Mohinur Abdujabbor qizi	413–420
70	Raqamli texnologiyalar va emosional intellektni rivojlantirish: imkoniyatlar va xavf-xatarlar Farmonova Yulduz Yorqin qizi	421–425
71	AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING KARDIOLOGIYADA QO'LLANILISHINING AHAMIYATI Kodirova Sh.A.	426–429
72	Tashkilot imijini shakllantirish metodologiyasi va tajribasi. Jabbarbergenova Gulrano Rasbergen qizi	430–437
73	TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATIDA ME'MORCHILIK, TASVIRIY	438–444

INNOVATIVE PUBLICATION

Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation

Vol.4 №1 (2026).JANUARY

innovativepublication.uz

	SAN’AT VA AMALIY SAN’AT **Turmamatov Begzod, Gulchehra Iskandirova**	
74	**MAKTAB YOSHIDAGI QIZ BOLALARDA QALQONSIMON BEZ KASALLIKLARINI KECHISH XUSUSIYATLARI** **Tavakalova Xayriniso Ismoil qizi**	**445–449**
75	**O’ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI MAQOLLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI** **Yangibayeva Aziza Adilbek qizi**	**450–453**
76	**QIZILQUM HUDUDIDA MEZOKAYNOZOY CHO‘KINDILARINING ORGANIK MODDA EVOLYUTSIYASINI BAHOLASH VA UGLEVODOROD HOSIL BO‘LISH POTENTSIALINI ANIQLASH** **MURATOV JAXONGIR FAXRITDIN O`G`LI**	**454–456**
77	**BEZOVTA OYOQLAR SINDROMI KLINIK BELGILARI VA TASHXIS QO‘YISH MEZONLARI** **Abduqkadirov U. T., Solijonov M. I**	**457–461**
78	**DALA SHPATLARI ASOSIDA SEOLITLAR OLISH** **Isakulova Muqaddas Shukurovna, Nurmatova Feruza Nazir qizi**	**462–464**
79	**BOLALARDA SBKDA OG‘IZ BO‘SHLIG‘I SHIKASTLANISHI RIVOJLANISHINING ASOSIY XAVF OMILLARI** **Xatamova O’.X.**	**465–471**
80	**Organizational and Managerial Mechanisms for Monitoring the Quality of Education in the Education System of Uzbekistan** **Toshmatova Kumush Aliboy qizi**	**472–477**
81	**AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA OKTANT VA EPYUR TUSHUNCHALARINI O‘QITISH SAMARADORLIGI** **Ergashev Temurmalik Abdiolim o’g’li**	**478–483**
82	**Boshlang’ich sinf o’qish savodxonligi darslarida Anvar Obidjon asarlarini o’qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish** **Ismayilova Nozima Maxmudovna, Ismayilova Nozima Maxmudovna**	**484–486**
83	**Tadbirkorlik faoliyatini yangi bosqichga olib chiqish va takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning iqtisodiyotimizni yangi bosqishcha ko‘tarilishidagi o‘rni** **Islomov Alisher Baxtiyor o‘g‘li, Muydinov Jamolidin Saloxiddin o‘g‘li**	**487–494**
84	**BOSHLANG’ICH SINF O’QUVCHILARIDA O’QUV MOTIVATSIYASINI OSHIRISH VA TASHVISH DARAJASINI KAMAYTIRISH MAQSADIDA INGLIZ TILI DARSLARIDA O’YIN TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH** **Majidova Komila Nuriddin qizi**	**495–500**
85	**Iogan Sebastiyax Bax Tokkata va fuga re minor Organ uchun** **Abdullayev N.A**	**501–508**